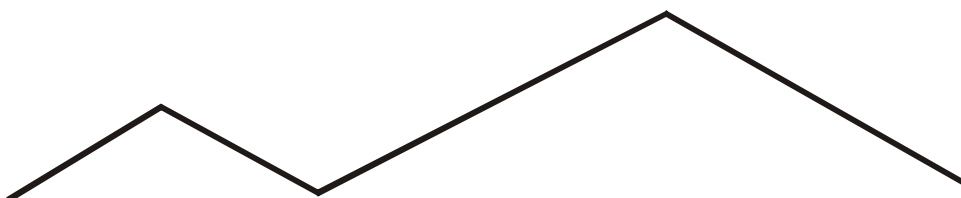

РЕГИОН И МИР

научно-аналитический журнал

том XII, № 6, 2021

*Журнал включен
в реестр научных периодических изданий
Высшей аттестационной комиссии Республики Армения,
в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ)
и научную электронную библиотеку eLIBRARY.RU*

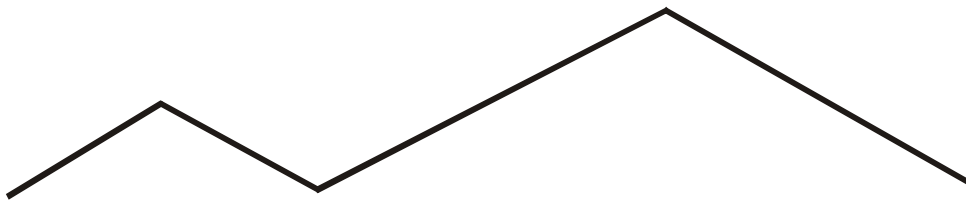
Общественный институт политических
и социальных исследований
Черноморско-Каспийского региона

~~ՏԱՐԱԾԱՅԻՐՉԱՆ ԵՎ ԱՅԵԽԱՐԷ~~

գիտավերլուծական հանդես
հատոր XII, № 6, 2021

~~REGION AND THE WORLD~~

scientific-analytical journal
volume XII, № 6, 2021

Մեկծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական
եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ
Public Institute of Political and Social Research
of Blacksea-Caspian Region

Редакционный совет:

Андреасян Л.Г. – почетный редактор;

Погосян /Хахбакян/ Г.Г. – главный редактор;

Саргсян С.Т. – научный редактор (д.и.н., профессор, Институт истории НАН РА, Армения);

Аветисян Г.Г. (д.и.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения);

Айвазян А.М. (д.п.н., Центр стратегических исследований “Арабат”, Армения);

Айвазян Н.А. (д.ю.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения);

Аллен С. (д.п.н., профессор, Университет им. Дж. Мейсона, США);

Багратян Г.А. (д.э.н., профессор, Армянско-Российский университет, Армения);

Бостанджян В.Б. (д.э.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения);

Григорян Э.Р. (д.ф.н., профессор, Армения);

Демоян Г.А. (д.и.н., Армения);

Дюбьен А. (Франко-российский аналитический центр “Обсерво”, Франция);

Егизарян А.А. (д.э.н., Ереванский государственный экономический университет, Армения);

Захаров В.А. (к.и.н., Институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Россия);

Исагулян Г.С. (Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Армения);

Кожокин Е.М. (д.и.н., профессор, Московский государственный институт международных отношений – университет, Россия);

Корнилов А.А. (д.и.н., профессор, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, Россия);

Меликсетян А.Ф. (к.э.н., Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Армения);

Мелконян А.А. (д.и.н., профессор, академик НАН РА, Институт истории НАН РА, Армения);

Миронов А.Н. (д.ю.н., профессор, Российская Академия Народного Хозяйства и Государственной Службы при Президенте РФ, Россия);

Надеин-Раевский В.А. (к.ф.н., Институт политических и социальных отношений Черноморско-Каспийского региона, Россия);

Панибратцев А.В. (д.ф.н., профессор, Московский государственный технический университет гражданской авиации, Россия);

Пахомов В.Г. (д.ю.н., профессор, Российский государственный социальный университет, Россия);

Петросян Г.М. (Нагорно-Карабахская Республика);

Редкоус В.М. (д.ю.н., профессор, Институт государства и права Российской академии наук, Россия);

Решетников Л.П. (к.и.н., председатель наблюдательного совета телекомпании “Царьград”, Россия);

Романовская В.Б. (д.ю.н., профессор, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, Россия);

Сваранц А.А. (д.п.н., Россия);

Сергунин А.А. (д.п.н., профессор, Санкт-Петербургский государственный университет, Россия);

Шакарянц С.Э. (Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Армения);

Шалян Ж. (Центр анализа и прогнозов Министерства иностранных дел, Франция);

Якушик В.М. (д.п.н., профессор, Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины, Украина).

Адрес редакции: РА, Ереван, 3 пр. Тиграна Меца, д. 9,

Тел. (+374 91) 705-055, (+374 93) 868-797,

Сайт: www.geopolitika.am; эл.почта: blacksea-caspian@mail.ru

Խմբագրական խորհուրդ՝

Անդրիասյան Լ.Հ. (պատվավոր խմբագիր),

Պողոսյան/Խաղբակյան/ Գ.Հ. (գլխավոր խմբագիր),

Սարգսյան Ս.Թ. (գիտական խմբագիր) /պ.գ.թ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայաստան/,

Ավետիսյան Հ.Գ. /պ.գ.թ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/,

Այվազյան Ա.Մ. /բ.գ.թ., «Արարատ» ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոն, Հայաստան/,

Այվազյան Ն.Ա. /ի.գ.թ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/,

Արևես Ս. /բ.գ.թ., պրոֆեսոր, Ջ. Մեյսոնի անվ. համալսարան, ԱՄՆ/,

Բազրատյան Հ.Ա. /տ.գ.թ., պրոֆեսոր, Հայ-ռուսական համալսարան, Հայաստան/,

Բոստանջյան Վ.Բ. /տ.գ.թ., պրոֆեսոր, ԵՊՀ, Հայաստան/,

Գրիգորյան Է.Ռ. /փ.գ.թ., պրոֆեսոր, Հայաստան/,

Դեմոյան Հ.Ա. /պ.գ.թ., Հայաստան/,

Դյուբյեն Ա. /«Օբսերվո» ֆրանկո-ռուսական վերլուծական կենտրոն, Ֆրանսիա/,

Եղիազարյան Ա.Ա. /տ.գ.թ., ԵՊՀ, Հայաստան/,

Զախարով Վ.Ա. /պ.գ.թ., Սևծով-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ռուսաստան/,

Իսազույան Գ.Ս. /Սեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ, Հայաստան/,

Կոժոկին Ե.Մ. /պ.գ.թ., պրոֆեսոր, Միջազգային հարաբերությունների Մոսկովյան պետական ինստիտուտ-համալսարան, Ռուսաստան/,

Կորնիլով Ա.Ա. /պ.գ.թ., պրոֆեսոր, Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվ. Նիժնի Նովգորոդի պետական համալսարան, Ռուսաստան/,

Մելիքսեթյան Ա.Ֆ. /տ.գ.թ., Սեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ, Հայաստան/,

Մեքրոնյան Ա.Ա. /պ.գ.թ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Հայաստան/,

Միրոնով Ա.Ն. /ի.գ.թ., պրոֆեսոր, Ռուսաստանի ազգային տնտեսության և պետական կառավարման ակադեմիա, Ռուսաստան/,

Նադեին-Ռասևսկի Վ.Ա. /փ.գ.թ., Սևծով-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ռուսաստան/,

Պանիբրատցև Վ.Ա. /փ.գ.թ., պրոֆեսոր, Մոսկվայի քաղաքացիական ավիացիայի պետական տեխնիկական համալսարան, Ռուսաստան/,

Պախոմով Վ.Գ. /ի.գ.թ., պրոֆեսոր, Ռուսաստանի պետական սոցիալական համալսարան, Ռուսաստան/,

Պետրոսյան Գ.Մ. /Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն/,

Ռեդկուռ Վ.Մ. /ի.գ.թ., պրոֆեսոր, ՌԳԱ Պետության և իրավունքի ինստիտուտ, Ռուսաստան/,

Ռեշեռնիկով Լ.Պ. /պ.գ.թ., «Ցարգրադ» հեռուստաընկերության դիտորդական խորհրդի նախագահ, Ռուսաստան/,

Ռոմանովսկայա Վ.Բ. /ի.գ.թ., պրոֆեսոր, Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվ. Նիժնի Նովգորոդի պետական համալսարան, Ռուսաստան/,

Սվարանց Ա.Ա. /բ.գ.թ., Ռուսաստան/,

Սերգունին Ա.Ա. /բ.գ.թ., պրոֆեսոր, Սանկտ-Պետերբուրգի պետական համալսարան, Ռուսաստան/,

Շալյան Ժ. /Արտաքին գործերի նախարարության Վերլուծության և կանխատեսման կենտրոն, Ֆրանսիա/,

Շաքարյանց Ս.Է. /Սեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ, Հայաստան/,

Յակուշիկ Վ.Մ. /բ.գ.թ., պրոֆեսոր, Ուկրաինայի կենսառեսուրսների և բնության կառավարման ազգային համալսարան/:

Խմբագրության հասցեն՝ ՀՀ, Երևան, Տիգրան Մեծի 3-րդ նրբ. տ. 9

Հ'ն. (+374 91) 705-055, (+374 93) 868-797,

Կայք՝ www.geopolitika.am, *Էլ.փոստ՝* blacksea-caspian@mail.ru

Editorial council:**Andriasyan L.H.** – Honorary-editor;**Poghosyan /Khaghbakyan/ G.H.** – Editor-in-chief;**Sargsyan S.T.** – Scientific editor (Doctor of Historical Sciences, professor, Institute of History of NAS RA, Armenia);**Avetisyan H.G.** (Doctor of Historical Sciences, professor, Yerevan State University, Armenia);**Ayvazyan A.M.** (Doctor of Political Sciences, Center of Strategic Research “Ararat”, Armenia);**Ayvazyan N. A.** (Doctor of Law, Professor, Yerevan State University, Armenia);**Allen S.** (Doctor of Political Sciences, professor, George Mayson University, USA);**Bagratty H.A.** (Doctor of Economic Sciences, professor, Armenian-Russian University, Armenia);**Bostanjyan V.B.** (Doctor of Economic Sciences, Professor, Yerevan State University, Armenia);**Grigoryan E.R.** (Doctor of Philosophical Sciences, professor, Armenia);**Demoyan H.A.** (Doctor of Historical Sciences, Armenia);**Dubien A.** (Observatoire franco-russe, France);**Eghiazaryan A.A.** (Doctor of Economic Sciences, Yerevan State Economic University, Armenia);**Zakharov V.A.** (Candidate of Historical Sciences, Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Russia);**Isagulyan G.S.** (Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Armenia);**Kojokin E.M.** (Doctor of Historical Sciences, professor, MGIMO-University, Russia);**Kornilov A.A.** (Doctor of Historical Sciences, professor, Lobachevsky University of Nijny Novgorod, Russia);**Meliksetyan A.F.** (Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Armenia);**Melkonyan A.A.** (Doctor of Historical Sciences, professor, Academician of NAA RA, Institute of History, Armenia);**Mironov A.N.** (Doctor of Law, professor, The Russian Presidential Academy of National Economy and Public Administration, Russia);**Nadein-Raevsky V.A.** (candidate of Philosophical Sciences, Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Russia);**Panibrattsev A.V.** (Doctor of Philosophy, professor, Moscow State Technical University of Civil Aviation, Russia);**Pakhomov V.G.** (Doctor of Law, professor, Russian State Social University, Russia);**Petrosyan G.M.** (Nagorno-Karabakh Republic);**Redkous V.M.** (Doctor of Law, professor, The Institute of State and Law of the Russian Academy of Sciences, Russia);**Reshetnikov L.P.** (Candidate of Historical Sciences, Chairman of the Supervisory Board of “Tsargrad” TV Station, Russia);**Romanovskaya V.B.** (Doctor of Law, professor, Lobachevsky University of Nijny Novgorod, Russia);**Svarants A.A.** (Doctor of Political Sciences, Russia);**Shakaryants S.E.** (Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Armenia);**Sergunin A.A.** (Doctor of Political Sciences, professor, St. Petersburg State University, Russia);**Chaliand G.** (Center for Analysis and Forecasts of the Ministry of Foreign Affairs, France);**Yakushik V.M.** (Doctor of Political Sciences, professor, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Ukraine).Address: RA, Yerevan, 3rd line of Tigran Mets, 9

Phone: (+374 91) 705-055, (+374 93) 868-797,

Website: www.geopolitika.am; e-mail: blacksea-caspian@mail.ru

Китай как хрестоматийный пример государства-цивилизации

УДК- 321.01+93/94

Бардакчян Ованнес Х.

Российско-Армянский Университет

Кафедра Мировой политики и международных отношений, аспирант (Ереван, РА)

hovobard@gmail.com

Ключевые слова: Китай, конфуцианство, государство, идеология, система, народ, династия, империя.

Չինաստանը որպես պետություն-քաղաքակրթության ցայտուն օրինակ Բարդակչյան Հովհաննես Խ.

ասպիրանտ, Հայ-Ռուսական Համալսարան

Համաշխարհային քաղաքականության և միջազգային հարաբերությունների ամբիոն (Երևան, ՀՀ)
hovobard@gmail.com

Ամփոփագիր՝ Հոդվածում ուսումնասիրվում են ժամանակակից չինական պետականության պատմական և քաղաքակրթական ակունքները՝ օգտագործելով 90-ականներին գիտական շրջանառության մեջ ներմուծված պետություն-քաղաքակրթություն հայեցակարգը: Ուսումնասիրվում են այն հիմքերը, որոնց շնորհիվ Չինաստանը կարող է դասվել պետություն-քաղաքակրթությունների, այլ ոչ թե ազգային պետությունների շարքին: Բացի այդ, մատնանշված են այն գործիքները, որոնց օգնությամբ վերարտադրվել են Չինաստանը կառավարող քաղաքական էլիտաները և նրանց նոր վերամարմնավորումները ժամանակակից Չինաստանում:
Հանգուցաբառեր՝ Չինաստան, կոնֆուցիականություն, պետություն, ժողովուրդ, դինաստիա, համակարգ, գաղափարախոսություն, կայսրություն:

China as a paradigmatic example of a state-civilization

Bardakchyan Hovhannes Kh.

PhD student, Russian-Armenian University

Department of World Politics and International Relations (Yerevan, RA)

hovobard@gmail.com

Abstract. The article examines the historical and civilizational origins of modern Chinese statehood, using the concept of state-civilization introduced in the 90s into scientific circulation. The study examines the reasons due to which China can be ranked among the states-civilizations, and not among the nation-states. In addition, were indicated the tools with the help of which the political elites of Imperial China were replicating and their new reincarnations in modern China.

Keywords: China, Confucianism, state, ideology, system, people, dynasty, empire.

При изучении государств и особенностей их существования, исследователи задаются вопросом о том, каким образом сформировались действующие в них элиты. Что является питательной средой для них? Какие закономерности привели к существующему порядку? Что позволяет существующим элитам выживать, а что, наоборот, уничтожает их?

Данные вопросы особенно актуальны по отношению к политической элите Китайской Народной Республики. Гигантский политико-экономический скачек вперед, который произвела современная китайская государственность, приковал внимание мирового сообщества к тем людям, которые руководили этим процессом.

Все современные лидеры Китая являются продуктами уже состоявшейся системы, в центре которой находится партийно-бюрократический аппарат. Однако для Китая наличие развитого бюрократического аппарата не является чем-то новым. Одной из особенностей китайского государства является развитая система государственного управления, с четкими правилами функционирования и репликации, начавшая свое формирование еще до момента создания Империи Цинь в 221 году до нашей эры и продолжившая существование вместе с Империей Цин в 1911 году. Подобная долговечность и явная культурная преемственность династий и политических режимов позволили говорить о

Китае как о не просто древнем государстве, а как о государстве-цивилизации.

Феномен государства-цивилизаций стал предметом исследования относительно недавно. Истоками интереса к данной теме стали ряд исследований в западной политологической науке, наиболее известным из которых стала работа Сэмюэля Хантингтона «Столкновение цивилизаций». Хотя многие черты высказанного Хантингтоном мирового разделения на цивилизации высказал еще Освальд Шпенглер в «Закате Европы».

При этом сам термин «государство-цивилизация» впервые был использован в 1990-е годы, для обозначения именно Китая, который в глазах исследователей является хрестоматийным примером государства-цивилизации [6].

«Государство-цивилизация» представляет собой не просто историческую территорию, этнолингвистическую группу или орган управления, но и уникальную цивилизацию в отдельности. Классифицируя государство как «государство-цивилизацию», акцент делается на исторической преемственности по отношению к прежним режимам и культурному единству в рамках большого географического региона [10].

Вводя понятие государство-цивилизация, Люсьен Пай проводит сравнение с Римской Империей. Он считает, что если бы Империя в Европе не распалась и существовала до сих пор, она бы напоминала современный Китай, пытающийся казаться национальным государством, будучи государством-цивилизацией. То есть Китай это Рим, который не распался [7]. Следовательно, для лучшего понимания происходящих в современном Китае процессов, нам следует ответить на вопрос, кто такие китайцы.

В узком смысле этого слова, китайцы-это китаеязычный народ с самоназванием Хань, которые составляют абсолютное большинство населения страны. В широком же смысле, речь идет о всех жителях Поднебесной. Однако сам народ Хань представляет собой очень неоднородное явление, состоя из более десятка суб-этносов. Особенно ярко подобная ситуация видна на юге страны, где господствуют китайские народности, говорящие на, так называемых, южных диалектах. Несмотря на официальную позицию научных кругов Китая, ряд исследователей считает, что южные диалекты правильнее называть отдельными языками в рамках единой языковой семьи [2]. Дело в том, что существуют ряд различий между южными и северными диалектами китайского языка и жители севера зачастую не понимают жителей юга. Кроме языкового различия, существуют множества местных особенностей, которые

сильно различаются в зависимости от провинций или даже отдельных уездов. Существует 8 официальных южнокитайских диалектов, таких как Хакка, У, Минь, Юэ и так далее.

Кроме того и на юге и на севере проживают десятки народов, которые, пускай и чувствуют на себе влияние китайской культуры, но все же являются отдельными от ханьцев как лингвистически, так и этнически общностями. Такими народами являются, например, чжуаны, хмонги (народы мяо) и туцзя.

Однако это не мешает им участвовать в общекайтайской политике в рамках уже существующей модели. В истории страны-цивилизации Китай есть немало примеров того, когда представители местных некайтайских этносов, добившиеся определенного положения, определяли политику Китая на десятилетия и столетия. Самым свежим примером этого может выступать маршал Е Цзяньин, один из самых влиятельных военных пост-маоистского Китая.

Маршал Е, будучи по национальности хакка из провинции Гуандун, являлся одним из самых ярких сторонников реформаторского крыла в Коммунистической партии Китая. С 1972 года до своей отставки в 1985 году он активно поддерживал их во внутрипартийной борьбе против руководящих страной сторонников Мао Цзедунa. Был одним из тех, кто участвовал в аресте «банды четырех», руководителей группировки радикальных Маоистов в Коммунистической партии [12]. По оценкам некоторых западных исследователей, его поддержка во многом определила успех реформаторов во время противостояния со сторонниками Мао Цзедунa. Сегодня его потомки занимают разные должности как в государственном аппарате КНР, так и в оппозиционных официальной власти структурах. Однако уже 1980-е у маршала возникли определенные разногласия с Дэн Сяопином. Позже он назовет Дэна «наполовину Мао», считая, что тот, вместо углубления реформ, создал систему собственной авторитарной власти [11].

В качестве исторического примера тех, кто добился высокого положения в рамках государства-цивилизации Китая, можно назвать любую иноземную династию, которая, попадая в культурное поле Поднебесной, неминуемо перенимала не только систему государственного управления, но и традиции, а зачастую и язык. Полем деятельности иноземных захватчиков обычно становилась территория, находящаяся севернее так называемой линии «Гора Цинлин-Река Хуанхе», географически отделяющей Северный Китай от Южного. Это, а так же климатические и географические особенности

Севера и Юга привели к тому, что между жителями этих регионов существует ощутимая разница как в этническом, так и в ментально-языковом плане [4].

Из сказанного выше можно сделать вывод, что китайцы не являются единой нацией в западном понимании данного слова. В среде китайцев есть большое количество субэтнических групп и отдельных народов, которые, однако, уже более двух тысячелетий составляют единую общность народов, существующих в рамках одной цивилизации, несмотря на возникающие время от времени между ними трения.

Такая ситуация сложилась в результате процесса интеграции на обширных пространствах региона Восточной Азии, который длится уже более двух тысяч лет. Китай- это одна из тех уникальных цивилизаций, в рамках которых государственные институты появились до того, как стали проявляться черты отдельных национальностей, в отличие от тех, где они появилась раньше или параллельно государству.

В таких общностях, которые являются или претендуют на звание государство-цивилизации, важнейшую роль играет идеология и культура, которая, в условиях отсутствия национального единства, вместе с единым государственным аппаратом играют связующую роль. Для Китая подобной идеологией стало конфуцианство. Однако основной идеологией имперского Китая является не классическое конфуцианство времен своего зарождения, а так называемое имперское или ханьское конфуцианство. Оно приобрело свои основные черты при императоре династии Хань У-Ди и стало становым хребтом страны-цивилизации Китая.

В своей сути оно представляет собой смесь двух главенствующих течений древнекитайской философской мысли: собственно доимперского конфуцианства и школы Фа-цзя, известного под западным термином легизм [1].

Доимперское конфуцианство представляло собой идеологический конструкт, основанный на морали и ценностях. В основе конструкта лежит разработанная в рамках идеологии иерархия межличностных отношений внутри семей, где младший член семьи должен подчиняться старшему, а старший-заботится о младшем. В доимперском конфуцианстве, государство было своеобразной семьей, где император был отцом своих подданных. Для обеспечения стабильности внутри государства, предполагалось ввести сложную систему ритуалов на основе народных верований, формализовав таким образом общественную жизнь на основе традиции [1].

Основной идеей легизма было равенство всех перед Законом и Сыном Неба. С

практической точки зрения назначение на государственные должности должно было осуществляться не по праву рождения, а по реальным заслугам. То есть даже представители низших слоев населения, если они демонстрировали соответствующие знания и качества, могли быть назначены на государственную должность. Кроме того, легизм имел явные черты мобилизационной идеологии, которая может на короткое время дать государству преимущество по отношению к противникам, за счет жестоких и действенных законов и репрессивному аппарату, который следил за их соблюдением. В свое время, именно принятие легизма как основополагающей идеологии своего государства позволило Цинь Шихуанди объединить Китай. Однако он же и стал главной причиной падения его династии [1].

После смерти первого императора Китая, уставший от жестокого правления народ восстал и привел к власти исповедующую конфуцианство династию Лю, заложив основу империи Хань. Однако и конфуцианство в чистом виде не смогло стать той идеологией, которая могла бы сохранить Китай единым.

Проблема заключалась в том, что конфуцианство в доимперском виде проповедовало минимальное участие государства в жизни общества. Истинный конфуцианец должен был быть добродетельным человеком, ревнителем традиции одной из черт которого должна была быть скромность. Примером данной идеологической установки стало правление императора Вэнь-Ди, который, будучи ревностным конфуцианцем, вел активную борьбу с роскошью. Благодаря собственной скромности, он смог сократить до минимума государственные расходы и провел ряд реформ, которые позже станут основой, для блистательного правления его внука, императора У-ди. Кроме того, он был первым императором, при правлении которого были проведены экзамены на государственную должность. Одновременно, Вэнь-Ди отменил сбор налогов с податного населения, а по отношению к удельным князьям действовал преимущественно с помощью уговоров и дипломатии, нежели репрессий [3]. Из-за проводимой им политики, в империи усилились центробежные тенденции и уже при правлении его сына Лю Ци началось восстание Семи Ванов, поставившая Ханьский Китай на грань уничтожения.

После подавления восстания, произошли коренные изменения в идеологии конфуцианства, так же как и во всей структуре империи. Учение стало более государство-центричным и вобрало в себя некоторые черты легизма, такие, как наличие развитого госу-

дарственного аппарата управления, законодательной базы и репрессивного аппарата. Начались первые попытки внедрения системы экзаменов на занятие государственных должностей.

Однако даже ханьское конфуцианство не стало окончательным вариантом идеологии. Сохраняя основные установки, заложенные еще при Конфуции и его учениках, конфуцианство эволюционировало от династии к династии, вбирая в себя те идеи и принципы, которые были необходимы для обеспечения выживаемости Поднебесной в тот или иной исторический период.

Однако существование идеологии еще не значит ее использование. С момента появления конфуцианства до ее принятия как основной идеологии императорского Китая прошло 400 лет. Еще 500 лет понадобилось, чтобы путем проб и ошибок, сформировать полноценную самоорганизующуюся систему на ее основе. Только к 7 веку нашей эры была сформирована система Императорских экзаменов Кэцзюй, которая стала главным инструментом по репликации китайской политической элиты и его самообновления. Данная система экзаменов появилась в годы правления династии Суй, получив свой итоговый вид при правлении следующей династии Тан, которую считают золотым веком императорского Китая.

Сама система Кэцзюй представляет собой комплекс экзаменов на знание литературного варианта китайского языка (Вэньяня: 文言 - wényán), трактатов Конфуция и авторитетов конфуцианства, а так же основ государственного управления. Время от времени в обязательную программу экзаменов добавлялись экономика, точные науки и даосский литературный канон. Кроме того, иногда соискателям нужно было показать знание языков кочевых племен, которые вторгались в пределы Китая и создавали собственные царства, где создавали идентичные китайской государственные и экзаменационные системы. Так на севере Китая чжурчжэни, основавшие государство Цзинь, добавили свой родной язык в обязательную программу экзаменов [8].

При изучении системы Кэцзюй, стоит помнить о немаловажном обстоятельстве. Если система «Девяти рангов», предшественник Императорских экзаменов, создавалась исключительно как инструмент подбора достойных чиновников среди аристократии, то Кэцзюй, со временем, превратился в неотделимый от традиционного Китая социальный лифт. Произошла невиданная до этого популяризация образования. Выросло количество образованных

людей среди низших слоев населения. Прошедший экзамен человек мог как получить должность, так и отказаться от нее. Сдать Императорский экзамен считалось почетным и подчеркивало статус такого человека.

Кроме того, прошедший экзамен соискатель, в зависимости от исторического периода, мог получить налоговые льготы, государственную пенсию или земельный надел. Из сдавших экзамен людей со временем сформировалась особая прослойка землевладельцев-шеньши (绅士 - shēnshì), из среды которых, впоследствии и стали выходить будущие чиновники.

Как главный институт репликации элиты Китая, система императорских экзаменов не могла не иметь регулирующих и контролирующих ее органов. Кроме того, с появлением сословия шеньши, полностью состоявшего из образованных людей, возникла потребность в появлении учреждения, занимавшегося стандартизацией имеющихся философских трактатов, отбором и обучением новых ученых мужей, контроля над идеологической стороной вопроса. Такими учреждениями стали Конфуцианские академии, совмещавшие в себе функции императорской канцелярии, комитета по цензуре и литературе, высшей школы управления, идеологического комитета, библиотеки и других в зависимости от исторического периода. Среди академий, наибольшим влиянием пользовалась Академия Ханьлинь (翰林院 - Hànlín Yuàn), выходцы которой почти всегда занимали высшие посты в государстве. Академия Ханьлинь просуществовала около 1300 лет и прекратила свое существование вместе с Китайской империей в 1911 году.

Впервые в истории, к экзаменам были допущены все четыре основных сословия императорского Китая: аристократия (士 - shì), крестьянство (农 - nóng), ремесленники (工 - gōng), торговцы (商 - shāng). В то же время, так называемые асоциальные элементы, такие как, евнухи, культовые служители (буддистские монахи, мусульманские муллы и другие), военнотруженики, актеры бродячих и стационарных театров и рабы к экзаменам не допускались [5].

Высокий уровень сложности экзаменов, а так же дивиденды, которые мог получить соискатель, заставлял кандидатов прибегать к незаконным методам. В «Книге мошенников» эпохи Мин содержится целый раздел рассказов о «коррупции в образовании», большинство из которых рассказывают о соискателях, пытающихся подкупить экзаменаторов [9].

Не меньшее распространение получили и шпаргалки. От соискателей обычно требовались точные цитаты. Ошибка в толковании хотя бы одного иероглифа или написание его в неправильной форме могло привести к провалу экзамена, поэтому кандидаты шли на все, чтобы принести с собой шпаргалки с нужными текстами. До наших дней сохранились шпаргалки, написанные на нижнем белье и исподней рубашке. В Институте искусств Миннеаполиса есть пример шпаргалки времен династии Цин, носового платка с 10 000 символьным текстом конфуцианской классики, написанного микроскопическим почерком.

И нет ничего удивительного в том, что после отмены экзаменов в 1905 году, Китайская империя очень быстро пала. Сословие шеньши лишилось главного источника пополнения своих рядов, Императорских экзаменов, а трон лишился своей главной опоры - сословия шеньши. Маньчжурская династия Цин сделала ставку на недавно созданную армию европейского образца, призванную стать новой опорой трона. Однако уже в 1911 году, войска повернули свои ружья против правящей династии и малолетнего императора Пу И. Император был свергнут, а старый, императорский Китай, канул в небытие.

Период с 1911 по 1949 год отметился в истории Китая внутривластной нестабильностью и внешнеполитическими вызовами. Весь этот временной промежуток на территории Китая не существовало единого правительства, которое полностью бы контролировало всю страну. В провинциях и национальных окраинах то и дело вспыхивали мятежи, а Монголия и Тибет и вовсе объявили о своей независимости. Несмотря на появление Министерства образования, и энергичных действий китайских просветителей, социально-политические потрясения Эпохи Милитаристов, Гражданской войны, а так же Японо-Китайской войны не дали сформировать централизованную систему управления образованием. На фоне внешних и внутренних неурядиц сильно осложнилось развитие экономики, а разрушение традиционной системы образования создало брешь между поколениями.

Порядок в системе образования стал наводиться лишь с приходом к власти коммунистов. Были предприняты масштабные компании по ликвидации безграмотности. Стандартизировались и укрупнялись действующие университеты. Создавались новые учебные заведения, которые должны были обеспечить кадрами страну. В том же 1949 году, на базе действовавшей до прихода к власти коммунистов Академии Синика, была создана Китайская Академия Наук.

Как часть реформы образования, в первое десятилетие правления КПК, было предложено возродить единую экзаменационную систему, которая соответствовала бы современным требованиям. Кроме того, данная мера позволила бы властям начать стандартизацию системы образования и преподаваемых материалов. В предыдущие десятилетия китайская система образования отличалась разношерстностью и большой разницей в качестве преподаваемых материалов. Еще одной немаловажной причиной подобного предложения стало то, что до 1949 года сроки вступительных экзаменов в университетах в Китае определялись выпусками школ, которые не проводились в одно и то же время. Студенты могли участвовать во вступительных экзаменах в разные университеты.

В 1952 году, Министерством образования КНР были введены Всекитайские государственные вступительные экзамены в вузы (中华人民共和国普通高等学校招生全国统一考试 - Zhōnghuá Rénmín Gònghéguó pǔtōng gāoděng xuéxiào zhāoshēng quánguó tǒngyī kǎoshì), сокращенно – Высший Экзамен (高考 - gāokǎo). В годы первой пятилетки в КНР (1953-1957), предложенная система прошла обкатку, доказав свою эффективность. Молодым китайцам теперь был полностью открыт доступ к высшему образованию на абсолютно равных условиях. Экзаменаторы не имели право учитывать социальное происхождение соискателей [13].

Однако экзамены на принятие на государственную службу были восстановлены в Китае лишь в 1994 году. В первых подобных экзаменах с 1905 года, которые прошли 19 августа, приняли участие 4300 соискателей на 490 вакансии. Окончательно система Гуокао (国考) была принята только в 1998 году [14].

Наличие объединяющей идеологии и инструментов самообновления позволили превратить историю Китая в нескончаемый цикл подъемов и падений. При изучении истории Китая, сложно не заметить следующую закономерность. От династии к династии, от цикла к циклу, Китай повторял и повторяет тот путь, который страна проходила ранее.

Недаром в одном из четырех классических романов китайской литературы «Троецарствие», описывающей гражданскую смуту после падения Империи Хань есть следующие строки:

«После долгого раскола происходит объединение, после долгого единства – раскол».

Это утверждение характеризует всю историю Китая, как нескончаемый цикл подъемов и падений. И раз за разом, после периода политической нестабильности и всеобщего раскола, государство-цивилизация Китай объединялась

выдвинувшимися в ходе кризиса новыми политическими элитами.

Очередной период политической нестабильности в истории Китая завершился относительно недавно. После победы в гражданской войне, в 1949 году была провозглашена Китайская Народная Республика во главе с Коммунистической Партией Китая.

Восприятие Китая как государства-цивилизации позволит исследователям гораздо лучше представлять процессы и закономерности внутрикитайской политики. Авторы концепции, убедительно доказывающие, что нельзя ставить знак равенства между нациями-государствами Европы и государством-цивилизацией Китай дали возможность выявить те идеи и инструменты, с помощью которых Поднебесная и ее политические элиты не только достигла наших дней, но и вновь заняла места крупнейшего геополитического игрока современности.

Перечень использованной литературы

1. **Васильев Л. С.** Культы, религии, традиции в Китае. – М., Наука. 1970. 480 с., 2-е издание. – М., Издательская фирма «Восточная литература» РАН. 2001. Доступ к ресурсу- <https://history.wikireading.ru/334373> (дата обращения - 03.11.2021)
2. **Завьялова О. И.** Большой мир китайского языка. ИДВ РАН. – М.: Вост.лит. 2010. - 288 с.
3. **Башкеев В. В.** Правление западноханьского императора Вэнь-ди (180-157 гг. до н.э.): анализ важнейших политических процессов (на основе данных Ханьшу) // Вестник Бурятского государственного университета. Сер. Востоковедение. – Улан-Удэ, Вып. 8. 2012. Доступ к ресурсу- <https://goo.su/8yS7> (ссылка сокращена) (дата обращения - 03.11.2021)
4. **Bishop C. W.** The Beginnings of North and South in China// Pacific Affairs, vol. 7, no. 3, Pacific Affairs, University of British Columbia, 1934, pp. 297–325. **Бишоп К.В.** Зарождение Севера и Юга в Китае // Pacific Affairs, том. 7, вып. 3, Pacific Affairs, University of British Columbia, 1934, стр. 297–325. Доступ к ресурсу- https://www.jstor.org/stable/2750742?read-now=1&refreqid=excelsior%3A5b8a390df47db08a96a801abcb7&seq=7#page_scan_tab_contents (дата обращения- 03.11.2021)
5. **Ch'ü, T'ung-tsu.** "Chinese Class Structure and its Ideology", in Chinese Thoughts & Institutions, John K. Fairbank, editor. Chicago and London: University of Chicago Press. 1957. pp. 246. **Цюй Тунцзу.** «Классовая структура Китая и его идеология», на китайском языке. Thoughts & Institutions, Джон К. Фэйрбэнк, редактор, Чикаго и Лондон: University of Chicago Press, 1957. стр. 246
6. **Li X. and Shaw T. M.** The Political Economy of Chinese State Capitalism// Journal of China and International relations, Aalborg University Press, Vol. 1 No. 1. 2013. **Ли С. и Шоу Т. М.** Политическая экономика китайского государственного капитализма // Journal of China and International Relations, Aalborg University Press, Том. 1 № 1. 2013. Доступ к ресурсу-<https://journals.aau.dk/index.php/jcjr/article/view/218/155> (дата обращения- 03.11.2021)
7. **Pye L. W.** China: Erratic State, Frustrated Society// Foreign Affairs, Vol. 69, No. 4, Fall, 1990, pp. 56-74 (19 pages). **Пай Л. В.** Китай: неустойчивое состояние, разочарованное общество // Foreign Affairs, Том 69. No. 4. Fall, 1990. pp. 56-74. Доступ к ресурсу-https://www.jstor.org/stable/20044496?read-now=1&refreqid=excelsior%3A3333be0671b29187db439c85cd3d836&seq=3#page_scan_tab_contents (дата обращения- 03.11.2021)
8. **Tao Jing-shen** «The Jurchen in Twelfth-Century China». Washington D.C., University of Washington Press. 1976, 217 p. **Тао Цзин-шэнь** «Чжурчжэнь в Китае XII века». Вашингтон, округ Колумбия, University of Washington Press. 1976, 217 с.
9. **Zhang Y.** The Book of Swindles: Selections from a Late Ming Collection. Translated by Christopher Rea and Bruce Rusk, New York: Columbia University Press. 2017. **Чжана И.** Книга мошенничества: избранные из коллекции поздней Мин. Перевод Кристофера Ри и Брюса Раска, Нью-Йорк: Columbia University Press. 2017.
10. **Rachman G.** "China, India and the rise of the 'civilisation state'// Financial times, 4 March 2019. **Рахман Г.** «Китай, Индия и подъем» цивилизационного государства // Financial Times, 4 марта 2019 г. Доступ к ресурсу-<https://www.ft.com/content/b6bc9ac2-3e5b-11e9-9bee-efab61506f44> (дата последнего обращения- 03.11.2021)
11. **Torigian J.** The shadow of Deng Xiaoping on chinese elite politics// "War on the rocks" platform of Texas National Security Review magazine, January 30, 2017. **Ториджиан Дж.** Тень Дэн Сяопина в политике китайской элиты // Платформа "War on the rocks" журнала Texas National Security Review, 30 января 2017 г. Доступ к ресурсу- <https://warontherocks.com/2017/01/the-shadow-of-deng-xiaoping-on-chinese-elite-politics/> (дата обращения- 03.11.2021)
12. **Ye Jianying** //People's daily online. Е Цзяньин // Женмин жибао онлайн. Доступ к ресурсу- <http://en.people.cn/data/people/yejianying.shtml> (дата обращения- 03.11.2021)
13. **历史的今天:1952年8月15日举行首次全国统一高考** (Сегодня в истории: 15 августа 1952 года состоялись первые единые вступительные экзамены в вуз.) // **高考频道** (Веб-сайт единых вступительных экзаменов в вузы). Доступ к ресурсу- https://gaokao.eol.cn/news/201608/t20160815_1439792.shtml (дата обращения- 03.11.2021).
14. **1994年8月19日中央首次招考公务员[历史上的今天]** (19 августа 1994 года центральное правительство впервые наняло государственных служащих [впервые в современной истории])// **学宝公务员考试资讯网**. Доступ к ресурсу- (Информационная сеть экзаменов государственной службы Сюэбао) https://edu.qq.com/a/20111115/000351_1.htm (дата обращения- 03.11.2021)

Сдана/Հանձնվել է՝ 03.11.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 17.11.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 24.11.2021

Activities of the Armenian Delegation in Berlin in April-May 1918

UDC 327

Petrosyan Nushik B.

*Postgraduate student of the Chair of International Relations and Diplomacy
of Yerevan State University*

Senior civil servant of the Ministry of High-Tech Industry (Yerevan, RA)

nushik.petrosyan@ysumail.am

Key words: Transcaucasian Seim, Brest-Litovsk Treaty, Armenian delegation in Berlin, von Lozov, Armenian delegation in Batumi.

Հայկական պատվիրակության գործունեությունը Բեռլինում 1918 թ. ապրիլին-մայիս ամիսներին

Պետրոսյան Նուշիկ Բ.

*Երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի
ասպիրանտ*

*ՀՀ բարձր տեխնոլոգիական արդյունաբերության նախարարության ավագ քաղծառայող (Երևան, ՀՀ)
nushik.petrosyan@ysumail.am*

Ամփոփագիր. Սույն հոդվածի շրջանակներում ներկայացնում ենք Անդրկովկասում 1918 թվականի առաջին կեսին տիրող իրավիճակը, ինչպես նաև այդ ընթացքում Բեռլինում գտնվող հայկական պատվիրակության գործունեությունը:

Հետազոտության խնդիրն է բացահայտել հայկական պատվիրակության կողմից գործունեության հիմնական ուղղությունները, իսկ ուսումնասիրության նպատակն է ամփոփել այդ գործունեության արդյունքները:

Մեր հետազոտության ընթացքում մենք օգտագործել ենք առաջնային աղբյուրներ, ինչպիսիք են Հայաստանի ազգային արխիվի որոշ նյութեր, նաև տպագիր փաստաթղթերի ժողովածուներ, ինչպես նաև ռուս և արևմտյան առաջատար փորձագետների վերլուծական աշխատանքներ:

Մենք օգտագործել ենք տվյալների համեմատության, վերլուծության և պատմական հետազոտության մեթոդը:

Ուսումնասիրության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ միջազգային իրողությունների նման զարգացման պայմաններում հայկական հարցն ու հայերին հուզող գոյապահպանության խնդիրը չէր գտնվում Գերմանիայի արտաքին քաղաքական առաջնահերթությունների շարքում, ուստի պատվիրակությունը Բեռլինից վերադարձավ ձեռնուռնային:

Հանգուցաբառեր՝ Անդրկովկասյան Սեյմ, Բրեստ Լիտովսկի պայմանագիր, Բեռլինի հայկական պատվիրակություն, ֆոն Լոզով, Բաթումի հայկական պատվիրակություն:

Деятельность армянской делегации в Берлине в апреле-мае 1918 г.

Петросян Нушик Б.

Аспирант кафедры международных отношений и дипломатии ЕРГУ

Старший гос. служащий Министерства высокотехнологической промышленности (Ереван, РА)

nushik.petrosyan@ysumail.am

Аннотация: В рамках данной статьи мы представляем ситуацию в Закавказье в первой половине 1918 года, а также деятельность армянской делегации в Берлине в этот период.

Проблематика исследования – выявить основные направления деятельности армянской делегации, а цель исследования – подвести итоги этой деятельности.

В своем исследовании мы использовали первоисточники, такие как некоторые материалы из Национального архива Армении, а также сборники печатных документов, а также аналитические работы ведущих российских и западных экспертов.

Мы использовали метод сравнения данных, анализа и исторического исследования.

В результате исследования мы пришли к выводу, что в условиях такого развития международных реалий армянский вопрос и вопрос выживания армян не входили в число внешнеполитических приоритетов Германии, поэтому армянская делегация вернулась из Берлина с пустыми руками.

Ключевые слова: Закавказский Сейм, Брест-Литовский договор, армянская делегация в Берлине, фон Лозов, армянская делегация в Батуми.

In the first half of 1918, the Transcaucasia could be described as a regional integration structure, but in this case we are dealing with a structure

where the integration of structural elements was weak due to political differences and different foreign policy orientations. The orientation of the

Transcaucasian Tatars was towards Turkey, the Armenians towards Russia, which led to the qualification of "incorrigible Russophiles" [7], and the Georgians at that time had an exclusively German orientation. For the latter, Georgia was an opportunity with its rich economic resources, and as for Armenia, it could not be of economic interest to Germany, although the Armenian side spared no effort to receive German support.

On March 3, 1918, an heavy treaty was signed in Brest-Litovsk between Soviet Russia and the Quartet Union defeated in World War I. In the paragraphs 2 and 3 of Article 4 of the Brest-Litovsk Treaty stated that the Bolsheviks were obliged to return to the Turks not only the territories of Western Armenia (or the "Eastern Anatolian States" as written in the treaty), but also from 1878 "The regions of Ardahan, Kars and Batumi" which are part of the Russian Empire [1].

In fact, under the treaty, Transcaucasia remained militarily defenseless.

The Transcaucasian peoples did not accept the Brest Treaty, but were unable to resist the large Turkish forces and respond with a worthy counterattack, so they went to the talks first in Trabzon and then in Batumi. The latters put the Transcaucasian countries that did not accept the Brest Treaty in a more difficult situation, causing more severe territorial losses.

Referring to the activities of the Armenian delegation in Berlin, it should be noted that German Lieutenant General von Losow has repeatedly alerted the German Foreign Ministry to prevent Turkey to trample on its economic interests in the German sphere of influence. In this regard, he suggested the following: first to force the Turks to recognize the Brest Treaty as a legal basis, then to carry out territorial exchanges by handing over the Muslim-populated areas of Akhltskha to him, instead receive from Turkey the Armenian eastern part of Kars, and the north Region of Batumi [8].

The German government, however, was not inclined to accept von Losow's proposal to impose the Brest Treaty on Turkey. Despite everything, the Armenian side continued to pin hopes on Germany to prevent new possible Turkish massacres. This was the reason for the business trip of the Armenian delegation to Berlin in the second half of April 1918.

The delegation included members of the Party of the Armenian Revolutionary Federation (ARF) Arshak Jamalyan, Liparit Nazaryants, as well as People's Party member Gorg Melik-Gharagyozyan []. It should be noted that the delegation was in Moscow before arriving in Berlin. Liparit Nazaryants joined the other two members of the delegation with a slight delay, after which they met

with Stalin, Trotsky, People's Commissar for Military Affairs, Karakhan, Deputy People's Commissar for Foreign Affairs, and other high-ranking officials. The outcome of the meeting with the latter was of great practical importance, as Trotsky and Karakhan personally encouraged them to form a delegation to go to Europe, and Karakhan personally settled the issue of issuing passports, allowing delegates to cross into Germany without hindrance [4].

On April 22, the day the members of the delegation arrived in Berlin, the Transcaucasian Federal Democratic Republic was established when the Seimas announced the secession of Transcaucasia from Russia. The delegation was not aware of this, as it was deprived of the opportunity to receive up-to-date information in Germany, which complicated the activities of the delegation, which was constantly confronted with Turkish information in Germany [5].

After arriving in Berlin, the Armenian delegation sent a message to the Foreign Ministry, presenting the dire situation in the Caucasus, particularly among the Armenians, and another message asking the German Empire to do everything possible to eliminate the Turkish threat in the region, ensure the security of the local population, implement the Brest Treaty and to give the population of Kars, Ardahani and Batumi the right to self-determination.

At the same time, it was suggested that a special German commission be sent to the region to review the situation on the ground. The delegation sent such messages to the Reichstag and other prominent politicians of German-Armenian association, presenting the situation in the Caucasus and the openly conquering approach of the Turks. The delegation was keen to have a possible meeting with the Chancellor, but was able to meet only with for Secret Advisor to the Ministry of Foreign Affairs Guppert's and Deputy Undersecretary of State, von der Bushe [6].

A meeting with Bushe took place on March 4, which welcomed the confidence of Armenia in Germany in such a difficult historical situation, emphasizing the latter's readiness to establish peace between Muslims and Christians, claiming that the Turkish government has the same approach. At the same time, the Deputy Secretary of State showed an evasive approach, offering the Armenian side to align its position with the other representatives of the Transcaucasian Seim [2, p. 178].

Later, on May 21, a meeting was held with Gupert, a secret adviser at the Foreign Ministry, which also did not bring tangible results. He gave evasive answers about the ongoing negotiations with the Turkish side on Transcaucasia, at the same time

emphasizing that a special representative will be sent to the Caucasus, who is aware of Turkish affairs. He also offered to have meetings and discussions with von Losow [3]. The Armenian delegation headed by Ohanjanyan in Batumi was constantly negotiating with the latter, but von Losow was a military man, had no authority to make shoulder decisions, and acted in the role of executor of instructions. A few days later, the independent Transcaucasian republics were declared, so the activities of the delegation had to be adapted to the existing situation. The German Foreign Ministry stressed this, urging to reach an agreement with Georgia and Azerbaijan.

All this already proved that the activity of the delegation in Berlin did not serve its purpose and did not justify the efforts made. In Berlin, the delegation addressed the Austro-Hungarian Embassy and decided to visit Vienna, but was informed that Foreign Minister Buryan could not receive them, [2] after which they considered their mission over and returned from Berlin on May 30.

It should be emphasized that the German government was concerned about the nationalist sentiments in the Turkish regions after the Brest Treaty.

It should be emphasized that the German government was concerned about the nationalist sentiments in the Turkish regions after the Brest Treaty.

Of course, in order to eliminate nationalist sentiments and impose the Brest Treaty, Germany was not going to oppose with arms, but also did not adopt an extremely conciliatory stance, realizing the consequences of the disagreements with Turkey, which could lead to the loss of zones of tension.

Without receiving any support from Germany against Turkey's belligerent approach, newly independent Armenia, as a full-fledged participant in international law, signed its first international

commitment with Turkey, the Batumi Treaty, which was preceded by a contract that led to heavy repercussions for the Armenian side. After all this, the steps of the Armenian side were aimed at gaining international support from Germany, which, however, did not lead to any significant results, as the current international situation and the steps of the powers aimed at conciliation of interests were not in the interests of the Armenian side or may not serve those interests.

List of Used Literature

1. Ազատյան Հ. Գ., Բախտորոշ պայմանագրեր: - Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատարակություն, 2002:
2. Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին: - Երևան, 1997:
3. Խատիսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը: - Բեյրութ, 1968, էջ 92
4. ՀԱԱ, ֆ. 200, [ՀՀ արտաքին գործերի մինիստրություն], ց. 1, գ. 132, թ. 1-4:
5. ՀԱԱ, ֆ. 220, ց.1, գ. 120, թ. 86:
6. Հայրունի Ա., Հայկական խնդիրը Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության մեջ 1918 թվականին: - Երևան, ԵՊՀ հրատարակություն, 2013:
7. Պետրոսյան Գ., Անդրկովկասը դիվանագիտության հորձանուտում. Հայոց անկախ պետականության կերտումը (1917 փետրվար 1918 հունվար): - Երևան, ԵՊՀ հրատարակություն, 2008, 268 էջ:
8. Documents of political archives of Ministry of Foreign Affairs of Germany; the volume is composed and the introduction is written by Mikaelyan V.; - Yerevan; 2004.

Տժանա/Հանձնվել է՝ 10.11.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 17.11.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 25.11.2021

Նեոռեալիզմի և կոնստրուկտիվիզմի համատեղելիությունն և կիրառելիությունը ՀՀ արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրության հարցում

ՀՏԴ 327

Սուքիասյան Նարեկ Ա.

*ԵՊՀ, Միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետ, Քաղաքական գործընթացների, ինստիտուտների ամբիոն, ասպիրանտ, (Երևան, Հայաստան)
nareksukiasyan@gmail.com*

Հանգուցաբառեր՝ Նեոռեալիզմ, Կոնստրուկտիվիզմ, Միջազգային հարաբերություններ, մեթոդոլոգիա, Միջազգային հարաբերությունների դպրոցների սինթեզ, արտաքին քաղաքականություն, Հայաստանի արտաքին քաղաքականություն, Միջազգային հարաբերությունների պարադիգմներ

Compatibility and applicability of Neorealism and Constructivism in the study of Armenia's foreign policy

Sukiasyan Narek A.

*YSU, Faculty of International Relations,
Chair of Political Processes, Institutions, PhD student (Yerevan, RA)
nareksukiasyan@gmail.com*

Abstract. The goal of the article is to promote the synthesis of Neorealist and Constructivist schools of International Relations in the study of states' foreign policies and exemplify the necessity of such approach by the weaknesses of separately taken each theory in the explanation of Armenia's foreign policy. To that end, the article discusses issues of methodological compatibility of the two theories and the expediency of their synthesis for the study of Armenia's foreign policy. In that context, the article addresses some possible critique regarding the contradictory tensions between the theories and reveals the similarities of the two. The article argues that it is possible to increase the validity of research by the complementary approach to Neorealism and Constructivism, while accepting, that no single theory or even discipline alone is well positioned to describe, moreover explain the entirety of political realities in question, which further justifies the need of juxtaposition of more than one theoretical lens. The vast literature review reveals the academic consensus regarding the feasibility of combining the two theories. The article also treats some issues of the study of Armenian foreign policy that illustrate how any of those theories alone is incomplete in their explanations of the political reality. The article departs from the premise that research should not be kept hostage of ontological or empirical obligations towards any one theory. Moreover, the exclusive dedication of a researcher to any one single theory risks to fall into ethical traps and to overstretch arguments with weak explanatory basis because of self-imposed elimination of other relevant factors that are relevant for other theories.

Key words: Neorealism, Constructivism, International Relations, methodology, synthesis of IR schools, foreign policy, Armenian's foreign policy, IR paradigms

Совместимость и применимость Неореализма и Конструктивизма в изучении внешней политики Армении

Сукиасян Нарек А.

*ЕГУ, факультет международных отношений,
кафедра политических процессов, институтов, аспирант (Ереван, РА)
nareksukiasyan@gmail.com*

Аннотация. Цель статьи – содействовать синтезу неореалистической и конструктивистской школ международных отношений в изучении внешней политики государств, а также показать необходимость такого подхода на примере недостатков применения отдельно взятых теорий в объяснении внешней политики Армении. С этой целью в статье обсуждаются вопросы методологической совместимости двух теорий и целесообразности их синтеза для изучения внешней политики Армении. В этом контексте в статье рассматриваются некоторые возможные критические замечания относительно противоречий между теориями и выявляются их сходства. В статье утверждается, что можно повысить валидность исследования путем комплементарного подхода к неореализму и конструктивизму, признавая при этом, что ни одна теория или даже дисциплина в отдельности не в состоянии описать, а тем более объяснить всю полноту рассматриваемых политических реалий, что еще больше обосновывает необходимость сопоставления более чем одной теоретической линзы. Подробный обзор литературы выявляет академический консенсус относительно практической осуществимости объединения двух

теорий. В статье также рассматриваются некоторые вопросы изучения армянской внешней политики, которые иллюстрируют, что любая из этих теорий сама по себе является неполной в объяснении политической реальности. Статья исходит из того, что исследование не должно быть заложником онтологических или эмпирических обязательств по отношению к какой-либо одной теории. Более того, исключительная приверженность исследователя какой-либо одной теории чревата риском попасть в этические ловушки и перегрузить аргументацию слабыми объяснительными основаниями из-за самоисключения других релевантных факторов, имеющих отношение к другим теориям.

Ключевые слова: Неореализм, Конструктивизм, Международные Отношения, методология, синтез школ Международных Отношений, внешняя политика, внешняя политика Армении, парадигмы Международных Отношений.

Միջազգային հարաբերությունների ուսումնասիրության երկու հարացույցների՝ նեոռեալիզմի ու կոնստրուկտիվիզմի մեկտեղումը մեկ հետազոտական նպատակի համար առաջին հայացքից կարող է թվալ ոչ ուղղափառ մոտեցում, քանի որ հազվադեպ չեն հեղինակների կողմից բացառապես մեկ հարացույցի քվադի-գաղափարախոսական որդեգրման ու կիրառման դեպքերը՝ որպես քաղաքական աշխարհը բացատրող ամենակորող համալիրների: Թերևս նման ակնհայտ թյուր մոտեցումը արդեն կարող է արդարացնող փաստարկ համարվել մեկից ավելի հայեցակարգերի փոխըմբռնմամբ օգտագործելու համար, սակայն անհրաժեշտ ենք համարում հասցեագրել նման սինթեզի պարագայում ծագող հնարավոր խնդիրներն ու նպատակահարմարությունը, քանի որ համակցման նման ընտրությունը ինքնանպատակ չէ ու չի կրում կամայական բնույթ: Այդպիսով, հոդվածն անդրադառնում է երկու խումբ հարցերի՝ ա) երկու հայեցակարգերի տեսամեթոդական համատեղելիության փաստարկներին և բ) ՀՀ արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրության խնդիրների համատեքստում ընտրված սինթեզի նպատակահարմարությանը: Առաջին խումբը պատասխանում է հետևյալ հարցերին. արդյոք կա՞ անհրաժեշտություն համատեղել նեոռեալիզմն ու կոնստրուկտիվիզմը, արդյոք դրանք չե՞ն հակասում, ի՞նչ ընդհանրություններ ունեն և արդյոք հնարավոր է համատեղել այդ երկուսը: Երկրորդ՝ ավելի սեղմ խմբում կանդրադառնանք հարացույցների համատեղման անհրաժեշտությանն ու նպատակահարմարությանը ՀՀ արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրության խնդիրների տեսանկյունից:

Սկսելով այն հարցից, թե արդյոք կա՞ հարացույցների համատեղման անհրաժեշտություն պետք է վերհիշել, որ վերջիններիս իրականում բարդ համակարգերը բացատրելու համար ստեղծված մոդելներ են, որոնցից յուրաքանչյուրը այդ գործում խորհուրդ է տալիս գերադասել գործոնների մի խումբ մեկ այլ խմբից՝ ի շահ բացատրողական արդյունավետության, աշխարհի մասին գեներացվող գիտելիքի պարզության և գործածելիության: Հայեցակարգերը չեն կարող հետազոտողին

ստիպել ստանձնել օնտոլոգիական կամ էմպիրիկ պարտավորություններ որևէ մի տեսության նկատմամբ [1, էջ 53]: Ավելին, հետազոտողի «նվիրումը» բացառապես մեկ հարացույցին անտեղի է ոչ միայն հետազոտական էթիկայի տեսանկյունից, այլ նաև հղի թերիմնավորումներով և թույլ բացատրական ներուժով, քանի որ ցանկացած հարացույց, նախապատվություն տալով որևէ խումբ փոփոխականների ու տվյալների, անտեսում է մեկ այլ խումբ՝ արհեստականորեն չեզոքացնելով դրանց վերաբերելիությունը քաղաքական իրականության նկատմամբ: Ինչպես խոստովանում է մինչ այժմ ստեղծված թերևս ամենամթողջական քաղաքական տեսություններից մեկի հեղինակ Միրշայմերը, անգամ իր տեսությունը վավերական է հետազոտությունների մոտ 70%-ի դեպքում [2, էջ 26] Հետևաբար, փոխըմբռնող հարացույցների տեղին համատեղման պարագայում հնարավոր է բարձրացնել հետազոտության վավերականության մակարդակը՝ այնուամենայնիվ ընդունելով, որ գոյություն չունի որևէ գաղափարների համակարգ, որն իվիճակի է բացատրել քաղաքական իրականությունն իր ամբողջականության մեջ, իսկ նմանը ստեղծելու հավակնությունը դժվար թե հնարավոր լինի բավարարել միայն քաղաքագետների ջանքերով: Այսպիսով, մեր խնդիրը բնավ չի կայանում «ճշգրիտ» հարացույցի ընտրության ու կիրառման մեջ, այլ մեր մոտեցումը բխում է այն համոզմունքից, որ բոլոր հիմնական հարացույցները խիստ թերի են և դրանց պետք է վերաբերվել որպես փոխըմբռնող, ոչ թե մրցող մոդելների [3, էջեր 26-27]: Հարացույցների նկատմամբ մրցակցային փոխբացառող մոտեցումը ապրորդի տապալում է փորձառական մի շարք հնարավորություններ [1, էջեր 53-54], մինչդեռ դրանց համատեղումը ճանապարհ կարող է բացել տեսությունների ներուժը արձակելու համար [2, էջ 26]:

Կոնստրուկտիվիզմն ու նեոռեալիզմը փոխըմբռնման կարիք ունեն մի շարք պատճառներով: Ներկայացնենք դրանցից նշանակալիները՝

- Նեոռեալիզմի տեսականացման փորձերում առավելապես բացակա է նորմերի ու գաղափարների ուժային ու շահադիտական

- ելությունը, որը կարելի է լրացնել կոնստրուկտիվիզմի միջոցով [4, էջ 255]:
- Ընդհանրապես ռեալիզմի ու մասնավորապես նեոռեալիզմի կենտրոնացումը նյութական ուժի, կարողությունների ու աշխարհագրության վրա ենթադրում է իրավիճակային ստատիկություն [5, 6] մինչդեռ ինքնության ու խոսույթների հանդեպ կոնստրուկտիվիստական «հետաքրքրությունը» ավելի լավ է դիրքավորված՝ բացատրելու քաղաքական փոփոխությունները [7, էջ 41]:
 - Ավելին, կոնստրուկտիվիզմն առանց նեոռեալիստական փոփոխականների նմանապես թերի է, քանի որ «էթիկական կառուցվածքն առանց ուժի նույն չափ ստատիկ է [...], որքան Ուոլդի ուժային կառուցվածքի տեսությունը առանց էթիկականի» [8, էջ 337]:
 - Նեոռեալիզմի հիմնական կանխավարկածներից է այն, որ պետությունները (պետական դերակատարները) բանական դերակատարներ են ու պարտավոր են կոնկրետ արտաքին հանգամանքներումի դեպքում գործել կոնկրետ կերպ, կամ ընտրել որոշ սահմանափակ այլընտրանքներից: Սակայն նման մոտեցումը նախ ենթադրում է, որ պետական դերակատարները լիարժեքորեն տեղեկացված են իրենց շրջապատող հանգամանքներից (հակառակորդի մտադրություններ, լիարժեք հետախուզական տեղեկատվություն), ապա շարունակում այն ենթադրությամբ, որ տվյալ դեպքը ուսումնասիրող հետազոտողը տիրապետում է հանգամանքների մասին նույն տեղեկատվությանը ինչ որոշում կայացնողը: Նման մոտեցումը ակնհայտորեն թերի է մեթոդաբանորեն, մինչդեռ կոնստրուկտիվիզմի հետ համատեղելու պարագայում պետական դերակատարների կողմից գոյապահպանմանն ուղղված ծախս-օգուտ հաշվարկների բանական բացատրությանը (կամ դրա բացակայությանը) լրացվում է սեփական ինքնության, հակառակորդի ինքնության, սպառնալիքների ընկալումների մասին միջամտող փոփոխականների շնորհիվ [9]:
 - Նեոռեալիզմը քննադատվել է պետական միավորների՝ (unit level) արտաքին գործոններից անկախ նախաձեռնողական գործողությունների (agency) ազդեցությունն անտեսելու համար: Այսինքն այն ստեղծել է պետականակենտրոն կանխավարկածներով ի հարացույց, բայց չի ձևակերպել պետական դերակատարի մասին հայեցակարգ՝ սահմանափակվելով «սև արկղի» կամ «բիլլիարդի գնդակի» կոնցեպտուալ միմի-

մալիզմով: Մինչդեռ պետականակենտրոն հետազոտության առանցքային փաստարկները մինչ այժմ ձևակերպվել են հենց կոնստրուկտիվիստ հեղինակների կողմից¹ [2, էջ 20]:

- Ի վերջո, նեոռեալիզմը ևս իր հերթին լրացնում է կոնստրուկտիվիստների կողմից նախընտրելի փոփոխականների շարքը, քանի որ կոնստրուկտիվիստական գործոնը «չի աշխատում վակուումի մեջ: Ընդհակառակը, դա համատեքստ է համատեքստի մեջ [...]: Անարխիկ միջավայրը ներառում է բոլոր գործընթացները և ներագրում դրանց վրա, բայց քանի դեռ ներքին գործընթացները ժամանակի ընթացքում պարտադրում են սեփական շահերն ու վարքագիծը, դրանց առանձնահատկությունները շարունակելու են ազդել դերակատարների որոշումների վրա» [10, էջ 20]:
- Պետությունները հաճախ գործում են ավելի ծավալապաշտոն [11] կամ բալանսավորում են ավելի պակաս [12] քան ռեալիստները կարող են կանխատեսել կամ բացատրել, որը, սակայն, հնարավոր է լրացնել կոնստրուկտիվիզմի միջոցով [13]:

Փոխլրացման անհրաժեշտության մասին վերոնշյալ փաստարկների վերհանումը չունի զուտ տեսական նպատակ, այլ միտված է մատնանշելու առանձին-առանձին վերցված նեոռեալիզմի և կոնստրուկտիվիզմի անարդյունավետությունը՝ մասնավորապես ՀՀ արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող հետազոտական հարցադրումներին ոչ լիարժեք պատասխաններ տրամադրելու, ինպես նաև քաղաքական խոսույթում հաճախ հնչող մերձգիտական թեզեր առաջ քաշելու արտահայտումներում: Մասնավորապես, ՀՀ-ՌԴ հարաբերությունները, լինելով բազմաշերտ ու համընդգրկուն, հնարավոր չէ բացատրել բացառապես ուժային ու անվտանգային (նեոռեալիզմ) կամ սոցիալական ու ինքնութենական (կոնստրուկտիվիզմ) գործոններով: Նման մոտեցման սխալականությունը ակնհայտ է դառնում նշված տեսությունների անգամ ամենապարզ կանխավարկածների կիրառման դեպքում: Օրինակ, եթե ՀՀ դաշինքային քաղաքականությունը ուսումնասիրենք նեոռեալիզմի սպառնալիքների հավասարակշռման հայեցակարգով ու անտեսենք կոնստրուկտիվիզմին հատուկ ինքնութենական ու ընկալումների մասին կանխավարկածները, ապա որոշ նեոռեալիստներ անմիջապես կպնդեն, որ ՀՀ ամենաօպտիմալ արտաքին քաղաքականությունը ենթադաշնակցումն է Թուրքիային: Իսկ հիմնվելով բացառապես կոնստրուկտիվիստական գործոնների

¹ Տե՛ս [16]:

վրա՝ հետազոտողը կարող հարց բարձրացնել, թե ինչու ՀՀ-ն իր դաշինքային քաղաքականությունը չի կառուցում, օրինակ Լիբանանի միջոցով, ում հետ կիսում է բարեկամական հարաբերություններ և այդպես էլ չգտնել հիմնավոր պատասխան՝ անտեսելով ուժային գործոնները: Այսպիսով ակինայտ է, որ հետազոտական նպատակ-խնդիրների համակողմանի ուսումնասիրման համար ընտրված հայեցակարգերի համատեղումը անհրաժեշտություն է:

Սակայն հաջորդիվ, առաջ է գալիս այն հարցը, թե արդյո՞ք այս հայեցակարգերը գիտականորեն համատեղելի են, որի *դրական պատասխանի* շուրջ առկա է արդեն իսկ ձևավորված գիտական կոնսենսուս [8, 14, 13, 9, 15]: Երկայացնենք այն հիմնարար կանխավարկածները որոնք ընդհանուր են երկու հայեցակարգերի համար և իմացաբանորեն հնարավոր են դարձնում դրանց սինթեզը: Նմանատիպ կանխավարկածներից են՝

- Նախ և առաջ երկուսի հիմնարար համաձայնությունը կայանում է քաղական աշխարհում նյութական և ուժային գործոնների կարևորության ընդունման մեջ՝ ընդհուպ մինչև Վենդտի՝ որպես ռեալիստ հանդես գալը [16, էջեր 13-14; 17, էջ 257]:
- Երկուսն էլ համաձայն են, որ փոքր պետությունների հիմնական շահը ինքնապահպանումն է, մինչդեռ մեծ տերություններին անհնազատացնում են գլոբալ կամ տարածաշրջանային գերակայությունը [7, էջ 37]:
- Ինչպես ռեալիստները, կոնստրուկտիվիստները նույնպես ընդունում են որ քաղական, ինստիտուցիոնալ, սոցիալական և իրավական միջավայրերը, որով շրջապատված են բանական դերակատարները, իրենց իսկ գործունեության արդյունքն են [17, էջ 257]:
- Գիտական պոզիտիվիզմը լայն մեկնաբանությամբ ընդգրկում է թե՛ նեոռեալիստական, թե՛ կոնստրուկտիվիստական ժամանակակից մտածողության ձևերը: Երկուսի համար էլ ընդհանուր է հետմոդեռնիստական սոցիալական գիտությունների, «գիտական մարդու» [18] հանդեպ հակակրանքը և համակրանքը պատմական համատեքստերի նկատմամբ [8, էջ 332]:
- Երկու հայեցակարգերի համար ուսումնասիրության կենտրոնական առարկաներից է միջազգային քաղաքականության կառուցվածքը. նեոռեալիզմի համար՝ թե ինչպես է այն ձգտում բալանսավորման, կոնստրուկտիվիզմի համար՝ թե ինչպես է այն ձևավորվում ու փոփոխվում: Դժվար չէ գտնել տեսակետներ ամենամիփրյալ

նեոռեալիստների ու կոնստրուկտիվիստների աշխատություններում, որոնք կարելի է շփոթել մյուս մոտեցումը ներկայացնող հեղինակի կամ մոտեցումների հետ, ինչպես օրինակ կոնստրուկտիվիստ Վենդտի դեպքում, ով պնդում է, որ պետությունները ունիտար դերակատարներ են [16, էջ 197]՝ ընդգծված «ես»-ով, մինչդեռ ռեալիզմի հիմնադիրներից Թուկիդիդեսի՝ Սպարտայի ու Աթենքի բալանսավորման դասագրքային օրինակում նյութական գործոնների կողքին ներմուծված են սպարտացիների կողմից սպառնալիքի ընկալման ու աթենացիների ինքնության գործոնները [2, էջ 24]:

- Ավելին, նեոռեալիզմի հիմնադիրներից Ուոլթը արաբական պետությունների բալանսավորման քաղաքականությունն ուսումնասիրելիս կարևորագույն նշանակություն է տալիս գաղափարներին ի հակադրություն նյութական ուժի և սահմանված նորմերի խախտումը դիտարկում որպես սպառնալիքի կարևոր աղբյուր [19, էջ 149; 15, էջ 15]: Ավելի մոտեցնելով նեոռեալիզմը կոնստրուկտիվիզմին՝ Ուոլթը չի համարում նյութական ուժը ինքնին սպառնալիք, այլ կարևորում է ուժի հետևում առկա մտադրությունը և այն ընկալողի պատկերացումները [19, էջ 179], ընդունում գաղափարախոսական ու նորմատիվ հիմքը որպես դաշինքային քաղաքականության վրա ազդող գործոններ [19, էջեր 181-217], հեռանալով կառուցվածքի վրա ռեալիստների գերկենտրոնացումից՝ հետազոտական դաշտ է վերադարձնում պետական դերակատարին (unit level analyses) և միջազգային համակարգի կառուցվածքի պարտադրանքիցներից զատ՝ վերագրում նրան նախաձեռնողական հատկանիշներ [15, էջ 17], ինչպես նաև կարևորում որոշում կայացնողների ընկալումների ազդեցությունը իրենց որդեգրած քաղաքականության վրա [19, էջեր 25-26] :

Երկու հարացույցների միջև առկա ընդհանրությունների այս ոչ ամբողջական ցանկը և հատկապես վերջին կետում արտացոլված նեոռեալիզմի հիմնական հեղինակներից Ուոլթի՝ կոնստրուկտիվիզմին առավելագույնս մոտեցած կանխավարկածները լրացնում են երկու հարացույցների համատեղելիության շուրջ գիտական կոնսենսուսը: Վերջապես, համարում ենք, որ երկու հարացույցների սինթեզը անհրաժեշտություն է թերևս ցանկացած պետության, բայց մասնավորապես ՀՀ արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրման պարագայում:

Ցուցադրենք ՀՀ արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող մի քանի իրավիճակներ, որոնք մատնանշում են մեկ հարացույցի կիրառ-

ման թերացումները և ապացուցում նեոռեալիզմի ու կոնստրուկտիվիզմի համակցման անհրաժեշտությունը մեկ հայեցակարգի բացատրական անկարողությունը մյուսով լրացնելու համար: Այսիստով, նեոռեալիզմի պրիզմայով կարելի է ուսումնասիրել Հայաստանի արտաքին անվտանգային միջավայրի փոփոխությունները 2008 թ. ռուս-վրացական պատերազմի, 2016 թ. Ապրիլյան պատերազմի և 2020 թ. արցախյան երկրորդ պատերազմի արդյունքում (ինչպես նաև դրանց հանգեցրած միջպատերազմական գործընթացները): Մակայն դրանցից յուրաքանչյուրի պարագայում տեսականորեն հնարավոր է առաջարկել գործընթացների այլընտրանքային զարգացումներ ու ընթացք, որոնք չեն բացառվում նեոռեալիստական կանխատեսումների կողմից, ինչը ստեղծում է անհրաժեշտություն ներմուծելու կոնստրուկտիվիստական փոփոխականներ՝ հիմնավորելու համար գործընթացների հենց նման ընթացքը ու ամբողջացնելու դրանց դինամիկան:

Ըստ նեոռեալիզմի՝ պետությունը բալանսավորելուց բացի հնարավորություն ունի ենթադաշնակցել սպառնալիքի աղբյուրին: Տեսականորեն Հայաստանի պարագայում դա նշանակում է ենթադաշնակցում Թուրքիային (թուրք-ադրբեջանական տանդեմին) կամ «երրորդ ուժի բացառում»: Թեև անգամ նեոռեալիզմի միջոցով է հնարավոր բացատրել Հայաստանի՝ նման քաղաքականություն չորդեգրելու պատճառները, սակայն կոնստրուկտիվիզմն է, որ ունակ է վեր հանելու այն նորմերի, ինքնության, արժեքների ու խոսույթների ամբողջությունը, որն անհրաժեշտ է նման քաղաքականությունից հրաժարվելու հայկական քաղաքական էլիտայի որոշումը բացատրելու համար:

Նեոռեալիզմը նշում է, որ արտաքին սպառնալիքը բալանսավորելու հարցում կարևոր նշանակություն ունեն արտաքին դերակատարների սպառնալից մղումները, սակայն կենտրոնանալով համակարգի վրա, նեոռեալիզմը գրեթե ոչ մի գործիք չունի ուսումնասիրելու այդ մղումների ընթերցումը երրորդ պետությունների կողմից՝ այսինքն անկարող է բացատրել վերջիններիս ընկալումների ազդեցությունը իրենց որդեգրած սպառնալիքի բալանսավորման քաղաքականության վրա: Այս բացը ՀՀ արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրության մեջ հնարավոր է լրացնել կոնստրուկտիվիզմի գործիքակազմի միջոցով:

ՀՀ արտաքին անվտանգային միջավայրի զարգացումները վերոնշյալ երեք տարածաշրջանային հակամարտությունների թեժ փուլերից հետո ու հատկապես 2016 թ. և 2020 թ. արցախյան պատերազմների արդյունքում ստեղծեցին ոչ միայն նեոռեալիստական բնույթի

նյութական և համակարգային նոր դասավորություն ու հանգամանքներ, այլ նաև պատճառ դարձան նոր նորմերի կենսաշրջանի կամ հին նորմերի վերարտադրման համար, որոնք լրացնում են ՀՀ դաշինքային քաղաքականության հիմնապատճանների շարքը: Դրանք բացատրելու համար անհրաժեշտ է վերոնշյալ երկու հարացույցների սինթեզի կիրառումը:

Հայ-ռուսական հարաբերություններում կարևոր տեղ են զբաղեցնում այն բազմակողմ կառույցները, որոնց մաս են կազմում խնդրո առարկա պետությունները: Նեոռեալիզմը՝ և ընդհանրապես ռեալիզմը գրեթե անկարող է բացատրել պետությունների հարաբերությունները նման կառույցներում մասնավորապես, իսկ նման կառույցների գոյությունն ընդհանրապես: Դրանց վերաբերող հարցերին ռեալիստները հիմնականում առաջարկում են պարզունակ բացատրություն. պետությունները ստեղծում և մաս են կազմում միջազգային կառույցներին բացառապես դրանք սեփական շահերին ծառայեցնելու նպատակով՝ հետաքրքրված լինելով միայն սեփական բացարձակ շահույթով [20, էջ 135]: Իհարկե, հայ-ռուսական հարաբերությունների ինստիտուցիոնալ շերտերը լիարժեք ուսումնասիրելու համար համար անհրաժեշտ կլինեն այլ հարացույցների ներմուծում և սօրինակ լիբերալ ինստիտուցիոնալիզմի, այնպես էլ լրացուցիչ այլ մեթոդների կիրառում, սակայն դրանց ուսումնասիրության համար կոնստրուկտիվիզմը նույնպես տրամադրում է բավարար հիմքեր ռեալիստական բացը առնվազն առաջնային ծագող հարցերի դեպքում լրացնելու համար:

Երկու հարացույցների սինթեզի անհրաժեշտությունը հիմնավորող պատճառների շարքը կարելի է շարունակել, սակայն դրանք այս կամ այն կերպ վերանշյալ պատճառների ենթապատճառներ են և մեծապես ու մեղուպես ինքնաակնհայտ: Այսիստով, հողվածը ամփոփում միջազգային հարաբերությունների տեսության դարձյալից նեոռեալիզմի և կոնստրուկտիվիզմի հարացույցային խնդիրների վերլուծությունը՝ դրանց համատեղման համատեքստում, հիմնավորում դրանց փոխլրացման անհրաժեշտությունն ու այդ սինթեզի առանձնահատկությունները, ինչպես նաև փաստարկված կերպով հիմնավորում դրանց համատեղման անհրաժեշտությունը ՀՀ արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրման պարագայում՝ վեր հանելով դրանց առանձին-առանձին կիրառման դեպքում առաջացող բացը տեսական հնարավորությունների և իրականության միջև:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Fearon J. and Wendt A.**, "Chapter 3: Rationalism v. Constructivism: A Skeptical View," in Handbook of International Relations, London, Thousand Oaks, New Delhi, SAGE Publications, 2002, pp. 52-72.
2. **Wallin C.**, "Re-conceptualizing the Pursuit of National Interests in World Politics: Augmenting the realist concept of national interests to include constructivist theories on identity," Spring 2014. [Online]. Available: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:728411/FULLTEXT01.pdf>
3. **Finnemore M.**, National Interests in International Society, Ithaca: Cornell University Press, 1996.
4. **Price R.**, "Detecting ideas and their effects," in The oxford handbook of contextual political analysis, Oxford, Oxford University Press, 2006, pp. 252-265).
5. **Ruggie J.**, "Continuity and Transformation in the World Polity: Toward a Neorealist Synthesis," World Politics, vol. 35, no. 2, pp. 261-285, 1983.
6. **Walker R. B. J.**, "Realism, Change, and International Political Theory," International Studies Quarterly, vol. 31, no. 1, p. 65-86, 1987.
7. **Theys S.**, "Constructivism," in International Relations Theory, Bristol, E-International Relations Publishing, 2017, pp. 36-42.
8. **Barkin S.**, "Barkin, S 2003, 'Realist Constructivism', The International Studies Association, vol. 5, no.3, pp. 325-342, p. 338," The International Studies Association, vol. 5, no. 3, pp. 325-342, 2003.
9. **Rogers Z.**, "Realism and Constructivism as Compatible Epistemologies," 30 10 2013. [Online]. Available: <https://www.e-ir.info/2013/10/30/realism-and-constructivism-as-compatible-epistemologies/>.
10. **Sterling-Folker J.**, "Realist Environment, Liberal Process, and Domestic-Level Variables," International Studies Quarterly, vol. 41, no. 1, p. 1-25, 1997.
11. **Snyder J.**, Myths of Empire: Domestic Politics and International Ambition, New York: Cornell University Press, 1991.
12. **Schweller R.**, Unanswered Threats: Political Constraints on the Balance of Power, Princeton: Princeton University Press, 2006.
13. **Mouritzen H.**, "Combining 'incompatible' foreign policy explanations: how a realist can borrow from constructivism," Journal of International Relations and Development, vol. 20, p. 631-658, 2017.
14. **Wæver O.**, "Identity, Communities and Foreign Policy: Discourse Analysis as Foreign Policy Theory," in European integration and national identity : the challenge of the Nordic states, New York, Routledge, 2002, pp. 20-50.
15. **Salem A. A.**, "Realism and Constructivism: Intra-Paradigm Dialogues and Reconciliations," in International Relations in Dialogue, London, 2010.
16. **Wendt A.**, Social Theory of International Politics, Cambridge : Cambridge University Press, 1999.
17. **Grant A.**, "Agential Constructivism and Change in World Politics," International Studies Review, vol. 20, no. 2, p. 255-263, 2018.
18. **Morgenthau H. J.**, Scientific Man Versus Power Politics, London: Latimer House Ltd., 1947.
19. **Walt S. M.**, The Origins of Alliances, New York: Cornell University Press, 1987.
20. **Lamy S.**, "Contemporary mainstream approaches: neo-realism and neo-liberalism," in The Globalization of World Politics: An Introduction to international relations, Oxford, Oxford University Press, 2014, pp. 126-140.

Տճանաչված/Հանձնվել է՝ 11.11.2021

Րեցենզիrowana/Գրախոսվել է՝ 18.11.2021

Մոխրառնվել է՝ 25.11.2021

ПРАВО

Հայեցողական քրեական հետապնդումը քաղաքական հանցագործությունների վերաբերյալ գործերով

ՀՏԴ 343.1

Ղամբարյան Արթուր Ս.

*Հայ-ռուսական համալսարանի իրավունքի տեսության և սահմանադրական իրավունքի ամբիոնի վարիչ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ վաստակավոր իրավաբան (Երևան, ՀՀ)*

artur.ghambaryan@gmail.com

Ալեքսանյան Արուսյակ Հ.

Հայ-Ռուսական համալսարանի քրեական իրավունքի և քրեական դատավարության իրավունքի ամբիոնի հայցորդ

ՀՀ հատուկ քննչական ծառայության ընդհանուր բնույթի հանցագործությունների քննության վարչության հատկապես կարևոր գործերի քննիչ,

ադրափառախոսության երրորդ դասի խորհրդական (Երևան, ՀՀ)

arusyak_alexanyan@mail.ru

Հանգուցաբառեր՝ հայեցողական քրեական հետապնդում, քաղաքական հանցագործություն, նպատակահարմարություն, պետական ներողամտություն, հեղափոխություն:

Дискреционное уголовное преследование по делам о политических преступлениях

Гамбарян Артур С.

Заведующий кафедрой теории права и конституционного права Российско-Армянского университета, доктор юридических наук, профессор, заслуженный юрист РА (Ереван, РА)

artur.ghambaryan@gmail.com

Алексанян Арусяк А.

Соискатель кафедры уголовного права и уголовного процессуального права Российско-Армянского университета.

Следователь по особо важным делам Управления по расследованию преступлений общего характера Специальной следственной службы РА, советник юстиции третьего класса (Ереван, РА)

arusyak_alexanyan@mail.ru

Аннотация. Цель данной статьи-раскрыть сущность института дискреционного уголовного преследования по делам о политических преступлениях, необходимость его внедрения в РА и предпосылки для этого.

Для достижения этой цели авторы с помощью преимущественно исторических и сравнительно-правовых методов, во-первых, раскрыли сущность понятия "политическое преступление", а затем способы проявления государственной снисходительности в случае политических преступлений.

На основе анализа теоретико-исторических основ необходимости института дискреционного уголовного преследования по делам о политических преступлениях, авторы представили политические предпосылки внедрения института дискреционного уголовного преследования по делам о политических преступлениях и его обоснования.

Особое внимание было уделено отрицательным последствиям отсутствия законодательного регулирования дискреционного уголовного преследования по делам политических преступлений в политико-правовой жизни РА. Авторы отмечают, что в результате отсутствия института дискреционного уголовного преследования по делам о политических преступлениях власти Армении были вынуждены прибегнуть к различным процессуальным манипуляциям. На конкретных примерах были проанализированы субституты (заменяющие) этого института.

Было предложено закрепить в позитивном праве положение, согласно которому генеральный прокурор РА правомочен не возбуждать уголовное преследование или прекращать уголовное преследование по конкретным статьям (политическим преступлениям) Уголовного кодекса, если по этим делам, за исключением случаев преступлений, направленных против интересов личности, возбуждение или осуществление уголовного преследования может существенно поставить под угрозу интересы Республики Армения или противоречить другим приоритетным общественным интересам.

Ключевые слова: дискреционное уголовное преследование, политическое преступление, целесообразность, государственная снисходительность, революция.

Discretionary Criminal Prosecution in Political Crime Cases

Ghambaryan Artur S.

*Head of the Chair of Theory of Law and Constitutional Law of the Armenian-Russian University,
Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of the Republic of Armenia (Yerevan, RA)*
artur.ghambaryan@gmail.com

Aleksanyan Arusyak H.

*Applicant of the Department of Criminal law and Criminal Procedure Law of the Institute of
Law and Politics of the Russian-Armenian University
Investigator of Particularly Important Cases of the General Crimes Investigation Department of
the RA Special Investigation Service (Yerevan, RA)*
arusyak_alexanyan@mail.ru

Abstract. The purpose of this article is to reveal the essence of the institute of discretionary criminal prosecution in cases of political crimes, the need to introduce it in the Republic of Armenia, its preconditions.

In order to achieve this goal, the authors first revealed the essence of the concept of "political crime" with the help of historical and legal comparative methods, and then the ways of expressing state forgiveness in case of political crimes.

The authors, based on the analysis of the theoretical-historical basis of the need for the institute of discretionary criminal prosecution in cases of political crimes, presented the political preconditions and justifications of the introduction of the institute of discretionary criminal prosecution in cases of political crimes.

Special reference was made to the negative consequences of the lack of legislative regulation of discretionary criminal prosecution of political crimes in the legal and political life of the Republic of Armenia. The authors note that due to the lack of an institute of discretionary criminal prosecution in cases of political crimes, the Armenian authorities had to resort to various procedural tricks. The substitutes of this institute were analysed with concrete examples.

It was proposed to enshrine in the positive law a provision according to which the Prosecutor General of the Republic of Armenia has the right not to initiate or terminate criminal prosecution under specific articles (political crimes) of the Criminal Code, if in those cases, except for crimes against personal interests, the initiation or implementation of criminal prosecution may significantly jeopardize the interests of the Republic of Armenia or contradict other overriding public interests.

Keywords: discretionary criminal prosecution, political crime, expediency, state forgiveness, revolution.

1. Ընդհանուր դրույթներ

1.1. Հիմնական հասկացությունները

(a) Հայեցողական քրեական հետապնդման հասկացությունը: Հայեցողական քրեական հետապնդումը իրավական չափորոշիչներով որոշվող և փաստարկված նպատակահարմարության հիման վրա քրեական հետապնդման հարուցումը մերժելու կամ քրեական հետապնդումը դադարեցնելու դատախազի լիազորությունն է: Նպատակահարմարությունը կապված է պրագմատիկության, քրեական հետապնդման և պատժի կիրառման ընտրողականության հետ: Իրավապահ և դատական իշխանության մարմինների գաղափարախոսության մեջ պետք է ամրապնդվի այն սկզբունքը, որ պետությունը չի կարող չարձագանքել որևէ հակաիրավական արարքի, սակայն կարող է գնալ փոխգիշման ոչ միայն պատասխանատվության սահմանների և պատժի չափերի, այլ նաև հենց քրեադատավարական հարաբերությունների ծագման կամ շարունակության վերաբերյալ [2, էջեր 16-24]:

(b) Քաղաքական հանցագործության հասկացությունը: Հայկական իրավագիտությունում և պոզիտիվ իրավունքում «քաղաքական հանցագործություն» հասկացությունը չի գործածվում: Ավելին՝ շատ դեպքերում այն ասոցացվում է քաղաքական հետապնդման հետ:

Նախապես նշենք, որ քաղաքական հանցագործությունը և քաղաքական հետապնդումը տարբեր եզրույթներ են: Քաղաքական հետապնդումն ըստ էության ոչ իրավական գործընթաց է, քանի որ այն իրականացվում է բացառապես քաղաքական շարժառիթներով¹:

Քաղաքական հանցագործությունը առավելապես դոկտրինալ հասկացություն է [7]: Օրինակ՝ Բարտոն Ինգրամը քաղաքական հանցագործությունը սահմանում է լայն իմաստով՝ ցանկացած գործողություն, որը ներկայումս իշխանության դեկին գտնվող կառավարությունն ընկալում է որպես իր լեգիտիմության խախտում կամ իր իշխանության հիմքերին սպառնալիք [5]:

Ֆրանսիայի քրեական իրավունքում հանցագործությունները դասակարգվում են ընդհանուր քրեական, քաղաքական և զինվորական հանցագործությունների: Շատ բարդ է հստակ որոշել, թե որ արարքներն են համարվում քաղաքական հանցագործություններ, քանի որ օրենքով ոչ միայն տրված չէ քաղաքական հանցագործության ընդհանուր բնորոշում, այլև

¹ Քաղաքական հանցագործությունների գործերով հայեցողական քրեական հետապնդումը առնչություն չունի այն դեպքերի հետ, երբ իշխող քաղաքական ուժը փորձում է հանցագործություն կատարած իր անդամներին որևէ կերպ ազատել հետապնդումից:

տրված չէ այդպիսի արարքների սպառիչ ցանկ: Փրանսիական քրեաիրավական դոկտրինում առաջարկվում է քաղաքական հանցագործությունները որոշելու օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ չափանիշներ: Առաջին չափանիշի դեպքում հաշվի է առնվում միայն հանցագործության օբյեկտը և արարքի հետևանքները, իսկ երկրորդի դեպքում՝ հանցագործության կատարման շարժառիթը: Դատական պրակտիկայում առավել ընդունված է օբյեկտիվ չափանիշը, որի դեպքում քաղաքական է համարվում այն հանցագործությունը, որն ուղղված է պետության և նրա ինստիտուտների կազմակերպման և գործունեության դեմ, ինչպես նաև քաղաքացիների այն իրավունքների դեմ, որը կապված է պետության կազմակերպման և գործունեության հետ: Քաղաքական են համարվում ազգի դեմ ուղղված հանցագործությունների (պետական անվտանգության դեմ ուղղված հանցագործություններ) մեծ մասը՝ պետական դավաճանությունը, լրտեսությունը, Հանրապետության դեմ ոտնձգությունը, ապստամբությունը: Քաղաքական են համարվում նաև «Սահմանադրության դեմ» ուղղված հանցագործությունները, մասնավորապես՝ փաստաթղթերը կեղծելը, որի արդյունքում ընտրության արդյունքները խեղաթյուրվում են: Մասնակիորեն քաղաքական հանցագործություններ են համարվում օրինակ՝ հասարակական ճանապարհներում հավաքվելը և դրա հետ կապված այլ արարքներ [21, էջեր 36-38, 142-144]:

Քիչ պետություններում է որ «քաղաքական հանցագործություն» եզրույթը արտացոլված է պոզիտիվ իրավունքում: Օրինակ՝ Իտալիայի քրեական օրենսգրքի 8-րդ հոդվածում տրված է քաղաքական հանցագործությունների բնորոշումը. «Ցանկացած հանցագործություն, որը ոտնձգում է պետության քաղաքական շահերի և քաղաքացիների քաղաքական իրավունքների դեմ: Քաղաքական են համարվում նաև ընդհանուր քրեական հանցագործությունները, որոնք ամբողջությամբ կամ մասամբ կատարվել են քաղաքական շարժառիթներով» [19, էջ 16]:

Շվեյցարիայի քր. դատ. օր-ի 23-րդ հոդվածում նույնպես օգտագործվում է «քաղաքական հանցագործություն» եզրույթը: Նշված հոդվածում սահմանված է, որ դաշնային դատարաններն են քննում՝ անկարգությունների պատճառ կամ հետևանք հանդիսացող քաղաքական հանցագործությունները ու քրեական զանցանքները, որոնք կարող են Շվեյցարիայի ներքին գործերին զինված միջամտության առիթ դառնալ [26, էջ 700]:

Ռուսական դոկտրինում պատմական տեսանկյունից քաղաքական հանցագործությունը բնութագրվում է հակաիրավական արարք, որն ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն

ուղղված է գոյություն ունեցող հասարակական կարգի կամ կառավարման ձևի, առանձին պետական կամ հասարակական ինստիտուտների ոչնչացմանը, խափանմանը, թուլացմանը, փոփոխությանը, որը կատարվել է քաղաքական համոզմունքներից կամ քաղաքական դրդապատճառներից ելնելով [20, էջ 29]:

Առանձնացնում են «քաղաքական հանցավորություն» կրիմինոլոգիական և քրեաիրավական բնութագրերը: Քրեաիրավական տեսանկյունից «քաղաքական հանցավորություն» նույնացվում է «պետական հանցավորություն» հասկացության հետ: Դրանց թվին են դասվում օրինակ՝ սահմանադրական կարգի հիմունքների դեմ ուղղված հանցագործությունները [14, էջ 18]:

«Քաղաքական հանցագործություն» եզրույթը սույն աշխատանքում օգտագործվում է որպես գիտական արտահայտչաբան, իսկ դրա օրենսդրական բնորոշում տալը, սույն աշխատանքի տեսանկյունից, սկզբունքային չէ: Եթե պետությունը որոշում է թույլատրել քաղաքական հանցագործությունների գործերով քրեական հետապնդումը դադարեցնել նպատակահարմարության շարժառիթով (հայեցողական քրեական հետապնդում), ապա ցանկալի է, որ դատավարական օրենքով թվարկվեն քրեական օրենսգրքի այն հոդվածները, որոնցով այս ինստիտուտը կարող է կիրառվել: Նման իրավատեխնիկական մոտեցում որդեգրել է օրինակ՝ Գերմանիան (տե՛ս 3-րդ բաժինը):

1.2. Հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտի քաղաքական նշանակությունը: Ցանկացած ժողովուրդ ապրել է և ապագայում կարող է ապրել պատմական այնպիսի ծանր ժամանակաշրջաններ, երբ տարաբնույթ գործոններով պայմանավորված՝ էապես սրվում է հասարակական լարվածությունը, տարբեր սոցիալական խմբերի միջև աճում է անհանդուրժողականությունը, որն էլ առաջացնում է սոցիալական բախումներ, զանգվածային անկարգություններ, հեղափոխություններ և այլն: Օրինակ՝ 12.01.2015 թ-ին Գյումրիում սպանվեցին Ավետիսյանների ընտանիքի բոլոր 7 անդամները (այդ թվում՝ երեխաները): Սպանությունները կատարել էր Գյումրիում տեղակայված 102-րդ ռուսական ռազմակայանի ժամկետային զինծառայող Վալերի Դերմյակովը: Նրան ՀՀ-ի իշխանություններին հանձնելու պահանջով մարզում սկսվեցին զանգվածային անկարգություններ, ցուցարարների և իրավապահների միջև տեղի ունեցան բախումներ [37], որի ընթացքում վիրավորվեց մոտավոր 9 քաղաքացիական անձ և 5 ոստիկան [40]:

Նման իրավիճակներում ենթադրյալ հանցագործությունները կանխարգելելուց հետո, պե-

տության առջև կանգնած առաջնային խնդիրը ոչ թե քրեաիրավական կառուցակարգերը ամբողջ ծավալով գործողության մեջ դնելն է և մարդկանց հետևողականորեն դատապարտելը (վերջինս կարող է էլ ավելի սրել հասարակական լարվածությունը), այլ հասարակական համերաշխությունը վերականգնելն է:

Անկասկած՝ հանցագործությունների և անկարգությունների անպատժելիությունը վտանգ է պետության համար, սակայն երբեմն այդ արարքներով քրեական հետապնդումը շարունակելը (հարուցելը) պետության և հասարակության համար կարող է առաջացնել էլ ավելի վտանգավոր հետևանքներ: Նման պայմաններում որոշ ոտնձգություններ անհրաժեշտ է մատնել մոռացության և ներել (բառի լայն իմաստով) դրանց կատարողներին:

Նշվածը հատկապես վերաբերում է քաղաքական հանցագործություններին, որոնց մեջ մեղադրվող անձանց նկատմամբ քրեական հետապնդում հարուցելը և շարունակելը շատ դեպքերում նպատակահարմար չէ (իսկ արդյունավետ հեղափոխությունների դեպքում՝ անհնարին է), քանի որ այն պետության ներսում կարող է էապես սրել հասարակական-քաղաքական լարվածությունը, կազմալուծել պետաիրավական ինստիտուտների աշխատանքը, երկրում ստեղծել անիշխանության վիճակ, ընդհուպ՝ դառնալ միջպետական առնակատումների առիթ:

Հայեցողական քրեական հետապնդումը նման հետևանքները կանխարգելելու պատշաճ (համարժեք) գործիքներից մեկն է:

Այնուամենայնիվ, ասվածից չպետք է եզրակացնել, որ ցանկացած խռովությունների և անկարգությունների սպառնալիքի դեպքում դատախազությունը պետք է հրաժարվի քրեական հետապնդում հարուցելուց և իրականացնելուց: Դա հնարավոր է, եթե շահերի հավասարակշռման (weighing and balancing) մեթոդով պարզվում է, որ կոնկրետ դեպքում քրեական հետապնդման հարուցումը և շարունակությունն առավել մեծ վնաս կհասցնի պետության և հասարակության շահերին [28, էջ 42]²:

Այսպիսով, հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտը ոչ միայն քրեական դատավարության պրագմատիկ պահանջները բավարարող և կոնկրետ դեպքում ցածր հանրային վտանգավորություն ունեցող արարք կատարած անձանց հետապնդման համաչափության (համարժեքության) ապահովման միջոց է, այլ նաև՝ հասարակական-քաղաքական համերաշխության վերականգման և ապահով-

ման միջոց է: Այս ինստիտուտի միջոցով դրսևորված պետական ներողամտությունը հնարավորություն է տալիս հասնել տարբեր քաղաքական և սոցիալական խմբերի միջև առկա լարվածության թուլացմանը, տարբեր շահեր հետապնդող մարդկանց համերաշխությանը:

1.3. Պետական ներողամտությունը քաղաքական հանցագործությունների դեպքում: Ընդունելի է այն միտքը, ըստ որի անկարգություններից և հեղափոխություններից հետո գլխարկությունը վերականգնում է հասարակական հանգստությունը և կարգականոնը: Քաղաքացիական պատերազմները, կրոնական քարոզչությունը, տնտեսական հակամարտությունները երբեք չէին դադարի, եթե իշխանությունը չդիմեր ներման [23, էջ 151] :

Նման խնդիրները լուծելու համար պատմականորեն ստեղծվել են քրեական պատասխանատվությունից և պատժից ազատելու տարբեր իրավական ինստիտուտներ, օրինակ՝ այս կապակցությամբ դոկտրինում գործածվում է «հասարակական-քաղաքական համաներում» հասկացությունը: Այն կիրառվում է քաղաքական կամ զանգվածային հանցագործություն կատարած անձանց նկատմամբ և նպատակ է հետապնդում ամրապնդելու տարբեր քաղաքական և սոցիալական շահեր հետապնդող քաղաքացիների համերաշխությունը:

Ցարական ռուսաստանի ժամանակաշրջանի գիտնական Պ. Լյուբիմսկին առանձնացնում էր մի քանի խումբ իրավիճակներ (հանցագործություններ), որոնց պարագայում համաներումը կոչված էր լուծելու հասարակական-քաղաքական նշանակության հարցեր:

1) *Համաներումը հետապնդումներից հետո:* Պետական իշխանությունը բռնաճնշումների միջոցով հետապնդում է որևէ աղանդի կամ կուսակցության և դրանով բնակչության մեջ առաջացնում է խռովություններ: Դրա ազդեցության ներքո նա հրաժարվում է հետագա բռնաճնշումներից և դատապարտյալներին համաներում է շնորհում, չնայած այն բանին, որ այդ կուսակցության կամ աղանդի պատկանելությունը կարող է նաև ապագայում պահպանել իր հանցավոր բնույթը:

2) *Համաներումը հեղափոխությունից հետո:* Հեղափոխությունը, ցնցելով բնակչության քաղաքական կրքերը, նոր հաստատված իշխանության նկատմամբ առաջացնում է բազմաթիվ հակամարտող հոսանքներ: Հեղափոխական գործողությունների համաներումը այդ հոսանքները թուլացնելու լավագույն միջոցն է, քանի որ դրանով անհետանալու է տհաճ զգացողությունները սնուցող աղբյուրը:

3) *Համաներումը զանգվածային հանցագործություններից հետո:* Չանգվածային հանցագոր-

² Գերմանիայի քրեական դատավարությունում նշվում է, որ դատական պրակտիկայում խռովությունների և անկարգությունների սպառնալիքը ինքնին բավարար հիմք չէ, որպեսզի դատախազությունը միջոցներ չձեռնարկի:

ծությունները, թեև հատուկ քաղաքական հանցագործությունների կարգին չեն դասվում, սակայն, գրեթե միշտ ծագում են կրոնական, քաղաքական, տնտեսական հողի վրա, դասակարգային կամ կուսակցական պայքարի առանձին դրսևորումներից հետո, և այդ պատճառով խելամիտ քաղաքականությունը կրթերը ցրելու համար դիմում է կոլեկտիվ ներման կամ համաներման:

Անկախ իրենց քաղաքական նշանակությունից՝ զանգվածային հանցագործությունների դեպքում (որտեղ անհատական հանցավոր դրդապատճառները ունեն նվազագույն դերակատարում և գերակայում են սոցիալական միջավայրի ազդեցությունը) բռնաճնշումների շարունակական կիրառումը վնասակար է: Բռնաճնշումը նախորդված է անհատական շեղումների դեպքում, սակայն այն անգոր է գործել զանգվածների համար [23, էջեր 151-153]:

Համաներումը հասարակական լարվածությունը վերացնելու իրավական գործիքներից մեկն է, սակայն կարող են առկա լինել այնպիսի իրավիճակներ, երբ ժամանակակից ընկալմամբ համաներումը կամ ներումը չեն կարող լուծել հասարակական-քաղաքական լարվածությունը թուլացնելու խնդիրը: Դա վերաբերում է հատկապես մինչդատական վարույթի ընթացքում գտնվող գործերով կոնկրետ անձանց նկատմամբ քրեական հետապնդումը շարունակելու անպատակահարմարությանը: Այս իրավիճակի համար համաներման մասին օրենք չի կարող ընդունվել, քանի որ համաներումը՝ որպես նորմատիվ բնույթի ակտ, չի կարող վերաբերել կոնկրետ անձին կամ դեպքին: Պետության գլուխը այս դեպքում մեղադրյալին ներում նույնպես չի կարող շնորհել, քանի որ դա կիրառվում է միայն դատապարտվածների նկատմամբ:

Թերևս նման իրավիճակներում քաղաքական հանցագործությունների մեջ մեղադրվող անձանց քրեական հետապնդումը դադարեցնելու լավագույն միջոցը հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտն է (այսուհետ՝ քաղաքական հանցագործությունների գործերով հայեցողական քրեական հետապնդում):

2. Քաղաքական հանցագործությունների գործերով հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտի ներմուծման հիմնավորումները

2.1. Քաղաքական հանցագործությունների գործերով հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտի անհրաժեշտության մասին (տեսա-պատմական տեսանկյունը)

(a) Նախահեղափոխական ռուսական դոկտրինը: Ցարական ռուսաստանի դատավարագետներն ընդհանուր առմամբ նպատա-

կահարմարության շարժառիթով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու հարցերին անդրադառնում էին հպանցիկ: Քաղաքական հանցագործությունների գործերով հայեցողական քրեական հետապնդման կիրառման անհրաժեշտության մասին առավել հանգամանալից խոսել է Մոսկվայի համալսարանի դոցենտ Ս. Վիկտորսկին, ով նշում էր.

«Դատախազությանը չի կարելի գրկել որոշ չափով նպատակահարմարության կամ հարմարության սկզբունքին համապատասխան գործելու իրավունքից. չէ՞ որ նրանք հայտնի հանցանքից տուժած պետության ներկայացուցիչներն են, և մեղադրանք հարուցելուց առաջ՝ պետք է մտածեն, թե տվյալ դեպքում պետության իրավական շահերին արդյոք ավելի շատ վնաս չի պատճառվի, եթե նա շարունակի մեղադրանքը պաշտպանել: Բացատրեմ օրինակով: Ենթադրենք՝ երկրում տեղի են ունեցել խռովություններ, որոնք ավարտվել են մի շարք բարեփոխումներով և պետական կարգի նորացմամբ: Հայտնի է, որ խռովալից ժամանակներում հասարակական ռեժիմից դժգոհների կողմից լինում են բազմաթիվ էքսցեսներ, բայց հետո այդ դժգոհողները, այդ «հանցագործները», պետական կարգի նորացմամբ վերածվում են խաղաղ և օգտակար քաղաքացիների՝ բավարարվելով այդ բարեփոխումներով և հրաժարվելով իրենց ծայրահեղ պահանջներից: Բնական, նման դեպքերում նրանց նկատմամբ պատժի նշանակումը կորցնում է նպատակահարմարությունը, իսկ նրանց էքսցեսների համար մեղադրանքը կարող է համաքաղաքացիների մոտ հարուցել միայն տարակուսանք և նույնիսկ դժգոհություն՝ կառավարության գործողություններից, որոնք այսպես ասած, բարեփոխումներ շնորհելով, խոտտվանում են, որ նախկին կարգը եղել է ոչ պիտանի, իսկ այդ «հանցագործների» պահանջները՝ հիմնավոր: Հարց է ծագում՝ արդյո՞ք մեղադրող մարմինները նման հանգամանքներում չեն կարող առաջնորդվել նպատակահարմարության սկզբունքով. նրանք նույնիսկ պետք է առաջնորդվեն դրանով» [13, էջ 214]:

Քաղաքական հանցագործությունների գործերով հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտի կիրառման անհրաժեշտությունը բացատրվում է նաև այս տեսակի հանցագործությունների բնույթով և կատարման շարժառիթների առանձնահատկությամբ: Այսպես՝ քրեական իրավունքի նշանավոր մասնագետ Ն. Տագանցևը, փորձելով բացատրել, թե ինչու է միջազգային իրավունքն արգելում

հանձնել քաղաքական հանցագործությունների մեջ մեղադրվողներին, ի թիվս այլ հանգամանքների նշում է դրանց հարաբերական բնույթի մասին. «Ինչպես մեզ սովորեցնում է պատմությունը, երկրի կառավարման կարգի փոփոխությամբ հաճախ փոխվում է նաև վերաբերմունքը այն անձանց նկատմամբ, որոնք ոտնձգություն են կատարել նախկին պետական կարգի դեմ. քաղաքական հանցագործներից նրանք վերածվում են ազատության համար պայքարողների: Այս հանցագործությունների հարաբերական բնույթի շնորհիվ քաղաքական հանցագործություններին մասնակցելը մեղավորի վրա չի դնում այն բիծը, որը խարանդում է ընդհանուր հանցագործներից շատերին» [24, էջեր 354-355]:

Այս ընդարձակ մեջբերումներից առավել քան պարզ է դառնում, որ երբեմն քաղաքական հանցագործությունների մեջ մեղադրվող անձանց նկատմամբ քրեական հետապնդումը շարունակելն աննպատակահարմար է, ուստի դատավարական համակարգը պետք է արձագանքի նման օբյեկտիվ անհրաժեշտությանը:

(b) Գիտնականների դիրքորոշումը IX միջազգային բանտային վեհաժողովում (1925 թ.): Նպատակահարմարության շարժառիթով քրեական հետապնդում չհարուցելու կամ հարուցված հետապնդումը դադարեցնելու հարցը քննարկման առարկա է եղել 1925 թ. օգոստոսի 4-8 Լոնդոնում կայացած IX միջազգային բանտային վեհաժողովում:

Վեհաժողովի առանձին մասնակիցները թեև դեմ էին նպատակահարմարության շարժառիթով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու ինստիտուտին, սակայն կատարում են մեկ վերապահում. նրանք անհրաժեշտ էին համարում, որպեսզի նպատակահարմարության շարժառիթով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու ինստիտուտը կիրառվի քաղաքական հանցագործությունների գործերով: Այսպես՝ Վեհաժողովի մասնակից, իտալացի պրոֆեսոր Մասսարին իր զեկույցում նշել է, որ օրինականության սկզբունքը (քրեական հետապնդման պարտադիրության սկզբունքը՝ հեղ.) իրավական պետության բնութագրական հատկանիշներից է, ի տարբերություն ոստիկանական պետության, որտեղ գերակայում է օպորտունիզմի (նպատակահարմարության) սկզբունքը: Դատական հետապնդման իրավասությամբ օժտված մարմիններին իրավունք տալ օպորտունիզմի կամ նպատակահարմարության նկատառումներից ելնելով հրաժարվել հետապնդում հարուցելուց, կնշանակի այդ մարմիններին վերածել կառավարության ձեռքի հնազանդ գործիքի, որը հնարավորություն կտա մի կողմից՝ օրենքն ամբողջ խստությամբ

կիրառել կառավարության թշնամիների նկատմամբ, մյուս կողմից՝ կառավարության հովանավորչությունը վայելող հանցագործներին ազատել պատասխանատվությունից [27, էջ 83]:

Բ. Ուտեսկին նշում էր, որ պրոֆեսոր Մասսարին իր զեկույցում թեև ջերմեռանդությամբ պաշտպանում էր օրինականության սկզբունքը, այնուամենայնիվ քաղաքական հանցագործությունների դեպքում կողմ էր օպորտունիզմի սկզբունքին: Այս բացառության տեսական հիմնավորումը բավականին պարզ էր՝ քաղաքական հանցագործությունները չեն շոշափում առանձին անձանց շահերը: Դրանք խախտում են բացառապես պետության շահերը: Այդ պատճառով պետությունը, կշռադատելով քրեական հետապնդում հարուցելու շահավետությունը և անշահավետությունը, իրավունք ունի հրաժարվելու քրեական հետապնդումից [27, էջ 83]: Համաժողովի մյուս մասնակիցները, կողմ լինելով նպատակահարմարության սկզբունքին, շրջանցում էին այս հարցի քաղաքական կողմը: Սակայն նրանք բերում էին նպատակահարմարության շարժառիթով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու այնպիսի օրինակներ, որոնք փաստացի ունեին քաղաքական բաղադրիչ: Օրինակ՝ քրեական հետապնդումից հրաժարվելը նպատակահարմար է, եթե հետապնդում հարուցելը կարող է խախտել պետության ներքին կարգը և անդորրը, կամ՝ հետապնդում հարուցելը կարող է պետության համար առաջացնել միջազգային բարդություններ: Որպես նպատակահարմարության չափանիշ՝ նշվում էր նաև այն դեպքերը, երբ հանցագործի հետախուզումը կապված է բացառիկ ծախսերի հետ, կամ հանցագործի տարիքի կամ հիվանդության պատճառով, պատիժը միևնույնն է չի կարող կատարվել [27, էջ 83]:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ նպատակահարմարության շարժառիթով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու ինստիտուտի դոկտրինալ հիմնավորումների մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում հենց քաղաքական հանցագործությունների գործերով հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտի անհրաժեշտությանը:

2.2. Քաղաքական հանցագործությունների գործերով հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտի նախադրյալները

Քաղաքական հանցագործությունների գործերով հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտի ներմուծման հնարավորությունը կախված է ոչ այնքան դրա դոկտրինալ հիմնավորումներից, որքան տվյալ քաղաքական իրողություններից, քաղաքական համակարգի սուբյեկտների հոգեբանական առանձնահատկություններից: Ընդ որում,

նպատակահարմարության հիմքով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու նախադրյալները տարաբնույթ են, որոնք կարելի է նկարագրել երեք իրավիճակներում:

Առաջին չհաջողված հեղափոխության³ դեպքում քաղաքական իշխանության դեմ հանցավոր արարքներ կատարած անձանց նկատմամբ հարուցված քրեական հետապնդումը դադարեցնել⁴: Խոսքը այն իրավիճակների մասին է, երբ ընդդիմադիր քաղաքական ուժերը կամ երկրի ռազմական իշխանությունը փորձում են կատարել հեղափոխություն (կազմակերպում են տարաբնույթ զանգվածային հակաիրավական արարքներ), սակայն նրանց չի հաջողվում փոխել իշխանությունը:

Եթե հեղափոխության փորձից հետո, իշխանությունը պահպանած քաղաքական ուժը, նկատի ունենալով հասարակական դժգոհության պատճառները և պայմանները, ձեռնարկում է հասարական-քաղաքական կյանքի բարեփոխումներ, ապա տրամաբանությունը պահանջում է, որը այդ ուժը իր քաղաքական օրակարգում կներառի նաև հեղափոխության փորձի կազմակերպիչների և մասնակիցների քրեական հետապնդումը շարունակելու նպատակահարմարության հարցը: Ուժեղ ու հեռատես իշխանությունը, երկրում հասարակական անդորրը և համերաշխությունը վերականգնելու նպատակով, ամենայն հավանականությամբ, օրենսդրությամբ կնախատեսի հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտ և անհրաժեշտության դեպքում՝ այն կկիրառի:

Բացի այս, իրատեսական է այն գնահատականը, ըստ որի՝ զանգվածային հանցավոր արարքների համար բոլոր անձանց նկատմամբ համատարած քրեական հետապնդում հարուցելը երբեմն ոչ միայն պարզապես նպատակահարմար չէ, այլև՝ անհնարին է: Չանգվածային հակաիրավական արարքներից հետո՝ անցումային փուլում իրատեսական է հետապնդում հարուցել առավել բարձր պատասխանատվություն կրող անձանց նկատմամբ [հեղափոխության և խռովության տարբերությունների մասին տե՛ս [22 էջ 40-45] :

Նման անձինք կարող են համարվել, օրինակ՝ հեղափոխության փորձի գլխավոր կազմակերպիչները:

Միևնույն ժամանակ, չհաջողված հեղափոխությունների դեպքում նպատակահարմարության հիմքով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու հարցը կախված է տվյալ երկրում գործող իշխանությունների հոգեբանական առանձնահատկություններից, մասնավորապես՝ նրանք ինչպես են ընկալում հեղափոխության փորձը: Այսպես՝ Գ. Տերերգրը այս կապակցությամբ նշում էր. «Քաղաքական հանցագործությունները բոլոր դեպքերում շոշափում են պետությունը կառավարող անձանց անմիջականորեն շահերը, նրանց անվտանգությունն ու իշխանությունը և լարում են նրանց էներգիան և ինքնապաշտպանության անհրաժեշտությունը: Քաղաքական հանցագործությունների այս հատկությունը դրսևորվում է ցանկացած պետության կազմակերպման պարագայում, բայց այնտեղ, որտեղ այն կառուցված է միահեծանության (աբսոլյուտիզմի) սկզբունքով, այնտեղ յուրաքանչյուր քաղաքական հանցագործություն ինքնակալ միապետն ընկալում է որպես անձնական ոտնձգություն իր դեմ՝ իր անձի և իրեն պատկանող իրավունքների դեմ: Այս պայքարին խառնվում է ինքնակալ միապետի կողմից անձնական վրեժխնդրության զգացումը: Այսպիսով, քաղաքական հանցագործությունների դեմ պայքարն իրականացվում է ինքնապաշտպանության ողջ լարվածությամբ և վիրավորված պատվի ողջ մոլեգնությամբ» [25, էջեր 1-2]: Եվ հակառակը. «Քաղաքական հանցագործությունների համաներումը քաղաքական կարգի կայունության անհրաժեշտ վկայությունն է: Ներքուստ ուժեղ պետությունը պարբերաբար կարիք ունի նման համաներման: Այս ոլորտում բռնաճնշումները պետության համար դառնում են գրեթե անհարկի, և նա պարբերաբար կրճատում է բռնաճնշումները՝ առանց վնասելու պետական կարգի ամրությանը» [23, էջ 152]:

Ավտորիտար քաղաքական իշխանությունը հեղափոխության փորձը ընկալում է որպես սեփական անձի (ընտանիքի) դեմ ուղղված արարքներ, քանի որ նրանց համար իշխանության շարունակականությունը գոյաբանական (էկզիստենցիալ) հարց է: Այս պայմաններում Ավտորիտար քաղաքական իշխանությունները հեղափոխության փորձ կատարած անձանց նկատմամբ, ամենայն հավանականությամբ, կդրսևորեն ոչ թե ներողամտություն, այլ կվարեն դաժան պատժիչ քաղաքականություն՝ նպատակ ունենալով ապագայում կանխել հեղափոխության փորձերը:

Ժողովրդավարական քաղաքական ռեժիմի պարագայում ներքուստ ուժեղ պետությունը կարող է օրենսդրությամբ նախատեսել քաղա-

³ Սույն աշխատանքում հեղափոխություն հասկացությունն օգտագործվում է բառի լայն իմաստով, որը կարող է ընդգրկել հարակից այլ հասկացություններ, օրինակ՝ իշխանափոխությունը, խռովությունը: Հեղափոխության և խռովության տարբերությունների մասին տե՛ս [22, էջեր 40-45]:

⁴ Այս խմբի մեջ կարող են ներառվել նաև այն դեպքերը, երբ զանգվածային հակաիրավական արարքները զուգակցվում են իշխանությանը ներկայացվող սոցիալ-տնտեսական պահանջների հետ: Օրինակ՝ պետությունում էլեկտրա-էներգիայի կամ հասարակական տրանսպորտի գների բարձրացման դեմ կազմակերպված զանգվածային միջոցառումները, որոնք պարունակում է հանցագործության տարրեր:

քական հանցագործությունների գործերով հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտի կիրառության հնարավորություն:

Երկրորդ՝ հաջողված հեղափոխության դեպքում իշխանության եկած հեղափոխական ղեկավարների նկատմամբ՝ մինչև հեղափոխությունը հարուցված քրեական հետապնդումը դադարեցնելը: Այս հարցին առավել մանրամասն կանոնադաշտնաճյուղ սույն աշխատանքի 4.3-րդ բաժնում, իսկ այս հատվածում միայն նշենք, որ հաջողված հեղափոխության պարագայում հեղափոխության ղեկավարների նկատմամբ հարուցված քրեական հետապնդումը դադարեցնելու հիմքում ընկած է կեղծեյան այն գաղափարը, ըստ որի՝ արդյունավետության սկզբունքը սահմանափակում է լեգիտիմության սկզբունքի գործողությունը:

Երրորդ՝ ավտորիտար ռեժիմների փլուզման դեպքում նախորդ ռեժիմի ռազմա-քաղաքական իշխանության ներկայացուցիչներին նկատմամբ հարուցված քրեական հետապնդումը դադարեցնելը: Քաղաքական ռեժիմների փոփոխության դեպքում նախորդ ավտորիտար ռեժիմի՝ անխտիր բոլոր ներկայացուցիչների նկատմամբ քրեական հետապնդում հարուցելը նպատակահարմար չէ: Այս մոտեցման կողմնակիցները նշում են, որ անցումային պետությունը, հետապնդում հարուցելով մի քանիսի, և ոչ թե շատերի նկատմամբ, ձգտում է ճանաչել անցյալի սխալները, խզելու անցյալի հետ իր կապերը և ապահովելու կոլեկտիվ արդարության որոշակի զգացում՝ առանց վտանգելու քաղաքականությունը ազատականացնելու հեռատես նպատակները [3, էջ 621]:

Օրինակ՝ պրոֆեսոր Պ. Օրենտլիչերը մանրամասն քննարկել է նախորդ ռեժիմի կողմից մարդու իրավունքների խախտումներ կատարած անձանց նկատմամբ դատական հետապնդում հարուցելու հարցերը: Նա նշում է, որ անցումային հասարակությունները լավագույնս կատարում են մարդու իրավունքները պաշտպանելու պարտականությունը ոչ թե այն դեպքում, երբ դատական կարգով հետապնդում են նախորդ ժամանակաշրջանում իրավախախտում կատարած բոլոր անձանց, և ոչ էլ, այն դեպքում, երբ թույլ են տալիս նախկինում իրավախախտում կատարած բոլոր անձանց մնալ անպատիժ, այլ այն դեպքում, երբ պատասխանատվության են ենթարկում նախորդ համակարգի համար առավել պատասխանատու անձանց և մարդու իրավունքների ամենաձանր խախտումներ կատարածներին [4, էջ 2545]: Նշված հեղինակը թեև կոչում է քրեական հետապնդման պարտադիրության սկզբունքին, սակայն կարծում է, որ միջազգային իրավունքը որոշ դեպքերում պետություններին թույլատրում

է ընտրողաբար հարուցել քրեական հետապնդում:

Նախորդ քաղաքական ռեժիմի ներկայացուցիչների նկատմամբ համատարած հետապնդում հարուցելը երբեմն նպատակահարմար չէ (կամ անհնարին է) այն պարզ պատճառով, որ դիկտատուրաների փլուզումից հետո երիտասարդ ժողովրդավարական պետական համակարգերը դեռևս փխրուն վիճակում են, իսկ հասարակությունը բևեռացված է և անկայուն: Այս պայմաններում նախորդ ռեժիմի ներկայացուցիչների նկատմամբ քրեական հետապնդում հարուցելը կարող է խորացնել պառակտումը [8, էջեր 37-38]:

Ասվածը հատկապես վերաբերում է այն պետություններին, որտեղ զինվորականները, իրենց պաշտոններից հեռանալուց հետո, դեռևս պահպանում են իրական իշխանությունը: Նախկինում կատարած հանցագործությունների համար զինվորականների նկատմամբ քրեական հետապնդում հարուցելը կարող է հրահրել ապստամբություններ կամ այլ առնակատումներ, որոնք էլ կթուլացնեն քաղաքացիական կառավարության հեղինակությունը (Օրինակ՝ Լատինական Ամերիկայի մի շարք պետություններում) [4, էջ 2545]:

Նկարագրված իրավիճակներում նախորդ ռեժիմի ներկայացուցիչների, այդ թվում՝ զինվորականների քրեական հետապնդումը դադարեցնելու հիմնավորումներ խիստ պրագմատիկ են: Անցումային հասարակությունները դեռևս օժտված չեն ժողովրդավարության կենսունակ հատկանիշներով, մասնավորապես՝ նոր կառավարությունները նախորդ ռեժիմի պաշտոնաթող զինվորականներին պատասխանատվության ենթարկելու համար օժտված չեն բավարար իշխանությամբ, ուստի փոխզիջման գնալն անխուսափելի է:

3. Քաղաքական հանցագործությունների գործերով քրեական հետապնդումից հրաժարվելը գերմանական իրավունքում

3.1. Ընդհանուր դրույթներ: Գերմանիայի քր. դատ. օր-ի 153d պարագրաֆի 1-ին մասի համաձայն՝ Դաշնային գլխավոր դատախազը կարող է հրաժարվել Դատարանակազմության մասին օրենքի 74a (պարբերություն 1 № 2-6) և 120 (պարբերություն 1 № 2-7) պարագրաֆներով նախատեսված հանցագործությունների հետապնդումից, եթե քրեական վարույթի իրականացումը Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության համար կարող է ստեղծել էական վնաս պատճառելու վտանգ, կամ, եթե քրեական հետապնդումը հակասում է այլ գերակա հանրային շահերին: Ընդ որում, եթե մեղադրանքն արդեն առաջադրվել է, ապա Դաշնային գլխավոր դատախազը վերը նշված

նախադրյալների առկայության դեպքում կարող է հետ կանչել մեղադրանքը և ցանկացած փուլում կարճել գործի վարույթը:

Այս հոդվածի վերաբերյալ առկա են որոշ նկատառումներ:

Նախ՝ Գերմանիայի քր. դատ. օր-ի 153d պարագրաֆի վերտառության գերմաներեն տեքստում «քաղաքական հանցագործություն» եզրույթը չի օգտագործվում⁵, սակայն Գերմանիայի քր. դատ. օր-ի և քրեական դատավարության դասագրքերի ռուսերեն տարբերակում այն թարգմանված է հետևյալ կերպ՝ «Քաղաքական հանցագործությունների նկատմամբ քրեական հետապնդումից հրաժարվելը» [17, էջ 229; 18, էջ 202]: Կարելի է եզրակացնել, որ գերմանական իրավունքում հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտի տեսանկյունից «քաղաքական հանցագործություն» եզրույթը ոչ թե պոզիտիվ-իրավական, այլ գիտական եզրույթ է:

Երկրորդ՝ Գերմանիայի սահմանադրական դատարանը հստակ նշել է, որ Քր. դատ. օր-ի 153d պարագրաֆի վերնագրում նշվում է՝ պետական անվտանգության դեմ ուղղված հանցանքների նկատմամբ հետապնդման դադարեցումը հանրային շահի գերակշռության պատճառով: Պարագրաֆի վերտառությունից ակնհայտ, որ երբ առկա է հանրային գերակա շահ, ապա այդ պարագայում նման ծանր հանցագործության առնչությամբ սկսված հետապնդումը կարող է դադարեցվել [9; 31]:

Երկրորդ՝ Գերմանիայի քր. դատ. օր-ի 153d պարագրաֆն ընդլայնում է 153c պարագրաֆի (3-5-րդ պարբերություններ) կիրառման ոլորտը՝ այսպես կոչված պետության ներսում կատարվող արարքների նկատմամբ [10], ուստի, Քր. դատ. օր-ի 153d պարագրաֆի մեկնաբանման ժամանակ պետք է նկատի ունենալ նաև քր. դատ. օր-ի 153c պարագրաֆի կարգավորումները:

Չորրորդ՝ Գերմանիայի քր. դատ. օր-ի 153d պարագրաֆը կարող է կիրառվել ծանր հանցագործությունների դեպքում, եթե առկա է պետական շահերի պաշտպանության անհրաժեշտություն [12, էջեր 218-219] : Գերմանիայի

քր. դատ. օր-ի 153d պարագրաֆը կարող է կիրառվել մասնավորապես հետևյալ հանցագործությունների դեպքում՝

ա) իրավունքի գերակայության վրա հիմնված ժողովրդավարական պետության դեմ ուղղված հանցագործություններ՝ հակասահմանադրական ճանաչված կուսակցության գործունեությունը շարունակելը, միավորվելու արգելքը խախտելը, սահմանադրական հիմունքների դեմ ուղղված սաբոտաժը, Դաշնային նախագահին արատավորելը, սահմանադրական մարմիններին արատավորելը, որն ուղղված է սահմանադրական հիմունքների դեմ և այլն:

բ) ազգային պաշտպանության դեմ ուղղված հանցագործություններ՝ Գերմանական զինված ուժերի (Բունդեսվերի) դեմ ուղղված վնասակար քարոզչությունը, պաշտպանության միջոցների դեմ ուղղված սաբոտաժը, անվտանգությանը սպառնացող հետախուզական գործունեությունը, անվտանգությանը սպառնացող պատկերների պատրաստումը և այլն:

գ) պետական դավաճանություններ՝ դաշնային պետության դեմ ուղղված դավաճանությունը, դաշնության երկրամասի դեմ ուղղված դավաճանությունը, պետական դավաճանության նախապատրաստությունը:

դ) լրտեսություն և արտաքին անվտանգության դեմ ուղղված հանցագործություններ՝ պետական գաղտնիք հրապարակելը, հրապարակելու նպատակով պետական գաղտնիք հավաքելը, ապօրինի գաղտնիքների տրամադրումը և այլն:

ե) այլ հանցագործություններ՝ օտարերկրյա պետությունների մարմինների և ներկայացուցիչների վրա հարձակումը, հանցավոր համագործակցությունների կազմակերպումը և այլն [16; 42]:

3.2. Գերմանիայի սահմանադրական դատարանի դիրքորոշումը

Գերմանական դոկտրինում քննարկվում է այն հարցը, թե համաչափության սահմանադրական սկզբունքն արդյոք կիրառել է մեղադրանք առաջադրելու և քննություն կատարելու նկատմամբ: Եթե քրեադատավարական հարկադրանքների, հատկապես կալանքի պարագայում համաչափության սկզբունքն անկասկած կիրառելի է, ապա այլ իրավիճակներում Գերմանիայի սահմանադրական դատարանը բացառիկ դեպքերում է այլ շահերը վեր դասել քրեական հետապնդման պարտականությունից: Օրինակ՝ գործերից մեկով Դատարանը անթույլատրելի է համարել նարկոդիսպանսերից փաստաթղթեր առգրավելը, եթե դրանով տվյալ հիմնարկի գործունեությունը կաթվածահար կլինի: Մեկ այլ գործով Սահմանադրական դատարանը, նկատի

⁵ Քր. դատ. օր-ի գերմաներեն տեքստում հոդվածի վերտառությունն է «Absehen von der Verfolgung bei Staatsschutzdelikten wegen überwiegender öffentlicher Interessen», իսկ անգլերեն տեքստում՝ «Non-prosecution of offences against national security due to overriding public interests»: Երկու դեպքում էլ այն թարգմանվում է հետևյալ կերպ՝ «Воздержание от преследования в преступлениях государственной безопасности из-за преобладающих общественных интересов» կամ հանրային շահերի գերակշռության պատճառով պետական անվտանգության դեմ ուղղված հանցագործությունների հետապնդումից հրաժարվելը: Գերմաներեն և անգլերեն լեզուներով օրենքների տեքստերը տե՛ս [32]:

ունենալով Քր. օր-ի 34-րդ պարագրաֆը (ծայրահեղ անհրաժեշտություն), պատանդ վերցնելու գործերով քրեական հետապնդման հետաձգումը համարել է թույլատրելի:

Գերմանիայի սահմանադրական դատարանը «DDR-Spione» («ԳԴՀ լրտեսներ») գործով հստակ նշել է, որ դատախազության և իրավասու դատարանի հետ համագործակցող լրտեսների նկատմամբ հետապնդումը կարող է դադարեցվել, եթե հանցագործը, նախքան հանցանքի հայտնի դառնալը, այդ մասին խոստովանել է՝ կանխելով Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության (Արևմտյան Գերմանիա) անվտանգության խաթարումը, կամ հայտնել է այն կարևոր տեղեկությունները, որոնք նրա ձեռք է բերել լրտեսության ընթացքում: Քրեական հետապնդումը դադարեցվում է, եթե դա շարունակելու արդյունքում կվնասվի երկրի շահերը [9]:

Այս գործով մեղադրյալը 1969 թվականից աշխատել է Գերմանիայի Դեմոկրատական Հանրապետության (Արևելյան Գերմանիա) գլխավոր հետախուզական վարչությունում (Hauptverwaltung Aufklärung, այսուհետ՝ HVA), որի գլխավոր գործառնությունը Արևմտյան Գերմանիայի տարածքում հատուկ հետախուզական միջոցառումների իրականացումն էր: 1990թ-ի սեպտեմբերի 17-ի իրավասու մարմինները գաղտնի լրտեսական գործունեություն իրականացնելու կասկածանքով որոշում են կայացրել անձին ձերբակալելու մասին (քրեական օրենսգրքի 99-րդ հոդվածը): Այս որոշման հիման վրա մեղադրյալը փաստացի արգելանքի է վերցրվել 1990թ-ի հոկտեմբերի 4-ին, այն բանից հետո, երբ նույն թվականի հոկտեմբերի 3-ին Արևելյան և Արևմտյան Գերմանիաները միավորվեցին:

Սույն գործով Գերմանիայի սահմանադրական դատարանը կարևորել է հետևյալ հարցադրումները:

Նախ՝ եթե քրեական հետապնդում իրականացվի բոլոր այն լրտեսների նկատմամբ, ովքեր իրենց երկրի շահերի համար իրականացրել են իրենց բարեխիղճ աշխատանքը, ապա դրանով արդյո՞ք չի խախտվի նրանց սահմանադրական, ինչպես նաև միջազգային իրավունքի որոշ դրույթներ:

Երկրորդ՝ եթե լրտեսներին շնորհվի այսպես կոչված ներում, կամ կիրառվի միայն Քր. դատ. օր-ի 153d պարագրաֆը, արդյո՞ք դա բավարար է: Դատարանը նշել է այն հանգամանքը, որ տվյալ պարագայում Քր. դատ. օր-ի 153d պարագրաֆից բացի այլ համապատասխան դրույթ նախատեսված չէ:

Այս գործով Գերմանիայի սահմանադրական դատարանը որոշել է, որ Արևելյան Գերմանիայի տարածքում նրա օգտին զանգվածային

լրտեսական գործունեության կազմակերպիչների նկատմամբ քրեական հետապնդում իրականացնելու համար առկա են «սահմանադրական խոչընդոտներ» [28, էջեր 42, 47]:

4. Քաղաքական հանցագործությունների գործերով հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտի սուբստիտուտները ՀՀ-ում

4.1. Ընդհանուր դրույթներ: Պետությունները երբեմն, ելնելով միջազգային և ներպետական տարաբնույթ հասարակական-քաղաքական պատճառներից, երբեմն օբյեկտիվորեն հարկադրված են դադարեցնել քաղաքական հանցագործությունների մեջ մեղադրվող անձանց քրեական հետապնդումը: Եթե տվյալ պետության դատավարական համակարգում բացակայում են քաղաքական հանցագործությունների գործերով քրեական հետապնդումը նպատակահարմարության շարժառիթով դադարեցնելու իրավական կարգավորումները, ապա իրավասու սուբյեկտները հարկադրված են այս հանցագործությունների մեջ մեղադրվող անձանց նկատմամբ հետապնդումը դադարեցնելու նպատակով դիմելու տարաբնույթ ձեռնաձեռնությունների, մասնավորապես՝ օգտագործելու դրանց փոխարինորդները (սուբստիտուտները): Նրանք քաղաքական հանցագործություններով հայեցողական քրեական հետապնդման օրենսդրական բացը լրացնում են՝ կոնկրետ գործով արհեստականորեն կիրառելով հետապնդումը դադարեցնելու այլ հիմքեր, իսկ երբեմն դիմում են բացահայտ ապօրինությունների, օրինակ՝ քաղաքական հանցագործության մեջ մեղադրվող անձի հետապնդումը դադարեցնում են հանցակազմի բացակայության հիմքով, թեև բոլորի համար ակնհայտ է, որ տվյալ դեպքում կատարվել են հանցակազմի հատկանիշներ պարունակող արարքներ:

ՀՀ օրենսդրությամբ նախատեսված չէ քաղաքական հանցագործությունների գործերով հայեցողական հետապնդում կիրառելու հնարավորություն, իսկ գործող քր. դատ. օր-ի 37-րդ հոդվածը (հայեցողական քրեական հետապնդումը) կարող է կիրառվել ոչ մեծ կամ միջին ծանրության հանցագործությունների դեպքում և առաջին անգամ հանցանք կատարած անձանց նկատմամբ, օրինակ՝ իրադրության փոփոխումը և այլն: Մինչդեռ քաղաքական հանցագործություններից շատերը համարվում են ծանր կամ առանձնապես ծանր հանցագործություններ, օրինակ՝ զանգվածային անկարգություններ կազմակերպելը համարվում է ծանր հանցագործություն (ՀՀ քր. օր-ի 225-րդ հոդվածի 1-ին մաս), ուստի այդ գործերով ՀՀ քր. դատ. օր-ի 37-րդ հոդվածը չի կարող կիրառվել:

Հայկական իրականությունում քաղաքական հանցագործությունների մեջ մեղադրվող անձանց նկատմամբ քրեական հետապնդումը դադարեցնելու նպատակահարմարությունից (անհրաժեշտությունից) ելնելով, ՀՀ իշխանությունները ստիպված են եղել դիմելու տարբեր դատավարական անպարարությունների: Այսպես՝ քաղաքական հանցագործությունների գործերով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու նպատակով կատարվել են հետևյալ գործողությունները՝

1. ՀՀ քր. օր-ի համապատասխան հոդվածում կատարվել են այնպիսի կառուցվածքային և բովանդակային փոփոխություններ, որի արդյունքում հանցակազմը ձեռք է բերել որակապես նոր հանցակազմի հատկանիշներ և այդ պայմաններում քրեական հետապնդումը դադարեցվել է նոր օրենքին հետադարձ ուժ տալու արգելքի հիմքով:

2. հաղթանակած հեղափոխությունից հետո նոր քաղաքական դեկլարների նկատմամբ՝ հեղափոխական գործողությունների դեպքերով հարուցված քրեական հետապնդումները դադարեցվել են հանցակազմի բացակայության հիմքով, թեև բոլորի համար ակնհայտ էր, որ նման արարքները պարունակում են հանցակազմի հատկանիշներ:

3. անհատական դեպքով կիրառվել է համաներում, մինչդեռ համաներումը ոչ թե անհատական, այլ նորմատիվ բնույթի իրավական ակտ է:

4.2. Քրեական հետապնդումը դադարեցնելը հանցակազմի օրենսդրական փոփոխության եղանակով («7-ի գործի» օրինակով)

Ղեռնա XX դարում Հ. Քելզենը նշել է, որ հեղափոխության արդյունքում իշխանության եկած կառավարությունը կարող է հատուկ օրենքով, նորմին հետադարձ ուժ տալու եղանակով, վերացնել նախկին կառավարության հրապարակած օրենքը, որով հեղափոխական կուսակցության անդամների որոշակի գործողություններ՝ որպես քաղաքական հանցագործություններ համարվում էին պատժելի: Իհարկե, այն, ինչ տեղի է ունեցել, չի կարող դառնալ չպատահած, սակայն դրանից հետո սահմանված նորմերի հիման վրա, հետին թվով կարող է փոփոխվել նախկինում տեղի ունեցածի նորմատիվային մեկնաբանությունը [15, էջ 24]: Ասվածն ընդհանրացնելու դեպքում, կարելի է նշել, որ եթե դատավարական համակարգում նախատեսված չէ հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտ, ապա քրեական օրենսգրքի հատուկ մասում փոփոխություններ կատարելը կարող է համարվել քաղաքական հանցագործությունների մեջ մեղադրվող

անձանց նկատմամբ հետապնդումը դադարեցնելու արհեստական ճանապարհներից մեկը:

Հայկական իրականությունում քաղաքական հանցագործությունների գործերով հայեցողական հետապնդման ինստիտուտի բացակայությունը երբեմն լրացվել է քրեական օրենսդրության մեջ փոփոխություններ կատարելու հնարքով: Այսպես՝ 2008 թ-ի նախագահական ընտրությունների պաշտոնական արդյունքներով ՀՀ Նախագահ էր ընտրվել Ս. Սարգսյանը, սակայն ընդդիմության առաջնորդ Լևոն Տեր-Պետրոսյանն ու նրա կողմնակիցները չէին ընդունում ընտրությունների արդյունքները, որի կապակցությամբ ընդդիմությունը տևական ժամանակով կազմակերպեց զանգվածային բողոքի միջոցառումներ:

2008 թվականի մարտի 1-ի լույս 2-ին Երևանում ցուցարարների և ոստիկանության միջև տեղի ունեցան բախումներ և զանգվածային անկարգություններ, որոնց հետևանքով զոհվեց 10 անձ: Մարտի 1-2-ին Երևան քաղաքում տեղի ունեցած զանգվածային անկարգությունների դեպքերի առթիվ հարուցված քրեական գործով ընդդիմության 7 ներկայացուցիչների, ի թիվս այլ հոդվածների, մեղադրանք առաջադրվեց ՀՀ քր. օր-ի 300-րդ հոդվածով՝ սահմանադրական կարգը տապալելը (այս գործն հայտնի է «7-ի գործ» անվամբ): ՀՀ դատախազությունը 01.12.2008 թ. այս գործն ուղարկեց դատարան [35]:

2009 թ-ին ՀՀ Ազգային ժողովը ՀՀ քր. օր-ի 300-րդ հոդվածում կատարեց հիմնարար օրենսդրական փոփոխություններ, որից հետո քննարկվող գործով դատախազները, նկատի ունենալով օրենսդրական այդ փոփոխությունները, հրաժարվեցին ՀՀ քր. օր-ի 300-րդ հոդվածի 1-ին մասով քրեական հետապնդումից, և դատարանը ՀՀ քր. օր-ի 300-րդ հոդվածի մասով՝ արդարացման հիմքով քրեական հետապնդումը դադարեցրեց:

Ինչով էր պայմանավորված, որ ՀՀ քաղաքական իշխանությունը 2009 թ-ին նախաձեռնեց ՀՀ քր. օր-ի 300-րդ հոդվածում փոփոխություններ կատարելու օրենսդրական գործընթաց: Թեև Նախագծի հիմնավորումներում հակիրճ նշվում էր, որ այս փոփոխությունների միջոցով փորձ է արվում ապահովել ՀՀ քր. օր-ի 300-րդ հոդվածի որոշակիությունը, սակայն, կարծում ենք, որ օրենսդրական փոփոխությունների իրական շարժառիթը ոչ թե՛ գործնականում հազվադեպ կիրառվող այս հոդվածի գուտ կատարելագործումն էր, այլ այն, որ քաղաքական իշխանությունը միջազգային հանրության առջև ստանձնել էր կալանքի տակ գտնվող քաղաքական ընդդիմության ներկայացուցիչների նկատմամբ հետապնդումը դադարեցնելու

պարտականություն: Նկատի ունենալով, որ ՀՀ օրենսդրությամբ նախատեսված չէ այս հանցագործություններով քրեական հետապնդումը նպատակահարմարության հիմքով դադարեցնելու հնարավորություն, իշխանություններն ընտրեցին հետևյալ ճանապարհը՝ ՀՀ քր. օր-ի 300-րդ հոդվածում կատարել բովանդակային և կառուցվածքային այնպիսի փոփոխություններ, որի պայմաններում հնարավոր կլիներ «7-ի գործով» մեղադրյալների նկատմամբ հետապնդումը դադարեցնել՝ օրենքի հետադարձ ուժի արգելքի կիրառմամբ:

Նման պնդման համար հիմք է հանդիսացել ՀՀ Ազգային ժողովում ՀՀ քր. օր-ի 300-րդ հոդվածի փոփոխությունների քննարկման ժամանակ ներկայացված կարծիքները: Այսպես՝ ՀՀ քր. օր-ի 300-րդ հոդվածում փոփոխություններ կատարելու նախագծի քննարկումների ընթացքում ընդդիմադիր պատգամավորը Նախագծի զեկուցողներին տվել է հետևյալ հարցը.

«Ես կցանկանայի լսել ձեր կարծիքը՝ վերջիվերջո, օրենքի այս փոփոխությունները կապ ունե՞ն «7-ի գործի» հետ և, սա Եվրախորհրդի առջև ստանձնած պարտավորությունների շրջանակո՞ւմ է»:

Այս հարցի վերաբերյալ ՀՀ Ազգային ժողովի պետաիրավական հարցերի մշտական հանձնաժողովի նախագահի տեղակալը պատասխանել է հետևյալ կերպ.

«Կարծում եմ, գաղտնիք չկա: Որևէ մեկը չի թաքցրել, որ փոփոխությունների առիթը եղել է «7-ի գործը»: Որովհետև եթե չլիներ «7-ի գործը», դժվար թե այսօր փոփոխության անհրաժեշտությունն առաջանար: Այստեղ, կարծում եմ, գաղտնիք չկա, մասնավոր խնդիրը քննարկվել է նաև այնտեղ, և՛, այո՛, ԱԺ նախագահի Եվրախորհրդի խորհրդարանական ժողովի ներկայացուցիչներին այս խոստումը տվել էր (...)» [29]:

Այս սղագրությունն ընթերցելիս ստեղծվում է այն համոզմունքը, որ ՀՀ քր. օր-ի 300-րդ հոդվածում փոփոխություններ կատարելու հիմնական պատճառը 2008 թ. մարտի մեկի դեպքերով «7-ի գործով» մեղադրյալների նկատմամբ քրեական հետապնդումը դադարեցնելու նյութա-իրավական հիմքեր ստեղծելն էր, ինչն ապացուցվում է նաև օրենքի փոփոխությունից հետո «7-ի գործով» մեղադրյալների նկատմամբ ՀՀ քր. օր-ի 300-րդ հոդվածի մասով

մեղադրանքից հրաժարվելու և քրեական հետապնդումը դադարեցնելու փաստով:

Եթե ՀՀ դատավարական համակարգում նախատեսված լիներ քաղաքական հանցագործությունների գործերով հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտ, ապա այս իրավիճակում, ամենայն հավանականությամբ, նման արհեստական քայլերի դիմելու անհրաժեշտություն չէր ծագի:

Ընդ որում, ավելացնենք, որ տարիներ անց՝ 2021 թ-ին ՀՀ սահմանադրական դատարանը ՄԴՈ-1586 որոշմամբ հակասահմանադրական ճանաչեց 2009 թ-ին ՀՀ քր. օր-ի 300-րդ հոդվածի փոփոխությունների շրջանակում ընդունված՝ սահմանադրական կարգը տապալելու մասին ՀՀ քր. օր-ի 300.1-րդ հոդվածը:

4.3. Քրեական հետապնդումները դադարեցնելը հաջողված հեղափոխության դեպքում (2018 թ-ի հեղափոխության օրինակով)

(a) Հեղափոխության արդյունավետության և լեգիտիմության ազդեցությունը քրեական հետապնդման վրա: Ոչ բռնի հեղափոխությունների ընթացքում սովորաբար կատարվում են անհնազանդության այնպիսի գործողություններ, որոնք պարունակում են այս կամ այն հանցակազմի հատկանիշներ, օրինակ՝ ճանապարհները արգելափակելը կամ պետական մարմինների մուտքերը և ելքերը փակելը, հանրային հեռուստատեսության կամ հանրային ռադիոյի շինություն հարկադրաբար մուտք գործելը և այլն:

Եթե հեղափոխությունն ավարտվում է հաջողությամբ և հեղափոխության կազմակերպիչները վերցնում են իշխանությունը, ապա հարց է ծագում՝ ինչպե՞ս պետք է վարվել հեղափոխության ղեկավարների դեմ հեղափոխական գործողությունների կապակցությամբ հարուցված քրեական գործերի հետ: Քրեական հետապնդման պարտադիրության (օրինականության) սկզբունքը կուռքացնելու պայմաններում կարելի է պնդել, որ անկախ հեղափոխական գործողությունների արդյունավետությունից, եթե կատարվել են հանցակազմի հատկանիշներ պարունակող արարքներ, ապա քրեական հետապնդումը պետք է շարունակել: Նման գնահատականները և կանխատեսումները այնուամենայնիվ իրականությունից կտրված են:

Հաջողված հեղափոխության կազմակերպիչները չպետք է հետապնդվեն (դատապարվել) հեղափոխական արարքների (խոսքը չի վերաբերում անձի դեմ ուղղված բռնի արարքներին) համար: Այս պնդումը հիմնավորում է ինչպես հեղափոխության *արդյունավետության սկզբունքով*, այնպես էլ *ժողովրդաիշխանության ինստիտուտով*:

Հաջողված հեղափոխությունն ըստ էության արդյունավետ հեղափոխություն է, իսկ դրա արդյունքում ձևավորված նոր կառավարությունը՝ արդյունավետ կառավարություն, քանի որ նրա անդամները կարողանում են ապահովել իրենց իշխանության գործունեությունը՝ նրանք սահմանում են հեղափոխական գաղափարներից բխող իրավական քաղաքականության նոր ուղղություններ, որով պետք է առաջնորդվի պետաիրավական և հասարակական ողջ համակարգը (արդյունավետության սկզբունք):

Ի դեպ, Հ. Քելզենը փոքր-ինչ այլ առիթով նշում էր, որ հաջողված հեղափոխությունների դեպքում լեգիտիմության սկզբունքը սահմանափակվում է արդյունավետության սկզբունքով [15, էջ 263]: Ըստ նշանավոր գիտնականի՝ եթե հեղափոխությունը հաջողությամբ չավարտվեր, այսինքն՝ եթե հեղափոխական Սահմանադրությունը (նախկին Սահմանադրության պահանջներին խախտմամբ ընդունված) գործուն չդառնար, եթե դրանով նախատեսված մարմինները չընդունեին օրենքներ, որոնք կկիրառվեին այդ օրենքներում նախատեսված մարմինների կողմից, այլ դրա փոխարեն գործուն մնար հին Սահմանադրությունը, ապա հեղափոխությունը չէր համարվի նոր իրավունքի ստեղծման գործընթաց, այլ, հին Սահմանադրության և դրան համապատասխան ընդունված քրեական օրենսգրքի համաձայն, կորակվեր՝ որպես պետական դավաճանություն [15, էջեր 262-263]:

Մեկ այլ գերմանացի նշանավոր իրավագետ Ռ. Ալեքսին, հետևելով Հ. Քելզենի ուսումնունքին, 1992թ-ին հրատարակած իր հայտնի աշխատությունում նշում է. «Նորմերի համակարգի, որպես ամբողջության, վավերականության (действительности) խնդիրը սրվում է, եթե միայնաց հետ մրցակցում են երկու անհամատեղելի նորմերի համակարգերը: Նման իրավիճակ կարող է ստեղծվել, օրինակ, հեղափոխության, քաղաքացիական պատերազմի դեպքում: Հեշտ է ենթադրել, թե կողմերից մեկի վերջնական հաղթանակից հետո ո՞րն է գործելու: Նման իրավիճակում գործում է նորմերի այն համակարգը, որը հաղթանակ է տարել մյուսի նկատմամբ, քանի որ տվյալ փաստը նշանակում է, որ այժմ այն դառնում է միակ ընդհանուր և ամբողջությամբ՝ սոցիալապես գործուն (действительной) նորմերի համակարգ» [11, էջ 110]:

Այսպիսով, հաջողված հեղափոխության դեպքում իշխանության գործունեությունը (արդյունավետության սկզբունք) ըստ էության բացառում է հեղափոխական գործողությունների փաստով քրեական հետապնդման հարուցումը և իրականացումը:

Ինչպես նշվեց, հաջողված հեղափոխության կազմակերպիչներին չհետապնդելու թեզը

հիմնավորվում է նաև *Ժողովրդաիշխանության ինստիտուտով*: Առանց հասարակության մեծամասնության աջակցության հեղափոխությունները կարող են արդյունավետ (հաջողված) համարվել, եթե զուգորդվել է մարդու դեմ ուղղված բռնի գործողություններ կատարելով: Ուստի ոչ բռնի հեղափոխությունները հաջողությամբ են ավարտվում հիմնականում հասարակական լայն զանգվածների աջակցության պարագայում: Չ. Լոմբրոզոն նշում էր, որ ի տարբերություն խռովությունների (բուլտերի) հեղափոխություններին մարդկանց մասնակցությունը լինում է առավել զանգվածային, նրան մասնակցում են ժողովրդի բոլոր դասակարգերը, և հատկապես բարձր դասակարգերը (եթե իհարկե հեղափոխությունն ուղղված չէ նրանց դեմ): Բացի այդ, նա նշում էր, որ հեղափոխությունները (որպես ֆիզիոլոգիական երևույթներ) չեն կարող համարվել հանցավոր, քանի որ նվիրագործվում և հավանություն են ստանում հասարակական կարծիքի կողմից [22, էջեր 40, 42]:

Եթե վերացարկվենք ժողովրդաիշխանության ձևերի մասին պոզիտիվ սահմանադրական կարգավորումներից, ապա կարելի է նշել, որ ոչ բռնի հեղափոխությունը ուղղակի ժողովրդաիշխանության ծայրահեղ ձևերից է: Եթե հեղափոխական գործողություններին մարդկանց մասնակցությունը քանակական առումով մեծ է, ապա այն չի կարող չառաջացնել որակական փոփոխություններ, այսինքն՝ չի կարող չազդել իշխանության փոփոխության վրա: Հասարակության լայն զանգվածները, մասնակցելով հեղափոխական ուժերի կազմակերպած բողոքի գործողություններին, դրանով ըստ էությանն լեգիտիմացնում են այդ գործողությունները: Այս պայմաններում հեղափոխության կազմակերպիչների դեմ նախկինում հարուցված քրեական հետապնդումները անխուսափելիորեն պետք է դադարեցնել: Եթե տեսականորեն պատկերացնենք, որ իրավապահ համակարգը այնուամենայնիվ որոշում է շարունակել հաջողված հեղափոխության կազմակերպիչների նկատմամբ հարուցված քրեական հետապնդումը, ապա այդ որոշումը հակասության մեջ կմտնի ժողովրդաիշխանության սկզբունքի հետ:

Այսպիսով, ոչ բռնի հեղափոխությունների ժամանակ կատարված քաղաքական հանցագործությունների դեպքում հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտի ներմուծումը, ի տարբերություն հայեցողական հետապնդման այլ դեպքերի, թելադրված է ոչ թե համաչափության (համարժեքության) սահմանադրական սկզբունքով, այլ ժողովրդաիշխանության պահանջով:

(b) 2018 թ-ի հեղափոխության կազմակերպիչների քրեական հետապնդումը դադարեցնելը:

ՀՀ-ն 2018 թ-ին անցում կատարեց պաշտամենտական կառավարման ձևին, իսկ ՀՀ երրորդ նախագահ Ս. Սարգսյանը իր պաշտոնավարման ժամկետը լրանալուց հետո, ի հակառակ իր տված հրապարակային խոստմանը, առաջադրվեց և ընտրվեց ՀՀ վարչապետ: Դրա հետևանքով 2018 թ. ապրիլի 13-ից 22-ը տեղի ունեցան զանգվածային բողոքի միջոցառումներ, որը առաջնորդում էր Ն. Փաշինյանը: Այս գործողությունների փաստի առթիվ ՀՀ քր. օր-ի 225-րդ հոդվածի 1-ին, 2-րդ մասերով և 225¹-րդ հոդվածի 1-ին, 2-րդ մասերով հարուցվեց քրեական գործ, իսկ 2018 թ-ի ապրիլի 22-ին հեղափոխության կազմակերպիչները՝ այդ թվում՝ Նիկոլ Փաշինյանը, ով այդ ժամանակ նաև ՀՀ Ազգային ժողովի պատգամավոր էր, ձերբակալվեցին:

ՀՀ-ում իրականացված լայնածավալ զանգվածային բողոքի միջոցառումների արդյունքում ՀՀ վարչապետ Ս. Սարգսյանը հրաժարական տվեց և իշխանությունը փոխանցվեց հեղափոխության կազմակերպիչներին: Ն. Փաշինյանն ընտրվեց որպես ՀՀ վարչապետ:

Հասկանալի էր, որ հաջողված հեղափոխությունից հետո հեղափոխության կազմակերպիչների նկատմամբ հարուցված քրեական հետապնդումները պետք էր դադարեցնել, սակայն ողջ բարդությունն այն էր, որ քրեական հետապնդումները ՀՀ քր. դատ. օր-ի 37-րդ հոդվածի կարգով չէր կարող դադարեցվել, քանի որ քրեական հետապնդումները հարուցվել էին ծանր հանցագործությունների կապակցությամբ:

Մյուս կողմից, բոլորի համար ակներև էր, որ այդ ժամանակաշրջանում կատարվել էին այնպիսի արարքներ, որոնք պարունակում են հանցակազմի հատկանիշներ: Այնուամենայնիվ, հեղափոխական կառավարության գործունեությունը և լեգիտիմությունը չէր կարող չազդել քրեական գործով կայացվող որոշումների վրա, ուստի 2018 թ-ի հունիսի 21-ին որոշում կայացվեց այդ անձանց արարքներում հանցակազմի բացակայության հիմքով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու և քրեական գործով վարույթը կարճելու մասին [41]:

Մտահոգության տեղիք է տալիս ոչ թե քրեական հետապնդումը դադարեցնելու փաստը, այլև հետապնդումը՝ հանցակազմի բացակայության հիմքով դադարեցնելու հանգամանքը: Թեև քրեական հետապնդումը դադարեցնելու մասին այս որոշման բովանդակությունը մեզ հասանելի չէ, սակայն 2018-ի հեղափոխության ժամանակ գործողությունները, օրինակ՝ պետական ռադիոյի շենք հարկադրաբար մուտք գործելը, կատարվել է

բոլորի աչքի առաջ (դրանք լուսաբանվում էին ուղիղ եթերներով): Նույնիսկ պարզամիտների համար էր հասկանալի, որ կատարված գործողությունները, սովորական պայմաններում անկասկած կհամարվեին հանցակազմի հատկանիշներ պարունակող արարքներ:

Այսպիսով, ամենայն հավանականությամբ քաղաքական հանցագործությունների գործերով հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտի բացակայության պատճառով քրեական հետապնդման մարմինները քննարկվող գործով որոշեցին դիմել դատավարական անպարարության և ակնհայտ հանցակազմի հատկանիշներ պարունակող գործողությունները համարեցին հանցակազմի հատկանիշներ չպարունակող:

Քրեական հետապնդման մարմինների նման վարքագիծը ունեցավ նաև այլ բացասական հետևանքներ՝ հասարակությունում էլ ավելի ամրապնդվեց Դատախազության՝ քաղաքական իշխանությունից կախվածության մասին ընկալումը: Այսպես՝ նկարագրված ժամանակաշրջանում, ՀՀ գլխավոր դատախազը ՀՀ Ազգային ժողով միջնորդություն էր ներկայացրել Ն. Փաշինյանի պատգամավորական անձեռնմխելիությունից զրկելու և նրան որպես մեղադրյալ ներգրավելու ու ենթադրաբար նաև՝ կալանավորելու թույլատվություն ստանալու վերաբերյալ: Սակայն Ս. Սարգսյանի հրաժարականից հետո ՀՀ փոխվարչապետը նամակով դիմել էր ՀՀ գլխավոր դատախազին այդ միջնորդությունը հետ վերցնելու խնդրանքով: ՀՀ գլխավոր դատախազը նկատի ունենալով ՀՀ փոխվարչապետի դիմումը, ՀՀ Ազգային ժողովի նախագահից խնդրեց օրակարգից հանել Ն. Փաշինյանին անձեռնմխելիությունից զրկելու մասին միջնորդությունը [36]:

Եթե հարցը դիտարկում ենք զուտ դատավարական կարգավորումների տեսանկյունից, ապա պարզ է, որ ՀՀ քրեադատավարական օրենսդրությամբ ՀՀ փոխվարչապետը դատավարության մասնակից չէ և չունի նման հարցով ՀՀ գլխավոր դատախազին դիմելու իրավասություն: Օրենքով նախատեսված չէ նաև ՀՀ գլխավոր դատախազի կողմից ՀՀ Ազգային ժողով ներկայացրած միջնորդությունը հետ վերցնելու ընթացակարգ:

Հեղափոխությունից հետո նույն Գլխավոր դատախազին հաջողվեց պահպանել պաշտոնը, սակայն յուրաքանչյուր առիթի դեպքում քաղաքական ուժերը և ՉԼՄ ներկայացուցիչները նրան առաջադրում էին այնպիսի հարցեր, որոնք տվյալ պաշտոնատար անձին դնում էին անհարմար իրավիճակում: Բերենք մեկ օրինակ: ՀՀ գլխավոր դատախազը 2020 թ-ին ՀՀ Ազգային ժողով միջնորդություն էր ներկայացրել քաղաքական ընդդիմության առաջնորդին

անձեռնմխելիությունից զրկելու վերաբերյալ: ՀՀ Ազգային ժողովում այս միջնորդության քննարկման ժամանակ ՀՀ գլխավոր դատախազին տրվել են հետևյալ հարցերը.

Պատգամավորի հարցը.

«- Պրն Գլխավոր դատախազ, երկու տարի առաջ նույն այս դահլիճում դուք կրկին միջնորդություն էիք բերել՝ անձեռնմխելիությունից զրկելու Նիկոլ Փաշինյանին, (...)՝ ակնհայտորեն կատարելով քաղաքական պատվեր: Հետո, կրկին քաղաքական ազդեցության հետևանքով, դուք հետ վերցրեցիք ձեր միջնորդությունը: Որքանով մենք և հանրությունը կարող ենք վստահ լինել, որ այսօրվա ձեր միջնորդությունը կրկին պայմանավորված չէ քաղաքական պատվերով, և կա՞ որևէ երաշխիք, որ վաղը կրկին քաղաքական իրողությունների փոփոխության հետևանքով՝ դուք հետ չեք վերցնելու այս նույն միջնորդությունը»:

Գլխավոր դատախազի պատասխանը.

«- (...) Ինչ վերաբերում է այն պատգամավորին, որի վերաբերյալ ժամանակին անձեռնմխելիությունից զրկելու մասին միջնորդություն եմ ներկայացրել, ապա ես ձեզ ուղիղ նորից պատասխանում եմ. ակնհայտ քաղաքական հանձնարարություն չէր: Հետևաբար՝ հանրությունն ու ՀՀ Ազգային ժողովը այսօր էլ կարող են վստահ լինել, որ այն ինչ կատարվում է ՀՀ Ազգային ժողովի դահլիճում մաքուր իրավական գործընթաց է»:

Պատգամավորի արձագանքը.

«-Պրն Դավթյան, եթե դա ակնհայտ քաղաքական պատվեր չէր, ինչո՞ւ հետ վերցրեցիք այդ միջնորդությունը, որովհետև եթե, իրոք, հիմնավոր քրեական ապացույցներ կային, դուք պետք է շարունակեիք ձեր գործը կատարել: Այո, ես պնդում եմ, որ դուք կատարել եք քաղաքական պատվեր, և կարող են լինել հիմնավոր կասկածներ, որ այսօր էլ դուք շարունակում եք կատարել նոր քաղաքական էլիտայի առաջնորդների քաղաքական պատվերները: Եվ քանի դեռ հակառակն ապացուցող որևէ քայլ դուք չեք արել, հանրությունը և մենք չենք կարող վստահ լինել, որ ձեր գործողությունները չեն ուղղորդվում քաղաքական դրդապատճառներով» [34]:

Եթե օրենսդիրը չի կանխատեսում նման ոչ ստանդարտ իրավիճակների հնարավորությունը և դատավարական օրենսդրությամբ չի նախատեսում դրանց դատավարական լուծումները, ապա դատախազությունը խնդիրը լուծելու համար հարկադրված է դիմելու տարբեր աչքակապությունների, բացահայտ խախտումների, ինչն էլ կարող է օբյեկտիվորեն ստեղծել

դատախազության՝ քաղաքական իշխանությունից կախվածության մասին ընկալում:

4.4. Քրեական հետապնդումը դադարեցնելն անհատական դեպքով ընդունված համաներման հիմքով («Սասնա ծռերի» գործի օրինակով)

«Հիմնադիր խորհրդարան» հասարակական-քաղաքական շարժման մի խումբ զինյալ անձինք («Սասնա ծռեր» անվամբ) 17.07.2016 թ-ին Երևանում իրականացրեցին զինված ապստամբություն՝ մտելով ՀՀ ոստիկանության պարեկապահակային ծառայության գնդի տարածք, պատանդ վերցրեցին այնտեղ գտնվող մի քանի ոստիկանի: Նրանք պահանջում էին ՀՀ Նախագահ Ս. Սարգսյանի հրաժարականը, ինչպես նաև՝ ազատ արձակել քաղաքական մի շարք գործիչների [39]: Այս ապստամբության արդյունքում գոհվեց երեք ոստիկան:

Ինչպես նշվեց, 2018-ի հեղափոխության ժամանակ Ս. Սարգսյանը հրաժարական ներկայացրեց, իսկ նոր Կառավարությունը, նկատի ունենալով «Սասնա ծռերի» գործով «կատարված արարքների հիմքում ընկած շարժառիթը» [33], քննարկում էր մեղադրյալների (բացառությամբ սպանության մեջ մեղադրվող անձանց) քրեական հետապնդումը դադարեցնելու հարցը:

Այս անգամ քաղաքական հանցագործություններով հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտի բացակայությունը լրացվեց համաներման ինստիտուտով: Ընդ որում՝ համաներմումը պետք է տարածվեր հենց այդ դեպքի վրա: Այդ նպատակով «Համաներմում հայտարարելու մասին» ՀՀ օրենքի նախագծի սկզբնական տարբերակում ուղղակիորեն նշված էր, որ համաներմում է կիրառվում «Սասնա ծռերի գործով» մեղադրյալների նկատմամբ: Մինչդեռ հայտնի է, որ համաներմումը նորմատիվ բնույթի ակտ է, ուստի այն չի կարող բովանդակել անհատական բնույթի դրույթներ: Հետագայում Նախագծի տեքստից հանվեց «Սասնա ծռեր» անհատականացնող անվանումը, սակայն դրա փոխարեն ավելացվեց անհատականացնող մեկ այլ դրույթ: Համաներմում հայտարարելու մասին 01.11.2018 թ-ի օրենքի⁶ 2-րդ հոդվածի 11-րդ մասում նշվեց. «Համաներմում հայտարարել՝ 1) 2016 թվականի հուլիսի 17-31-ը ՀՀ ոստիկանության պարեկապահակետային ծառայության գնդի տարածքում հանցագործ-

⁶ Օրենքի ամբողջական անվանումն է՝ «Էրեբունի-Երևանի հիմնադրման 2800-ամյակի և Հայաստանի առաջին Հանրապետության անկախության հռչակման 100-ամյակի կապակցությամբ քրեական գործերով համաներմում հայտարարելու մասին» ՀՀ օրենք:

ծություն կատարած, վերջիններիս հետ հանցակցած (...)»⁷:

Օրենքում թեև նշված չէ «Սասնա Շռեր» անվանումը կամ թվարկված չեն մեղադրյալների անունները, սակայն ըստ օրենսդրի կամքի՝ համաներման կիրառումը «Սասնա Շռերի» գործի հետ կապվել է (անհատականացվել է) կատարման ժամանակահատվածով և վայրով⁸, ուստի այս դեպքում փաստացի համաներման ակտով լուծվել է անհատականացված հարց:

5. Եզրակացություն

Նպատակահարմարության շարժառիթով քրեական հետապնդումը դադարեցնելու ինստիտուտի դոկտրինայ կիրառությունների մեջ պատմականորեն մեծ տեղ է հատկացվել քաղաքական հանցագործությունների գործերով հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտի անհրաժեշտությանը, քանի որ հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտը նաև հասարակական-քաղաքական համերաշխության վերականգման և ապահովման միջոց է:

Քաղաքական հանցագործությունների գործերով հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտի ներմուծման հնարավորությունը կախված է ոչ միայն և ոչ այնքան դրա դոկտրինայ կիրառություններից, որքան տվյալ պետության կառավարման ձևի և քաղաքական ռեժիմի առանձնահատկություններից, քաղաքական համակարգի սուբյեկտների հոգեբանական առանձնահատկություններից: Միայն ժողովրդավարական քաղաքական ռեժիմի պարագայում ներքուստ ուժեղ պետությունը կարող է օրենսդրությամբ նախատեսել քաղաքական հանցագործությունների գործերով հայեցողական քրեական հետապնդման ինստիտուտի կիրառման հնարավորություն:

Եթե տվյալ պետության դատավարական համակարգում բացակայում են քաղաքական հանցագործությունների գործերով քրեական հետապնդումը նպատակահարմարության շարժառիթով դադարեցնելու իրավական կար-

գավորումները, ապա իրավասու սուբյեկտները հարկադրված են այս հանցագործությունների մեջ մեղադրվող անձանց նկատմամբ հետապնդումը դադարեցնելու նպատակով դիմելու տարաբնույթ ձեռնածությունների:

ՀՀ օրենսդրությամբ նախատեսված չէ քաղաքական հանցագործությունների գործերով հայեցողական հետապնդում կիրառելու հնարավորություն, իսկ գործող քր. դատ. օր-ի 37-րդ հոդվածը քաղաքական մի շարք հանցագործություններով չի կարող կիրառվել: Առաջարկվում է ՀՀ քր. դատ. օր-ում սահմանել, որ ՀՀ գլխավոր դատախազը կարող է չհարուցել քրեական հետապնդում կամ դադարեցնել քրեական հետապնդումը, եթե քաղաքական հանցագործությունների գործերով, բացառությամբ անձի շահերի դեմ ուղղված հանցագործությունների դեպքերի, քրեական հետապնդման հարուցումը կամ իրականացումը կարող է էապես վտանգել Հայաստանի Հանրապետության շահերը, կամ հակասում է այլ գերակայող հանրային շահերին: Դատավարական օրենքով պետք է թվարկվել քրեական օրենսգրքի այն հոդվածները, որոնցով այս ինստիտուտը կարող է կիրառվել:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Գիտ. խմբ.՝ Ա. Ղամբարյան Քրեական դատավարության պարզեցման հիմնախնդիրները: Գիտագործնական ձեռնարկ / Հեղ. խումբ: Եր.: «Աստղիկ գրատուն», 2011, 276:
2. **Ղամբարյան Ա., Ալեքսանյան Ա.** Հայեցողական քրեական հետապնդման էությունը և իրավական կարգավորման հեռանկարները: «Օրինականություն», 2011, թիվ 67, 65:
3. **Alexander K. A.** Greenawalt, Justice Without Politics? Prosecutorial Discretion and the International Criminal Court, 39 N.Y.U. J. Int'l L. & Pol. 583, 2007. 673.
4. **Orentlicher D.** Settling Accounts: The Duty to Prosecute Human Rights Violations of a Prior Regime, 100 YALE L.J. 1991. 2615.
5. Political Crime in Europe: A Comparative Study of France, Germany, and England, 79 MICH. L. REV. 1019 (1981).
6. **Robinson D.** Serving the Interests of Justice: Amnesties, Truth Commissions, and the International Criminal Court, 14 EUR. J. INT'L 2003. supra note 7, 505.
7. **Stephen Schafer** The Concept of the Political Criminal, 62 J. Crim. L. Criminology & Police Sci. 380 (1971). 387.
8. **Zalaquett J.** Confronting Human Rights Violations Committed by Former Governments: Principles Applicable and Political Constraints, in The Aspen Institute. 1995. supra note 4, at 70.
9. **BVerfG**, Beschluss des Zweiten Senats vom 15. Mai 1995 - 2 BvL 19/91 -, Rn. 1-266

⁷ Համաներմումը չէր տարածվում նույն կետում նկարագրված իրադարձությունների ընթացքում կատարված այն արարքների նկատմամբ, որոնք անմիջականորեն հանգեցրել են մարդու մահվան:

⁸ Այս հարցում հնարավոր է նաև այլ մոտեցում: Համաներմում հայտարարելու մասին օրենքի 2-րդ հոդվածի 11-րդ մասը տառացի մեկնաբանելու դեպքում կարելի է նշել, որ այն ոչ թե անհատական, այլ նորմատիվ դրույթ է, քանի որ կիրառվում է ոչ միայն «Սասնա Շռերի» գործի հետ առնչություն ունեցող արարքների, այլ ՀՀ ոստիկանության պարեկապահակետային ծառայության գնդի տարածքում 2016 թվականի հուլիսի 17-31-ը կատարված ցանկացած այլ հանցագործությունների դեպքում: Սակայն ակնհայտ է, որ օրենսդիրը այս դրույթը նախատեսելով նպատակ է ունեցել լուծել բացառապես «Սասնա Շռերի» գործով համաներմում կիրառելու հարցը:

10. **Teßmer**, in: Münschener Kommentar zur StPO, 1. Auflage 2016, § 153d, Rn. 2.
11. **Алекси Роберт** Понятие и действительность права (ответ юридическому позитивизму) / пер. с нем. М.: Инфотропик Медиа, 2011. С. 168.
12. **Барabanов П. К.** Уголовный процесс ФРГ. М.: Изд. «Спутник», 2014. С. 415.
13. **Викторский С. И.** Русский уголовный процесс. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: 1912. 438.
14. **Гаджиева А. А.** Политическая преступность в современной России и проблемы ее предупреждения // Пробелы в российском законодательстве. 2017. №7. С. 110.
15. **Ганс Кельзен** Чистое учение о праве. 2-е изд. / пер. с нем. СПб.: 2015. 542.
16. **Головненков П. В.** Уголовное уложение Федеративной Республики Германия. Научно-практический комментарий и перевод текста закона // Universitätsverlag Potsdam 2021, 494.
17. **Головненков П., Спица Н.** Уголовно-процессуальный кодекс Федеративной Республики Германия. Научно-практический комментарий и перевод текста закона. Universitätsverlag Potsdam. 2012. 404.
18. **Бойльке В.** Уголовно-процессуальное право ФРГ. 6-е издание. Пер. с нем. Плошкиной Я. М. Красноярск, 2004. 351.
19. **Игнатова М. А.** Уголовное право Италии: учебное пособие для бакалавриата и магистратуры. М.: Изд. Юрайт, 2019. 109.
20. **Краковский К. П.** Политическая юстиция в России во 2-й половине XIX - начале XX в.: историко-правовое исследование: автореф. дис. ... док. юрид. наук. М.: 2013. 721.
21. **Крылова Н. Е.** Уголовное право Франции: учебное пособие для вузов. М.: Изд. Юрайт, 2020. 159.
22. **Ломброзо Ч., Ляски Р.** Политическая преступность и революция по отношению к праву, уголовной антропологии и государственной науке. СПб.: Юрид. центр Пресс. 2003. 590.
23. **Люблинский П. И.** Право амнистии: историко-догматическое и политическое исследование. СПб.: 1907. 363.
24. **Таганцев Н. С.** Русское уголовное право: лекции. Часть общая. Том I. СПб., 1902. С. 354-355.
25. **Тельберг Г. Г.** Очерки политического суда и политических преступлений в Московском государстве XVII века. М.: 1912. 342.
26. **Трефилов А. А.** Уголовный процесс Швейцарии // Уголовный процесс зарубежных стран. Том 1 (15). М.: «НИПКЦ Восход-А». 2016. 921.
27. **Утевский Б. С.** IX Международный тюремный конгресс // Право и Жизнь. М.: 1926. Книга 2 – 3. 171.
28. **Фридрих-Кристиан Ш., Торстен Ф.** Уголовно-процессуальное право Германии. М.: Изд. Инфотропик, 2016. 221.
29. <http://parliament.am/transcript.php?AgendaID=1812&day=25&month=02&year=2009&lang=arm#25.02.2009>.
30. <http://digitalcommons.pace.edu/lawfaculty/340/>
31. http://www.bverfg.de/e/ls19950515_2bvl001991.html
32. <http://www.gesetze-im-internet.de/stpo/BJNR006290950.html>
33. http://www.parliament.am/draftreading_docs6/2/K-401_DR2.pdf
34. <http://www.parliament.am/transcript.php?AgendaID=3934&day=16&month=06&year=2020&lang=arm#16.06.2020>
35. <http://www.prosecutor.am/am/am/3613/>
36. <https://armenpress.am/arm/news/933511.html>
37. <https://hetq.am/hy/article/58131>
38. <https://repository.law.umich.edu/mlr/vol79/iss4/49>
39. <https://web.archive.org/web/20160720010625/http://newslane.am/am/news/view/37579.html>
40. <https://www.lin.am/1525118.html>
41. <https://www.ccc.am/hy/1428493746/3/5898>
42. https://www.uni-potsdam.de/fileadmin/projects/ls-hellmann/Forschungsstelle_Russisches_Recht/Neuauflage_der_kommentierten_StGB-%C3%9Cbersetzung_von_Pavel_Golovnenkov.pdf

Տճանադրւմը 02.08.2021

Րեցենզիրւմը 10.08.2021

Ստորագրւումը 25.08.2021

Պետություն-մասնավոր գործընկերության ինստիտուտը որպես պետության մասնակցությամբ պարտավորական իրավահարաբերությունների տարատեսակ

ՀՏԴ 347

Հակոբջանյան Արման Վ.

*ասպիրանտ, Երևանի Պետական Համալսարան, Իրավագիտության ֆակուլտետ
«Վարդանյան և գործընկերներ» ՍՊԸ, իրավաբան, (Երևան, ՀՀ)
arman.hakobjanyan20@gmail.com*

Հանգուցաբառեր՝ պետություն-մասնավոր գործընկերություն, պետություն-մասնավոր համագործակցության հայեցակարգ, հանրային ծառայություններ, հանրային գործընկեր, պետական աջակցություն, քաղաքացիական շրջանառություն:

Институт государственно-частного партнерства как разновидность обязательных правоотношений с участием государства

Акобджанян Арман В.

*аспирант, Ереванский Государственный Университет, Юридический факультет
"Варданын и партнеры" ООО, юрист (Ереван, РА)
arman.hakobjanyan20@gmail.com*

Аннотация. В рамках данной работы представлены риски, возникающие при реализации института государственно-частного партнерства, международный опыт, связанный с их регулированием, а также недостатки законодательства, регулирующего исследуемые отношения, в практике его применения, и намечены способы их устранения.

Ключевые слова. государственно-частное партнерство, концепция государственно-частного партнерства, государственные услуги, государственный партнер, государственная поддержка, гражданский оборот.

The Institution of Public-Private Partnership as a Kind of Obligatory Legal Relations With the Participation of the State

Hakobjanyan Arman V.

*PhD student, Yerevan State University, Faculty of Law
"Vardanyan & Partners" LLC, Lawyer (Yerevan, RA)
arman.hakobjanyan20@gmail.com*

Abstract. Within the framework of this work are presented the risks arising during the implementation of the public-private partnership institute, the international experience related to their regulation, as well as the shortcomings in the legislation regulating the studied relations, in the practice of its application, and are outlined the ways of their elimination.

Key words. public-private partnership, public-private partnership concept, public services, public partner, state support, civil turnover.

Նախաբան. Սոցիալ-քաղաքական ներկայիս իրավիճակում պետությունը կարևոր տեղ է զբաղեցնում տնտեսության կարգավորման գործընթացում: Այդ գործընթացում պետությունը հանդես է գալիս ոչ միայն որպես այդ հարաբերությունները կանոնակարգող սուբյեկտ, այլ նաև այդ հարաբերությունների անմիջական մասնակից, ըստ այդմ ձեռք է բերում քաղաքացիական իրավահարաբերությունների առանձնահատուկ սուբյեկտի կարգավիճակ: Տնտեսության որոշ ճյուղերի զարգացման, աջակցության նպատակով աշխարհի շատ երկրներում ընդունված մոտեցում է դրանք

պետական միջոցներով իրականացնելը, դրանով իսկ զարկ տալով տնտեսության այդ ճյուղին, որը հետագայում արդեն դինամիկ զարգացման կենթարկվի ինտեգրացիայի ուժով: Նույն կերպ, Հայաստանի Հանրապետությունում հայտարարված «տնտեսական հեղափոխության» շրջանակներում դիտարկելով տնտեսության զարգացման հեռանկարները, անհրաժեշտ ենք համարում արձանագրել, որ տնտեսության որոշ ճյուղեր պահանջելու են պետության մասնակցությունը:

Սույն աշխատանքի շրջանակներում ուսումնասիրության են ենթարկվել տարբեր

տեսական աղբյուրներ՝ ինչպես հայաստանյան, այնպես էլ արտասահմանյան գրականություն, վերլուծվել են ՀՀ Զաղաքացիական օրենսգիրքը, «Պետություն-մասնավոր գործընկերության մասին» ՀՀ օրենքը:

Սույն աշխատանքի նպատակն է ներկայացնել պետություն-մասնավոր գործընկերության հարաբերությունները կանոնակարգող ՀՀ օրենսդրության կիրառման պրակտիկայում տեղ գտած թերությունները, և նախանշել դրանց վերացման ուղիները:

Բովանդակություն

Պետություն-մասնավոր գործընկերությունը (այսուհետ՝ ՊՄԳ) պետության և մասնավոր սեկտորի միջև գործակցության ձևաչափ է, որը թույլ է տալիս մասնավոր ընկերություններին պետական աջակցությամբ իրականացնել հանրային նշանակություն ունեցող նախագծեր, դրանք շահագործել ու կառավարել:

ՊՄԳ իրականացման ընթացքում ծագող ռիսկերը. Միջազգային պրակտիկայի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ՊՄԳ-ների իրականացման ընթացքում առավել տարածված են հետևյալ ռիսկերը՝

1) ՊՄԳ նախագծի մասնակիցների միջև ծախքերի և եկամուտների անհամապատասխան բաշխում, օրինակ՝ որոշակ օբյեկտի կառուցման ծախսերի կամ գույք եկամտի ոչ ճիշտ բաշխումը:

Որպես օրինակ կարող է ծառայել Սանկտ Պետերբուրգի Օշլովի թունելի կառուցման ծրագիրը, երբ Սանկտ Պետերբուրգի իշխանությունները 2012 թվականի դեկտեմբերին մասնավոր գործընկերոջը հայտնեցին կոնցեսիայի պայմանագրի վաղաժամկետ դադարման մասին, որի պատճառը կոնցեսիոների կողմից ֆինանսական ծախսերը հաստատող փաստաթղթերը թաքցնելն էր, ինչի հետևանքով նախապես հաշվարկված ծախսերն ավելացել էին 30 տոկոսով [1]: Իսկ Մեծ Բրիտանիայում Պադինգտոնի հիվանդանոցի կառուցումը, որը պետք է արժենար 300 միլիոն ֆունտ ստեռլինգ, իրականում արժեցավ 894 միլիոն ֆունտ ստեռլինգ [2, էջ 5]:

2) Նախագծման տեխնիկական սխալներ, մասնավորապես՝ ռիսկեր, որոնք կապված են նախագծային փաստաթղթերի սխալ կազմման հետ, տեխնոլոգիական կարգավորման հետ կապված ռիսկեր, տարածքի հետ կապված խնդիրներ, ինչպես նաև օբյեկտը շահագործման հանձնելուց հետո թերություններ հայտնաբերելու ռիսկեր. օրինակ՝ Մեծ Բրիտանիայում Հարտֆորդի հիվանդանոցը, որը 18 ամսվա ընթացքում երեք անգամ հեղեղվել էր ջրով, այդ թվում երկու անգամ կեղտոտ ջրով, ինչը հետևանք էր նախագծման ընթացքում թույլ տրված սխալների [3]:

3) Ռիսկերի ոչ արդարացի բաշխում ՊՄԳ գործընկերների միջև. սա վերաբերում է գործընկերոջ համար ոչ ձեռնոտու պայմաններին, ինչը կարող է դրսևորվել, օրինակ՝ նախագծի իրականացման ընթացքում որոշակի խախտումների համար անհամաչափ բարձր տուժանքները, նախագծի կատարման անհամաչափ սեղմ ժամկետները: Միջազգային պրակտիկայում և մասնավորապես Ռուսաստանի Դաշնությունում գրանցվել են դեպքեր, երբ մրցույթները չեն կայացվել, քանի որ ռիսկերի ոչ բարենպաստ բաշխման պատճառով հայտեր չեն եղել:

4) Սոցիալական և էկոլոգիական ռիսկեր. ՊՄԳ-ի ոլորտում էկոլոգիական ռիսկ է համարվում օբյեկտի բացասական ազդեցությունը շրջակա միջավայրի վրա, տեխնիկական անվտանգության անբավարար մակարդակը և մարդկանց առողջությանը վնաս պատճառելը: Բազմաթիվ դեպքեր են գրանցվել, երբ հասարակությունը դեմ է դուրս եկել որևէ նախագծի, որը ենթադրել է անտառահատում, անապատացում կամ շրջակա միջավայրին հասցվող այլ վնաս: Էկոլոգիական ռիսկերի գնահատումը պետք է կատարվի նախքան նախագծի կազմումը, ինչպես նաև կարևոր նշանակություն ունի էկոլոգիական ռիսկերի ապահովագրումը, ինչը տարածված է միջազգային պրակտիկայում:

5) Զաղաքական ռիսկեր. հանդիսանում է դժվար կանխատեսվող ռիսկ, որը շատ հաճախ ունենում է երկարատև բացասական հետևանքներ նախագծի համար: Մեր օրերում որպես վառ օրինակ կարող է ծառայել Միացյալ Նահանգների և Ռուսաստանի Դաշնության միջև կոնֆլիկտը, որի հետևանք են բազմաթիվ փոխադարձ սանկցիաները, որոնք առաջացնում են օտարերկրյա կապիտալի դժվար հասանելիություն և հատուկ նախագծային ընկերությունների ստեղծման դժվարություններ:

6) Օրենսդրական ռիսկ. այս ռիսկի էությունը կայանում է նրանում, որ՝ կողմերը, օգտվելով օրենսդրական բացերից, կարող են չարաշահել իրենց իրավունքները կամ կողմերը կարող են սխալ մեկնաբանել կամ կիրառել ՊՄԳ հարաբերությունները կարգավորող իրավական ակտերը, իրենց միջև կնքված պայմանագրերը:

Միջազգային փորձ.

Եվրոպական Հանձնաժողովը ՊՄԳ-ն դիտարկում է որպես ավանդաբար պետության կողմից իրականացվող ծրագրերի հետ կապված որոշակի լիազորությունների, ռիսկերի և պատասխանատվության փոխանցումը մասնավոր սեկտորին:

Համաձայն ՊՄԳ ուսումնասիրությունների եվրոպական կենտրոնի (European PPP Expertise Centre) տվյալների՝ Եվրոպական Միությունում 2010 թվականի դրությամբ կնքված PPP պայմանագրերի ընդհանուր արժեքը կազմել էր 18 միլիարդ եվրո [4, էջեր 763–782]:

2016 թվականի սեպտեմբերին լույս է տեսել Եվրոպական ներդրումների բանկի ՊՄԳ հետազոտությունների եվրոպական կենտրոնի և Եվրոստատի հեղինակած աշխատությունը՝ A Guide to the Statistical Treatment of PPPs, որի շրջանակներում քննարկվել է ՊՄԳ պրակտիկան և առավել մանրամասն՝ ՊՄԳ պրոյեկտների ստատիստիկ նախագծումը: Աշխատությունը հիմնված է դեռևս 2004 թվականին Եվրոստատի կողմից ընդունված ուղեցույցի վրա [5], European system of accounts-ի կողմից ընդունված կանոնների վրա՝ վերջին խմբագրությամբ (ESA 2010) [6]:

Եվրոպական ներդրումների բանկի ՊՄԳ հետազոտությունների եվրոպական կենտրոնի համաձայն ՊՄԳ պայմանագիրը պետք է ուղղված լինի հստակ կանխորոշված ծրագրի իրականացմանը, օրինակ՝ շենքերի, շինությունների, հիվանդանոցների, ավտոճանապարհների, կամուրջների, երկաթուղիների շինարարությանը: Եվրոստատի բնութագրմամբ ՊՄԳ-ն կարող է ուղղված լինել նաև այլ, ոչ ավանդական ծրագրերի իրականացմանը, օրինակ՝ գոյություն ունեցող ավտոճանապարհների, երկաթուղիների խոշորացումը, վերականգնումը, նոր կայարանի կառուցումն արդեն գործող երկաթուղու, մետրոյի շրջանակներում, ջրային պատնեշների կառուցումը, լայնաշերտ ցանցերի և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների համակարգերի ներդրում:

Ուշադրություն է դարձվում հատկապես ՊՄԳ պայմանագրի սուբյեկտային կազմին, մասնավորապես՝ Եվրոստատը ՊՄԳ է համարում այն պայմանագիրը, որտեղ ներգրավված է գործադիր իշխանության բարձրագույն մարմնի կազմի մեջ մտնող պետական մարմին՝ նախարարություն, դեպարտամենտ, կոմիտե: Ինչ վերաբերում է մասնավոր սեկտորը ներկայացնող սուբյեկտին, ապա առաջին հերթին այն պետք է լինի կազմակերպություն, որը չի մտնում գործադիր իշխանության բարձրագույն մարմնի կազմի մեջ: Եվրոստատի դիրքորոշումն այն է, որ հատուկ ՊՄԳ պրոյեկտի իրականացման համար ստեղծված ընկերության առկայությունը ցանկալի է:

Կանոնները պահանջում են, որ ՊՄԳ իրավահարաբերությունները ներառեն ներդրումներ կոնկրետ նույնականացվող և հատուկ ծրագրված ակտիվների մեջ: Ակնհայտ օրինակներ են շենքերը, ավտոճանապարհները, կամուրջները, երկաթուղիները: Եվրոստատի մեկնաբանմամբ ՊՄԳ պայմանագիրը կիրառելի է նաև այն դեպքերում, երբ ՊՄԳ նպատակները և եկամուտները կապված են այլ պրոյեկտների, ենթակառուցվածքների, ոչ ավանդական ծրագրերի հետ: Հետևաբար ՊՄԳ պայմանագրի առարկան սպառիչ չէ:

Երաշխիքներ. Նախագիծն իրականացնողը պետք է ունենա ամրագրված բավարար գործիքակազմ ապահովագրվելու համար առնվազն իր ներդրումների վերադարձը՝ կնքվող պայմանագրերի ժամկետ, թե վաղաժամկետ լուծման դեպքում համարժեք փոխհատուցումների կամային գործողությունների կամ միջոցառումների կատարման պարտավորությունը պետության կողմից, որը թույլ կտա աշխատեցնել նախագիծը ու ստանալ կանխատեսել օգուտ/արդյունք:

Երաշխիքները նախընտրելի է սահմանել պայմանագրերում, ինչը գործնականում է և արվում է: Պայմանագրերում ամրագրվող երաշխիքների շարքում են՝

1) Եկամտի երաշխիք, որի համաձայն պետությունն ապահովում է որոշակի օբյեկտը կոնկրետ ժամանակահատվածում շահագործելու և եկամուտ ստանալու՝ մասնավոր գործընկերոջ հնարավորությունը,

2) Ծառայության համար մինիմալ վճարի երաշխիքը, որով պետությունն ապահովում է մասնավոր գործընկերոջ կողմից մատուցվող ծառայությունների դիմաց առնվազն մինիմալ վճար գանձելու հնարավորությունը,

3) Նորմատիվ փոփոխությունների երաշխիք, որի համաձայն պետությունը սահմանում է, որ ապագայում ՊՄԳ ոլորտի նկատմամբ որդեգրված քաղաքականությունը չի փոխվի, որը կառաջացնի տվյալ ոլորտի օրենսդրական դաշտի կայունություն,

4) Դադարեցման վճարի երաշխիք, որի համաձայն պետությունը պարտավորվում է վճարել մասնավոր գործընկերոջը, երբ պայմանագիրը վաղաժամկետ լուծվում է,

5) Պարտքի ապահովման երաշխիք, որով պետությունը երաշխավոր է դառնում մասնավոր գործընկերոջ կուտակած պարտքերի համար ՊՄԳ պայմանագրի գործողության ընթացքում:

Ինչ վերաբերում է ՊՄԳ ոլորտում մասնավոր գործընկերոջ իրավունքների պաշտպանության երաշխիքներին, կարող է խնդիրը լուծվել այնպես ինչպես ՌԴ-ում, օրինակ «Պետական-մասնավոր և մունիցիպալ-մասնավոր համագործակցության մասին» ֆեդերալ օրենքի (ընդունված 13.07.2015 թ., № 224-Փ3) 15-րդ օրենքը սահմանում է, որ ՊՄԳ ծրագրի իրականացման ընթացքում երաշխավորվում է մասնավոր գործընկերոջ իրավունքների և օրինական շահերի պաշտպանությունը, և որ մասնավոր գործընկերներն օգտվում են հավասար իրավունքներից: Մասնավոր գործընկերն իրավունք ունի ստանալ պետության անօրինական գործողության կամ անգործության հետևանքով կրած վնասների փոխհատուցում:

Հայաստանի Հանրապետությունում առկա ընթացիկ վիճակը. Օրենսգրքով սահ-

մանված պայմանագրի ազատության սկզբունքը, պետության մասնակցությունը քաղաքացիա-իրավական հարաբերություններին ընձեռում են ՊՄԳ ինստիտուտը զարգացնելու հնարավորություն:

Դեռևս 2009 թվականին ՀՀ Կառավարությունը հունվարի 29-ի նիստում հավանություն էր տվել Հայաստանի Հանրապետությունում պետություն-մասնավոր հատվածների համագործակցության հայեցակարգին: Համաձայն այդ հայեցակարգի՝ ՊՄԳ-ն մասնավոր ընկերությունների մասնակցությամբ հիմնականում ենթակառուցվածքների զարգացման և ծառայությունների մատուցման (այդ թվում պետությանը և հասարակությանը) մի եղանակ է, որը ենթակառուցվածքներ և ծառայությունների ոլորտ է ներմուծում մասնավոր հատվածի միջոցները և խթանները, բայց այնուամենայնիվ պահանջում է կառավարության ներկայությունը՝ որպես պայմանագրի կողմ և/կամ կարգավորող մարմին, քանի որ արդյունաբերության որոշ ճյուղերում մրցակցությունը սահմանափակված է, իսկ հասարակության և երկրի տնտեսական զարգացման տեսանկյունից համապատասխան օբյեկտների մատուցած ծառայություններն ունեն էական նշանակություն: Հայեցակարգը ամրագրում է, որ Կառավարության կողմից կիրականացվի ՊՄԳ ոլորտին վերաբերվող օրենսդրության վերանայում և ներդաշնակեցում, իսկ Լիազոր մարմինը պետք է մշակի ոլորտին վերաբերվող ռազմավարական, օրենսդրական և ինստիտուցիոնալ բարեփոխումներին վերաբերվող փաստաթղթերը և ներկայացնի կառավարության քննարկմանը:

Բոլորովին վերջերս ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից ընդունվել է «Պետություն-մասնավոր գործընկերության մասին» ՀՀ օրենքը [7] (այսուհետ նաև ՊՄԳ օրենք):

ՊՄԳ օրենքը սահմանում է ընդհանուր դրույթները, կարգավորում է ՊՄԳ-ների նախապատրաստումը և նախաձեռնումը, մասնավոր գործընկերոջ ընտրությունը՝ մրցությամբ հիմունքներով կամ ուղղակի բանակցություններով, ՊՄԳ պայմանագրերը, երաշխիքներ ՊՄԳ մասնավոր գործընկերների համար, ՊՄԳ-ների իրականացումը և մշտադիտարկումը, ՊՄԳ-ների պետական աջակցության մեխանիզմները և այլ ինստիտուտներ:

ՊՄԳ օրենքի 2-րդ հոդվածով տրվել է հանրային գործընկերոջ սահմանումը, այն է՝ Հայաստանի Հանրապետությունը և (կամ) տեղական համայնքները՝ ի դեմս համապատասխան պետական կառավարման մարմինների և (կամ) տեղական ինքնակառավարման մարմինների: ՊՄԳ-ների իրականացման հետ կապված գործառնությունները Հայաստանի Հանրա-

պետությունը կամ տեղական ինքնակառավարման մարմինները կարող են լիազորել այլ մարմինների և (կամ) կազմակերպությունների: Այս դրույթն է, որ հիմք է հանդիսանալու պետության համար ՊՄԳ միջոցով ևս մուտք գործել քաղաքացիական շրջանառության մեջ:

ՊՄԳ օրենքի 5-րդ հոդվածը սահմանում է, որ ՊՄԳ ծրագրերի շրջանակում մատուցվող հանրային ծառայությունների ոլորտները սահմանվում են Կառավարության որոշմամբ:

Գտնում ենք, որ օրենքն առնվազն պետք է սահմաներ այն ոլորտները, որտեղ կարող են իրականացվել ՊՄԳ ծրագրեր, սակայն ոչ սպառիչ ցանկով, միևնույն ժամանակ հնարավորություն ընձեռելով Կառավարությանը սահմանել լրացուցիչ ոլորտներ, որտեղ կարող են իրականացվել ՊՄԳ ծրագրեր: Այս առաջարկի հիմքում ընկած է ՊՄԳ ինստիտուտի նշանակությունը հանրային և մասնավոր հարաբերությունների տարանջատման և հավասարության համար, քանի որ օրենսդրորեն պետք է լինեն երաշխիքներ առ այն, որ պետությունը չի կարող ցանկացած ոլորտի ծրագիր իրականացնել ՊՄԳ ինստիտուտի շնորհիվ, ինչի դեպքում միգուցե արժեզրկվի ՊՄԳ ինստիտուտի նշանակությունը: Դրույթի նման սահմանումն անորոշ է, քանի որ հստակ չէ, թե արդյո՞ք ՊՄԳ իրականացման ոլորտների համար անհրաժեշտ է նախնական հաստատում, թե ՊՄԳ առաջարկն է, որ պետք է նախապես հաստատվի իրավասու պետական կամ տեղական ինքնակառավարման մարմնի կողմից: Այսինքն պարզ չէ, թե արդյո՞ք նախապես պետք է հաստատվեն ոլորտներ, որից հետո տվյալ ոլորտում հնարավոր կլինի իրականացնել ՊՄԳ, թե՛ գործընկերը պետք է ներկայացնի ՊՄԳ ծրագիր, որը ենթակա է նախնական հաստատման:

Համենայն դեպս այդպես էր ՊՄԳ օրենքի նախագծով [8], երբ սահմանվել էին այն ոլորտները, որտեղ կարող է իրականացվել ՊՄԳ ծրագիր, միևնույն ժամանակ հնարավորություն ընձեռելով Կառավարությանը սահմանել այլ ոլորտներ:

Մասնավորապես, գտնում ենք, որ այդպիսի ոլորտներ կարող են լինել էներգետիկայի բնագավառը, ջրային ոլորտը, ավտոմոբիլային ճանապարհներ և ավտոմոբիլային ճանապարհների արհեստական կառույցները, երկաթուղիները, մետրոյի համակարգերը, այլ հանրային տրանսպորտի ծառայությունները, օդանավակայանները, հսկիչ կշռման համակարգերը և այլ տրանսպորտային ենթակառուցվածքները, կոշտ թափոնների հավաքումը, վերամշակումը և հեռացումը, համայնքային կայանատեղիները և այլ համայնքային ծառայությունները, փոստային ենթակառուցվածքները և ծառայությունները, առողջա-

պահությունը, կրթությունը, զբոսաշրջությունը, մշակույթը և սպորտը, սոցիալական բնակարանաշինությունը, սոցիալական ձեռնարկատիրությունը և այլն: Մենք առաջարկում ենք նաև սահմանել, որ **«Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունը հաստատում է ՊՄԳ իրականացման այն ոլորտները, որոնք նախատեսված չեն սույն օրենքով»:**

Բացի այդ, Օրենքը չի կարգավորում, թե ՊՄԳ իրավահարաբերությունն իր բնույթով քաղաքացիաիրավական է, թե վարչական, ինչը տեսականորեն կարող է խնդիր առաջացնել որոշելու համար, թե որ դատարանի իրավասություն է պատկանելու վեճերի քննության հարցը: ՊՄԳ իրավահարաբերությունները դասվում են քաղաքացիաիրավական հարաբերությունների շարքին [9], ուստի գտնում ենք, որ Օրենքով ևս պետք է սահմանվի նման դրույթ: Հետևաբար առաջարկում ենք Նախագիծը լրացնել հետևյալ դրույթով՝ **«Սույն օրենքով կարգավորվող հարաբերությունները քաղաքացիաիրավական հարաբերություններ են: Դրանցից ծագող վեճերը ենթակա են լուծման Հայաստանի Հանրապետության ընդհանուր իրավասության դատարանների կողմից, եթե կողմերը չեն ընտրել վեճերի լուծման այլ կարգ»:**

Եզրահանգում. Այսպիսով, առաջարկում ենք՝

1. «Պետություն-մասնավոր գործընկերության մասին» ՀՀ օրենքով սահմանել այն ոլորտները, որտեղ կարող են իրականացվել ՊՄԳ ծրագրեր, միևնույն ժամանակ հնարավորություն ընձեռելով Կառավարությանը սահմանել լրացուցիչ ոլորտներ,

2. «Պետություն-մասնավոր գործընկերության մասին» ՀՀ օրենքը լրացնել հետևյալ դրույթով՝ «Սույն օրենքով կարգավորվող հարաբերությունները քաղաքացիաիրավական հարաբերություններ են: Դրանցից ծագող վեճերը ենթակա են լուծման Հայաստանի Հանրապետության ընդհանուր իրավասության դատարանների կողմից, եթե կողմերը չեն ընտրել վեճերի լուծման այլ կարգ»:

3. «Պետություն-մասնավոր գործընկերության մասին» ՀՀ օրենքը լրացնել ռիսկերի գնահատմանն ուղղված հոդվածով, որի համաձայն նախքան ՊՄԳ ծրագրի հաստատումը պետք է կատարվեն հետևյալ քայլերը՝

«1) Ռիսկերի նույնականացում և տվյալ նախագծին հատուկ ռիսկերի առանձնացում,

2) Ռիսկերի գնահատումը, փոփոխությունները, դրանց վրա հասնելու պարագայում ազդեցությունը նախագծի վրա,

3) Ռիսկերի բաժանումը կողմերի միջև կամ որոշակի մեխանիզմի վերաբերյալ համաձայնության ձեռքբերումը, որը հնարավորություն կտա կառավարել ռիսկերը:

4) Ռիսկերի չեզոքացմանը, նվազեցմանն ուղղված համապատասխան գործողություններ:

5) Ռիսկերի մոնիթորինգ, նույնականացումը կամ նոր առաջացած ռիսկերի վերահսկումը նախագծի իրականացման ողջ ժամանակահատվածում»:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. «Պետություն-մասնավոր գործընկերության մասին» ՀՀ օրենք, ՀՕ-113-Ն, ՀՀՊՏ 2019.07.24./47 (1500) Հոդ. 621, Ընդունվել է՝ 28.06.2019:
2. EUROPEAN PPP EXPERTISE CENTRE, Market Update Review of the European PPP. Market in 2018:
3. Manual on Government Deficit and Debt – Implementation of ESA 2010:
4. Marta Marsilio, M., Cappellaro, G and Cuccurullo, C. (2011), The Intellectual Structure Of Research Into PPPs, Public Management Review, Vol 13 (6):
5. New decision of Eurostat on deficit and debt – Treatment of public-private partnerships. 11 February, 2004:
6. <https://www.courant.com/business/hc-news-uconn-health-partnership-search-20181019-story.html> (26.07.2021):
7. <https://www.e-draft.am/projects/767/about> (01.06.2021):
8. <https://www.fontanka.ru/2018/09/17/095/> (16.07.2021):
9. https://www.researchgate.net/publication/237337573_Financing_Infrastructure_in_the_21st_Century_The_Long_Term_Impact_of_Public_Private_Partnerships_in_Britain_and_Australia (20.07.2021):

Տժնա/Հանձնվել է՝ 12.11.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 19.11.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 26.11.2021

ИСТОРИЯ

Տեղական ինքնակառավարման մարմինների գործունեությունը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներին (Ալեքսանդրապոլի օրինակով)

ՀՏԴ 930

Հայրապետյան Արմեն Ս.

ավագ գիտաշխատող, պ.գ.թ., դոցենտ

ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (Գյումրի, ՀՀ)

ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ (Երևան, ՀՀ)

armenani@mail.ru

Հանգուցքառեր՝ Ալեքսանդրապոլ, Լ. Սարգսյան, ինքնակառավարում, օկուպացիա, քաղաքային վարչություն, քաղաքային խորհուրդ, Գ. Մելքոնյան, Պ. Լևոնյան, ՀՀ կառավարություն, հեղափոխական կոմիտե:

Деятельность местных органов самоуправления в годы первой Республики Армения (на примере Александрополя)

Այրապետյան Արմեն Ս.

Старший научный сотрудник, к.и.н., доцент

Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА (Гюмри, РА)

Институт истории НАН РА (Ереван, РА)

armenani@mail.ru

Аннотация. 15 мая 1918 г., оккупировав Александрополь, турки восстановили деятельность городского самоуправления. В течение следующих шести месяцев Александропольское городское самоуправление стало единственным органом, где были сосредоточены все общественные и государственные дела города и уезда, одновременно выступая в качестве посредника между населением и турецким командованием.

Осенью 1918 г. проигравшая в войне Турция вывела свои войска с оккупированных территорий, и с 4-ого декабря Александропольский уезд был объявлен частью Армении. Следующие два года Александрополь пережил сложный и неоднозначный период: беспорядки в местном самоуправлении, сложные отношения с Центром, межпартийная борьба, голод, эмиграция, сироты, Майское восстание. Однако последовательными действиями, предпринятыми местными властями с середины 1919 г. жизнь в городе вернулась в нормальное русло.

Осенью 1920 г. ситуация снова изменилась. В результате турецко-армянской войны город и уезд во второй раз были оккупированы турками. Турки, вошедшие в Александрополь, установили в уезде советскую власть и в сотрудничестве с большевиками попытались завершить последнее действие по истреблению восточных армян. Так продолжалось до конца апреля 1921 г.

Ключевые слова: Александрополь, Л. Саргсян, самоуправление, оккупация, городской совет, городская дума, Г. Мелконян, П. Левонян, Правительство РА, революционный комитет.

Activities of Local Self-Government Authorities in the Years of the First Republic of Armenia (by the example of Alexandropol)

Hayrapetyan Armen S.

Senior Researcher, PhD on History, Associate Professor

Shirak Center for Armenological Studies RA (Gyumri, RA)

Institute of history of NAS RA (Yerevan, RA)

armenani@mail.ru

Abstract. By occupying Alexandropol on May 15, 1918, the Turks restored municipal autonomy. For the following six months, the municipal autonomy of Alexandropol became the only body that concentrated all the social and public affairs of the city and uyezd, at the same time acting as a mediator between from one side city and provincial population and from the other side the Turkish command.

Turkey, defeated in World War I, withdrew its troops from the occupied territories in the fall of 1918, and on December 4, the province of Alexandropol was declared as part of the Republic of Armenia. For the next two years, Alexandropol experienced a difficult and controversial period: chaos in local and self-government bodies, complicated relations with

the Center, inter-party struggle, famine, thousands of migrants, orphans, the May Uprising. However, due to the coherent steps taken by the local authorities beginning from the mid-1919, life in the city returned to normal. In the fall of 1920, the situation changed again. As the result of the Turkish-Armenian war, the city and province were occupied by the Turks for the second time. The Turks, who entered Alexandropol, established Soviet rule in the province and, co-acting with the Bolsheviks, tried to complete the last actions of annihilation of the Eastern Armenians. This situation lasted until the end of April 1921.

Key words: Alexandropol, L. Sargsyan, autonomy, occupation, municipal council, municipal administration, G. Melkonyan, P. Levonyan, RA Government, Revolutionary Committee.

Քաղաքային ինքնավարության առաջին մարմիններն Ալեքսանդրապոլում ձևավորվեցին 1896 թ.՝ Գ. Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ [35, էջ 42-50]: Դրանք չնչին փոփոխություններով գործեցին մինչև 1917 թ. սկզբները: Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Ժամանակավոր կառավարությունը քաղաքային ինքնավարությունների ձևավորման համար սահմանեց ժողովրդավարական ընտրական համակարգ՝ հնարավորություն տալով քաղաքներին ստեղծել քաղաքային խորհուրդներ ու վարչություններ: Ցավոք 1917 թ. ժողովրդավարական սկզբունքների հիման վրա ձևավորված Ալեքսանդրապոլի քաղաքային ինքնավարությունը երկար կյանք չունեցավ: Մայիսի 15-ի առավոտյան թուրքական զորքերը գրավեցին քաղաքն ու համանուն գավառի *մեծ մասը* [7, էջ 73]: Ալեքսանդրապոլի համար օրհասական այդ պահին քաղաքային խորհրդի և վարչության անդամները, հասարակական ու պետական կազմակերպությունների ղեկավարները, ինչպես նաև քաղաքային ոստիկանությունը՝ ողջ կազմով, խուճապահար լքեցին կործանվող քաղաքը, այնպես որ քաղաքային ինքնավարությունը դադարեց գոյություն ունենալուց [11, թ. 3; 4, էջ 2]:

Ալեքսանդրապոլը գրավելուց անմիջապես հետո թուրքերը վերականգնեցին քաղաքային ինքնավարության գործունեությունը: Մայիսի 17-ին քաղաքացիների ընդհանուր ժողովը Առևտրական գիմնագիայի կառավարիչ Լ. Սարգսյանի գլխավորությամբ ձևավորեց 29 հոգուց բաղկացած քաղաքային խորհուրդ (16 հայ, 3 հույն, 3 մահմեդական, 3 ռուս, 2 վրացի, 2 հրեա) [1, էջ 28]: Հաջորդ օրը խորհուրդն իր կազմից ընտրեց 15 հոգանոց քաղաքային վարչություն, 16 հանձնաժողովներով (սանիտարական, պարենավորման, վերստուգիչ, ֆինանսական, ցուցակագրման, և այլն) [31, թ. 8; 11, թ. 30]: Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ, քաղաքային խորհրդի և վարչության նախագահ ընտրվեց Լ. Սարգսյանը, օգնականներ՝ Պ. Մերկուրովը և Հաջի Յուսուֆ-Օղլի-Յուսուֆովը, քարտուղար՝ Յիսիստովը, թարգմանիչ՝ Մուրաջաջանը [11, թ. 5]:

Թուրքական հրամանատարությունը մայիսի 19-ին ճանաչեց քաղաքային իշխանությունների օրինականությունը, իսկ մայիսի 22-ին Ալեքսանդրապոլ ժամանած Վեհիբ փաշան Առևտրական գիմնագիայի շենքում հանդիպեց

նորընտիր խորհրդի անդամներին: Խորհուրդը նրան ներկայացրեց 9 հոդվածից բաղկացած խնդրագիր՝ պահանջելով հարգել անձի, գույքի ու պատվի անձեռնմխելիությունը, դադարեցնել թալանը, կամայականություններն ու բռնությունները և թույլ տալ Կարսի շրջանից գաղթած հայերին վերադառնալ իրենց բնակավայրերը [4, էջ 3]:

Հունիսի 26-ին քաղաքային վարչությունը վերակազմավորվեց, իսկ բոլոր գործերը կենտրոնացվեցին մեկ ընդհանուր ղեկավարությամբ հինգ բաժիններում՝ ֆինանսա-տնտեսական (Տեր-Մարտիրոսով), վարչական (Ս. Ղազարյան), սանիտարա-բժշկական (Յիսիստով), տեխնիկական (Չախմասազով) և պարենավորման (Յուսուֆով) [10, թ. 5]:

Ուղղակի գավառում արդարադատության համակարգը չվերագործարկվեց: Թուրքերն ուղղակի թույլ տվեցին Քաղաքային ինքնավարությանը կից «Քաղաքացիների միջև ծագած իրավաբանական բնույթ կրող վեճերի ընկնության» հանձնաժողովին քննել թեթև հանցանքները [31, թթ. 9-10]: Փոխարենը ստեղծեց նոր ոստիկանություն: Ժամանակակիցների վկայությամբ արդեն մայիսի 16-ի առավոտյան քաղաքի փողոցներում հայտնվեցին պարեկային խմբեր [3, էջ 2], իսկ չորս օր անց կազմավորվեց 50 հոգանոց թուրք-հայկական խառը ոստիկանություն [38, էջ 2]:

Քաղաքային իշխանությունների գործունեության առաջնահերթ խնդիրը դարձավ պարենավորման հարցի լուծումը: 1918 թ. հուլիսի 26-ին քաղաքային խորհուրդը ստեղծեց հացի առևտրի կազմակերպմամբ զբաղվող հանձնաժողով, որը ձեռնամուխ եղավ նախկին վարչության անդամների կողմից Թիֆլիս տարված Ալեքսանդրապոլի բանկի գումարները՝ 1200052 ռ. վերադարձնելու գործին: Քաղաքային հին ու նոր իշխանությունների միջև ֆինանսական վեճը հարթվեցին միայն 1918թ. սեպտեմբերին՝ այն բանից հետո, երբ Թիֆլիս ժամանած Լ. Սարգսյանի խնդրանքով գործին միջամտեց Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Ա. Ջամալյանը [11, թ. 103-114]:

Քաղաքային ինքնավարության մտահոգության առարկա դարձավ նաև պայքարը համաճարակային հիվանդությունների դեմ: Քայլեր ձեռնարկվեցին Երևանից և Թիֆլիսից բժիշկներ հրավիրելու, խոլերայից մահացածների դիակ-

ները հատուկ վայրերում թաղելու, վերականգնողականությունների բուժման համար հիվանդանոցներ բացելու ուղղությամբ [10, թ. 62]: Փորձեր արվեցին նաև Թիֆլիս և Երևան փախած ալեքսանդրապոլցի ուսուցիչներին հետ բերելու միջոցով դպրոցական գործը վերականգնանալու ուղղությամբ [30, թ. 26]:

Փաստորեն թուրքական տիրապետության շրջանում Ալեքսանդրապոլի քաղաքային ինքնավարությունը՝ ազգային կուսակցությունների ու պետական այլ հաստատությունների բացակայության պայմաններում, դարձավ միակ մարմինը, որն իր մեջ կենտրոնացրեց ոչ միայն քաղաքի, այլ նաև գավառի հասարակական-պետական բոլոր գործերը՝ միաժամանակ հանդիսանալով միջնորդ քաղաքի ու գավառի ազգաբնակչության և թուրքական հրամանատարության միջև, փորձեց հնարավորինս գապել թուրքական բռնություններն ու ապահովել հայության ֆիզիկական գոյությունը [31, թ. 8]: 1918 թ. դեկտեմբերի 4-ին ԱԳՆ ուղարկած իր զեկուցագրում Լ. Սարգսյանի ղեկավարած կառույցի գործունեության մասին Ալեքսանդրապոլում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Գ. Խոյեցյանը գրել է. «*Երբ նախկին վարչությունը յետագավ քաղաքից Լ. Սարգսյանն իր թիմակիցներով մնաց նահատակվող ժողովրդին օգնելու: Այն՝ ինչ նրանք կրեցին թիւրքական տիրապետության ընթացքում, նրանց տոկոսությունը, ժողովրդի շահերի անձնագոհ պաշտպանությունը, ազնվությունն ու համարձակությունը խորին յարգանքի զգացմունք է արթնացնում իմ մէջ*» [8, թ. 90-96]:

1918 թ. աշնանն իրավիճակը կտրուկ փոխվեց. աշխարհամարտում պարտված Օսմանյան կայսրությունը դուրս բերեց իր զորքերը ռազմակալված տարածքներից: 1918 թ. դեկտեմբերի 4-ին հայկական զորքերը մեծ հանդիսավորությամբ մտան Ալեքսանդրապոլ [35, էջ 4]: Նույն օրը Ալեքսանդրապոլի գավառը հայտարարվեց ՀՀ մաս: Սակայն նոր գավառը տարածքային առումով էականորեն տարբերվում էր նախորդից: Մեծ Ղարաբաղի տեղամասը ՀՀ Մինիստրների խորհրդի հոկտեմբերի 7-ի որոշմամբ հանվել էր գավառի կազմից և Դիլիջանի ու Քարվանսարայի տեղամասերի հետ միավորվելով դարձել նոր ձևավորված Դիլիջանի գավառի մաս [37, էջ 4]: Դեկտեմբերի սկզբներին ստեղծված Ալեքսանդրապոլի նոր գավառն ընդգրկում էր միայն Արևելյան Շիրակի տարածքը, ուներ 4 տեղամաս և 129 գյուղ [32, թ. 20]:

Սովի ու համաճարակների ճիրաններում հայտնված գավառում անհրաժեշտ էր շատ վերականգնել պետական և հասարակական հաստատությունների գործունեությունը և Ալեքսանդրապոլի քաղաքային իշխանություն-

ները մեծ դերակատարում ունեցան այդ գործում: Կարգ ու կանոն հաստատելու նպատակով 1918 թ. դեկտեմբերի 14-ին քաղաքային միլիցիայի կազմը հասցվեց 350 ոստիկանի, անհետաձգելի հանցագործությունների քննության համար ընտրվեց 3 դատավոր (Ա. Տայանց, Գ. Խոյեցյան, Տեր-Հակոբյան):

Համաճարակային հիվանդությունների կանխարգելման համար քաղաքագլխի նախագահությամբ ստեղծվեց արտակարգ հանձնաժողով, քաղաքը բաժանվեց չորս շրջանների՝ դրանցից յուրաքանչյուրում նշանակվեցին շրջանային բժիշկներ, բացվեցին բաղնիքներ ու որբանոցներ [11, թ. 153-154, 166, 172-174, 190]:

Գաղթականների կենսապայմանների ապահովման գործում անգնահատելի դերակատարում ունեցավ Գաղթականական հանձնաժողովը՝ Մ. Ղազարյանի նախագահությամբ [13, թ. 3]: Ընդամենը չորս ամսում՝ 1918 թ. դեկտեմբերի 10-ից մինչև 1919 թ. ապրիլի 2-ը (ապրիլից հետո գաղթականության պարենավորման գործը ստանձնեց Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեն) [13, թ. 50] հանձնաժողովը քաղաքում հաստատված գաղթականությանն ապահովեց ապաստարաններով և բացեց 9 սննդատու կայան [13, թ. 7-13, 50]:

Ցավոք, ՀՀ կենտրոնական իշխանությունների և քաղաքագլուխ Լ. Սարգսյանի միջև լարված հարաբերությունները թույլ չտվեցին քաղաքային տնտեսության վերականգնման գործում լուրջ արդյունքներ գրանցել: Իրավիճակն ավելի սրվեց հայ-վրացական պատերազմի օրերին: Տնտեսապես քայքայված ազգաբնակչությանը սովի ճիրաններից փրկելու ակնկալիքով Ալեքսանդրապոլի քաղաքային խորհուրդը 1918 թ. դեկտեմբերի 30-ի իր արտակարգ նիստում որոշեց խնդրել կառավարությանը պատերազմը «*համարել ժամանակաբեկ և ծայրացել անցանկալի... և փորձել հարցը լուծել խաղաղ ճանապարհով..., դադարեցնել բռնությունը բնակչությունից հացի վերջին պաշարները խլելու և մոթիլիզացիան*» [11, թ. 3-4], սակայն արդյունքի չհասավ: 1919 թ. հունվարի 4-ին Կառավարությունը մերժեց խնդրանքը՝ պատճառաբանելով, թե պատերազմ հայտարարելու իրավունքը պատկանում էր:

Երբ ձմռան բուրքերի պատճառով երկաթուղային հաղորդակցությունը Կարսի և Ջաջուռի միջև դադարեց՝ ողջ գավառը հայտնվեց սովի ճիրաններում [33, թ. 45-49], ինչն անվերադառնալիորեն փչացրեց գերազանցապես դաշնակցականներից կազմված Կենտրոնի և Ալեքսանդրապոլի ոչ դաշնակցական քաղաքային իշխանությունների միջև փոխհարաբերությունները:

Ի պատասխան Կառավարության 1919 թ. հունվարի 4-ի որոշմանն Ալեքսանդրապոլի

քաղաքային խորհուրդն անվտանգություն հայտնեց օրենսդիր մարմնին հայտարարելով, թե «...մեր պառլամենտը իր ընտրության ձևով չի կարող լինել ժողովրդի կամքի իրական արտայայտիչը, որովհետև այն ընտրուել է Ազգային խորհուրդի կողմից, որի կազմը պատահական է եւ ոչ թե դեմոկրատական ընտրությունների հետևանք: Լսելով կառավարության յունուսրի 4-ի յադրորդումը՝ Դուման միաձայն որոշել է չամսաձայնուել այդ հադրորդմանը եւ միաժամանակ չայտնել կառավարությանը, որ արդարությունը պահանջում է Ալեքսանդրապոլի բնակչությանը հնարավորություն տալ ունենալու իւր ներկայացուցիչը» [24, թ. 1]:

Հանրապետության ամենամեծ քաղաքում իր ազդեցությունը վերականգնելու հույսով Կառավարությունը 1919 թ. փետրվարի 25-ին Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչությունից պահանջեց կազմակերպել քաղաքային խորհրդի ընտրություններ [16, թ. 11]: Դրանք տեղի ունեցան 1919 թ. մայիսի 4-ին և տվեցին հետևյալ արդյունքները. ՀՅԴ-ից Ալեքսանդրապոլի քաղաքային խորհրդ ընտրվեց 38 ներկայացուցիչ, ՀԺԿ-ից՝ 9, Սոցիալիստական միությունից (Էսեռների և մենշևիկ Լ. Սարգսյանի գլխավորած Անկախ սոցիալիստների դաշինք)՝ 5: Նորընտիր քաղաքային խորհրդում քաղաքական ուժերի նման հարաբերակցությունը համարելով ընտրակեղծիքների արդյունք՝ Սոցիալիստական միությունը և ՀԺԿ-ն ընտրությունների արդյունքները վիճարկեցին դատարանում (դատական խումներն ավարտվեցին 1919 թ. դեկտեմբերի 1-ին: Երևանի շրջանային դատարանն ընտրությունների մասին բողոքը թողեց անհետևանք) [13, թ. 264]: Լ. Սարգսյանը դիմեց նաև ՀՀ վարչապետին և ՆԳ նախարարությանը՝ խնդրելով մինչև դատարանի վճռի հրապարակումը խորհրդի նոր կազմով նիստեր չգումարել, սակայն ՀՀ կառավարությունը որոշեց, որ դատական գործընթացը նորակազմ խորհրդի գումարման համար խոչընդոտ չէ [39, էջ 4]:

1919 թ. հունիսի 4-ին գումարված անդրամիկ նիստում Ալեքսանդրապոլի նորընտիր խորհրդի նախագահ ընտրվեց Հ. Բուդաղյանը, քարտուղար՝ Մ. Սիմոնյանը [11, թ. 216]: Համեմատաբար երկար տևեց քաղաքագլխի ընտրության հարցը: Տևական քաշքշուկներից հետո՝ սեպտեմբերի 23-ին այդ պաշտոնում ընտրվեց Հ. Մելքոնյանը: Վերջինս, սակայն, պաշտոնավարեց միայն վեց ամիս և 1920 թ. մարտի 22-ին հրաժարական տվեց [17, թ. 1-3, 12]: Պատճառը՝ ՏԻՄ և կենտրոնական իշխանությունների միջև իրավասության սահմանների համար պայքարն էր, որ վերածվելով անդունդի՝ չհաղթահարվեց նույնիսկ 1919 թ. համապետական ընտրություններում ՀՅԴ լիակատար հաղթանակից հետո:

Ստեղծված իրավիճակը, երբ քաղաքային իշխանություններն ու առանձին նախարարություններ իրարից անկախ զբաղվում են միևնույն հարցի լուծմամբ, Ալեքսանդրապոլը մեկ անգամ արդեն կանգնեցրել էր կործանման շեմին: Այսպես, 1919 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին ՀՀ պարենավորման ու խնամատարության նախարարության, քաղաքային խորհրդի և Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի (Ամերկոմ) անհամաձայնեցված գործողությունների արդյունքում սկսվեց սով և հազարավոր մարդիկ մահացան: Ծայրահեղության հասած գաղթականությունն իր պարենավորման հարցը փորձեց լուծել զենքի ուժով՝ քաղաքը վերածելով ռազմական գործողությունների թատերաբեմի:

Խնդրին լուծում տալու հույսով կառավարությունը 1919 թ. մայիսի 28-ին ընդունեց գավառների ինքնավարության «Ժամանակավոր օրենք», որով ընդլայնեց ՏԻՄ-երի իրավունքները, սակայն պետական իշխանությանը կրկին վերապահեց նույն գավառներում նման ֆունկցիաներով գործունեություն: Այլ կերպ ասած՝ պետությունն ու ինքնավարությունը պաշտոնապես դարձան մրցակիցներ, իսկ այդ պայքարում որպես կանոն պարտվողը ՏԻՄ-ն է: Դա երևաց 1920 թ. սկզբներին, երբ իշխանությունները կյանքի կոչեցին 25-26000 գաղթականներին Ալեքսանդրապոլի հանրակացարաններից համանուն գավառի և Կարսի շրջանի դատարկված գյուղեր տեղափոխելու ծրագիրը: Ալեքսանդրապոլի քաղաքային խորհուրդն ու ՀՀ խնամատարության նախարարությունը՝ Կարս-Ալեքսանդրապոլ շրջանի հատուկ ներկայացուցիչներ Ս. Բորոյանի և Օ. Մխիթարյանի միջոցով, միմյանց հետ գրեթե չհամագործակցելով սկսեցին իրագործել ծրագիրը: Իշխանության տարբեր ճյուղերի միջև անհամաձայնեցված գործողությունների արդյունքում գաղթականության տեղաշարժը հաջողվեց կազմակերպել միայն երրորդ անգամից, իսկ երբ Ալեքսանդրապոլի քաղաքային իշխանությունները փորձեցին ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող գյուղերը բնակեցնել շիրակցիներով, Խնամատարության նախարարության ներկայացուցիչ Ս. Բորոյանն ընդդիմացավ՝ քաղաքագլխի որոշումը համարելով շահադիտական [5, էջ 322]:

Հարաբերությունների հետագա սրման արդյունքում քաղաքագլուխ Հ. Մելքոնյանը հրաժարական տվեց, իսկ ՏԻՄ և կենտրոնական իշխանությունների միջև իրավասության սահմանների հարցն այդպես էլ լուծում չստացավ [5, էջ 339]:

Հ. Մելքոնյանի հրաժարականից հետո Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլխի պաշտոնը նորից թափուր մնաց, ինչը բացասական ազդեցու-

թյուն ունեցավ քաղաքի ինքնավարության աշխատանքների արդյունավետության վրա: Հարցը լուծվեց միայն Կենտրոնի միջամտությամբ: Մայիսյան ապստամբության պարտությունից հետո՝ ՆԳ և զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Սիմասյանն ուղղակի պահանջեց Շիրակի նահանգապետից *«շուտափույթ վերականգնել քաղաքային ինքնավարության գործունեությունը»*: 1920 թ. հունիսի 16-ին խորհուրդն Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլխի պաշտոնին հրավիրեց Երևանի փոխնահանգապետ Պ. Լևոնյանին [40, էջ 4]: Կարգավորվեցին նաև տնտեսական, պարենավորման, ֆինանսաբյուջետային, ոստիկանական, բժշկասանիտարական, վերստուգիչ և այլ ժամանակավոր ու մշտական հանձնաժողովների աշխատանքները [17, թ. 27]:

1919-1920 թթ. Ալեքսանդրապոլն ապրեց բարդ ու հակասական ժամանակահատված՝ խառնաշփոթ տեղական ինքնակառավարման մարմիններում, Կենտրոնի հետ բարդ հարաբերություններ, միջկուսակցական պայքար, սով, գաղթականություն, որբեր, Մայիսյան ապստամբություն: Այդուհանդերձ ՏԻՄ հետևողական քայլերի շնորհիվ՝ սկսած 1919 թ. կեսերից, կյանքը քաղաքում մտավ բնականոն հունի մեջ մտավ:

Առաջին դրական քայլերը կատարվեցին կրթության ոլորտում: Ալեքսանդրապոլում ՀՀ իշխանության հաստատումից հետո քաղաքային ենթակայության տակ գտնվող 6 տարրական դպրոցներում 50 %-ով կրճատվեց ուսման վարձը [9, թ. 5-8]: 1920 ուստարում տարրական դպրոցների թիվը հասավ 10-ի: ՀՀ կառավարությունը 2 մլն ռուբլի հատկացրեց դրանց վերանորոգման աշխատանքները կազմակերպելու համար [9, թ. 121]:

Կարևորելով կրթության և դաստիարակության միասնականության և հաջորդականության սկզբունքը, վարչությունը որոշեց բացել երկսեռ մանկապարտեզներ: Չնայած նյութական սուղ պայմաններին՝ առաջին մանկապարտեզը բացվեց 1920 թ. փետրվարի 4-ին: Այստեղ ընդունվեցին չքավոր ընտանիքների 122 երեխաներ [22, թ. 6, 15-16]:

Հիմք ընդունելով երաժշտական դպրոց բացելու մասին ՀՀ կառավարության 1920 թ. սեպտեմբերի 22-ի որոշումը՝ քաղաքային վարչությունը տնօրենի պաշտոնում Ալեքսանդրապոլ հրավիրեց հայտնի երգահան Ռոմանոս Մելիքյանին [15, թ. 91]:

Վարչությունը մեծ պատրաստակամություն ցուցաբերեց նաև համալսարանի բացմանը՝ տրամադրելով անհրաժեշտ շենքային պայմաններ: Քաղաքային իշխանություններն առաջարկեցին Ալեքսանդրապոլ տեղափոխել նաև փոստ-հեռագրատունը, երկաթուղային, ջրային և գյուղատնտեսական վարչությունները: *«Մեր*

առաջարկի ընդունման դեպքում շնչապատ Երևանը կթեթևանա, եւ Ալեքսանդրապոլին կտրուի առաջ գալու եւ զարգանալու հնարավորություն»,- գրում էր Հ. Մելքոնյանը [15, թ. 3]: Երբ Նախարարների խորհրդի 1920 թ. հունիսի 21-ի որոշմամբ համալսարանը տեղափոխվեց Երևան՝ քաղաքային խորհուրդն ընդդիմացավ: *«Ամբողջ երկրի նիսեթըր քամէլ եւ խոսցնել մի կէտում, եւ զաւարդ արիւնաքամ անէլ»*,- գրված է Հ. Հանրային կրթության նախարար Գ. Ղազարյանին ուղարկված նամակում, համարում ենք մեծապէս վնասակար հայրենիքի համար [6, էջ 210]:

Քաղաքային խորհուրդը հաստատեց փողոցների վերանորոգման, դրանց անվանափոխության, հարկերի, տուրքերի ու սակագների սահմանման և մի շարք այլ օրինագծեր: Քաղաքի օգտին սահմանվեց փոխադրամիջոցներից գանձվող տուրք: Ելնելով բնակչության տնտեսական ծանր դրությունից 1920 թ. հունիսի 16-ին կրճատվեց քաղաքապատկան հողերից գանձվող հարկը [40, էջ 4]: Սննդամթերքի և առաջին անհրաժեշտության այլ ապրանքների գների անհարկի բարձրացում թույլ չտալու նպատակով քաղաքային վարչությանը կից ստեղծվեց *«Ավագների խորհուրդ»* [21, թ. 63]:

Լուրջ քայլեր ձեռնարկվեցին նաև փողոցները բարեկարգելու ուղղությամբ: Քաղաքային խորհրդի առաջարկով հրավիրված ճարտարագետների ժողովը որոշեց կենտրոնական փողոցները սալիկապատել [18, թ. 90-91] և այդ աշխատանքների իրականացման համար կապալառուների մրցույթ հայտարարեց [23, թ. 12]: Կառավարության տրամադրած նյութական միջոցներով վերականգնվեց քաղաքի ջրամատակարարման ցանցը [20, թ. 93]:

Գործնական քայլեր կատարվեցին նաև քաղաքի էլեկտրաֆիկացման գործում: Քաղաքային խորհուրդը 1920 թ. փետրվարին մունիցիպալիզացրեց մասնավոր հիմունքներով գործող էլեկտրակայանը, իսկ երբ լուսավորության խնդիրը դրանով չլուծվեց, որոշեց կառուցել ևս մեկը՝ քաղաքապատկանը [20, թ. 220]:

Քաղաքային ինքնավարության սոցիալական քաղաքականության անբաժանելի մասն էր կազմում նաև հանրային սննդի կառույցների ղեկավարումը: Սկսած 1919 թ. վերջերից վարչության հիմնական խնդիրներից մեկը դարձավ գաղթականության և չքավոր ազգաբնակչության շրջանում հացի բաշխումը: Հացահատիկի գնումները կատարվեցին Շարուրի շրջանում [29, թ. 81], իսկ բաշխումը վստահվեց կոոպերատիվներին [14, թ. 111]:

Ցավոք, 1920 թ. սեպտեմբերին վերջերին սկսված թուրք-հայկական պատերազմը խաթարեց քաղաքային իշխանությունների բնականոն գործունեությունը: Նոյեմբերի 5-ի լուսա-

բացին քաղաքագլուխ Պ. Լևոնյանը, վարչության անդամներն ու պետական գրեթե բոլոր կառույցների ղեկավարները՝ հակառակ ՀՀ իշխանությունների ռազմակալվելու դեպքում Ալեքսանդրապոլը չլքելու մասին որոշմանը, հեռացան քաղաքից՝ մատնելով այն անիշխանության [19, թ. 226]: Օրհասական այդ պահին գավառի անպաշտպան հայ բնակչության ֆիզիկական բնաջնջումը կանխելու նախաձեռնությամբ կրկին հանդես եկավ Լ. Սարգսյանը: Ժողովրդականներից և սոցիալ-դեմոկրատներից ձևավորելով 15 հոգուց բաղկացած կոալիցիոն մարմին (խորհրդականներ՝ Ե. Միրաքյան, Պ. Շերմազանյան) [2, էջ 1] վերջինս իբրև Ալեքսանդրապոլում ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ գեներալ Սիրիկյանի հանձնարարությամբ բանակցություններ սկսեց թուրքերի հետ՝ հույս ունենալով խոչընդոտել թուրք-բուլղարական մերձեցմանը, սակայն, ապարդյուն: Ալեքսանդրապոլ մտած թուրքերը նախընտրեցին բանակցել բուլղարիկների հետ՝ այդ կերպ հեղինակագրկելով Լ. Սարգսյանի գլխավորած կոալիցիոն իշխանությանը, և հասան քաղաքում խորհրդային կարգերի հաստատմանը [26, թ. 1-3]: Նոյեմբերի 17-ին ստեղծվեց խորհրդային իշխանության մարմին՝ հեղափոխական կոմիտե (հեղկոմ) [26, թ. 5]: Թուրքական հրամանատարությունն Ալեքսանդրապոլի խորհրդային իշխանությունը ճանաչեց այնքանով, որքանով այն պետք էր իրեն արևելահայության բնաջնջման վերջին արարն իր ավարտին հասցնելու համար [34, թ. 29]: Թուրքական սարսափներն ապրող Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության գլխին իսկական պատուհաս դարձան հատկապես Ներքին գործերի բաժինն ու Արտակարգ հանձնաժողովը: Միայն 1921 թ. հունվարի 25-ին Հեղկոմը գիտակցելով իր սխալը վայր դրեց լիազորությունները [27, թ. 54-57]:

Թուրքական հրամանատարությունն անմիջապես ձեռնամուխ եղավ տեղական իշխանության նոր մարմիններ ձևավորելու գործին: Նրանց աջակցությամբ քաղաքային ոստիկանապետ Ս. Մատինյանն իրեն հռչակեց քաղաքագլուխ [28, թ. 4]: Մարտի 18-ից իրենց աշխատանքները սկսեցին նաև քաղաքային խորհուրդն ու վարչությունը: Իրավիճակն անփոփոխ մնաց մինչև 1921 թ. ապրիլի վերջերը, երբ թուրքերը հեռացան Ալեքսանդրապոլի գավառից:

Եզրակացություն: Ալեքսանդրապոլի տեղական ինքնակառավարման մարմինները 1918-1920 թթ. ապրեցին բարդ ու հակասական ժամանակաշրջան: Թուրքական կրկնակի ռազմակալումը 1918 և 1920 թթ. անդառնալի հարված հասցրեց քաղաքի ինչպես սոցիալ-տնտեսական դրությանը, այնպես էլ ժողովրդագրական պատկերին: Դրան գումարված միջկուսակցական պայքարը, սովն ու բազմահազար գաղթա-

կանությունն իրենց դրոշմը թողեցին ինքնավարության աշխատանքների վրա: Բայց և այնպես, քաղաքային իշխանություններն անգնահատելի աշխատանք կատարեցին այդ դժվարին իրավիճակում կյանքը բնականոն հունի մեջ դնելու ուղղությամբ:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Ալեքսանյան Կ.**, Փաստաթղթեր 1918 թ. մայիսին թուրքական բանակի կողմից Ալեքսանդրապոլի գրավման և քաղաքային ինքնավարության նոր մարմինների ձևավորման վերաբերյալ. // «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2011, N 1, էջ 27-40:
2. Ալեքսանդրապոլի դեպքերը, «Ժողովուրդ», Երևան, 1920, N 182, 9 նոյեմբերի:
3. Ալեքսանդրապոլում, «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1918, N 116, 20 յունիսի:
4. **Ատրպետ**, Ալեքսանդրապոլ քաղաքի 200 օրվա գրաւումը Օսմանեան զօրքերից, «Մշակ» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1918, N 262, 21 դեկտեմբերի:
5. Արևմտահայ գաղթականությունը Ալեքսանդրապոլի գավառում 1914-1922 թթ.: Փաստաթղթերի հավաքածու: Կազմ. Կ. Ալեքսանյան: - Եր., 2012, 496 էջ:
6. Երևանի համալսարան, 1918-1920 թթ.: Վավերագրերի ժողովածու: կազմ.՝ Հ. Մամիկոնյան, Ս. Միրզոյան: - Եր., ԵՊՀ հրատ, 1995, 335 էջ:
7. **Խատիսեան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումը և զարգացումը: - Պեյրուրթ, «Համազգային», 1968, 487 էջ:
8. ՀԱԱ ֆոնդ 105, ցուցակ 1, գործ 126:
9. ՀԱԱ ֆոնդ 105, ցուցակ 1, գործ 172:
10. ՀԱԱ ֆոնդ 105, ցուցակ 1, գործ 2710:
11. ՀԱԱ ֆոնդ 105, ցուցակ 1, գործ 2711:
12. ՀԱԱ ֆոնդ 105, ցուցակ 1, գործ 2713:
13. ՀԱԱ ֆոնդ 105, ցուցակ 1, գործ 2715:
14. ՀԱԱ ֆոնդ 105, ցուցակ 1, գործ 2779:
15. ՀԱԱ ֆոնդ 105, ցուցակ 1, գործ 2798:
16. ՀԱԱ ֆոնդ 105, ցուցակ 1, գործ 2799:
17. ՀԱԱ ֆոնդ 105, ցուցակ 1, գործ 2807:
18. ՀԱԱ ֆոնդ 105, ցուցակ 1, գործ 2813:
19. ՀԱԱ ֆոնդ 105, ցուցակ 1, գործ 2863:
20. ՀԱԱ ֆոնդ 105, ցուցակ 1, գործ 2866:
21. ՀԱԱ ֆոնդ 105, ցուցակ 1, գործ 2889:
22. ՀԱԱ ֆոնդ 105, ցուցակ 1, գործ 2891:
23. ՀԱԱ ֆոնդ 105, ցուցակ 1, գործ 2897:
24. ՀԱԱ ֆոնդ 105, ցուցակ 1, գործ 2996:
25. ՀԱԱ ֆոնդ 105, ցուցակ 1, գործ 3003:
26. ՀԱԱ ֆոնդ 114, ցուցակ 2, գործ 10:
27. ՀԱԱ ֆոնդ 114, ցուցակ 2, գործ 33:
28. ՀԱԱ ֆոնդ 114, ցուցակ 3^ա, գործ 70:
29. ՀԱԱ ֆոնդ 199, ցուցակ 1, գործ 147:
30. ՀԱԱ ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 97:
31. ՀԱԱ ֆոնդ 200, ցուցակ 1, գործ 125:
32. ՀԱԱ ֆոնդ 203, ցուցակ 1, գործ 4:
33. ՀԱԱ ֆոնդ 205, ցուցակ 1, գործ 689:
34. ՀԱԱ ֆոնդ 4033, ցուցակ 4, գործ 127:
35. **Հայրապետյան Ա.**, Ցարական կառավարության քաղաքային ռեֆորմները XIXդ. Երկրորդ կեսին և Ալեքսանդրապոլը, ԳՊՄԻ տարեկան

- հանրապետական գիտաժողովի նյութեր. // Գյումրի, 2006, էջ 42-50:
36. Հեռագիրներ Ալեքսանդրապոլի գրաման մասին, «Չանգ», Երևան, 1918, N 78, 11 դեկտեմբերի:
37. Ղարաքիլիսեի յանձնումը, «Մշակ», Թիֆլիս, 1918, N 20, 18 հոկտեմբերի:
38. Յովսեփեան Մ., Ալեքսանդրապոլը՝ գրառումէն ետք. (Ականատեսի պատմութիւնը), «Աշխատանք», թերթ, Եր., 1918, N 6 (206), 8 (26) յունիսի:
39. Նոր կեանք, Ալեքսանդրապոլի քաղաքային ընտրութիւնների շուրջ, «Ժողովուրդ», Երևան, 1919, N 60, 6 հունիս:
40. Քաղաքային Խորհրդի 1920 թ. յունիսի 16-ի նիստի որոշումներից, «Շիրակի աշխատաւոր», Ալեքսանդրապոլ, 1920, N 25, 20 յունիսի:

Сдана/Հանձնվել է՝ 08.10.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 15.10.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 22.10.2021

Памятники армянской архитектуры и топонимики в странах Северной Европы

УДК 930.85 (48)/72

Погосян /Хахбакян/ Гагик Г.

Общественный институт политических и социальных исследований
Черноморско-Каспийского региона (Ереван, РА)

gagikp@mail.ru

Ключевые слова: Финноскандия, Дания, Швеция, Финляндия, Норвегия, Исландия, армяне, диаспора, архитектура, церковь, мемориал, памятник, хачкар, кладбище, надгробие, топонимика, лапидарные надписи.

Հայկական ճարտարապետական եւ տեղանվանական հուշարձանները Հյուսիսային Եվրոպայի երկրներում

Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գագիկ Հ.

Մեկծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եւ սոցիալական
հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ (Երևան, ՀՀ)

gagikp@mail.ru

Ամփոփում Հոդվածում ներկայացված է «Ճարտարապետական եւ տեղանվանական հայկական հուշարձանները աշխարհում» բազմահատորյա ատլաս-դիվանից մի գլուխ, որն նվիրված է Հյուսիսային Եվրոպայի երկրներին՝ Դանիային, Շվեդիային, Ֆինլանդիային, Նորվեգիային և Իսլանդիային: Հոդվածում համառոտ ներկայացվում է գաղթօջախների ստեղծման եւ զարգացման պատմությունը, տարածման աշխարհագրությունը, եկեղեցու, կրթության և պարբերական մամուլի իրավիճակը: Հոդվածի հիմնական մասն են կազմում նշված երկրների հայկական ճարտարապետական ու տեղանվանական հուշարձանների ցուցակ-աղյուսակները, որոնց վերջում զետեղված են օգտագործված գրականության ցանկերը:

Հանգուցարաններ Ֆիննոսկանդիա, Դանիա, Շվեդիա, Ֆինլանդիա, Նորվեգիա, Իսլանդիա, հայեր, գաղթօջախ, ճարտարապետություն, եկեղեցի, հորշարձան, խաչքար, գերեզմանոց, տապանաքար, տեղանուններ, արձանագրություններ:

The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in the Nordic countries

Poghosyan /Khaghbakyan/ Gagik H.

Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region (Yerevan, RA)

gagikp@mail.ru

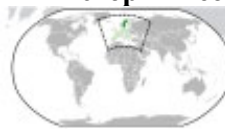
Abstract: The article presents the head of a multi-volume atlas of the catalog «The monuments of Armenian architecture and place names abroad». It presents an overview of the history and development of the community, the geography of its settlement, the state of the church, education and Armenian media. The main part of the article is a table-list of Armenian monuments of architecture and toponymy in the Nordic countries: Denmark, Sweden, Finland, Norway and Iceland, after which a list of literature is given.

Keywords: Fennoscandia, Datch, Sweden, Finland, Norway, Iceland, Armenians, Migration, Diaspora, Architecture, Church, Memorial, Monument, Khachkhar, Cemetery, Gravestone, Toponyms, Inscription.

Королевство Швеция (швед. Konungariket Sverige, англ. Kingdom of Sweden) – государство в Северной Европе на Скандинавском полуострове. Столица и крупнейший город – Стокгольм. Швеция разделяется на 21 округ – лён (швед. län). Каждый лён в свою очередь делится на муниципалитеты и коммуны (швед. kommun), общее количество которых составляет 290. Существует также исторически сложившееся разделение Швеции на 25 провинций и регионов.

История География

Знакомство армян со скандинавским полуостровом начинается с первого письменного упоминания в армянских источниках, которое имеется у автора VII в., основоположника древнеармянского естествознания, Анании Ширакаци в его труде «Ашхарацойц» (арм. Աշխարհացոյց, букв. Карта или Показ мира): «*В Океане, напротив Сарматии и Германии, находится еще один остров, который называется Скандэ. Здесь живут готы и множество других народов*» (Перевод мой – Г.П.) [2, с. 266]:

Однако, появление армян на территории Швеции, по всей видимости произошло позднее, в IX-X вв. и было оно отнюдь не добровольным. Добыча в военных походах викингов, доходящих до северных окраин Византии и Армении, кроме награбленного вполне возможно, могла состоять и из пленных. Правда никаких данных об этом, кроме туманных упоминаний в сагах до нас не дошло, но благодаря археологическим раскопкам, были найдены украшения увезенные из Партава [6, с. 422] – некогда столицы 12-ой провинции Великой Армении Утика (арм. Սուխք, лат. Otene), в дальнейшем Албанского (арм. Աղվանք) царства, а так же престольного города одного из четырех армянских католикосатов – Албанского (арм. Աղվանքի կաթողիկոսություն).

Странно, но вплоть до второй половины XVI в. никаких сведений о появлении армян на территории Швеции нет. Лишь в 1568 г. некий путешествующий летописец по имени Пирзад из Капана (арм. Փիրզադի Ղափանեցի) посетил Скандинавию и в своих «Путешествиях» (арм. Ուղեգրություններ) упомянул «страну шведов» (арм. Շվեդացոց երկիր) [6, с. 422].

Активное посещение Скандинавии армянами можно подразделить на последующие два этапа.

Первый, ранний этап (XVII-XIX вв.), обусловлен с одной стороны расширением интересов шведской короны на Востоке, т.е. в Османской Порте и Сефевидской Персии, а с другой стороны активизацией торговцев из Новой Джульфы. Наиболее ранние упоминания о них относятся к XVII в. Сразу после окончания посольской миссии шведского короля Карла XI к персидскому шаху Сефи II, продлившейся с 1683 по 1686 гг. [8, с. 109], 27 сентября 1687 г. был составлен торговый договор между шведским королевским двором и ново-джульфинкой торговой компанией, в результате чего были открыты торговые дома в Стокгольме и Нарве [6, с. 422]. Восьмистраничный текст договора хранится в Королевской библиотеке (швед. Kungliga biblioteket). Примечательно, что имеется копия договора на французском языке. Согласно этому договору

армянские купцы получали существенные льготы, в том числе возможность создания цехов под патронажем королевского двора. В Нарве были построены склады и гостевой дом [7]. Естественно, что этот период изобилует именами ново-джульфинских купцов торгующих со Швецией: Симеон Авдалян (1676-1692), братья Петрос и Погос Амиряны (упоминаются в 1688-89 гг.), Агаджан Аветикян (уп. в 1690-95 гг.) и др. [1, с. 743].

С этого времени и до XIX в. имеются многочисленные упоминания, также и об армянах на службе у шведов, в качестве переводчиков и послов в ряде восточных стран. Так, например, в шведском посольстве в Константинополе переводчиком служил Акоп Чамчян (1685-1757). А вот родившийся в том же городе армянин Ованнес Мурадджян (фр. Mouradja d'Ohsson) (1721-1787), получивший образование во Франции, по возвращении на родину был переводчиком в посольстве в Смирне. Посетив Швецию был возведен в рыцарское достоинство [1, с. 743; 6, с. 423]. Особенно стали известны его наследники.

Его сын – шведский историк и дипломат Игнатий Мураджа д'Оссон (фр. Ignace Mouradja d'Ohsson) (31.07.1740, Константинополь – 27.08.1807, Бьевр, Франция), служил в шведском посольстве в Османской Порте, был назначен управляющим делами посольства, стал кавалером шведского королевского ордена Вазы (швед. Vasaorden) удостоиваемого за гражданские заслуги, а в 1782 году был назначен полномочным министром и чрезвычайным посланником короля Швеции [10, кол. 1330].

Портрет Игнатия Мураджа д'Оссона;
Регалия шведского королевского ордена Вазы

Его внук Абраам Констандин д'Оссон (швед. Abraham Constantine Mouradgea d'Ohsson) (26.09.1779, Константинополь – 25.12.1851, Берлин) действительный член Шведской королевской академии наук (1817), барон (1828), дипломат и востоковед. Окончил Уппсальский университет (1799). В качестве атташе находился Париже (1801-03), где продолжая дело

своего отца занимался исследованиями в области восточной истории. Являлся секретарем посольства в Мадриде (1805-06), затем работал в посольстве прусского королевского суда (1807-08), и в Севилье (1809). В качестве временного поверенного в Париже (1811-13). Занимал должность секретаря кабинета наследного принца Карла Йохана (1813-16). Позже был назначен посланником Швеции в Гааге (1816), в том же качестве был переведен в Берлин (1834-50) [10, кол. 1330-1331].

Портрет Абраама
Константина д'Оссона

Армяне, благодаря знанию языков, отнюдь не редкость на дипломатической службе в Швеции.

В 1828-57 гг. генеральным консулом Швеции и Норвегии в Египте был Ованнес (или Джованни) Анастаси (1770-1857).

В 1866 г. в Стокгольм из Египта в качестве посла хадиша Исмаил паша прибывает сын министра иностранных дел Египта Степана Демирчана – Оган, привезший в дар Карлу XV двух берберских скакунов. Через год получив шведское гражданство став придворным конюшим [6, с. 423], в 1869 г. был послан в Египет, для вручения шведских наград Нубар паше [1, с. 744; 4, с. 232].

Второй, новый этап (XX в.), подразделяется на два подэтапа переселения.

Первый подэтап (вторая половина 1970-х гг.) обусловлен нестабильностью в ряде ближневосточных стран, что привело к эмиграции из Ливана, где началась гражданская война (1975-90), Сирии и Палестины, а также из Ирана, где произошла Исламская революция (1979).

Второй подэтап (1990-е гг.), обусловлен развалом Советского Союза, что привело к эмиграции из Армении и стран СНГ, а также агрессией со стороны Azerbaijan в отношении провозгласившей независимость Нагорно-Карабахской области, приведшей к массовым погромам в Баку, Сумгаите, Гандзаке и других армянско населенных мест, в результате чего 500 тыс. армян проживающих в Azerbaijan были изгнаны. Многие осели в Армении, остальные же рассеялись по миру, часть из которых добралась и до Швеции.

Согласно официальным статистическим данным “Население в разбивке по странам рождения” [11] в Швеции проживало:

Страна рождения	2010 г.	2020 г.
Армения	1672 чел.	3367 чел.
Azerbaijan	2107 чел.	3865 чел.

Ныне в Швеции проживает, по разным данным, от 6 до 8 тыс. армян. Наиболее крупные общины находятся в Стокгольме¹ – ок. 2500 чел. и его пригородах Сёдертелье², Боткирка³, а так же в Уппсале⁴ – ок. 1500 чел. Остальные проживает в городах соседних (центральных) лёнов, таких как – Евле⁵, Сандвикен⁶, Эребру⁷, Вестерос⁸, Ветланда⁹, Трольхеттан¹⁰, Гётеборг¹¹.

¹ **Стокгольм** (швед. Stockholm, лат. Holmia) – столица и крупнейший город Швеции. Вся Стокгольмская агломерация состоит из 26 муниципальных образований.

² **Сёдертелье** (швед. Södertälje) – город в лёне Стокгольм, фактически пригород Стокгольма.

³ **Боткирка** (швед. Botkyrka) – городок в лёне Стокгольм, пригород Стокгольма.

⁴ **Уппсала** (швед. Uppsala) – город, административный центр одноименного лёна.

⁵ **Евле** (швед. Gävle) – город, административный центр лёна Евлеборг и одноименного муниципалитета.

⁶ **Сандвикен** (швед. Sandviken) – город в лёне Евлеборг.

⁷ **Эребру** (швед. Örebro) – город, административный центр одноименного лёна.

⁸ **Вестерос** (швед. Västerås) – город, административный центр лёна Вестманланд.

⁹ **Ветланда** (швед. Vetlanda) – город, в лёне Йёнчёпинг.

¹⁰ **Трольхеттан** (швед. Trollhättan) – город в лёне Вестра-Гёталанд.

¹¹ **Гётеборг** (швед. Göteborg, англ. Gothenburg) – город в лёне Вестра-Гёталанд.

Организации

В Швеции действуют множество общественных и культурных союзов и организаций, таких как: благотворительные – комитет помощи Землетрясению (9.12.1988)¹², филиал союза помощи Армян в Стокгольме¹³, филиал общепереманского фонда «Айастан» в Уппсале; культурные – в Стокгольме (1974)¹⁴, в Уппсале (1980)¹⁵, в Трольхеттане¹⁶, в Гетеборге (1989)¹⁷, в Сёдертелье, в Эребру¹⁸, Ассоциация армянских ученых в Швеции (28.02.2007)¹⁹, армяно-шведский культурный центр (Стокгольм, 1985)²⁰, союз «Раффи» (Уппсала, 1986)²¹, культурные союзы «Арапат» в Стокгольме (1989)²² и Вестергасе²³; земляческие – Вана (Сандвикен, 1989)²⁴; спортивные – Армянский спортивный клуб «Арапат» (Уппсала, 1994)²⁵, филиал «Всеобщего Армянского спортивного союза»²⁶; молодежные – «Армянская молодежь Швеции»²⁷; и религиозные центры в качестве церковных советов в городах имеющих достаточное количество адептов [6, с. 425-426].

Такое количество организаций привело к решению о создании управляющего органа национальной и религиозной жизни армянской общины Швеции (Сандвикен, 1989), которое

было воплощено в качестве «Центра по координации армянских союзов Швеции» (Упсала, 1991)²⁸, а так же «Союза армянских ассоциаций в Швеции»²⁹.

Церковь

Большинство армян проживающих в Швеции являются адептами ААЦ под юрисдикцией Святого Эчмиадзина. Ныне в разных городах Швеции таких как Стокгольм, Уппсала, Вестергас, Сёдертелье, Боткирта, Киста и др. действуют церковные советы ААЦ³⁰. Существует также молодежная церковная организация «Аревик». За неимением собственных культовых построек, религиозные мероприятия проводятся в арендуемых общиной церквях.

В Швеции имеется так же немногочисленная армяно-католическая община (ок. 150 семей), сосредоточенная в основном в Сёдертелье и Трольхеттане, проводящая церковные службы в арендуемых церквях.

Образование

В Швеции функционирует несколько субботных школ содержащихся на средства культурных организаций в Стокгольме, Уппсале, Сёдертелье и Вестеросе [6, с. 425; 7].

СМИ

В Швеции армяноязычная периодика стала издаваться с конца XIX в. Всего по сегодняшний день издавалось 8 наименований периодики. Практически все издания были кратковременны. Так, например, было издано 2 номера журнала «Кннасер» (арм. Քննասեր, букв. Критиколуб) (Стокгольм, 1887-88 гг.); 3 номера газеты «Арагил» (арм. Արագիլ, букв. Аист) (Упсала, 1980); несколько номеров ежемесячной газеты «Крунк» (арм. Հրակ, букв. Журавль) (Стокгольм, 1984); ежемесячная газета армяно-шведского культурного центра издавалась 2 года под названием «Мер кронгы» (арм. Մեր կրոնքը, букв. Наша Религия) (Стокгольм, 1985-87), а затем еще 2 года под названием «Балени» (арм. Բալենի, букв. Вишневое дерево); «Юсисапайл» (арм. Հյուսիսափայլ, букв. Северное Сияние) первоначально издавался в качестве ежемесячной газеты (Уппсала, 1986-93), а затем в качестве ежегодника (1994-96). Ныне издается единственная периодика – официальный орган «Центра по координации армянских союзов Швеции» –

¹² Երկրաշարժի Օգնության Կոմիտե (ԵՕԿ).

¹³ Հայ օգնության միություն (ՀՕՄ) (швед. NOM Stockholm, англ. Armenian Relief Society, INC.).

¹⁴ Ստոկհոլմի հայ մշակութային միություն

¹⁵ Ուփսալայի հայ մշակութային միություն (швед. Armeniska kulturföreningen i Uppsala)

¹⁶ Տրոլլհատտանի հայ մշակութային միություն (швед. Armeniska Kulturföreningen i Trollhättan)

¹⁷ ԱՐԱՐԱՏ Հայկական Մշակութային Միություն եւ Եկեղեցական Խորհուրդ (швед. ARARAT Armeniska Kultur Föreningen och Kyrkorådet i Göteborg), www.ararat.se (на шведском языке).

¹⁸ Արարատ Էրեբրուի Հայ համայնք (швед. Ararat Armeniska Föreningen i Örebro)

¹⁹ Armeniska Akademikerföreningen i Sverige (AAS) www.armeniskaakademiker.se (на шведском языке).

²⁰ Հայ-շվեդական մշակութային կենտրոն

²¹ Raffi Kulturförening i Uppsala (арм. «Դաֆֆի» մշակութային միություն). Address: Box 250 64, 750 25 Uppsala, <http://raffi.se> (на армянском и шведском языках).

²² ԱՐԱՐԱՏ մշակութային միություն (швед. Armeniska kulturföreningen ARARAT i Stockholm), www.ararat-stockholm.com (на армянском и шведском языках)

²³ ԱՐԱՐԱՏ մշակութային միություն (швед. Armeniska kulturföreningen ARARAT i Västerås)

²⁴ Վանա հայ մշակութային միություն (швед. Armeniska kulturföreningen VANA i Sandviken).

²⁵ ԱՐԱՐԱՏ Հայկական մարմնամարզական ակումբ (швед. Ararat AIK (Armenisk Idrottsklubb) i Uppsala). Address: Box 1716, SE-751 47 Uppsala, www.ararat-aik.org (на английском и шведском языках).

²⁶ Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միություն (ՀՄԸՄ) (швед. Armeniska Allmänna Idrotts Förening – HOMETEMEN Stockholm), www.homenetmen.se (на шведском языке).

²⁷ Հայ Երիտասարդությունը Շվեդիայում (швед. Sveriges Armeniska Ungdomsförbund (SAUF))

²⁸ Շվեդիայի հայկական միությունների համակարգող կենտրոն

²⁹ Armeniska Riksförbundet i Sverige (англ. The Union of Armenian Associations in Sweden). Address: Box 237, 177 24 JÄRFÄLLA, Sverige. www.armeniska.se (на шведском языке) (1993).

³⁰ The Armenian Apostolic church Council in Botkyrka-Stockholm, Kista/Akalla(Stockholm), Uppsala, Västerås, Södertälje.

газета «Нор Оризон» (арм. Նոր հորիզոն, букв. Новый Горизонт) (Уппсала, с 1994). [6, с. 427].

Многие общественные организации содержат веб-порталы (см. выше), кроме них имеется несколько независимых веб-порталов, например, посвященных геноциду 1915 года³¹ и армянам в Скандинавии³².

Армяно-шведский культурный центр в Стокгольме имел час радиовещания (1989-95).

Разное

В конце XIX в. из Швеции приехала целая группа миссионеров. Так в Тифлисе в 1887 г. был основан первый армянский евангелистский союз [6, с. 423]. В начале XX в., а именно в 1901 г. в Женскую миссию (швед. Kvinnliga Missionsarbetare) в городе Муш приехала миссионерка Альма Йохансон.

Альма Йохансон (швед. Alma Johansson)
(29.10.1880, Стокгольм – 31.12.1974, там же)

В немецком приюте для армянских детей спасшихся от геноцида она проработала вплоть до 1915 г. В 1920-1922 гг. в Константинополе помогала спасшимся от геноцида армянским детям-сиротам. Когда двери в геноцидальной Турции были окончательно закрыты, она в 1923 г. переехала в Грецию и в Салониках открыла фабрику для более 200 армянских женщин-беженок. Затем в Харилаосе она основала армянский детский сад и начальную школу. Там же в Греции ею были изданы две книги про геноцид армян: в 1930 г. «*Ett folk i landsflykt: Ett år ur armeniernas historia*» (букв. Народ в изгнании: один год из жизни армян) и в 1931 г. «*Armeniskt flyktningliv*» (букв. Жизнь изгнанных). В 2011 г. в Музее-институте Геноцида армян состоялась церемония захоронения земли, привезенной с могилы Альмы Йоханссон, и была открыта мемориальная доска. В 2015 году на Аллее благодарности у входа в библиотеку ЕГУ был установлен ее бюст.

³¹ www.folkmordet1915.se (на шведском языке).

³² Armenians In Scandinavia, Sweden, www.armiss.com (на английском и шведском языках).

Не смотря на перечисленное выше, история признания Геноцида армян в Швеции тянулась.

29 марта 2000 г. в парламенте Швеции был зачитан и одобрен Доклад признающий геноцидом "исчезновение" 2,5 миллиона армян и представителей других этнических групп Османской империи. Впоследствии, однако, документ был отозван на юридических основаниях.

12 июня 2008 г. в парламент была внесена на голосование резолюция о признании факта Геноцида, однако большинство парламентариев проголосовали против.

11 марта 2010 г. парламент Швеции проголосовал за принятие резолюции, в которой события начала XX в. в Османской империи признаются Геноцидом армянского народа. Резолюцию поддерживали пять из семи парламентских фракций. Против документа выступал МИД и комитет парламента по международным делам. В результате сторонники резолюции добились ее принятия с перевесом всего в один голос.

Фотография из Национальной архивной службы Норвегии. Между 1906 и 1915 гг.

Оригинальная подпись:
Barna med dukker. Musch
(букв. Дети с куклами. Муш).

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики в Швеции

н/ н	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Год	Вид
1.	здание	Торговый дом	Stockholm	XVII в.	Не сохранился
2.	часовня ³³	[6, с. 423]	<i>Over-Järve</i> , Stockholm	XIX в.	
3.	здание	Особняк Огана Демирчяна	<i>Over-Järve</i> , Stockholm	XIX в.	Не сохранился
4.	надгробный памятник	Четырем шведкам-миссионеркам ³⁴ [6, с. 423]	Кладбище Sockenvägen, Enskede, Stockholms kommun, Stockholms län, 122 33 Stockholm	XX в.	
5.	надпись	Четыре строки на шведском ³⁵ языке	Находится на лицевой стороне памятника в нижней части, Там же		
6.	здание	Гостевой дом	Narva	XVII в.	Не сохранился
7.	хачкар		Uppsala		
8.	хачкар	В благодарность помощи пострадавшим от землетрясения в Спитаке 1988 г. [3, с. 88; 6, с. 425]	Установлен в городском парке ³⁶ , Gävle	1994	
9.	монумент	В память жертв 100-летия Геноцида армян ³⁷	Örebro	29.05.2015	

³³ Построил Оган Демирчян (арм. Օհան Դեմիրճյան, англ. Ohan S. Demirjian) (1836-1877), живший в Швеции (1867-72). Сын Степана Демирчян бая, министра иностранных дел Египта (1844-53).

³⁴ Деятельность четвертой миссионерки – Алмы Йохансон (1881-1974) проходила в Армении.

³⁵ Missionaren / ul armenierna / ALMA JOHANSSON / *1881 † 1974

³⁶ Подарок от армянского Красного креста Красному кресту Швеции.

³⁷ На армянском, арамейском, греческом и шведском языках написана фраза: «Никогда не забудем».

10.	хачкар	В благодарность помощи пострадавшим от землетрясения в Спитаке 1988 г. [3, с. 88]	Установлен в вестибюле мери, Vetlanda Stadshus, Biblioteksgatan 2A, Vetlanda	1992	
-----	--------	---	--	------	---

Перечень использованной литературы

1. Աճարյան, Հրաչյա Հայ գաղթականության պատմություն: Շվեդ-Նորվեգիա, էջեր 743-745: – Եր.: «Չանգակ-97», 2002. – 768 էջ:
2. Անանիա Ծիրակացի, Մատենագրություն (թարգմ., առաջարանը և ծանոթագր. Ա. Գ. Արրահամյանի և Գ. Բ. Պետրոսյանի, խմբ. Է. Բ. Աղայան. – Եր.: Սովետ. Գրող, 1979. (Հայ մատենագիրներ): 400 էջ:
3. Աշխարհի հայկական հուշարձանները. Մաս 1: – Եր.: Անտարես, 2011: – 128 էջ:
4. «Արարատ ամսագիր կրոնական, պատմական, բանասիրական և բարոյական գիտելաց: Թիւ Թ. յունուար, 1870, Բ. տարի:
5. Բախչինյան Ա. Հ., Հայերը սկանդինավյան երկրներում. հայ-սկանդինավյան պատմամշակութային առնչությունները: – Եր.: ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2010: – 280 էջ:
6. Հայ Սփյուռք հանրագիտարան: Շվեդիա, էջեր 422-427: – Եր.: Հայկ. հանրագիտ. հրատ. 2003: – 732 էջ:
7. Շվեդիայում Հայաստանի Հանրապետության դեսպանություն <https://sweden.mfa.am/hy/historicaloverview/>
8. Погосян (Хачбакян) Г. Г., Армяне Шамахи в упоминаниях некоторых западноевропейцев. Часть I (XV-XVII вв.); Министерство культуры РА; Научно-исследовательский центр историко-культурного наследия; Ред.: Г.С. Асатрян, С.А. Маркарян. – Ер.: Центр общественных связей и информации, 2013. – 244 с. + карты.
9. Bakhchinyan, Artsvi Armenia-Sweden: Historical and Cultural. Relations. – Yerevan, Publishing House of Museum of Literature and. Art, 2005. – 152 p.
10. NORDISK FAMILJEBOK - konversationslexikon och realencyklopedi. Innehållande upplysningar och förklaringar om märkvärdiga namn, föremål och begrepp. Tredje bandet. Capitulum – Duplikant. Stockholm Expeditionen af Nordisk familjebok. – Stockholm, Gernandts boktryckeri-aktiebolag, 1880. – 1584 col.
11. "Folk mängd efter födelseland 1900–2020". Befolkningsstatistik. Statistiska centralbyrån. 22 februari 2021. Läst 28 februari 2021. // <https://clck.ru/YiPDe>
12. Sweden Parliament Report // <https://clck.ru/Ymnbg>

Финляндская Республика (фин. Suomen tasavalta, швед. Republiken Finland) – государство в Северной Европе на восточном побережье Балтийского моря. Северо-западная часть страны находится на Скандинавском полуострове. Административно разделена на 19 областей (или регионов) (фин. maakunta, швед. landskap), которые делятся на 72 района (фин. seutukunta, швед. ekonomisk region). Районы, в свою очередь, делятся на 342 общины (фин. kunta, швед. kommun). Столица город – Хельсинки³⁸.

³⁸ **Хельсинки** (фин. Helsinki, швед. Helsingfors) – столица и крупнейший город Финляндии, административный центр провинции Усимаа (фин. Uusimaa, швед. Nyland).

История. География.

Так как Финляндия вплоть до 1809 г. исторически была частью Швеции, то все, что относилось к истории появления армян в Швеции до XIX в. в равной степени распространяется и на Финляндию. Начиная со времени вхождения Финляндии в Российскую империю, здесь все чаще появляются армяне, приезжающие из Санкт-Петербурга на дачи близ Хельсинки и иных местах. Оседали единицы. Например, протестантский проповедник Абраам Амирханянц (1838-1913) с семьей. Его сын Натан (1872-1949) получив музыкальное образование в Хельсинки, владея финским и шведским языками стал автором порядка 200 духовных и гражданских песен [1, с. 620].

Армянские общины появились здесь лишь во второй половине 1970-х гг. В основном это были мигранты из Ливана, где началась гражданская война (1975-90) и мигранты из Ирана, где произошла Исламская революция

(1979). А в 1990-х годах в основном в результате эмиграции из Армении и стран СНГ.

Ныне в Финляндии насчитывается ок. 1200 армян, большинство из которых проживает в Хельсинки, Эспоо, Вантаа, Хювинкяа, Тампере, Турку, Оулу, Котке и Порвоо [1, с. 621; 2, с. 302].

Церковь. Образование. Организации.

Большинство адептов принадлежат ААЦ. Церкви нет, однако в 2015 г. была основана Община Армянской Апостольской церкви (фин. *Armenialainen Apostolinen Kikko Yndyskunta*), а через год была зарегистрирована [2, с. 302].

Действует одна воскресная школа.

В 1993 г. была зарегистрирована «Ассоциация культурного общества Финляндия-Армения» (фин. *Suomi-Armenia kulttuuriseura*), которая в 2005 г. была переименована как «Ассоциация Финляндия-Армения» (фин. *Suomi-Armenia yhdistys ry*) [2, с. 302].

Кроме того недавно создан «Фонд развития Армении» (англ. *Development Foundation of Armenia (DFA)*).

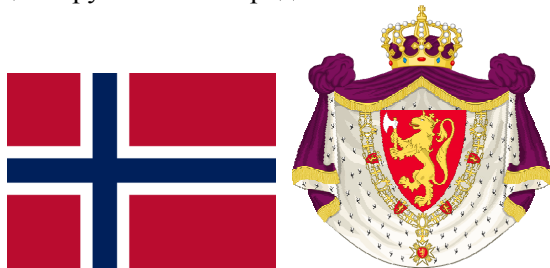
Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики в Финляндии

Н/н	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Год	Вид
1.	ресторан	Армянский дом	Armenian Houseen, Punavuorenkatu 3, Punavuori, Helsinki Tel.: +358 44 551 97 80 https://armenianhouse.fi/	XX в.	

Перечень использованной литературы

1. Հայ Միջուկը հանրագիտարան: *Ֆինլանդիա*, էջեր 620-621: – Եր.: Հայկ. հանրագիտ. հրատ. 2003: – 732 էջ:
2. Maria Elo; Indianna Minto-Coy, *Diaspora Networks in International Business. Perspectives for Understanding and Managing Diaspora Business and Resources.* – Cham, Switzerland : Springer, 2019. – 662 p.

Королевство Норвегия (норв. Kongeriket Norge, нюношк. Kongeriket Noreg, англ. Kingdom of Norway) – государство в Северной Европе, в западной части Скандинавского полуострова и большом количестве прилегающих мелких островов. Административно разделена на 5 неофициальных регионов и на 19 фюльке (норв. fylke) (губерний), которые объединяются в 5 основных неофициальных регионов. Фюльке разделены на коммуны, или муниципалитеты. Всего в Норвегии 430 муниципалитетов. Столица и крупнейший город – Осло.

История. География.

Первое письменное упоминание об армянах Впервые прибывших в Норвегию относится к началу XIV в., когда в 1314 году делегация из Киликийского армянского королевства посланная королем Ошином I (1283–1309–1320) прибыла с подарками ко двору короля Хакона V Святого (Håkon V Magnusson) (1270–1299–1319).

Дело в том, что Киликийская Армения от нарастающей угрозы со стороны Египетского султаната с конца XIII в. более не получала помощь со стороны монголов, с которыми в 1243 г. был заключен союз против мусульманских эмиратов Алеппо и Дамаска, так как Западное Ильханство само стало разлагаться и шло к упадку [5, с. 74]. Поэтому правители Киликийского армянского королевства, начиная с Левона III (1270–1289), стали искать поддержку в Европе, вынужденно соглашаясь с условиями Папства неприменуемшем выдвинуть требование о церковной унии [3, с. 441].

Подобные вышеупомянутые разовые посещения армян, случались и в последующие века, однако же общины в Норвегии появились лишь во второй половине 1970-х гг. В основном это были мигранты из Ливана, где началась гражданская война (1975–90) и мигранты из Ирана, где произошла Исламская революция (1979). Вторая волна произошла в 1990-х годах в основном в результате эмиграции из Армении и стран СНГ. Ныне в Норвегии насчитывается ок. 1000 армян, большинство из которых проживает в Осло³⁹ [2, с. 420]. Небольшое количество

проживает также в Бергене⁴⁰, где начала формироваться община, а также в городе Ставангер⁴¹, где проживает всего ок. 40 армян.

Церковь. Образование. Организации.

Большинство адептов принадлежат ААЦ. Церкви нет. Имеется немногочисленная община армяно-католиков.

Действует одна воскресная школа [2, с. 420], а также «Армяно-норвежский Союз» (Осло) и «Культурная ассоция армян в Норвегии» имеющая трехязычный (на норвежском, английском и армянском) электронный ресурс «Armensk kulturforening i Norge» (AKFIN) www.armenia.no.

Разное

В годы Геноцида армян в Османской империи и Турецкой Республике, большую помощь уцелевшим беженцам оказывал известный норвежский ученый и гуманист Фритьеф Нансен (1861–1930). Благодаря деятельности фонда созданного им, более чем 7 тыс. армянских беженцев получили помощь и смогли репатриировать на Родину.

Норвежская миссионерка Бодиль Катарина Бьорн (норв. Bodil Catharina Bjørn) (1871–1960) будучи свидетельницей Геноцида армян в Муше спасла жизнь множеству армянских беженцев, а одного двухлетнего сироту усыновила.

Kristiania) – столица и самый крупный город Норвегии. Находится в регионе Эстланн (Восточная Норвегия).

⁴⁰ **Берген** (норв. Bergen) – второй по величине город Норвегии, столица фюльке Хордаланн и крупнейший город Западной Норвегии.

⁴¹ **Ставангер** (норв. Stavanger) — третий по величине город и муниципалитет в фюльке Рогаланд региона Вестланн.

³⁹ **Осло** (норв. Oslo) с 1624 по 1877 годы Христиания (норв. Christiania), с 1877 по 1924 годы Кристиания (норв.

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики в Норвегии

№/н	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Год	Вид
1.	хачкар	Фритьефу Нансену, в память о помощи жертвам Геноцида 1915 г. [1, с. 87]	Установлен во дворе музея "Rekstensamlingene", напротив королевской резиденции Норвегии, Bergen	21.04.2007	
2.	лапидарная надпись	биллингва на норвежском ⁴² и армянском ⁴³ языках	Находится на лицевой стороне верхней части хачкара, Там же		
3.	лапидарная надпись	биллингва на норвежском ⁴⁴ и армянском ⁴⁵ языках	Находится на лицевой стороне постамента хачкара, Там же		
4.	мемориал	В благодарность деятельности Бодиль Бьорн ⁴⁶ [1, с. 86]	Установлен рядом с домом Бьорнов, 3770 Kragerø ⁴⁷	29.05.2004	
5.	хачкар		Установлен в парке Kirkebukta Kragerø	09.2018	

Перечень использованной литературы

1. Աշխարհի հայկական հուշարձանները. Մաս 1: – Եր.: Անտարես, 2011: – 128 էջ:
2. Հայ Սփյուռք հանրագիտարան: Նորմիզիս, էջեր 420-421: – Եր.: Հայկ. հանրագիտ. հրատ. 2003: – 732 էջ:
3. Микаелян Г.Г., История Киликийского армянского государства. – Ер.: АН АрмССР. 1952. – 536 с.
4. Открытие Гуманитарного фонда Нансена // „Ноев Ковчег”, N 06 (117) Июнь 2007 года.
5. Сукиасян А., История Киликийского армянского государства и права (XI-XIV вв.). – Ер.: Изд-во «Митк», 1969. – 330 с.
6. Åsen Jimmy. Steinkorset blir en ære for Kragerø commune
<https://www.kv.no/nyheter/kragero/kirkebukta/steinkorset-blir-en-are-for-kragero-kommune/s/5-63-128511>

⁴² Å REDDE ET MENNESKELIV / ER Å REDDE EN HEL VERDEN

⁴³ ՓՐԿԵԼՈՎ ՄԵՎ ԿՅԱՆԷ՝ / ՓՐԿՈՒՄ ԵՍ ԱՇԽԱՐՀԸ

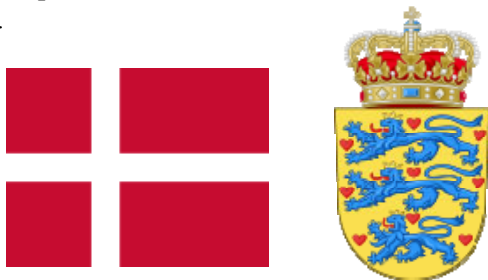
⁴⁴ DENNE KHACHKAR ER TILEGNET / FRIDTJOF NANSEN / FRA DET ARMENSKE FOLK / FOR HANS HUMANITÆRE ARBEID / FOR ARMENERNE ETTER / FOLKEMORDET I TYRKA I 1915

⁴⁵ ՔՐԻՏՅՈՓ ՆԱՆՍԵՆԻՆ / ԵՐԱԽՏԱՊԱՐՏ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻՑ / ԹՈՒՐԻՔԻԱՅՈՒՄ 1915 թ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻՑ / ՄԱՉԱՊՈՒՐԾ ՀԱՅԵՐԻՆ ՑՈՒՑԱՐԵՐԱԾ / ՄԵԾԱՎՈՒՅՆ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

⁴⁶ Подарен муниципалитету Крагере группой армян в сотрудничестве с внуком Бодиль Бьорн Юсси Флеммингом Бирном в знак признательности за усилия Бодиль Бьорн в Армении по оказанию помощи ее населению во время насильственной депортации Османской империи.

⁴⁷ Крагерё (норв. Kragerø) – город, административный центр одноименной коммуны в фюльке Телемарк.

Королевство Дания (дат. Kongeriget Danmark, англ. Kingdom of Denmark) – государство в Северной Европе, старший член содружества Датского Соединённого королевства, в которое также входят Фарерские острова и автономная территория Гренландия. Административный центр – город Копенгаген. Дания разделена на 5 крупных административных регионов: Ховедстаден, Зеландия, Северная Ютландия, Центральная Ютландия и Южная Дания. Каждая область в свою очередь состоит из городов и коммун (дат. Kommune), города могут делиться на городские округа (дат. bydel). Фарерские острова и Гренландия пользуются автономией и имеют собственные законодательные органы – лётинг и ландстинг соответственно.

История. География.

Первое письменное упоминание о посещении Дании армянами относится к XVI в., когда в 1568 г. сюда прибыл Пирзад из Капана [4, с. 73].

Первый подэтап (вторая половина 1970-х гг.) обусловлен нестабильностью в ряде ближневосточных стран, что привело к эмиграции из Ливана, где началась гражданская война (1975-90), а также из Ирана, где произошла Исламская революция (1979), а затем и из Ирака, где началась ирано-иракская война (1980-1988).

Второй подэтап (1990-е гг.), обусловлен развалом Советского Союза, что привело к эмиграции из Армении и стран СНГ, а также агрессией со стороны Азербайджана в отношении провозгласившей независимость Нагорно-Карабахской области, приведшей к массовым погромам в Баку, Сумгаите, Гандзаке и других

армяно-населенных мест, в результате чего 500 тыс. армян проживающих в Азербайджане были изгнаны. Многие осели в Армении, остальные же рассеялись по миру, небольшая часть из которых добралась и до Дании.

В основном армяне сосредоточены в городах: Копенгаген⁴⁸, Орхус⁴⁹ и Оденс⁵⁰.

В 2011 г. в Дании проживало примерно 1200 армян [8]. Ныне же, по разным данным, проживает от 3 до 4 тыс. армян.

Церковь. Образование. СМИ.

Большинство adeptов принадлежат ААЦ. В августе 2003 г. основана церковная община, которая была зарегистрирована в 2005 г. в Министерстве по делам церкви. Из-за отсутствия своей церкви, община в Копенгагене арендует церковь Св. Андреаса (Skt. Andreas Kirke), община Оденса – церковь Св. Ганса (Skt. Hans Kirke), а община Орхуса арендует церковь в пригороде Хасле (Hasle Kirke) [8].

Действует одна воскресная школа.

Издается ежеквартальная периодика «Горизонт» (арм. Հորիզոն) [2, с. 149].

Разное

Когда в Турции миссии были закрыты, а миссионеры изгнаны, помощь пострадавшим от Геноцида не прекратилась. Датские миссионеры продолжили свою деятельность в лагерях беженцев в Греции, Ливане и Сирии.

Так, например, Карен Йеппе (дат. Karen Jerpe) (1876-1935), продолжила работу по оказанию помощи, в спасении бесчисленного множества людей (в основном детей) от

⁴⁸ **Копенгаген** (дат. København, стародат. Køpmannæhafn, англ. Copenhagen, лат. Hafnia) – столица и самый крупный город Дании.

⁴⁹ **Орхус** (дат. Århus, англ. Aarhus) – второй по величине город Дании. Административный центр одноименной коммуны.

⁵⁰ **Оденсе** (дат. Odense) – третий по величине город Дании, главный город острова Фюн.

преследований турок во время геноцида армян. В 1903 г., в первые прочитав статью датского автора Ааге Мейера Бенедиктсена посвященную страданиям, через которые прошел армянский христианский народ в Османской империи после того, как от 100 до 200 тыс. армян в 1894-96 годах были убиты в результате организованных массовых избиений. Карен Йеппе была так тронута этой историей, что вскоре после этого отправилась в Копенгаген, чтобы прослушать лекцию у того же Бенедиктсена. На лекции он рассказал о своей встрече с бедными армянскими беженцами и сиротами в городе Урфа, населенном армянами, с населением около 50 000 человек на границе с Сирией. Это была последняя капля. В том же году Карен Йеппе уже работала в детском доме для осиротевших армян в Урфе. В 1915 г. в Алеппо она трудилась над созданием первой в истории армянской сельскохозяйственной деревни в Сирии, чтобы обеспечить средства к существованию для перемещённых армян. Поселения, основанные Йеппе и её помощниками, были известны своим процветанием по сравнению с другими лагерями, в которых проживали армяне. До конца жизни, она оставалась преданной своему делу.

На похоронах на армянском прицерковном кладбище в Алеппо ее провожали сотни скорбящих армян. [5].

В дальнейшем одна из школ в Алеппо была названа в ее честь, а в родной деревушке был установлен мемориал с надписью: “Карен Йеппе мать армян” (см. табл.).

Еще одна миссионерка из Дании Мариа Якобсен (дат. Maria Jacobsen) (1882-1960), прибывшая в 1907 г. в миссионерский госпиталь в Харберде (Западная Армения). Видя все тяготы выпавшие на долю сотен тысяч обездоленных осиротевших детей, в 1919 г. тяжело заболев уехала лечиться домой, но через год, с новыми силами вернулась и в ливанском городке Библос основала сиротский приют получивший название «Птичье гнездо» [6]. Мариа Якобсен, до самой смерти работала в приюте и, согласно волеизъявлению, была похоронена во дворе. На надгробье самоотверженной датчанке шестистрочная эпитафия на датском: «MARIA P. JACOBSEN / BØRN I 1882 I HORSSENS / DØDE I 1960 I “FUGLEREDEN” / MAMA FOR TUSINDER AF ARMENISKE / FORÆLDRELØSE BØRN 1907-1960 / UDSENDT AF K.M.A. DANMARK» [3, с. 90-93].

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики в Дании

№	Объект	Наименование	Адрес и контакты	Год	Вид
1.	памятник	В память армянских жертв 1915, 1937, 1988 и других годов [1, с. 39]	Установлен во дворе церкви Св. Стефана, Sankt Stefans Kirke, Nørrebrogade 191, Nørrebro , 2200 København	1998	
2.	временная инсталляция	посвящена 100-летию Геноцида армян, скульптор Аллен Саег [7]	«Draem» (Danish Remembrance Armenian Empathy Messenger), Kultorvet square, downtown , København	23.05.2015	
3.	мемориал	Карен Йеппе	Gylling ⁵¹		
4.	надпись	на датском ⁵² языке	Находится на лицевой стороне мемориала, Там же		

⁵¹ Гиллинг (дат. Gylling) – деревня в муниципалитете Оддер, графства Орхус (дат. Århus Amt), в Ютландии.

⁵² KAREN JEPPE / „ARMENIERNES / MODER“

Перечень использованной литературы

1. Աշխարհի հայկական հուշարձանները. Մաս 1: – Եր.: Անտարես, 2011: – 128 էջ:
2. Հայ Սփյուռք հանրագիտարան: *Դանիա*, էջ 149: – Եր.: Հայկ. հանրագիտ. հրատ. 2003: – 732 էջ:
3. **Погосян /Хახбакян/ Г. Г.**, Памятники армянской архитектуры и топонимики в Ливане. Стр. 52-99. // Научно-аналитический журнал «Регион и Мир». Том XI, № 3. – Ер. 2020.
4. **Bakhchinyan, Artsvi**, Armenian-Scandinavian Relations from the Early Middle Ages to the Eighteenth Century. Pp. 65-79. // Journal of the Society for Armenian Studies (JSAS) Vol. 11 (2000).
5. **Bjørnlund, Matthias**. Karen Jeppe – den glemte heltinde. // <https://folkedrab.dk/artikler/karen-jeppe-den-glemte-heltinde>
6. **Fledelius, Karsten**. Maria Jacobsen – dagbog fra det armenske folkedrab. // <https://folkedrab.dk/artikler/maria-jacobsen-dagbog-fra-det-armenske-folkedrab> April 2012
7. **The DRAEM** Hybrid interactive public sculpture for the centennial of the Armenian Genocide // <http://www.invidia.com/portfolio/the-draem/>
8. **Vincents, Claus**. Den armenske kirke godkendt // Kristeligt Dagblad. 13 August 2005. <https://www.kristeligt-dagblad.dk/kirke-tro/den-armenske-kirke-godkendt>

Исландия (исл. Ísland) – островное государство на западе Северной Европы. Исландии делится на 23 традиционных округа (исл. sýslur) в которых в числе 76 общин, или муниципалитетов (исл. sveitarfélög) 24 административно независимых города (исл. kaupstaðir). Административный центр – город Рейкьявик.

История. География.

Первое письменное упоминание о посещении Исландии армянами относится к XI в. принадлежит исландскому летописцу Ари Торгильссону Мудрому (1067-1148), который в своей «Книге об исландцах» (исл. Íslendingabók) [5], в 8-й главе, отметил пребывание трех армянских (ermiskir) епископов: Петросе, Абрахаме и Стефаносе, – проповедовавших на острове в 1050-60-х гг. [2; 3] «En kvómu hér aðrir fimm, þeir es byskupar kváðusk vesa: Örnolfr og Goðiskolkr ok þrír ermiskir: Petrus ok Abrahám ok Stephánus» [4, с. 227].

В последствии каких-либо упоминаний об армянах в Исландии не встречается.

В 2018 г. в Дании проживало всего 9 армян и все в Рейкьявике.

Перечень использованной литературы

1. **Պոշաճեան Զ.** Հայր ի Իսլանդիա // Հասկ. Անթրիլիա. Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարան 1938. № 6.
2. **Дашкевич Я. Р.** Армяне в Исландии (XI век). Стр. 87-97. // Скандинавский сборник XXXIII. – Таллин: Олион, 1990.
3. **Казанский В. О.**, «Книга об исландцах» Ари Мудрого и история Исландии IX–XII вв. // Скандинавские чтения 1998 года. – Санкт-Петербург: Наука. 1999.
4. **Cormack, Margaret**. Irish and armenian ecclesiastics in medieval Iceland. Pp. 227-234. // West over Sea. Studies in Scandinavian Sea-Borne Expansion and Settlement Before 1300. – Leiden, Series: The Northern World, Volume: 31. 2007.
5. ÍSLENDINGABÓK, ER SKRIFAÐ HEFIR **ARI ÞORGILSSON**, OG LANDNÁMABÓK. BUIÐ HEFIR TIL PRENTUNAR VALD. ÁSMUNDARSON. – REYKJAVÍK. KOSTNAÐARMAÐUR: **SIGURÐUR KRISTJÁNSSON**. 1891.

Сдана/Հանձնվել է 18.10.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է 01.11.2021

Принята/Ընդունվել է 08.11.2021

Եգիպտահայ «Տեղեկատու» պարբերականը

ՀՏԴ 070

Սարգսյան Սուրեն Թ.

առաջատար գիտաշխատող, պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան, ՀՀ)
sargsyansuren@yandex.ru

Գազազյան Գոհար Ն.

Ծիածանի միջնակարգ դպրոցի տնօրեն (գ. Ծիածան, Արմավիրի մարզ, ՀՀ)
ciacandproc@yandex.ru

Հանգուցաբառեր՝ մամուլ, Սփյուռք, խմբագիր, գաղթօջախ, թերթ, Հայ Բարեգործական ընդհանուր միություն, արևմտահայերեն, հայապահպանություն, հայ դպրոց, եկեղեցի:

Периодическое издание армян Египта «Тегекату»

Саргсян Сурен Т.

д.и.н., профессор, Институт истории НАН РА (Ереван, РА)
sargsyansuren@yandex.ru

Газазян Гоар Н.

директор средней школы в с. Циацан (с. Циацан, Армавирский марз, РА)
ciacandproc@yandex.ru

Аннотация. С древних времен армяне, живущие в Египте, создавали духовные, непреходящие культурные ценности, печатали периодические издания. Одной из них была официальная газета египетского отделения АБЭС «Тегекату», выходившая в двух выпусках: **Старые** или **Первые**, 1956-1981 гг. и **Новые**: с октября 1996 г. по сегодняшний день.

Уравновешенно, избегая политических потрясений, газета освещала важные события в диаспоре, особенно в жизни египетско-армянской общины, поддерживала тесные связи с Родиной, способствовала их углублению и развитию, поднимала всеармянское значение, геноцид, ряд других вопросов, на которые претендует армянин, и попытался предложить их решения.

Скромная и уютная газета «Тегекату» с ясным пониманием своей миссии, патриотической деятельности занимает свое уникальное и достойное место в большой семье армянской периодической печати.

Ключевые слова: пресса, диаспора, редактор, община, газета, Всеобщий армянский благотворительный союз, западноармянский, сохранение армянской идентичности, армянская школа, церковь.

Egyptian-Armenian "Teghekatu" periodical

Sargsyan Suren T.

Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher,
Institute of history of NAS RA (Yerevan, Armenia)
sargsyansuren@yandex.ru

Gazazyan Gohar N.

Director of Secondary School of Tsiatsan (Tsiatsan village, Armavir region, RA)
ciacandproc@yandex.ru

Abstract. Armenians living in Egypt have created spiritual and cultural values, published periodicals since ancient times. One of those was the official newspaper "Teghekatu" of the AGBU of the branch of Egypt which had two editions: Old or First, 1956-1981 and New Ages, from October 1996 to today.

Avoiding political upheavals, the newspaper balancedly covered important events in the diaspora, especially in the life of the Egyptian-Armenian community, maintained close ties with the Motherland, contributed to their deepening and development. The periodical raised a number of urgent issues of pan-Armenian significance such as preservation of the Armenian identity, Western Armenian, Armenian education of the younger generation, the Armenian Church, the Armenian genocide, the Armenian claim, etc. and tried to offer solutions.

With a clear understanding of the mission, patriotic activities, the newspaper "Teghekatu" has its unique and worthy place in the large family of Armenian periodicals.

Key words: press, diaspora, editor, community, newspaper, Armenian General Benevolent Union, Western Armenian, preservation of Armenian identity, Armenian school, church.

Մուտք

Պատմությունը մեր հիշողությունն է, ազգապահպան հզոր գեներ: Ազգերը մեռնում են այն օրից, երբ կորցնում են պատմական հիշողությունը, հաղթանակը՝ արդարի, և հավատը՝ հաղթանակի նկատմամբ: Ասվածն ավելի է կարևորվում, երբ այն վերաբերում է մայր հայրենիքից հեռու գոյատևող ժողովրդի հատվածներին, որը մեկ բառով կոչվում է Սփյուռք: Մեծ եղեռնից հետո (մինչ այդ էլ որոշ երկրներում կային գաղթօջախներ) աշխարհի տարբեր ծայրերում հայտնված հայության բեկորները կարողացան դիմակայել բազմաթիվ փորձությունների, օտար ավերում ստեղծել ոչ միայն անհրաժեշտ կենսապայմաններ, այլև կրթամշակութային մեծ թվով օջախներ: Դրանցից մեկը եզիպտահայ գաղութն էր, որը մշտապես առանձնացել է իր ազգաշահ գործունեությամբ և հայրենիքի հետ սերտ կապերով:

Եզիպտոսում հայերը հաստատվել են դեռևս մեր թվականությունից առաջ և մշտապես կարևոր դերակատարություն են ունեցել այդ երկրի կյանքում [2]: Այժմ այնտեղ ապրում է շուրջ վեց հազար հայ, որոնք կենտրոնացած են Կահիրեում և Ալեքսանդրիայում: Այսօր էլ, չնայած փոքրաթիվ լինելուն, եզիպտահայերը լավագույնս կազմակերպված են և գնահատելի դեր են կատարում Եզիպտոսի քաղաքական, ռազմական, տնտեսական ու մշակութային կյանքում: Տեղի հայ համայնքները XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին նրանք առաջնորդող դեր էին ստանձնել նաև Հայկական հարցի արդարացի լուծման համար պայքարում՝ ձգտելով համախմբել և միավորել իրարից անջատ գործող «հեղափոխական» բոլոր կազմակերպությունները [3]:

Եզիպտահայ համայնքի կյանքում նշանակալի ավանդ ունի Նուբարյան գերդաստանը, որի պատվարժան ներկայացուցիչ Պողոս Նուբարի նախաձեռնությամբ 1906 թ. հիմնվել է Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը (այսուհետև՝ ՀԲԸՄ), որի ջանքերի շնորհիվ բացվել են բազմաթիվ մշակութային կենտրոններ, ֆինանսավորել մեծաքանակ հայրենանպաստ միջոցառումներ, կրթական հաստատություններ, հրատարակվել պարբերականներ: Հայ մամուլի 220-ամյա պատմության ընթացքում հայալեզուների կողքին, իրենց ուրույն դերակատարություն են ունեցել նաև օտարալեզուները: Օտար ավերում ծնված նոր սերնդին հայ պահելու ու հայեցի դաստիարակելու համար դրանք անփոխարինելի դերակատարություն ունեն: Մինչև վերջին տարիների ցավալի դեպքերը, օրինակ արաբալեզու երկրներում՝ առավելաբար Լիբանանում, Սիրիայում, Եզիպտոսում ապրող սփյուռքահայերը հրատարակում էին պարբերականներ, որոնցից

շուրջ 300-ը՝ արաբերեն: Դրանց պատվավոր շարքը 1998 թ. հունվարին լրացնելու եկավ եզիպտահայ մամուլի երեցներից «Արեւ»-ի արաբերեն հավելվածը [4; 5]:

Հիմնական բովանդակություն

Սկսած անդրանիկ «Արմաւենի» կիսամյա լրագրից (յույս է տեսել 1865 թ. Կահիրեում), հայ պարբերական մամուլը եզիպտահայության հասարակական, քաղաքական և կրթամշակութային կյանքում արժանավոր և մնայուն գործ է կատարել, կամրջել է հայ-եզիպտական բարեկամությունը, երբեմն հայերենով, իսկ երբեմն էլ իրենց մայրենիով Եզիպտոսի ժողովրդին ծանոթացրել հայերի հերոսական անցյալին ու ներկա օրերում մտահոգող հիմնախնդիրներին: Եզիպտահայ մամուլի առաքելությունն ազգօգուտ գործ կատարելն է, երկու ժողովուրդների միջև սիրո և եղբայրության կամուրջներ ձգելը, նրանց առավել մերձեցնելը, հայ ժողովրդի էությանը ծանոթանալու եզիպտացիների համար կարելիություն ընծայելը: Եզիպտահայ մամուլում իր ուրույն տեղն ունի ՀԲԸՄիության Կահիրեի մասնաժողովի հրատարակություն, հասարակական, գրական, մշակութային «Տեղեկատու» պարբերականը, որն ունեցել է հրատարակության երկու շրջան՝

1. **Հին կամ առաջին շրջան՝ 1956-1981 թթ.**, յույս է տեսել փոփոխական պարբերականությամբ՝ երկու, երեք, վեց ամիսը և տարին մեկ անգամ: Առաջին արտոնատերը եղել է տաղանդավոր արվեստագետ Ալեքսանդր Սարուխանը, 1981-ից հետո՝ Հակոբ Համբիկյանը:

2. **Նոր շրջան՝ 1996 թ. հոկտեմբերից ցայսօր**, յույս է տեսնում եռամսյա կանոնավոր պարբերականությամբ:

Տարբեր տարիների թերթի խմբագիրներ են եղել՝ 1956-1981 թթ.՝ Սիսակ Շալջյանը, Հայկ Ժամկոչյանը, Գրիգոր Բասմաջյանը, Տիգրան Գեորգյանը, 1996-ի հոկտեմբերից՝ Պերճ Թերգյանը, Տիգրան Գեորգյանը, Արաքսի Դեովլեթյանը, Հերի Չեչենյանը: 2010-ի կեսերից թերթը ծմբագրում է Կահիրեի Երվանդ Աղաթոն գրադարանի գրադարանավար և արխիվների պատասխանատու Մարուշ Երամյանը: Պարբերականը տպագրվել է տարբեր տպարաններում: Այսպես՝ 1976 թ. հուլիսից 1980 թ. հունիս, 4 համար, մեքենագրվել է, այնուհետև բազմացվել է Պերճ Թերգյանին պատկանող «Աֆրիքըն պրես» տպարանում: 1996-ից յույս է տեսնում «Նուպար» տպարանում: Պարբերականը չի վաճառվում և տարածվում է ավճար: Տպաքանակը չի նշվում, թե որքան է¹: Էջերի քանակը

¹ Բայրամյան Ս., 1976 թ. հուլիսից 1980 թ. հունիս, թերթի 4 համար մեքենագրվում էր, այնուհետև բազմացվում Պերճ Թերգյանին պատկանող «Աֆրիքըն պրես» տպարանում, իսկ 1996-ից յույս է տեսնում «Նուպար» տպարանում (երկուսն էլ գործում են Կահիրեում):

տարբեր է եղել՝ 12-48, իսկ սկսած 1996 թ. հոկտեմբերից պարբերականը լույս է տեսնում կայուն 36 էջ ծավալով: Պարբերականի շապիկը մշտապես գունավոր է: Ակնահաճո է նաև այն, որ տևական ժամանակ է արդեն, որ բոլոր լուսանկարներն էլ են գունավոր տպագրվում:

1981 թ. «Տեղեկատուն» դադարեցվեց պետական միջամտությամբ: Պատճառն այն էր, որ տևական ժամանակաշրջան տարբեր դժվարությունների պատճառով թերթը լույս էր տեսնում ոչ կանոնավոր պարբերականությամբ, որը համարվում էր օրենքի խախտում և արգելվեց: «Պարտադիր ձմեռնաքուն է մը յետոյ», երբ Եգիպտոսում օրենքը փոխվեց, «Տեղեկատուն» 1996 թ. վերադարձավ ստանձնելու իր ավանդական դերը, «խօսափողը դառնալով Գահիրեի Հ.Բ.Ը.Մ.ին և ընդհանրապես Հ.Բ.Ը.Մ.ի Եգիպտոսի շրջանակին» [1, թիվ 1, 1996]: Այն կոչված է իր անդամներին և ապա եգիպտահայ հասարակությանը ՀԲԸՄ-ի աշխարհատարած և մասնավորապես՝ ՀԲԸՄ Եգիպտոսի շրջանակի գործունեության մասին տարողունակ տեղեկություններ հաղորդելու:

Հայտնի ճշմարտություն է, որ հիմքից նոր շենք նախագծելն ու կառուցելն ավելի հեշտ ու ավելի քիչ ծախսատար է, քան երկար տարիներ չբնակվելուց քայքայված ու կիսափուլ շենք վերանորոգելն ու գործարկելը: Տասնհինգ տարվա անգործությունից հետո վերահիշատարակվող «Տեղեկատուն» ևս հարկավոր էր նորոգել ու գործարկել այնպես, որ ընթերցողները «ճանաչեին ու կրկին սիրեին» իրենց հոգեզավակին և մտքերի թարգմանիչին: Եգիպտահայ նշանավոր մտավորական Պերմ Թերզյանը համարձակորեն ստանձնեց պատասխանատու խմբագրի, իսկ Հարի Չեչենյանը՝ խմբագրի պաշտոնները: Պարբերականի շուրջ համախմբվեցին կիրթ և շնորհալի երիտասարդներ, որոնք իրենց ավագ սերնդակից գործընկերների հետ պատասխանատվություն ստանձնեցին թերթը լույս ընծայել կանոնավոր պարբերականությամբ: Թերթի կանոնավոր լույսընծայման համար խիստ նպաստավոր պայման եղավ նաև Կահիրեի ՀԲԸՄ-ին Սաթենիկ Ճանիկ Չազըր նվիրատուության ընձեռած նյութական լայն կարելիությունները, որոնք վստահաբար ընդարձակեցին այդ միության Եգիպտոսի գործունեության ծիրը, հնարավորություն տվեցին իրականացնելու ցարդ անկարելի թվացող շատ ծրագրեր: Կասկածից դուրս է, որ «Տեղեկատուն» պիտի պիտի դառնար և այժմ էլ հանդիսանում է այդ սպասված գործունեության արձագանքողն ու տարեգիրը:

Նոր շրջանի առաջին տարում լույս տեսավ «Տեղեկատուի» չորս թիվ: Չնայած խմբագրակազմը հայտարարեց, որ «յաւակնութիւնը չունինք, կատարեալ եւ անսխալ գործ մը

կատարած ըլլալու եւ անոր համար գնահատանք փնտրելու», սակայն միաժամանակ նշեց, որ այդ մի քանի համարը լույս ընծայելով հանդերձ, «Տեղեկատուն» յաջողեցաւ կարելուր պահանջ մը լրացնել ու իրեն համար նախասահմանուած առաքելութիւնը կարելիին սահմաններուն մէջ գլուխ հանել» [1, թիվ 5, 1997]: Հատկանշական է այն, որ այդ թվերի թղթատումը լույս է սփռում ՀԲԸՄ-ի տեղական և ընդհանրապես համագաղութային գործունեության վրա: Ինչպես նաև այն, որ «Տեղեկատուն» Կահիրեի ՀԲԸՄ-ի խոսափողը լինելուց բացի, այն ամբիոնն է, որից տեղական բարեգործական իր նյութական և բարոյական մանրամասն հաշվետվությունն է ներկայացնում Սաթենիկ Չազըր ֆոնդի տարբեր բնագավառներում ունեցած գործունեության մասին: Ֆոնդ, որի շնորհիվ իրագործվել և իրագործվում են բազմաթիվ ծրագրեր, որոնք անկատար կմնային, եթե չլիներ այն: Օրինակները շատ են՝ «Հայաստանի փոքրիկ երգիչներ» երգչախմբի պատմական ելույթը պետական օպերայի բեմում, եգիպտահայ մամուլի երեք օրգանների թվայնացումը, եգիպտահայ նկարիչ Երվանդ Դեմիրճյանի կյանքին և գործունեությանը նվիրված գիրքի լույս ընծայումը, երկրի մի քանի համալսարաններում կարիքավոր ուսանողների օժանդակությունը, «Ամառային ճամբար» ծրագրով եգիպտահայ պատանիների և երիտասարդների հայրենիքում միամսյա կեցությունը, եգիպտահայ բարեսիրական և մշակութային միություններում տարբեր առիթներով եղած կարևոր հասկացումները և այլն:

Կարևոր է, որ, կարդում ենք «Տեղեկատուն», որ հետագայում ևս հների հետ նոր աշխատակիցների օգնությամբ, թերթը «կշարունակի իր առաքելութիւնը եւ հետզհետէ իր ուրույն տեղը կգրաւի եգիպտահայ մամուլի ընտանիքում» [1, թիվ 5, 1997]: Իհարկե, խմբագրակազմը մտահոգություններ էլ ուներ, քանի որ երկար ժամանակ էր անցել և այն էլ գերաբազ զարգացող մեր օրերում. «Հաղորդակցութեան դարը կ'ապրինք» կը կրկնուի ամէն տեղ, համակարգիչներէն սկսեալ մինչեւ արբանեակները, հեռաւորութիւնները կ'անհետին եւ գիտելիքները տրամադրելի են բոլորին: սակայն, հակառակ այս բոլոր յառաջդիմութիւններուն, սերունդներուն միջեւ հաղորդակցութիւնը կը պակսի՝ նոյնիսկ կ'անհետի» [1, թիվ 2, 1997]: Իսկ այդ առաջընթացի և փոփոխությունների հիմնական պատճառը գիտության արագ զարգացումն էր, արժեքների մասին եղած ըմբռնումների կրած փոփոխությունները և վերջապես հեռուստատեսության դիմաց նստած ու հաճախ շատ բաներ ուղղակի չընկալող նոր սերնդի ձևավորվելը:

Ինչպես բժիշկները հիվանդի բուժումն սկսելուց առաջ նախ ճշտում են, թե ինչ պատկեր ունի ցավ պատճառող ախտը, այնպես էլ այդ

պատճառները հասկանալուց հետո անհրաժեշտ է «կերպ մը գտնել, կեանքին արագութեան եւ արդիականացման հետ, հաղորդակցելու նախ մենք մեզի՝ ապա նոր սերունդին հետ, փոխանցելու համար մեր պատմութիւնն ու մշակոյթը, որոնք մեզի հասան գրուած եւ ապա տպուած վիճակի մէջ: Ինչպէս նաեւ լսելու նոր սերունդին մտահոգութիւններն ու երազները», -գրում է թերթը [1, թիվ 2, 1997]: Խմբագրականի կարծիքով նախորդ սերունդը նախընտրելով նյութական ապահովությունը՝ միջին սերնդին խրոնոցներէ ընթերցանությունից, որը հաղորդակցության ամենահին և ամենաազդեցիկ միջոցն էր: Այնպես որ գնալով ընթերցողների թիվը նվազում է, քանի որ նախընտրելի է դարձել լատեստողությունը:

Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ գնալով մարդիկ ապրում են մեկուսացած և ինքնաբավ առօրյայով, քանի որ անհատը երբ ցանկանա կարող է դիտել իր ուզած ֆիլմը, ունկնդրել ցանկալի երաժշտությունը կամ իր ուզած խաղը խաղալ առանց որևէ մեկի հետ շփվելու: Տեսնելով դա հայության ապագայով մտահոգ պարբերականը հրապարակախոսական հարց է հնչեցնում. «Ինչպէ՞ս հաղորդակցիլ նոր սերունդին հետ, քայլ պահելով արդիականացման հետ եւ նոյն ատեն չկորսնցնել պատկանելիութիւնը: Որովհետեւ արդիականացումը եթէ չծառայէ ազգի մը պատմութիւնն ու մշակոյթը պահպանելու եւ փոխանցելու՝ պատճառ կը դառնայ անոր քայքայման» [1, թիվ 2, 1997] և շեշտելով, որ հարցը լուրջ է, ժամանակը կարճ, ինքն էլ փորձում է պատասխանել. «Հաղորդակցութիւնը պէտք է սկսի տան, դպրոցին եւ եկեղեցիին մէջ օգտագործելով գիտութեան ամենասարդի միջոցները» [1, թիվ 2, 1997]: Որովհետեւ, եթե այդ ամենը նույնությամբ շարունակվի, -եզրակացնում է հոգվածագիրը, -ապա տարիներ հետո անտեղյակ հիվանդների նման սառած աչքերով պիտի նստենք ու նայենք, թե ինչպէս նոր սերունդները հրթիռի արագությամբ պիտի անցնեն մեր առջևից և եթե հետ էլ նայեն՝ պիտի չճանաչեն մեզ, քանի որ արդեն ազգային պատկանելությունը կորցրած կլինեն:

Տարիների ընթացքում ձևավորված սովորույթով յուրաքանչյուր նոր տարվա շեմին «Տեղեկատուն» տպագրում էր փոքրիկ վերլուծություն, որտեղ հակիրճ ամփոփվում էին անցած տարվա ընթացքում ձեռք բերված հաջողությունները և նախանշում գալիք տարում ունենալիք գործունեության ծրագրերը: 2012 թվականը նույնպես կլինի մարտահրավերների դիմագրավելու տարի, -նշվում է վերլուծականներից մեկում, -«պիտի հրաժեշտ տանք մեր կյանքի որոշակի ժամանակահատվածի և ինքնաբերաբար անդրադառնանք անցյալին և գնահատենք այն: 365 օրերից ընտրենք անհրա-

ժեշտը, արդյունավետը. «ապրած» և «չապրած», անտեղի վատնած օրերը, քայք երբեք չպետք է կորցնենք մեր «ողնահարթ համբերութեան», մեր հույսը և այդ հույսով բացենք վաղվա վարագույրը» [1, թիվ 61, 2011]:

Այնուհետև թերթը տեղեկացնում է իր ընթերցողներին, որ «Տեղեկատուն»-ի երկարամյա նվիրյալ խմբագիր Արաքսի Դեովլեթյանը, որ 2002 թվականից ավելի քան ինը տարի անխոնջ կերպով և բարեխղճորեն խմբագրում էր թերթը, ցանկություն է հայտնել գնալ հանգստի: ՀԲԸՄ-ի վարչությունն այդ առիթով 2012 թ. Մայիսի 6-ին հարգանքի և գնահատանքի միջոցառում է կազմակերպում Արաքսի Դեովլեթյանի պատվին [1, թիվ 64, 2012], շնորհակալություն հայտնում նրան կատարած աշխատանքի համար և «Տեղեկատուն»-ի խմբագիր է նշանակում Ծաքե Մարգարյան-Արթինյանին [1, թիվ 62, 2012]:

Մի հրապարակմամբ էլ թերթը տեղեկացնում է, որ 2012 թ. հոկտեմբերի 13-21-ը Երևանում տեղի է ունեցել ՀԲԸՄ-ի հերթական՝ 87-րդ Ընդհանուր ժողովը, որին ներկա են եղել 300 պատվիրակներ: Ժողովի նպատակն էր, -գրում է թերթի թղթակից Ծաքե Մարգարյանը, -փոխադարձ կապերի ամրապնդման, ինչպես նաև նոր ծրագրերի ու գաղափարների շուրջ ՀԲԸՄ-ի մեծ ընտանիքը համախմբումը: Նշվում է, որ ժողովում ելույթ է ունեցել Պերճ Մեղրակյանը և նշել, որ հայ ժողովրդին նետված մարտահրավերները բազմաթիվ են, հատկապես Հայաստանի ու Արցախի կենսական դժվարությունները, որոնք հաղթահարելու համար հետագա ուժերի համախմբում է անհրաժեշտ: Այդ տեսակետից կարևոր քայլ էր ՀԲԸՄ-ի վարչական անդամ Սեմ Սիմոնյանի և իր տիկնոջ ջանքերով ու հովանավորությամբ «Թումո» կենտրոնի հիմնադրումը, որտեղ առաջին տարում արդեն անվճար դասընթացների էին հաճախում 12-18 տարեկան 6000 աշակերտ: Ինչպես նաև ՀԲԸՄ-ի Հայկական վիրտուալ համալսարանի հիմնումը, որն իր երեք տարիների գործունեության ընթացքում ուներ աշխարհի 63 երկրներից 2000 ուսանող: Այնուհետև տեղի են ունեցել մեծ թվով հանդիպումներ և կրթամշակութային միջոցառումներ [1, թիվ 65, 2012]:

Թերթը ծավալուն հրապարակումով անդրադարձել է 2013 թ. ապրիլի 30-ին տեղի ունեցած ՀԲԸՄ-ի Կահիրեի մասնաճյուղի տարեկան ընդհանուր ժողովին: Դրանում ասվում է, որ ժողովը հաստատել է նախորդ տարվա հաշվետվությունը և գալիք տարվա ընթացքում իրականացվելիք ծրագրերը: Վերահաստատվել են նաև տվյալ փուլում հայության պահանջները: Դրանք էին՝

1. Հայոց ցեղասպանության ճանաչում:

2. Հայ ժողովրդի կրած կորուստների ամբողջական հատուցում և մարդկային ու

ազգային բռնագրավված իրավունքների վերականգնում:

3. Հայկական եկեղեցիների, վանքերի ու եկեղեցապատկան կալվածների և հողերի ու մշակութային արժեքների անհապաղ վերադարձ հայ ժողովրդին [1, թիվ 67, 2011]:

Նույն համարում թերթը տեղեկացնում է նաև, որ փետրվարի 22-24-ին այդ երկրում նոր մասնաճյուղ հիմնելու նպատակով Ուկրաինա է այցելել ՀԲԸՄ-ի հատուկ պատվիրակություն: Նշվում է, որ 300-500 հազար հայերից բաղկացած այստեղի հայ համայնքը Եվրոպայի ամենահին համայնքներից է: Նախատեսվում էր այստեղ ևս «Բացահայտիր Հայաստանը», «Ամառային Ուսանողական փորձառություն», «Անդրանիկ» սկաուտական բանակումների և «Երաժշտական Հայաստան» ծրագրերի շրջանակներում ստեղծել ՀԲԸՄ երիտասարդ մասնագետների խմբեր և իրականացնել փոխայցելություններ:

«Տեղեկատուի» ամբողջական պատմության համար կարևոր հանգրվան է **80-րդ համարը**: Այստեղ համառոտ անդրադառնալով թերթի անցած ճանապարհին նշվում է նրա կարևոր դերակատարությունը եզիպտահայ համայնքի, ՀԲԸՄ-ի տեղական մասնաճյուղի, հայ-եզիպտական կապերի ամրապնդման, Հայոց եկեղեցու և այլ կարևոր հարցերի լուսաբանման գործում: Սփյուռքի մամուլի յուրաքանչյուր անդամը, ինչ բնույթի էլ լինի՝ կուսակցական, մշակութային-գեղարվեստական թե՛ գրական, կարևոր դերակատարություն ունի, որովհետև դրանցում դրսևորվում է ժամանակաշրջանի և տարածաշրջանի մտածելակերպը: Այս առումով իր փոքր, բայց կարևոր լուսման ներդրողներից է նաև ՀԲԸՄ-ի Կահիրեի մասնաճյուղի «Տեղեկատու», որն սկսել է լույս տեսնել 1956 թվականից և որի հրատարակության պատասխանատուն 1996-ին մամուլի օրենքի բարեփոխումից հետո ՀԲԸՄ-ի վարչությունն է:

Նոր շրջանում խմբագիրները թեն փոխվել են, սակայն նրանք իրենց կողքին միշտ ունեցել են այնպիսի բանիմաց խորհրդատու, ինչպիսին Պերն Թերզյանն է, որը եղել է նաև այս շրջանի առաջին պատասխանատու խմբագիրը: Նոր շրջանում հաջորդաբար թերթի խմբագիրներ են եղել՝

Պերն Թերզյանը՝ 1996-1998 թթ.,

Տիգրան Գևորգյանը՝ 1999-2002 թթ.,

Արաքսի Դեովլեթյանը՝ 2002-2011 թթ.,

Շաքե Մարգարյան-Արթինյանը՝ 2011-2016 թթ.,

Մարուշ Երամյանը՝ 2016-ից [1, թիվ 80, 2016]:

Մի հրապարակման մեջ թերթը նշում է, որ ՀԲԸՄ-ի Եզիպտոսի Շրջանակային հանձնաժողովի և Կահիրեի ՀԲԸՄ-ի վարչության

պատվո առենապետ Պ. Թերզյանը 1964-ից անդամակցել է ՀԲԸՄ-ին և վարել զանազան պաշտոններ: 1996-ին գլխավորել է «Տեղեկատու»-ի նոր շրջանը: Խմբագրական խորհրդատուի պաշտոնում նրան փոխարինել է Կահիրեի ՀԲԸՄ-ի վարչության առենապետ Վիգեն Ճիգմենյանը: Այս ասվում է, որ 2017 թ. թիվ 83-ից սկսած Պերն Թերզյանը «հրաժեշտ կու տայ «Տեղեկատու»-ի խմբագրական խորհրդատուի պաշտոնին, քսան տարուան շրջան է մը ետք» [1, թիվ 83, 2017]:

Կարծում ենք նշանակալի երևույթ է այն, որ 2017 թվականից սկսած թերթի խմբագիր **Մարուշ Երամյանը** պարբերաբար հանդես է գալիս «**Խմբագրական մտորումներ**» շարքով և ընթերցողին ներկայացնում ամենահրատապ թեմաների մասին իր մտորումները: Դրոնցից մեկում 2016թ. և ՀԲԸՄ-ի հիմնադրման 110-ամյակի հոբելյանական տարվա ավարտի առիթով հոգվածագիրը գրում է, որ ՀԲԸՄ-իության 110 ամյակը ոչ միայն հպարտություն, այլև հույս է ներշնչում հայության ապագայի նկատմամբ: Մեկ այլ՝ «**Նոր ժամանակները և մենք**» «մտորումները» ավանդական երևույթների հանդեպ պարտադրված նոր մոտեցումների բերած շփոթն է, որոնք հասնում են նաև դպրոց և վտանգում տասնամյակներում մեծ ջանքերի գնով ձեռք բերված ավանդույթները: Ակամա հարցեր են առաջանում,-գրում է հեղինակը,- «Ի՞նչ կը նշանակե հայ ըլլալ 21րդ դարուն, Հայաստանէն դուրս: -Դժուար՝ բան է հայ ըլլալը այստեղ, Սփյուռքի անձայրածիր տարածքին, յեղեղուկ ջուրերու վրայ: -Ի՞նչ է դերը հայերէնին, երիտասարդ սերունդին համար: -Ո՛ւր է, կամ ի՞նչ է հայ դպրոցին առաքելութիւնը: -Գիտակցութիւնը տեղ ունի՞ մեր ազգային դաստիարակութեան մէջ: -Ի՞նչ է ազգային դաստիարակութիւնը: -Հետևաբար՝ ի՞նչ է հայ ուսուցիչին դերը, -մանաւանդ՝ ի՞նչ է «մնացեալ»ին կեցուածքը իր հանդէպ («մնացեալ»ը բոլոր ոչուսուցիչներն են, որոնք, չես հասկնար ինչո՞ւ, դէմ են ուսուցիչ «խաւ»ին» [1, թիվ 83, 2017]: Այս ինքն էլ փորձելով պատասխանել գրում է, որ կար ժամանակ, երբ «հայ» լինելը նշանակում էր ունենալ բոլոր առաքինությունները, կրթությունից մինչև զարգացում, ազնվությունից՝ հավատարմություն, աշխատասիրությունից՝ հմտություն: Մեր օրերում պատկերը նույնը չէ: Չգիտես ով մեզ սովորեցրեց միջոցների մեջ խտրություն չդնելով հասնել հաճախ ժխտական արդյունքների, որոնք, ժամանակի հետ, «դրական»ի են վերածվել:

Հստակ է, որ այդ հարցադրումներն սկսվում են մեկ կետից՝ հայ դպրոցից, որտեղ արդեն ծնողների կարծիքով իրենց զավակները պարտավոր չեն այդ «դժուար, անտանելի, անօգուտ արարերէն լեզուն» սորվելու, որով-

հետև ցանկանում են իրենց զավակներին օտար վարժարաններ ուղարկել: Առողջ տրամաբանությունը հուշում է, որ յուրաքանչյուր հայի համար կարևոր է, որ նախ իրենց զավակները «հայ» մեծանան: Լավ է, որ մարդիկ իրենց հանգստի ժամանակը զոհելով հաճախում և հայերեն են սովորում: Այնպես որ նշված հարցադրումներին լուծումներ գտնելու համար նախ հարկավոր է դրանք փնտրել: Իսկ ժամանակի հետ քայլելու համար պարտադիր չի ամենավերջին նորույթի գործիքներ ունենալ, տարվել օտար բարքերով, որդեգրել դրանք, և մոռացության մատնել մեր հայրենիքը և լեզուն: Եթե ուզում ենք առողջ, գիտակից և իր ազգությամբ հպարտ սերունդ ունենալ, պարտավոր ենք ազգովին ուշադրությամբ լսել հարցադրումները և պատասխաններ որոնել, -նշում է մտահոգ խմբագիրը [1, թիվ 83, 2017]:

Մեկ այլ՝ «**Լեզվի դերը մեր կյանքում**» մտորումներում Մ. Երամյանն անդրադառնալով լիբանանահայ Անդրանիկ Դաքեայանի ինքնության հարցերի մասին դասախոսությանը, նշում է այդպիսի ելույթների հայապահպան դերակատարությունը և դրանք պարբերական դարձնելու կարևորությունը: Այնուհետև թերթը նշում է, որ նույնպիսի կարևոր և մնայուն արժեք է Սուրեն Բայրամյանի թվով վեցերորդ «Հայկական համայնքային կառույցները Եգիպտոսում» նոր լույս տեսած հատորը, որը կոչված է «մոռացում է փրկելու համար այն հսկայածառ աշխատանքն ու իրագործումները, զորս իրագործած է այս գաղութը իր պատմության ընթացքին» [1, թիվ 84, 2017]:

«**Դպրոցը**» վերնագրով մտորումներում էլ Մ. Երամյանը համոզված շեշտում է, որ «Դպրոցն պիտի գայ նոր սերունդը գլխաւորաբար, և որպես այդ, դպրոցը պետք է դառնայ անխտիր մեր բոլորին գուրգուրանքի առարկան» [1, թիվ 85, 2017]:

Այդ նույն համարում թերթը նաև տեղեկացնում է սեպտեմբերի 18-20-ը Երևանում տեղի ունեցած Հայաստան-Սփյուռք 6-րդ համաժողովին մասնակցած ՀԲԸՄ-ի պատվո ատենապետ Պերմ Թերզյանի և տիկնոջ հետ հանդիպման մասին: Հանդիպման ընթացքում պ. Թերզյանը ներկաներին տեղեկացրել է, որ 6-րդ համաժողովն արդյունքներն ամփոփեց չորս՝ «Հայաստանի զարգացման հիմնախնդիրներ», «Հայաստանի պաշտպանական քաղաքականության առանձնահատկությունները ժամանակակից մարտահրավերների պայմաններում», «Արտաքին քաղաքականության օրակարգ» և «Հայապահպանության հիմնախնդիրներ» ուղղություններով: Ինչպես նաև որպես ռազմավարություն և հիմք ունենալով «Գիտելիք + հաղորդակցություն = ինքնություն» հավասարումը, անհրաժեշտ համարվեց.

1. Վերակենդանացնել հայկական ինքնագիտակցությունը,
2. Կապ ստեղծել ամբողջ աշխարհի հայերի միջև,
3. Երիտասարդությունը միշտ որպես թիրախ դիտել,
4. Տարածել հայ լինելու հպարտությունը,
5. Օգնել ոչ-ավանդական հայերին,
6. Հասնել նոր ձևավորված սփյուռքին,
7. Ծառայել Թուրքիայի հայ համայնքներին,
8. Աջակցել Հայաստանի զբոսաշրջության զարգացմանը,

9. Շարունակել հավատարիմ մնալ հայեցի կրթությանը [1, թիվ 85, 2017]:

Իսկ այնուհետև նշվում է, որ Երկրի բնակչությունը խոսում է շուրջ 7000 լեզուներով, սակայն հրապարակի վրա կան ընդամենը վեց իսկական այբուբեններ (Latin, Cyrillic, Greek, Armenian, Georgian, Hangul), որոնք մինչև օրս գործածվում են: Դրանցից մեկը հայերենն է, որը նաև աշխարհի ամենահին այն տասը լեզուներից է, որոնք տակավին կենդանի են և գործածվում են: Ըստ ամերիկյան աշխարհահռչակ MIT հաստատության հետազոտությունների, -հայտնում է թերթը, -հայերենը, որպես ազդեցիկ լեզու, գրքերի թարգմանության գծով աշխարհի առաջին 60 լեզուների մեջ գրավում է 48-րդ, Wikipedia-ի գծով՝ 59-րդ, իսկ Tweet-ների գծով՝ աշխարհում 57-րդ տեղը [1, թիվ 85, 2017]:

«**Գրքերը և մենք**» հերթական մտորումներում Ա. Երամյանն ընդգծում էր գրքերի կարևոր դերակատարությունը երիտասարդությանը հայ պահելու գործում: Միևնույն ժամանակ կարևորվում էր Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու և հայ ազգի ամրության գործում դրանց ունեցած դերակատարության մասին [1, թիվ 86, 2018]: Ա. Երամյանի մյուս մտորումներում խոսվում է այն մասին, որ Եգիպտահայ գաղութը գործունյա և եռանդուն է: Գործող չորս ակումբներից որևէ մեկում միշտ էլ ինչ որ ձեռնարկ կա, տոնակատարություն, զեղարվեստական ելույթ կամ պարզապես հավաքույթ: Սակայն գաղութի եռանդն իր զագաթնակետին է հասնում, երբ որևէ հորեյան է նշվում կամ բարձրաստիճան հյուր է ժամանում: Այդպիսի դեպքերում «Տեղեկատու»ն էլ է ներկայանում միացյալ և ճոխ համարով: Սփյուռքի նախարարի այցելությունը, Եգիպտոսի մասին «Երկու Աշխարհներու Միջև» արաբերենի թարգմանված գրքի շնորհանդեսը, «Ծիածան» և «Արաքս» երգչախմբերի ելույթները, մայիսյան հաղթանակներին նվիրված ձեռնարկներն ու զեղարվեստական երեկոները այդպիսի առիթներ էին, որոնք խանդավառում և հարստացնում էին եգիպտահայերի առօրյան: Նշվում է նաև, որ դպրոցներում զգալի փոփոխություններ են տեղի

ունեցել, որոնք պիտի ծառայեն հայ աշակերտի հայեցի դաստիարակության գործին: Մի բան, որը հաճախ անտեսվում է առօրյա հոգսերի արանքում և չպետք է մոռանալ, որ հայ վարժարանի գլխավոր դերը Սփյուռքի դժվարին պայմաններում հայ ոգին պահելն է և նոր սերնդին փոխանցելը: Այդ գործում Գալուստյան-Նուբարյան ազգային վարժարանի սաները միշտ էլ փայլուն արդյունքներ են ձեռք բերել, նշում է հեղինակը [1, թիվ 88-89, 2018]:

Հերթական՝ «Կադանդեն վերջ ի՞նչ» մտորումներում հարցին ինքը՝ հեղինակն էլ պատասխանում է՝ «Ոչի՛նչ, պիտի շարունակենք ապրիլ, ինչպես Կադանդեն առաջ» [1, թիվ 90, 2019]: Այնուհետև նշում է տարվա ընթացքում տեղի ունեցած կարևոր իրադարձությունները: Դրանցից մեկը Եգիպտոսում Հայաստանի Հանրապետության նորանշանակ դեսպան Կարեն Գրիգորյանի կողմից 2019 թ. հունվարի 14-ին հավատարմագրերի հանձնումն էր, Հայաստանի Ազգային գրադարանի, որը 1947 թվականից սկսած, ամեն տարի հրատարակում է «Հիշարժան տարեթվեր» տարեգիրքը, հերթական հատորի լույս է ընծայում: Անթաքույց հպարտությամբ հոդվածագիրը շեշտում է, որ 2018-ի հատորում (190 էջ), նոյեմբեր ամսում ծնվածների շարքում նշված է եգիպտահայ մտավորական, ՀԲԸՄ-ի Եգիպտոսի Շրջանակային հանձնաժողովի պատվո ատենապետ, հրապարակախոս, ազգային հասարակական գործիչ, ազգային կառույցներում, «Արև»-ի խմբագրությունում, «Տեղեկատու»-ի նոր շրջանի խմբագրի և այլ պաշտոններում վաթսույն տարի ազգաշահ գործունեություն ծավալած Պերմ Թերզյանի անունը [1, թիվ 90, 2019]:

Թերթի համարներից մեկում էլ ընդգծվում է, որ տարին հարուստ է այնպիսի կարևոր հորելյաններով, ինչպիսիք են Կոմիտասի, Հովհաննես Թումանյանի Լևոն Շանթի, Երվանդ Օտյանի, Գալուստ Գյուլբենկյանի 150-ամյակները: Այս ավելացնում, որ փետրուար 7-9-ը Փարիզում տեղի է ունեցել ՀԲԸՄ-ի 90-րդ ընդհանուր ժողովը, որն իր ուշադրությունը սևեռել է ապագային: Կարևորվում է այն տխուր իրողությունը, որ 2019 թ. Փետրվարի 18-ին իր մահկանացուն է կնքել ՀԲԸՄ-ի վեցերորդ (1989-2002 թթ.) Նախագահ Լուիզ Մանուկեան-Միմոնը և ընդունված կարգի համաձայն ներկայացվում է նրա կենսագրական որոշ տվյալներ: Ծնվել է Դիտրոյթում, 1933 թ.: 1988 թ. երկրաշարժը առիթ դարձավ Հայաստանի գորակցությանը: Նա ՀԲԸՄիության առաջին նախագահն էր, որ իր ամբողջ ժամանակն ու հնարավորությունները ներդրեց Միության աշխատանքները կազմակերպելուն: Լուիզ Միմոնի հոգեհանգստի արարողություններ կատարվեցին բոլոր այն քաղաքներում, որտեղ

գործում էին ՀԲԸՄ-ը մասնաճյուղեր [1, թիվ 91, 2019]:

2019 թ. Մայիսի 8-ին, Կահիրեի ՀԲԸՄ-ը մասնաճյուղը գումարել է իր տարեկան ընդհանուր ժողովը, որտեղ վավերացվել է 2018 թ. նյութական տեղեկագիրը և 2019 թ. բյուջեն: Ինչպես նաև ներկայացվել եգիպտահայ գաղութի հրատարակչական աշխույժ գործունեությունը: Վերջին տասնամյակում, օրինակ, երեք մատենաշարերով երեք լեզուներով հրատարակվել են բազմաթիվ հատորներ, ինչպես նաև «Տեղեկատու» և «Ջահակիր» թերթերի հավելվածները [1, թիվ 92, 2019]:

Մ. Երեմյանի «Հայուն հավաքական կերպարը» վերնագրված խմբագրական մտորումներում նշվում է, որ աշխարհի տարբեր երկիրներում շատ հայտնի հայ արվեստագետներ ապրել և ստեղծագործել: Նրանք ոչ միայն չեն ժխտում իրենց ազգային պատկանելիությունը, այլև ի լուր աշխարհի հպարտորեն են հայտնում իրենց արմատների մասին և սատարում են հայ մարդու կերպարի բյուրեղացմանը: «Հայը» դառնում է ստեղծագործ, հնարամիտ, ազնիվ և աշխատասեր անհատ: Ամբողջ աշխարհը գիտի, որ Շարլ Ազնավուրը, Արշիլ Գորկին, Վիլյամ Սարոյանը, Քիմ Քարդաշյանը ու շատ ուրիշներ ծագումով հայ են: Հետևաբար ինչ է նշանակում հայ լինել-հարց է հնչեցնում հեղինակը և պարզաբանում.

1. Որևէ երկրում ծնվել, մեկ այլ երկրում ապրել և թաղվել ուրիշ մի տեղ:

2. Բազմաթիվ լեզուների տիրապետել, սակայն ոչ մեկը ոչ կատարյալ, մանավանդ՝ հայերենը:

3. Աթեիստ լինելով եկեղեցի հաճախել և դրանցից որևէ բան չհասկնալով կրոնական արարողություններին հետևել:

4. Խոնարհ լինել օտարներին և գոռոզ՝ իր ազգակիցների նկատմամբ:

5. Հայրենիքի կարոտով ապրել օտար երկրում, իսկ հայրենիքում՝ օտար երկիրներ երազելով:

6. Ողբալ հայերեն լեզվի նահանջը, բայց տանը օտար լեզվով խոսել:

7. Սոցիալական դիրքերում բարձրանալուն զուգահեռ հայությունը մոռանալ և այն հիշել միայն ծերության ժամանակ:

8. Ունենալ երկու ուղղագրությամբ արևմտահայերեն և արևելահայերեն:

9. Օտար լեզվով խոսել, հայերեն աղոթել և թուրքերեն հայհոյել:

Այս բնորոշումները երկար կարելի չարունակել, սակայն չնայած որոշ պակասավորությանը, իսկապես լավ և ճշմարիտ է ասված: Ավելացնենք, որ թերթի երկարամյա գործունեության ուսումնասիրությունն ու վերլուծությունը հիմք են տալիս ասելու, որ ապագայում ևս

«Տեղեկատուն» իր ազգաշահ գործունեությամբ կունենա իր արժանի տեղը Հայ պարբերական մամուլի բազմանդամ ընտանիքում:

Եզրակացություններ

1. Հայերը Եգիպտոսում ապրել են վաղնջական ժամանակներից և այդ երկրում ստեղծել են հոգևոր, մշակութային մնայուն արժեքներ, հրատարակել պարբերականներ:

2. Դրանցից մեկը 1906 թ. Պողոս Նուբարի նախաձեռնությամբ հիմնադրված ՀԲԸՄ-ի Եգիպտոսի մասնաճյուղի պաշտոնաթերթ «Տեղեկատուն» էր:

3. Թերթն ունեցել է է հրատարակության երկու՝ **Հին կամ առաջին՝ 1956-1981 թթ. և Նոր շրջաններ՝ 1996 թ. հոկտեմբերից ցայսօր:**

4. «Տեղեկատուն» ամենայն բարեխղճությամբ նրկայացրել է Սփյուռքի և մասնավորապես եգիպտահայ գաղութի կյանքում տեղի ունեցող կարևոր իրադարձությունները և հատկապես ՀԲԸՄ-ի գործունեությունը:

5. Հավասարակշռված, քաղաքական թոհուրոհից հնարավորինս հեռու մնալով՝ թերթին հաջողվել է սերտ կապեր պահպանել Հայրենիքի հետ և նպաստել դրանց խորացմանն ու զարգացմանը:

6. Թերթի ազգաշահ գործունեությանը մեծապես նպաստել է Նոր շրջանի երկարամյա խմբագիր և խորհրդատու Պերճ Թերզյանի մասնագիտական լուրջ կարողություններն ու սիրած գործին անսահման նվիրվածությունը:

7. Պարբերականը բարձրացրել է համահայկական նշանակության կարևորագույն՝ հայապահպանության, արևմտահայերենի, մատաղ սերնդի հայեցի կրթության, հայոց եկեղեցու, ցեղասպանության, հայոց պահանջա-

տիրության և մի շարք այլ հիմահարցեր, փորձել դրանց լուծումներ առաջարկել:

8. Հայ պարբերական մամուլի ավելի քան երկուհարյուրքսանհինգամյա պատմության կտավում իր առաքելության հստակ գիտակցումով և հայրենամուտ ու հայամուտ գործունեությամբ, հավակնություններով համեստ և գողտրիկ «Տեղեկատուն» իր ուրույն և արժանի տեղն ունի:

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ

1. «Տեղեկատուն» թերթ, Նոր շրջան, թիվ 1, 1996; թիվ 2, 5, 1997; թիվ 61, 2011; թիվ 62, 64, 2012; թիվ 65, 2012; թիվ 67, 2012; թիվ 80, 2016; թիվ 83, 2017; թիվ 84, 2017; թիվ 85, 2017; թիվ 86, 2018; թիվ 88-89, 2018; թիվ 90, 2019; թիվ 91, 2019; թիվ 92, 2019:
2. **Թովուզյան Հ.**, Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմության (1805-1925): - Երևան, 1978:
3. **Աբրահամյան Ա.**, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. 1, 2: - Երևան, 1964, 1967:
4. **Թերզյան Պերճ**, «Արեւի» արաբերէն ամսօրեայ յաւելումաձը»: - Կահիրե, 2014:
5. **Սարգսյան Ս.**, Հակական արաբատառ մի թերթի պատմություն: // «Ազգ» թերթ, թիվ 20, 2015:
6. **Բայրամյան Ս.**, Հայ մամուլը Եգիպտոսի մէջ: Մատենագիտական ցուցակ (կազմ.՝ Ս. Բայրամյան): - Կահիրե, 2005:

*Տժանա/Հանձնվել է՝ 05.11.2021
Քեչենզիրօվանա/Գրախոսվել է՝ 12.11.2021
Քրինյա/Ընդունվել է՝ 19.11.2021*

Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն Խորհրդի գործունեությունը 1990-1991 թթ.

ՀՏԴ 941 (479.25)

Չաքարյան Լիլիթ Ս.

ախագ գիտաշխատող, պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ (Երևան, ՀՀ),
lilit_zakaryan@mail.ru

Հանգուցաբառեր. Գերագույն խորհուրդ, խորհրդարան, օրենսդիր իշխանություն, ներկայացուցչական իշխանություն, անկախություն, սուվերենություն, հանրաքվե, Սահմանադրական հանձնաժողով, պատգամավոր

Деятельность Верховного совета Республики Армения в 1990-1991 гг.

Закарян Лилит С.

старший научный сотрудник, к.и.н., Институт истории НАН РА, (Ереван, РА)
lilit_zakaryan@mail.ru

Аннотация: Статья посвящена деятельности Верховного Совета Армении в 1990-1991 гг. Арцахское движение 1988 г. подняло мощную демократизирующую волну, благодаря которой политическая система Армении претерпела серьезные качественные преобразования. Начали формироваться политические институты независимого государства, произошли изменения в общественном сознании, создавались и внедрялись новые политические технологии. Изменения произошли и в деятельности важнейшего института политической системы - парламента республики. Статья посвящена событиям первого года деятельности Верховного Совета Республики Армения. Именно в это время Верховному Совету выпала честь принять Декларацию независимости, заложить законодательные основы независимого государства. Так как Верховный Совет не только был высшим органом законодательной власти, но и представительной, то изменения произошли также в принципах и формах работы с избирателями. Работа Верховного Совета в этот период была наиболее прозрачной и открытой. На Верховный Совет в этот период была возложена также и функция контроля над органами местной власти.

Работа Верховного Совета разворачивалась в сложных внешнеполитических условиях, когда Республика Армения сталкивалась с нарастающей агрессией азербайджанской стороны и органов центральной власти, приближающемуся к распаду СССР.

Ключевые слова: Верховный Совет, парламент, законодательная власть, представительная власть, независимость, суверенитет, референдум, Конституционная комиссия, депутат.

Activities of the Supreme Council of the Republic of Armenia in 1990-1991

Zakaryan Lilit S.

Senior Researcher, Candidate of Historical Sciences, Institute of History of NAS RA (Yerevan, RA)
lilit_zakaryan@mail.ru

Abstract: The article refers to the activities of the Supreme Council of Armenia in 1990-1991. The Artsakh movement in 1988 raised a powerful democratizing wave, due to which the political system of Armenia underwent serious qualitative transformations. Political institutions of an independent state began to form, changes took place in public consciousness, new political technologies were created and introduced. Changes have also happened in the activities of the most important institution of the political system - the parliament of the republic. The article is devoted to the events of the first year of the activity of the Supreme Council of the Republic of Armenia. It was at this time that the Supreme Council had the honor to adopt the Declaration of Independence, to lay the legislative foundations of an independent state. As the Supreme Soviet was not only the highest legislative body, but also a representative one, changes also took place in the principles and forms of work with voters.

During this period, the work of the Supreme Soviet was the most transparent and open and the function of control over local authorities laid on it. The work of the Supreme Soviet developed in difficult foreign policy conditions, when the Republic of Armenia faced the growing aggression of the Azerbaijan side and the central authorities, which was approaching the collapse of the USSR.

Keywords: Supreme Soviet, parliament, legislative power, representative power, independence, sovereignty, referendum, Constitutional Commission, deputy.

Անկախության հռչակումից հետո Հայաստանի քաղաքական համակարգը սկսեց որակական լուրջ փոխակերպումների ենթարկ-

վել. ձևավորվեցին անկախ պետության քաղաքական ինստիտուտները, փոփոխություններ եղան հասարակական գիտակցության մեջ,

ստեղծվեցին և ներդրվեցին քաղաքական նոր տեխնոլոգիաներ: Փոփոխություններ եղան նաև քաղաքական համակարգի կարևորագույն ինստիտուտի՝ հանրապետության խորհրդարանի գործունեության մեջ:

1990 թ. սկզբին պարզ էր, որ Հայաստանը գնալու է անկախացման ճանապարհով: 1990թ. ապրիլի կեսերին իշխանության համար պայքարը բացահայտ դարձավ: Հայաստանի ԽՍՀՄ-ից անկախացման ընթացքի որոշակի փուլում փողոցային պայքարը տեղափոխվեց խորհրդարան, որը կարևոր դեր խաղաց անկախ պետության կայացման գործում: ԽՍՀՄ-ից անկախացող խորհրդարանը սկսեց իր գործունեությունը որպես ՀԽՍՀ տասներկուերորդ գումարման Գերագույն խորհուրդ, ՀՀ առաջին գումարման Գերագույն խորհուրդ (Անկախության հռչակագրի ընդունումից հետո) և այնուհետև՝ 1995 թ. Սահմանադրության ընդունումից հետո, վերածվեց Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ժողովի:

Գերագույն խորհուրդը, որին բախտ էր վիճակված ընդունել հանրապետության համար դարակազմիկ որոշումներ, ձևավորվեց 1990 թ. մեծամասնական ընտրական համակարգով, 2 փուլով՝ մայիսի 20-ին և հունիսի 3-ին անցկացված ընտրություններով: Ընտրվեց 260 պատգամավոր: Գերագույն խորհուրդն իր աշխատանքը սկսեց 1990 թ. հուլիսի 20-ին և շարունակեց մինչև 1995 թ. մայիսի 15-ը: Ճիշտ է՝ խորհրդարանը չփոխեց իր անվանումը, քանի որ դա հնարավոր էր միայն ՀՀ Սահմանադրության ընդունման դեպքում, սակայն մեծ փոփոխություններ եղան աշխատանքի բովանդակության մեջ և ընթացակարգերում: Փոփոխություններ արվեցին Խորհրդային Հայաստանի որոշ օրենսգրքերում, հարմարեցնելով դրանք անկախացող հանրապետության կարիքներին: Ընդունվեց 185 նոր օրենք և 1169 որոշում [3]: Էականորեն փոփոխվեց օրենքների ընդունման ընթացակարգը, քանի որ, ի տարբերություն Խորհրդային Հայաստանի Գերագույն խորհրդի, նորում ներկայացված էին մի շարք խմբավորումներ, որոնք գաղափարախոսական առումով մեծ տարբերություններ ունեին:

Գերագույն խորհրդի ընտրությունների արդյունքում խորհրդարան մտավ Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցությունը (ՀԿԿ), նրան ընդդիմադիր ուժ հանդիսացող Հայոց համագային շարժումը (ՀՀԾ), որը ստացավ քվեների 45% [2, էջ 371], մի քանի անկախ պատգամավորներ: Կուսակցական հիմունքներով ընդունվեց նաև ԱԻՄ-ի ներկայացուցիչ՝ Պարույր Հայրիկյանը [2, էջ 371]: Իշխանության համար պայքարում ընդգրկված էր մտավորականության մի մասը, խորհրդային քաղաքական ռեժիմի այլախոհները, հին և նոր կուսակցական

էլիտայի ներսում ձևավորված ընդդիմությունը, տնտեսական էլիտայի շուկայամետ ներկայացուցիչները, իշխանական և կառավարական ամենատարբեր կառույցների ներկայացուցիչները: Չձևավորված ժողովրդավարական մշակույթի պայմաններում ընդդիմության կողմից կիրառվում էին նաև պայքարի ոչ լեգիտիմ մեթոդներ, ընթացակարգեր և պրակտիկաներ: Բռնություն կիրառվեց հանրապետության որոշ ղեկավարների նկատմամբ (ծեծի ենթարկվեց ՀԽՍՀ ԳԽ նախագահության նախագահ Հ. Ոսկանյանը), հարձակումներ եղան կառավարական շենքերի վրա, վիրավորական արտահայտություններ էին հնչում Ամենայն հայոց կաթողիկոսի և այն մտավորականների հասցեին, ովքեր, վախենալով հանրապետության ճակատագրի համար, գտնում էին, որ Հայաստանի աշխարհաքաղաքական դիրքի պայմաններում ԽՍՀՄ-ի կազմում մնալն այլընտրանք չունի: Սակայն, քանի որ հասարակական կարծիքը ՀՀԾ-ի կողմն էր, ընտրությունները համարվեցին ժողովրդավարական, բացի այդ խորհրդային ընտրությունների համեմատությամբ դրանք իրոք առաջընթաց էին:

Նորընտիր Գերագույն խորհրդում գերակշիռ դեր ունեին 2 քաղաքական ուժեր՝ ՀԿԿ-ն և ՀՀԾ-ն: Ծուռով խորհրդարանում ձևավորվեցին խորհրդարանական խմբակցություններ և պատգամավորական խմբեր¹: Գերագույն խորհրդում պայքար սկսվեց ԳԽ նախագահի պաշտոնի համար: Առաջարկվեցին մի քանի թեկնածուներ, սակայն հիմնական պայքարը ծավալվեց երկու թեկնածուների միջև՝ ՀԿԿ ներկայացուցիչ Վլադիմիր Մովսիսյանի և ՀՀԾ ներկայացուցիչ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի: Թեկնածուներից յուրաքանչյուրը ներկայացրեց Հայաստանի ապագայի իր տեսլականը, իր ծրագիրը: Վ. Մովսիսյանը սուվերեն Հայաստանի ապագան տեսնում էր ԽՍՀՄ կազմում, իսկ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը ներկայացնում էր Հայաստանի անկախացման ծրագիրը՝ ԽՍՀՄ-ից դուրս: 1990 թ. օգոստոսի 4-ին, ԳԽ-ում լարված պայքարից հետո, ՀԽՍՀ ԳԽ նախագահ ընտրվեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանը:

¹ «Հայոց համագային շարժում» (ՀՀԾ) խմբակցություն (56 պատգամավոր), «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցություն» (ՀԿԿ) խմբակցություն (25 պատգամավոր), «Հանրապետություն» պատգամավորական խումբ (36 պատգամավոր), «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» (ՀՅԴ) պատգամավորական խումբ (36 պատգամավոր), «Արցախ» պատգամավորական խումբ (12 պատգամավոր), «Ազգային ժողովրդավարներ» պատգամավորական խումբ (11 պատգամավոր), «Ազատ խորհրդարանականներ» պատգամավորական խումբ (11 պատգամավոր), «Ազգային առաջադիմություն» պատգամավորական խումբ (10 պատգամավոր), «Լիբերալ-դեմոկրատներ» պատգամավորական խումբ (10 պատգամավոր):

ՀԽՍՀ ԳԽ առաջին նիստի բացմանը՝ 1990 թ. հուլիսի 20-ին, ներկա էին 175 ՀԽՍՀ ժողովրդական պատգամավորներ: Նիստը վարում էր Ընտրությունների կենտրոնական հանձնաժողովի (ԿԸՀ) նախագահ Ռ. Պ. Ամիրյանը: Առաջին նիստին հրավիրված էին ՀԽՍՀ Մինիստրների Խորհրդի անդամներ, ՀԽՍՀ 11-րդ գումարման ԳԽ նախագահության անդամներ, ժողովրդական պատգամավորներ, ԿԸՀ անդամներ, ՉԼՄ և սփյուռքի ներկայացուցիչներ: 1988 թ. Արցախյան շարժումը ժողովրդավարական մեծ ալիք էր բարձրացրել, թափանցիկ գործելավոճ և հրապարակայնություն թելադրելով անկախացող հանրապետության խորհրդարանին, նիստը հեռարձակվում էր ուղիղ եթերով:

Արցախյան ազգային-ազատագրական շարժման սկսվելուց իվեր կային բազմաթիվ զոհեր, ուստի դեպուտատներից մեկի՝ Գ. Բաղդասարյանի առաջարկով 1 լուսն լուսնամբ ներկաները հարգեցին ազգային-ազատագրական շարժման 2 տարիների ընթացքում զոհվածների հիշատակը: Նորընտիր Գերագույն Խորհրդի օրհնության և ողջույնի խոսքով հանդես եկավ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը:

Ձայների մեծամասնությամբ առաջին նիստին որոշում ընդունվեց Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նիստերի դահլիճի էլեկտրոնային համակարգի մասին: Ստեղծվեց էլեկտրոնային համակարգի աշխատանքը հսկող խումբ: Որոշում ընդունվեց ՀԽՍՀ ԳԽ քարտուղարություն ընտրելու մասին: ՀԽՍՀ ԳԽ քարտուղարության ղեկավար հաստատվեց Արա Սահակյանը:

Ընտրվեցին ՀԽՍՀ ԳԽ մանդատային հանձնաժողովի 11 անդամները, համանախագահներ Ա. Գամգյանն ու Ա. Ոսկանյանը: Մանդատային հանձնաժողովը սկսեց ժողովրդական պատգամավորների լիազորությունների ճանաչման գործընթացը:

Գերագույն խորհրդի աշխատանքը ծավալվում էր ներքին և արտաքին քաղաքական բարդ իրավիճակում: Քաղաքական անցուղարձին հետևելու համար 1990 թ. հուլիսի 26-ին ստեղծվեց հանրապետության վիճակի օպերատիվ վերահսկման ժամանակավոր հանձնաժողովը, օգոստոսի 6-ին՝ ազգային անվտանգության կոնցեպցիան մշակող հանձնաժողովը: Բարդ վիճակ էր ստեղծվել նաև երկրի ներսում, օգտվելով խորհրդային իշխանության թուլացումից և նոր իշխանությունների անփորձությունից ակտիվանում էին քրեական տարրերը: ՀՀ ԳԽ նախագահության հրամանագրի 1990 թ. հոկտեմբերի 18-ի որոշմամբ թույլատրվեց զենք կրել ՀՀ ԳԽ նախագահության անդամներին, ՀՀ ԳԽ պաշտպանության և ներքին գործերի

հարցերի հանձնաժողովի անդամներին [1, գ. 1, էջ 42]:

Անկախացող Հայաստանը դեռևս գտնվում էր ԽՍՀՄ կազմում, բայց արդեն հակադրվում էր խորհրդային կենտրոնական իշխանությունների որոշումներին: Հակադրման քայլերից էր 1990 թ. հուլիսի 30-ի ՀԽՍՀ ԳԽ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հրամանագրով ԽՍՀՄ-ից արտաքսված Պ. Հայրիկյանի պատգամավորական լիազորությունների ճանաչումը և նրան Հայաստան վերադարձնելու գործընթացի ծավալումը: ՀՀ ԳԽ 1990 թ. դեկտեմբերի 10-ի որոշման համաձայն «Մինչև Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության ընդունումը դադարեցվում էր գործող Սահմանադրության այն դրույթների գործողությունը, որոնք հակասում էին «Հայաստանի անկախության մասին» հռչակագրի հիման վրա Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի կողմից ընդունված օրենքներին» [1, գ. 20, էջ 144]: Ստեղծվեց հանձնաժողով ՊԱԿ-ի գործունեություն ուսումնասիրելու համար (հանձնաժողովի նախագահ՝ Ա. Մանուչարյան):

1990 թ. օգոստոսի 6-ին ստեղծվեց Սահմանադրական փոփոխությունների հանձնաժողովը: Սկսվեց ԳԽ մշտական հանձնաժողովների ձևավորման գործընթաց, որոնց նախագահները, Գերագույն խորհրդի գործունեության ընթացքում պարտադիր հաշվետվություններ էին ներկայացնում հանձնաժողովների կողմից կատարված աշխատանքների մասին: Հաշվետվությունները լուրջ քննարկվում և գնահատվում էին ԳԽ-ի կողմից: 1990 թ. օգոստոսի 11-ի նիստում հաստատվեց ՀԽՍՀ ԳԽ ժամանակավոր կանոնակարգը:

Խորհրդարանում քննարկման ներկայացվեց անկախության հռչակագրի 5 նախագիծ, որոնցից յուրաքանչյուրը մանրամասն քննարկման ենթարկվեց: Մուր պայքար ծավալվեց ոչ միայն հռչակագրի բովանդակության, այլ նաև անվան շուրջ: 1990 թ. օգոստոսի 23-ին ընդունվեց «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին» փաստաթուղթը, որն արդեն պաշտոնապես ազդարարեց անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբը: Թեպետ Անկախության հռչակագիրն ընդունվել էր, սակայն օգոստոսի 24-ին շարունակվեց դրա կետերի փոփոխությունների և լրացումների քննարկումը, որից հետո քվեարկության դրվեց Հռչակագրի վերջնական բնագիրն ընդունելու հարցը [1, գ. 15, էջ 156]: Նույն օրը օրենք ընդունվեց «Հայկական ԽՍՀ-ի վերանվանման մասին», որի համաձայն հիմնվելով «Հայաստանի անկախության մասին» Հռչակագրի 1-ին հոդվածի վրա, Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը որոշեց.

1. Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը վերանվանել Հայաստանի Հանրապետություն, կրճատ՝ Հայաստան:

2. Ներկայիս գումարման Գերագույն խորհուրդը համարել Հայաստանի Հանրապետության առաջին գումարման Գերագույն խորհուրդ:

3. Սույն օրենքը կիրարկել ընդունման պահից [1, գ. 15, էջ 157]:

ՀԽՍՀ-ն վերանվանվեց Հայաստանի Հանրապետություն, երկար քննարկումներից հետո հաստատվեցին հանրապետության նոր խորհրդանիշները: Անկախության հռչակման պահին որևէ մեկը չէր կարող կանխագուշակել, որ ԽՍՀՄ կփլուզվի այդքան շուտ և այդ պատճառով նախատեսվում էր ԽՍՀՄ-ից դուրս գալ խորհրդային օրենսդրության համաձայն 5 տարվա ընթացքում²:

Հայաստանի Հանրապետության առաջին գումարման Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը հաստատեց առաջիկա ամիսների անկախացող հանրապետության խորհրդարանի օրակարգը: Նախատեսվում էր քննարկել և ընդունել հետևյալ օրենքները՝ «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության մասին», «Զինապարտության և զինվորական ծառայության մասին», «Հայաստանի Հանրապետության պատգամավորի հետևանքման կարգի մասին», «Մահմանադրական հանձնաժողով կազմելու մասին», «Իրավապահ մարմինների և զինված ուժերի ապաքաղաքականացման մասին», «Գերագույն խորհրդի ապարատի մասին», «Ռեպրեսիաների ենթարկվածների իրավունքների վերականգնման մասին», «Սեփականության մասին», «Տեղական խորհուրդների մասին», «Լեզվի մասին», «Քաղաքական կուսակցությունների, հասարակական կազմակերպությունների և միավորումների մասին», «ՀՀ վարչատարածքային ռեֆորմի մասին», «Խղճի ազատության մասին», «Ազգային փոքրամասնությունների մասին», «Մամուլի և զանգվածային լրատվության այլ միջոցների մասին», «Մայրության և մանկության պաշտպանության և բազմազավակության խրախուսման մասին», «Հանրաքվեի մասին», «Արցախի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մասին» [1, գ. 1, էջեր 58-62, 122]: Այսինքն օրենսդրական փոփոխություններ էին իրականացվելու հանրապետության կյանքի բոլոր ոլորտներում:

1990 թ. սեպտեմբերի 5-ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդը հայտարարություն ընդունեց, որում

նկարագրվում էր Բաքվի ջարդերից հետո հայատյաց քայլերի շարանը, որոնք արվել էին Ադրբեջանական ԽՍՀ և Խորհրդային իշխանությունների կողմից՝ Լեռնային Ղարաբաղում կազմալուծվեցին տեղական ինքնակառավարման մարմինները, բռնազավթվեցին ՉԼՄ-ները և կապի միջոցները, Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծվեց ռազմական դիկտատուրա, որը վերածվեց հայ բնակչության տարրական իրավունքների ոտնահարման և հայրենիքից արտահանման գործիքի: 1990 թ. մարտին խորհրդային բանակի և ներքին զորքերի ակտիվ աջակցությամբ բռնի տեղահանման ենթարկվեց Խանլարի շրջանի հայաբնակ Ազատ և Կամո գյուղերի բնակչությունը, այնուհետև պատժիչ գործողություններ իրականացվեցին հայաբնակ Շահումյանի շրջանում և Գետաշենի ենթաշրջանում: Հայաստանը և Ադրբեջանը հայտնվեցին պատերազմական իրավիճակի սահմանագծին: Փակվել էր Ադրբեջանի տարածքով անցնող Սարատով-Երևան գազամուղը, շրջափակվախ էր Ղազախ-Իջևան երկաթուղին [1, գ. 16, էջեր 120-121]: Գերագույն խորհրդի այդպիսի հայտարարությունները խիստ կարևոր և նորգործուն դեր էին ունենում հայ հասարակական կարծիքը փոփոխելու, ԽՍՀՄ-ում անվտանգության ապահովման երաշխիքը կասկածի տակ դնելու տեսանկյունից, կողմնորոշելով անկախության օգտին քվեարկելուն: Հայաստանում փախստականների քանակն օրեցօր ավելանում էր և 1990 թ. հոկտեմբերի 3-ին ՀՀ ԳԽ-ի որոշմամբ ՀՀ Մինիստրների խորհրդին հանձնարարվեց կազմել բռնազաղթացների հարցերով զբաղվող մարմին:

Թեպետ իշխանության էր եկել Հայոց համազգային շարժումը, սակայն կոմունիստական էլիտան որոշ տեղերում դեռ պահում էր իր ազդեցությունը, ուստի 1990 թ. նոյեմբերի 5-ին ՀՀ ԳԽ որոշում ընդունեց «Հայաստանի Հանրապետության պետական մարմինները և պետական ձեռնարկությունները, հիմնարկները, կազմակերպությունները, ուսումնական հաստատությունները և զինվորական ստորաբաժանումները ապաքաղաքականացնելու մասին»:

Ինչպես վերը նշվեց, ՀՀ առաջին գումարման Գերագույն խորհուրդը գործում էր արտաքին քաղաքական լուրջ մարտահրավերների պայմաններում, երբ կործանվող Խորհրդային պետությունը, ամեն կերպ փորձում էր խոչընդոտել միութենական հանրապետությունների անկախացմանը: Տարբեր միջոցներով ճնշում էր գործադրվում նոր միութենական պայմանագիր կնքելու համար: 1991 թ., ՀՀ ԳԽ նախագահությունը որոշում կայացրեց, որի համաձայն ՀՀ ԳԽ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը չպետք է մասնակցեր հարցը քննարկող Նովո Օգարյովի նիստին: ՀՀ ԳԽ նախագահության

² Խորհրդային հանրապետության ԽՍՀՄ-ից դուրս գալը նախատեսված էր ԽՍՀՄ Մահմանադրությամբ, սակայն անկախացման գործընթացի մեխանիզմներ չկային: Միայն 1990 թ. ապրիլի 3-ին ընդունվեց ԽՍՀՄ օրենքը «Միութենական հանրապետության ԽՍՀՄ-ից անջատվելու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին» [4]:

կողմից 1991 թ. մայիսի 31-ին ԽՍՀՄ պրեզիդենտ Մ. Ս. Գորբաչովին հատուկ հեռագիր ուղղվեց, որտեղ գրված էր, որ վերջին դեպքերը խիստ լարել են իրադրությունը տարածաշրջանում: «Փաստորեն որևէ ներգործուն միջոց չի ձեռնարկվում Գետաշենի, Մարտունաշենի, Բերձորի և ԼՂԻՄ-ի Հաղորդի շրջանի գյուղերի ս.թ. մայիսին տեղահանված հայ բնակչությանը իր մշտական բնակության վայրերը վերադարձնելու համար, չեն ազատված հարյուրավոր պատանդները: Ավելին, 5 կիլոմետրանոց գոտու առկայության պայմաններում Ադրբեջանի տարածքից այսօր էլ պարբերաբար հրետակոծվում են Հայաստանի Հանրապետության գյուղերը, Հայաստանի տարածք են թափանցում զինված ավազակախմբեր, որոնք ահաբեկում են խաղաղ բնակչությանը, շարունակելով բազմապատկել սպանվածների և վիրավորների թիվը» [1, գ. 3, էջ 150]: Հենվելով բերված փաստերի վրա, Գերագույն խորհուրդը աննպատակահարմար էր համարում միութենական պայմանագրի նորացումը:

1991 թ. մարտի 1-ին ՀՀ ԳԽ-ն, որոշում կայացրեց 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին անկախության հանրաքվե անցկացնել: Գիտակցելով հանրաքվեի և հանրապետության նախագահի ընտրության ընթացքում ժողովրդավարության և մարդկանց կամքի ազատ արտահայտման համար պայմանների ապահովման կարևորությունը, Գերագույն խորհուրդը որոշեց 1991 թ. օգոստոսի 16-ից հանրապետության ողջ տարածքում վերացնել արտակարգ դրությունը և պարետային ժամը՝ մտցված ԳԽ 1990 թ. օգոստոսի 29-ի որոշմամբ:

1991 թ. սեպտեմբերի 21-ի հանրաքվեի պրոպագանդման ուղղությամբ իրականացվելիք միջոցառումների ծրագիրը մշակող հանձնախումբ կազմվեց՝ Խոսրով Հարությունյանի գլխավորությամբ: Գերագույն խորհուրդը Հայաստանի ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու վերաբերյալ հանրաքվեի նախապատրաստման և անցկացման մասին ֆիլմ պատվիրվեց, հաստատվեց հանրաքվեի խորհրդանիշը (հեղինակներ՝ Ռ. Արուստյան, Կ. Փաշայան) [1, գ. 4, էջ 105]: Անկախության հանրաքվեի մասնակցությունը աննախադեպ բարձր էր՝ մասնակցեց քվեարկության իրավունք ունեցող քաղաքացիների 95,05%: Նրանցից 94,39% քվեարկեց անկախության օգտին: 1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին հանրաքվեի արդյունքների հիման վրա ՀՀ Գերագույն խորհուրդը Հայաստանի Հանրապետությունը հռչակեց անկախ պետություն: 1991 թվականի օգոստոսին ԽՍՀՄ-ում կազմակերպված պուտչը արագացրեց երկրի անկումը, սակայն որևէ մեկը չէր կարող կանխագուշակել՝ երբ ԽՍՀՄ-ը կդադարի իր գոյությունը, այդ պատճառով ՀՀ ԳԽ նախագահությունը որոշեց ստեղծել «ԽՍՀՄ-ից դուրս գալու հարցով

բանակցությունների կոնցեպցիան մշակող և դրանց համակարգը նախապատրաստող հանձնախումբ» հետևյալ կազմով. Բ. Արարքյան, ՀՀ ԳԽ նախագահի առաջին տեղակալ, Է. Եգորյան, ՀՀ ԳԽ անխախ պետականության և ազգային քաղաքականության հարցերի մշտական հանձնաժողովի նախագահ, Դ. Վարդանյան, ՀՀ ԳԽ արտաքին հարաբերությունների հարցերի մշտական հանձնաժողովի նախագահ, Բ. Ասատրյան, ՀՀ ԳԽ առողջապահության և սոցիալական հարցերի մշտական հանձնաժողովի նախագահ, Տ. Սարգսյան, ՀՀ ԳԽ ֆինանսավարկային և բյուջետային հարցերի մշտական հանձնաժողովի նախագահ [1, գ. 5, էջ 20]: Ի լրումն դրան կազմվեց նաև ԽՍՀՄ կազմից ՀՀ դուրս գալու կապակցությամբ բանակցությունների նախապատրաստման հանձնախումբ [1, գ. 5, էջ 22]: Հաստատվեց Ադրբեջանի հետ տարվող բանակցությունների հիմնական պատվիրակության կազմը: Հայաստանում ծավալվեց մեկ համակարգից մյուսին անցնելու բարդ գործընթաց, որն ընդգրկեց քաղաքական համակարգը, տնտեսակարգը, արժեքային համակարգը, առօրեականությունը, սոցիալական ինստիտուտները:

Անկախացող հանրապետությունը հաստատում էր առաջին ինքնուրույն միջազգային հարաբերությունները: Անցումային շրջանում վավերացվեց 148 միջազգային պայմանագիր [1, գ. 5, էջ 22]: ՀՀ ԳԽ առաջին 2 տարում մանրամասն հաշվետվություն էր ներկայացվում արտասահմանյան երկրներ գործուղումների, դրանց ծախսի և արդյունքների վերաբերյալ:

Քայլեր արվեցին ԳԽ-ն ոչ միայն որպես օրենսդիր, այլ նաև ներկայացուցչական մարմին զարգացնելու ուղղությամբ: ՀՀ ԳԽ նախագահության որոշում կայացվեց՝ «ՀՀ ԳԽ վարչական շենքի առջևի այգին քաղաքացիների հանգստի համար տրամադրելու մասին» [1, գ. 4, էջ 20], պատգամավորները այցելում էին իրենց ընտրատարածքներ, հանդիպում ընտրողների հետ և ԳԽ-ի նիստերում բարձրաձայնում նրանց հուզող հարցերը: Պատգամավոր Թ.Խ.Գոլյանի առաջարկությամբ ժողովրդական դեպուտատների հերթապահություն սահմանվեց քաղաքացիների ընդունելության համար:

Որպես ներկայացուցչական մարմին ՀՀ ԳԽ-ն քննարկում և արձագանքում էր գործադիր մարմինների կարևորագույն որոշումներին, որոնք կապված էին անկախացման գործընթացի հետ: Այսպես, ՀՀ ԳԽ նախագահությունը ընդունեց որոշում՝ «ՀՀ Լուսավորության նախարարության կողմից 1991 թ. մարտի 15-ի որոշման մասին»³, որի համաձայն ռուսական

³ Խոսքը գնում է ՀՀ լուսավորության նախարարության կողմից 1991 թ. մարտի 15-ի «Ազգային միասնական հանրակրթական դպրոցի մասին որոշման կատարման ընթացքը և հետագա խնդիրները» որոշման մասին:

հանրակրթական դպրոցների 1-4-րդ դասարանները պետք է անցնեն հայերեն ուսուցման, իսկ 5-րդ և բարձր դասարաններում պետք է ապահովվեր «հայերեն ուսուցմանը կամավոր անցնելու սկզբունքը, դրա կիրառման համար ստեղծելով նպաստավոր պայմաններ» [1, գ. 4, էջ 46]:

Տեղական ինքնակառավարման համակարգը ձևավորված չէր և ՀՀ ԳԽ-ն, ըստ էության, իր հսկողության տակ էր վերցրել տեղական խորհուրդների գործունեությունը: Այս փուլում, առանց գիտական հետազոտման և հիմնավորման, սկսվեց նախորդ շրջանում խոշորացված գյուղերի տարանջատում և դրանցում գյուղական խորհուրդների վերականգնում: ԳԽ-ն խառնվում էր ՀՀ պատգամավորների տեղական խորհուրդների պատգամավորների ընտրությունների գործընթացին, ոչ միայն դրա վերաբերյալ որոշումներ կայացնելով, այլ նաև տեղական խորհուրդներ դիտորդներ և լիազոր ներկայացուցիչներ գործուղելով: Սկսվեց նաև ՀՀ մի շարք շրջանների և բնակավայրերի վերանվանման (հայեցման) գործընթաց: 1991 թ. օգոստոսի 12-ին ՀՀ ԳԽ նախագահությունը ընդունեց «Հանրապետության շրջաններին Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ամրացման մասին» [1, գ. 6, էջ 25] որոշումը, որով ՀՀ ԳԽ նախագահության և մշտական հանձնաժողովների առանձին անդամներ կցվեցին հանրապետության տարբեր քաղաքների ու շրջանների: Դա նշանակում էր լիազոր ներկայացուցիչների նոր ինստիտուտի ստեղծում, որը փաստացի իր վրա էին վերցնելու Կոմունիստական կուսակցության վերահսկման և ուղղորդման նախկին գործառնությունը: Այն պետք է հետևեր ՀՀ ԳԽ կողմից ընդունված օրենքների ու որոշումների կենսագործմանը տեղերում: Մակայն նորաստեղծ ինստիտուտը չկայացավ և ՀՀ ԳԽ-ի նիստերից մեկում պատգամավոր Գ. Հովհաննիսյանը⁴ պատկերավոր նշեց. «Նախագահի հավաստիացումները, թե նախագահական համակարգը փոխարինելու է կոմկուսին և դառնալու է խորհուրդները աշխատացնող շաղախը, փաստորեն, հակառակ արդյունք տվեց, այդ գաղափարը չափազանց ջրիկ դուրս եկավ՝ կազմալուծելով պետական կառավարման և ենթակառավարման հիմքերը» [1, գ. 258, էջ 116]: Տեղերից ԳԽ էին գալիս մեծ թվով բողոքներ տեղական ընտրություններում խախտումների վերաբերյալ: Հանձնաժողովի անդամները հաճախ էին գնում շրջաններ, հանդիպում տարբեր գյուղերի և քաղաքների բնակիչների հետ:

Այսպիսով՝ 1990-1991 թթ. ՀՀ Գերագույն խորհուրդը իրականացնում էր օրենսդրական, ներկայացուցչական, վերահսկողական, գաղափարախոսական կարևոր գործառնություններ և հանդիսանում այն ֆորմալ հարթակը, որտեղ նախագծվում էր անկախացող հանրապետության հետագա ուղին:

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկ

1. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), Ֆոնդ 207, Ցուցակ 62:
2. **Տեր-Պետրոսյան Լևոն**, Ընտրանի: - Երևան, 2006:
3. <http://www.parliament.am/parliament.php?id=parliament>
4. <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=6#0RfR9pSbdd4VDKHB>

Տժանա/Հանձնվել է՝ 12.11.2021
Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 19.11.2021
Принята/Ընդունվել է՝ 26.11.2021

⁴ Գագիկ Հովհաննիսյանը ՀՀ ԳԽ աղետի գոտու և բռնագաղթյալների հարցերի մշտական հանձնաժողովի անդամ էր, ՀՅԴ խմբակցության անդամ:

Afghanistan in the Context of Geopolitical Processes. Historical and Modern Aspects

UDC 94(581):327

Poghosyan Vladimir A.

Yerevan State University,

Faculty of History, applicant of the Chair of World History (Yerevan, RA)

vladimir.pogosyan@ysu.am

Key words: Afghanistan, Soviet-Afghan war, Central Asia, "Heart of Asia", geopolitics, strategic corridor, security zone, ethno-political conflict, scientific and technical era, geostrategic project.

Աֆղանստանն աշխարհաքաղաքական գործընթացների համաձիւրում.

Պատմական եւ ժամանակակից ասպեկտները

Պողոսյան Վլադիմիր Ա.

Երևանի պետական համալսարան, Պատմության ֆակուլտետ,

Համաշխարհային պատմության ամբիոնի հայցորդ (Երևան, ՀՀ)

vladimir.pogosyan@ysu.am

Ամփոփագիր. 20-րդ դարավերջին և 21-րդ դարակզբին Աֆղանստանը դարձավ Արևելքի առավել անկայուն պետություններից մեկը: Համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում այստեղ տեղի ունեցան մի շարք պետական հեղաշրջումներ, որոնք արտահայտվեցին էթնոքաղաքական հակադրություններով, քաղաքացիական պատերազմով և արտաքին լայնածավալ միջամտություններով: Իր պատմական զարգացման բոլոր շրջափուլերում՝ Աֆղանստանի աշխարհաքաղաքական և տարածաշրջանային նշանակությունը աստիճանաբար աճ է գրանցել և վերջինիս նկատմամբ տարածաշրջանային և համաշխարհային տերությունների գեոռազմավարական հետաքրքրությունն առաջին հերթին կապված էր վերահսկողության, գերիշխանության, ազդեցության ոլորտների տարածման և շահերի պաշտպանության գլոբալ մրցակցության հետ:

Հոդվածի նպատակն է պատմագիտական և քաղաքագիտական գիտակարգերի հնարավորությունների համադրմամբ որոշարկել աշխարհաքաղաքական գործընթացներում Աֆղանստանի ունեցած դերակատարում: Այս նպատակի իրագործման ճանապարհին խնդիր ենք դրել ընդգծել և ամբողջացնել Աֆղանստանի աշխարհաքաղաքական և տարածաշրջանային նշանակությունը պատմաքաղաքական տարբեր շրջափուլերում, բացահայտել և համեմատել ներքին և արտաքին գործոնների ազդեցությունն Աֆղանստանում և վերջինիս շուրջ ընթացող գործընթացների նկատմամբ, ուսումնասիրել գերտերությունների աֆղանական քաղաքականության իրացման մեթոդների օրինաչափությունները:

Հանգուցաբառեր. Աֆղանստան, Խորհրդա-աֆղանական պատերազմ, Կենտրոնական Ասիա, «Ասիայի սիրտ», աշխարհաքաղաքականություն, ռազմավարական միջանցք, անվտանգային գոտի, էթնոքաղաքական հակամարտություն, գիտատեխնիկական դարաշրջան, գեոստրատեգիական նախագիծ:

Афганистан в контексте геополитических процессов.

Исторические и современные аспекты

Погосян Владимир А.

Ереванский государственный университет,

Исторический факультет, соискатель кафедры Всеобщей истории (Ереван, РА)

vladimir.pogosyan@ysu.am

Аннотация. В конце 20 века и в начале 21 века Афганистан стал одной из самых нестабильных стран Востока. За относительно короткий промежуток времени здесь произошел ряд государственных переворотов, которые проявились в этнополитических противоречиях, гражданской войне и крупномасштабных иностранных интервенциях. На протяжении своего исторического развития геополитическое и региональное значение Афганистана росло в геометрической прогрессии; геостратегический интерес региональных и мировых держав к последнему был в первую очередь связан с глобальной конкуренцией за контроль, суверенитет, влияние и защиту.

Целью статьи является сопоставлением исторических и политических дисциплин определить роль Афганистана в геополитических процессах. Для достижения этой цели мы поставили задачу подчеркнуть и определить геополитическое и региональное значение Афганистана в разные исторические и политические периоды, выявить и сопоставить влияние внутренних и внешних факторов на процессы, происходящие в Афганистане и вокруг него, изучать закономерности реализации методов афганской политики сверхдержав.

Ключевые слова: Афганистан, советско-афганская война, Центральная Азия, «Сердце Азии», геополитика, стратегический коридор, зона безопасности, этнополитический конфликт, научно-техническая эпоха, геостратегический проект.

The 20th century has been given contradictory names by the representatives of different disciplines - "atomic age", scientific and technical age, then - the period of information revolution. In addition to that, the above-mentioned period was a period of universal, political-social conditions, world wars, social revolutions, collapse of empires and scientific-technical progress.

In this context, Afghanistan and the phenomenon of the Soviet-Afghan war becomes the subject of investigation.

At the end of the 20th century and at the beginning of the 21st century, Afghanistan became one of the most unstable countries in the East. In a relatively short period of time, a number of coups d'etat took places here, which were manifested in ethno-political contradictions, civil war, and large-scale foreign interventions.

Afghanistan is a landlocked country between South Asia and Central Asia [1, p. 3]. Afghanistan borders Pakistan to the south-east, Iran to the west, Turkmenistan-Tajikistan to the north, and China to the northeast. The area is about 652 thousand square kilometers, most of which is the Hindu Kush mountain range [2, p. 117].

According to geopolitical theorists, Afghanistan is located in a region of the world called Rimland, the strategic importance of which has been under scrutiny since the end of the 19th century. According to the American political scientist N. Spykman, "*Rimland is the key to world domination, so whoever controls it, controls the whole of Eurasia and whoever controls Eurasia, controls the destiny of the whole world*" [3, p. 6]. And according to modern political science circles, "*control over Afghanistan is automatically comparable to control over South Asia*" [4, p. 15]. The most pronounced, geopolitically unstable zone of conflicts in the above-mentioned region is especially connected with Afghanistan. The growing presence of regional and world powers in the region, the conflict of their interests turned Afghanistan into a center of geopolitical confrontation.

The aspirations of the leading powers were to transform the structures of the state-political systems of Afghanistan in the first place, and finally to establish control over the internal resources, communications and basic infrastructure of the Afghan state [17].

Afghanistan's geopolitical position plays an extremely important role in both the country's domestic and foreign policy. Over time, with Afghanistan's extremely favorable geostrategic position, the influential neighboring countries have tended to expand their sphere of influence in the Central Asian region and particularly in Afghanistan. Researchers - historians, geographers,

representatives of other disciplines - have given this country various names: "Gates of India", "Eastern Gate of the Islamic World", "Crossroads of Civilizations", "Crossroads of Conquerors", "Strategic Corridor", "Heart of Asia", etc. [5; 6, p. 381].

Throughout its historical development, Afghanistan's geopolitical and regional significance has grown exponentially; the strategic interest of the regional and world powers in the latter has been primarily linked to global competition for control, domination, influence, and advocacy. The result of this kind of competition were the crises, armed conflicts, local wars, weakening of the state, periodic coups, uprisings, unprecedented growth of religious intolerance, revolutions and civil strife in the internal political life of Afghanistan. It can also be emphasized that the above-mentioned political processes, the similar development of events in the country, in fact, mainly proceeded in accordance with the scenarios of geopolitical players. Eventually, these processes led to political and social instability in Afghanistan.

It should be noted that the Central Asian region is considered one of the key hubs for increasing tension in the system of geopolitical processes in the modern world. From a geographical, historical, political and religious point of view, Afghanistan is a corridor connecting the region, as a result of which the interest and competition of the world's leading powers towards the latter has increased [7, pp. 162-192]. The world system of international relations has undergone new transformations, as a result of the aggravation of the geopolitical struggle, new models of expression have appeared. In the second half of the 20th century, global changes took place - manifestations of systemic development, which significantly affected the complete transformation of geopolitical and socioeconomic ties in the region.

The significance of this region, in addition to natural resources (hydrocarbon resources), is determined by its geographical location. Afghanistan's position is unique in this respect: at the crossroads of Asia-Europe, East-West, North-South, intercontinental, international transport routes, at the crossroads of three dominant world religions: Christianity, Islam and Buddhism. The famous Eastern poet Muhammad Iqbal considered Afghanistan the "heart of Asia", and in the early 20th century, Indian viceroy Lord Curzon described Afghanistan's position as Asia's "captain's bridge" [8, pp. 17-18].

It must be borne in mind that the change of the world order takes place through the complex, divergent processes of the formation of new systems of international relations. At the same time, the geopolitical interests of the superpowers and

regional powers clash over the formation of different systems, as a result of which an ambiguous situation of uncertainty, contradictory solutions and approaches is created in the given region over internal political and foreign policy crises. A typical example of such a situation is the crisis around Afghanistan, where the severity of ethno-political and interstate conflicts has not yet tended to subside.

The new alignment of geopolitical forces in the Central Asian region may have a negative impact on the military-political situation in Afghanistan, as it remains in the traditional area of interest not only of Great Britain but also of other world powers [9, pp. 653-658; 10, p. 22; 11, pp. 83, 86]. Britain, the most powerful superpower of the early 19th century, has repeatedly worked out plans for the conquest of Afghanistan, including the removal of unwanted rulers (even to the point of physical destruction) and it is obvious that the latter was a strategic task to bring to power more manageable regimes in Afghanistan, which are ready to give up full control of the country [12, pp. 701-725]. In this context, Great Britain planned to create a security (buffer) zone, which would protect its rights against India from possible Russian threat [13, p. 36]¹. At the same time, the British side planned to create a platform for intervention in the Central Asian region, aimed at preventing the advance of the Russian Empire in the region and consolidating its political presence.

It is logical that the Russian Empire, then the USSR, defending and expanding their geopolitical interests and influence, were not free from interfering in the internal affairs of Afghanistan. Until 1947 (India's independence from Great Britain) Afghanistan maintained its status as a "security zone". Nevertheless, Afghanistan continued to serve as a "safe haven" for the USSR, protecting Soviet Central Asia from outside influence [14, p. 5]. In the 20th century, the British ceded the lead in regional processes to the United States, which sought to gain control and expand its influence in the region of Central Eurasia, a vital area of the USSR and Russia.

In modern Afghanistan, the interests of not only two superpowers collide, but also the coalition interests of a number of other powers, especially Iran, Pakistan, various Islamic forces and organizations, China, India, Turkey, and to some extent the post-Soviet republics of Central Asia. One of the main geopolitical tasks of these countries is the definition and implementation of control mechanisms over the region [15, p. 276].

The geopolitical significance of Afghanistan is conditioned by the following factors:

1. The country is rich in vital natural resources.

2. It is located at the crossroads of the Central Eurasian region and plays an important role in the New Silk Road project, which aims to create a common market and transport corridor in the region.

Based on the above, it can be noted that Afghanistan will soon remain a zone of vital interests of regional and world powers. Historically, the leading powers in the area have not been able to establish common mechanisms, to establish a balance of interests, in terms of which the idea of researcher A. Borokhova is understandable that *"History is like a play, where the costumes, the decorations and the characters are updated, and the content remains the same"* [16, p. 56].

The military conflicts and wars in the history of Afghanistan have a continuous sequence; it should be noted that as a result of foreign interventions and the civil wars, the Afghan people suffered enormous, irreparable damage. The most negative consequence was the mass migration of the population, as a result of which more than a third of the population left the homeland. Afghanistan became the epicenter of a violent, bloody armed conflict that endangered not only the security of the country but also the security of the region, indirectly affecting the setting of global security agenda priorities.

At different historical periods, Afghanistan has gone through a period of long-term crises. These crises were characterized by sharp divisions, the dichotomy of the society, the use of different social groups to establish and strengthen political hegemony, the expression of the group interests of the ruling elite, which were conditioned by Afghanistan's supra-strategic position of influence on regional processes. It should be noted that national, ethnic-religious elements were involved in the systemic crisis processes, as a result of which Afghanistan became a source of dangers, challenges and threats to the region and the world community.

List of used literature

1. **Martin Ewans**, Afghanistan A Short History of Its People and Politics, New York: HarperCollins Publishers, 2002.
2. **Humlum, Johannes**, La géographie de l'Afghanistan; étude d'un pays aride. Copenhagen: Gyldendal. 1959.
3. **Nicholas John Spykman**, The Geography of the Peace, ed. Helen R. Nicholl, New York: Harcourt, Brace, 1944.
4. **Laruelle M., & Peyrouse S.**, Globalizing Central Asia: Geopolitics and Challenges of Economic Development. New York: Routledge, 2015.

¹ 1850s The Prime Minister of Great Britain Palmerston (1855-1858) believed that "Afghanistan should be either ours or Russian."

5. **Starr S., Frederick C., Kuchins A.**, The Key to Success in Afghanistan. A Modern Silk Road Strategy // Silk Road Paper. May 2010.
6. **Искандаров К.**, Общественно-политические движения в Афганистане: 1945-2001 гг.: диссертация ... д-ра ист. наук: 07.00.02, 07.00.03 / К. Искандаров. – Душанбе, 2004, 381 p.
7. **Rajat Ganguly**, Kin State Intervention in Ethnic Conflicts: Lessons from South Asia, SAGE Publications, New Delhi, 1998, pp. 162-192.
8. **Lipsett, H. C.** *Lord Curzon in India: 1898-1903*. RA Everett & Company, 1903.
9. **Huntington E.**, The Anglo-Russian Agreement as to Tibet, Afghanistan, and Persia // Bulletin of the American Geographical Society. 1907. Т. 39. №. 11. pp. 653-658.
10. **Curtis W. E.**, Turkestan: The Heart of Asia. – New York, 1911.
11. Habberton W. Anglo-Russian Relations Concerning Afghanistan. 1837-1907. – Univ. of Illinois at Urbana, 1937.
12. Tripodi C., Grand Strategy and the Graveyard of Assumptions: Britain and Afghanistan, 1839–1919 // The Journal of Strategic Studies. 2010. Т. 33. №. 5. pp. 701-725.
13. **Bourne K.**, The Foreign Policy of Victorian England. 1830-1902. – Oxford, 1970.
14. **Искандаров К.**, Политические партии и движения Афганистана во второй половине XX века / К. Искандаров. – Душанбе: Ирфон, 2004.
15. **Мирзоев С. Т.**, Значимость Афганистана в геополитической архитектуре Евразии: исторические и современные аспекты // Вестник Таджикского национального университета, Серия социально-экономических и общественных наук, 2017. №2/6.
16. **Борохов А. Э.**, Афоризмы на все случаи жизни / А.Э. Борохов. – Смоленск, 2007.
17. Central Statistics Organization of Afghanistan: Statistical Yearbook 2012-2013: Area and administrative Population, <https://inlnk.ru/1P1jK> (15.10.2021)

Содана/Հանձնվել է՝ 12.11.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 19.11.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 26.11.2021

ОБОРОНА И БЕЗОПАСНОСТЬ

Великая победа – влияние на развитие военной стратегии, оперативного искусства и тактики

УДК 355.4

Корабельников Александр А.

Заслуженный деятель науки РФ, доктор военных наук, профессор, полковник
robot1949@yandex.ru

Оганесян Гайк О.

кандидат военных наук, полковник
hayk.hovhannisyan79@gmail.com

Ключевые слова: Великая Отечественная война, военная стратегия, оперативное искусство, тактика

Մեծ Հայրենական պատերազմի ազդեցությունը ռազմական ռազմավարության, օպերատիվ արվեստի եւ մարտավարության զարգացման վրա **Կորաբելնիկով Ալեքսանդր Ա.**

ՌԴ գիտության վաստակավոր գործիչ, ռազմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, գնդապետ
robot1949@yandex.ru

Հովհաննիսյան Հայկ Հ.

ռազմական գիտությունների թեկնածու, գնդապետ
hayk.hovhannisyan79@gmail.com

Ամփոփագիր. Հոդվածում հեղինակները մանրակրկիտ վերլուծել են Մեծ Հայրենական պատերազմի ընթացքի և զարգացումների ազդեցությունը ռազմական ռազմավարության, օպերատիվ արվեստի և զորքերի մարտավարության վրա: Մասնավորապես հոդվածում նշվում է խորհրդային ռազմական ղեկավարության մշակած և պատերազմում հաջողությամբ կիրառած ռազմավարական գործողությունների նոր ձևի՝ ռազմաճակատների խմբի հարձակողական օպերացիաները: Խորհրդային ռազմավարությունը հաջողությամբ լուծել է նաև պաշտպանական օպերացիաների խնդիրը ռազմավարական պահուստների ստեղծման և կիրառման հիմնախնդիրը: Չորքերի մարտավարության առումով լուծվել էր հիմնական հիմնախնդիրներից մեկը՝ հակառակորդի պաշտպանության մարտավարական գոտու ճեղքումը: Այն լուծվում էր զորամիավորումների և զորամասերի՝ ճեղքման գոտու նեղացմամբ, զորքերի մարտավարական խտության, ավելացմամբ, հակառակորդի կրակային խոցման ուժեղացմամբ և զորքերի մարտակարգերի խորության ավելացմամբ:

Հանգուցաբառեր. Մեծ Հայրենական պատերազմ, ռազմական ռազմավարություն, օպերատիվ արվեստ, մարտավարություն:

The Influence of the Great Patriotic War on the Evolution of Military Strategy, Operational Art and Tactics

Korabelnikov Alexander A.

Honored Scientist of the Russian Federation Doctor of Military Sciences, Professor, Colonel
robot1949@yandex.ru

Hovhannisyan Hayk H.

PhD of Military Sciences, Colonel
hayk.hovhannisyan79@gmail.com

Annotation. the article, the authors carefully show the influence of the course and development of the Great Patriotic War on military strategy, operational art and tactics. It is noted that the Soviet military leadership developed and successfully applied fundamentally new forms of strategic actions during the war – offensive operations of a group of fronts, as well as the Soviet strategy successfully solved the problem of creating and using strategic reserves. With regard to combined-arms offensive combat, one of the main problems was solved – the breakthrough of the enemy's tactical defense zone. It was solved in different ways: the narrowing of the breakthrough areas of units and formations, the growth of tactical densities of troops, artillery and tanks of direct tank support, the strengthening of enemy fire damage, the increase in the depth of the combat formations of troops.

Keywords. The Great Patriotic War, military strategy, operational art, tactics.

Война, навязанная Советскому Союзу, представляла собой небывалую в истории по масштабам и ожесточённости битву против наибо-

лее реакционной ударной силы империализма – гитлеровского фашизма, ставившего своей целью уничтожение первого в мире социалис-

тического государства, установление мирового господства.

Ни один из фронтов второй мировой войны (*североафриканский, итальянский, западноевропейский, американо-японский*) не имел столь продолжительных, непрерывных и напряжённых военных действий, как советско-германский. В течение всей войны там действовали в среднем до 70% всех дивизий фашистской Германии, т.е. из четырёх солдат гитлеровского вермахта трое постоянно воевали на востоке и только один – на западе.

На советско-германском фронте было уничтожено, разгромлено или пленено 507 немецко-фашистских дивизий. Советские войска уничтожили большую часть боевой техники противника: 167 тыс. орудий, 48 тыс. танков, до 77 тыс. самолётов. Около 100 дивизий потеряли на советско-германском фронте союзники фашистской Германии. Армии США, Великобритании и других участников антигитлеровской коалиции вывели из строя 176 дивизий, т.е. менее 1/3 всех разгромленных дивизий Гитлеровской Германии и её союзников. Людские потери Германии на советско-германском фронте составили свыше 73%, понесённых ею во второй мировой войне.

В Обращении к народу 10 мая 1945 года И. В. Сталин говорил: *«Великие жертвы, принесённые нами во имя свободы и независимости нашей Родины, неисчислимы лишения и страдания, пережитые нашим народом в ходе войны. Напряжённый труд в тылу и на фронте, отданный на алтарь Отечества, не прошли даром и увенчались полной победой над врагом. Вековая борьба славянских народов за своё существование и свою независимость окончились победой над немецкими захватчиками и немецкой тиранией».*

Во время Второй мировой войны в освобождении 11 европейских стран участвовало около 9 млн. советских воинов. Безвозвратные потери Красной Армии при освобождении государств Европы составили: в Польше – 600212 человек; в Чехословакии – 139918 человек; в Венгрии – 140004 человек; в Германии – 101961 человек; в Румынии – 68993 человек; в Австрии – 26006 человек; в Югославии – 7995 человек; в Норвегии – 3436 человек; в Болгарии – 977 человек. Безвозвратные потери Красной Армии при «освобождении Европы» составили около 1 миллиона человек, а всего общие безвозвратные потери в войне с Германией и Японией (убито, пропало без вести, попало в плен и не вернулось из плена, умерло от ран, болезней и несчастных случаев) советских вооружённых сил вместе с пограничниками и внутренними войсками составили 8 668 400 военнослужащих. Всего было

освобождено около 50% европейских государств. Совокупное население освобождённых Красной Армией стран составило более 120 000 000 человек в 16 независимых на настоящий момент странах Европы. В освобождении ещё шести стран Красная Армия участвовала вместе с союзниками.

22 июня в 4 часа утра началась Великая Отечественная война, продолжавшаяся 1418 дней и ночей. В первый же день боев фашисты уничтожили 1200 советских самолетов, свыше 800 из них – на аэродромах. Всего в боевых действиях в годы войны участвовало 34 476 700 советских военнослужащих. В Армию и на Флот было призвано 490 тысяч женщин.

В числе жертв той войны 13,7 миллиона человек составляет мирное население, из них преднамеренно было истреблено оккупантами 7,4 миллиона. 2,2 миллиона погибли на работах в Германии, а 4,1 миллиона умерли от голода в оккупации. В битве за Москву с 30 сентября 1941 г. по 20 апреля 1942 г. погибло более 2 400 000 советских граждан. На временно оккупированной территории СССР нацистами было казнено 7,4 миллиона человек мирного населения, в том числе 221000 детей.

С учетом новейших архивных данных сотрудники Генштаба Вооружённых Сил России приводят сведения (1998 г.) о погибших в течение четырех лет войны: безвозвратные потери Красной (Советской) Армии составили 11 944 100 человек, в том числе погибло 6 885 000 человек, пропало без вести и пленено 4 559 000. В общей сложности Советский Союз потерял 26 600 000 граждан.

За три года войны (июнь 1941 – июнь 1944 гг.) людские потери в Германии составили 6,5 миллиона убитых, раненых и пропавших без вести. Самые большие потери она понесла в ходе войны против СССР. Летом 1941 года погибло 742 тысячи немецких солдат, тогда как в войне против Польши, Франции, Англии, Норвегии, Бельгии, Голландии, Дании и балканских стран Германия потеряла 418 805 солдат.

В СССР разрушено 1710 городов, более 70 тысяч деревень, 32 тысячи заводов и фабрик, разграблено 98 тысяч колхозов...

Прямые расходы на ведение войны всех участвовавших в ней стран составляют 1117 млрд. долларов (включая военные расходы на войну в Китае в 1937 г.). Стоимость разрушений составила 260 млрд. долларов, из которых в СССР – 128 млрд., в Германии – 48 млрд., во Франции – 21 млрд., в Польше – 20 млрд., в Англии – 6,8 млрд.

Одним из страшнейших моментов Великой Отечественной войны стала Ленинградская

блокада, длившаяся 880 дней и прорванная 27 января 1944 г. Численность жертв её превосходит потери США и Великобритании, вместе взятые, за всю Вторую мировую войну. Впервые эти данные были обнародованы на Нюрнбергском процессе, а в 1952 г. опубликованы в СССР. Сотрудники Ленинградского отделения Института истории СССР АН СССР пришли к выводу, что в Ленинграде в период фашистской блокады от голода умерли не менее 800 тысяч человек. Во время блокады ежедневная норма хлеба для рабочих составляла всего 250 г., для служащих, иждивенцев и детей – вдвое меньше. В конце декабря 1941 года хлебная пайка стала почти вдвое тяжелее – к этому времени значительная часть населения погибла.

Каждый пятый воевавший в Великой Отечественной войне отмечен наградой. Всего же звание Героя Советского Союза присвоено 11 681 воину, а 2 532 человека являются полными кавалерами ордена Славы.

Подводя итог вышесказанному, можно сделать следующий вывод:

Мы победили не потому, что, как заявляют некоторые новоявленные историки, немцев «трупами завалили», – современные исследования соотношения потерь показывают, что **верхней границей соотношения безвозвратных боевых потерь Красной Армии и вермахта является соотношение 1,3:1**. Мы победили потому, что **превозмогли немцев во всём**, наши солдаты и командиры научились воевать лучше них, наша промышленность превзошла промышленность Германии и её союзников.

Наши учёные и инженеры создали уникальные, не имеющие аналогов образцы боевой техники, многие из которых на тот момент времени были лучшими в мире: танки Т-34, КВ, ИС-2, самоходные артиллерийские установки СУ-100, ИСУ-152 «Зверобой», реактивный миномёт БМ-13 «Катюша», штурмовик Ил-2, истребители «Як-1», МиГ-3, Ла-5, «ЛаГГ-3», бомбардировщики Пе-2, Ар-2, Ту-2, дальние бомбардировщики Ер-2, ДБ-3 (Ил-4), ТБ-7. Наши артиллерийские орудия, такие как 57-мм противотанковая пушка ЗиС-2, дивизионная 76,2-мм ЗиС-3, 122-мм гаубица М-30, 152-мм гаубица образца 1938 года (М-10), морские орудия: 130-мм Б-13, 100-мм Б-34, 45-мм универсальная пушка 21-К, по многим характеристикам превосходили немецкие образцы. За предвоенные годы наша промышленность выпустила новейшие корабли: 4 лёгких крейсера, ещё два крейсера вступили в строй после начала войны, которые несли уникальные 180-мм орудия в трёх трёхорудийных башнях, 6 кораблей класса лидер, которые были самыми быстроходными в мире среди кораблей своего класса, 30 эскадренных миноносцев проектов 7 и 7У, 18 сторожевых кораблей, 38 тральщиков, 8 речных мониторов, 477

боевых катеров. В боевом составе флота на 22 июня 1941 года находились 213 боеготовых подводных лодок 7 типов: тип Д «Декабрист», тип М «Малютка», тип Щ «Щука», тип С «Сталинцы», тип К «Катюша», тип П «Правда», подводные минные заградители: тип Л «Ленинцы».

Но главное заключается в том, что наш народ и на фронте, и в тылу совершил недостижимый для германцев воинский и трудовой подвиг. Так в чём заключалось превосходство советского военного искусства?

В военной стратегии:

К началу Великой Отечественной войны советская стратегия имела достаточно четкую систему взглядов на характер и способы ведения войны. Несмотря на ряд существенных недостатков, она в целом носила передовой характер, что позволяло в основном правильно готовить Вооруженные Силы. Советскую стратегию в годы войны отличали решительность и целеустремленность, умелое использование всех возможностей для достижения цели, глубокое предвидение и гибкость при выборе форм и способов стратегических действий.

В зависимости от конкретных условий Красная Армия применяла как стратегическую оборону, так и стратегическое наступление. Однако основным было стратегическое наступление. Из девяти военных кампаний семь были наступательными.

Стратегическое наступление Красной Армии отличалось по стоянно возрастающим размахом. Если в зимней кампании 1941/42 года оно развернулось на фронте до 2000 км, что составляло 50 проц. протяженности всего советско-германского фронта, и проводилось на глубину 150–400 км, то в летне-осенней кампании 1944-го оно последовательно велось в полосе 4500 км и на глубину 600–1100 км, а в 1945 году – на всем советско-германском фронте одновременно [1, с. 283].

Советская военная стратегия успешно решила проблему выбора направления главного удара в наступательных кампаниях. Он наносился, как правило, там, где нужно было добиться наибольших военно-политических результатов. При этом в совокупности учитывались политические, экономические и военные факторы. Так, в зимней кампании 1941/42 года главный удар был нанесен по самой опасной группировке противника – группе армий «Центр», которая угрожала Москве. Зимой 1942/43 года Красная Армия разгромила самую мощную группировку врага на сталинградском направлении, чем создала условия для развертывания активных наступательных действий на других участках советско-германского фронта. В летне-осенней кампании 1943-го и зимней 1944 года главные удары наносились на южном крыле советско-германского фронта в целях освобождения наиболее важных в экономическом отношении районов страны. Кроме

того, разгром коалиционных группировок врага на этом направлении положил начало развалу фашистского блока. В последующих наступательных кампаниях в Европе главные удары наносились на центральном направлении, что давало возможность выйти кратчайшим путем к центру Германии и достичь конечной цели войны.

Советская стратегия разработала и успешно применила во время войны принципиально новые формы стратегических действий – наступательные операции группы фронтов, которые осуществлялись в основном силами 2–4 фронтовых объединений с привлечением соединений дальней авиации, сил Военно-Морского Флота (на приморских направлениях), Войск ПВО страны, а в отдельных случаях и с участием крупных партизанских сил. Такие операции преследовали решительные цели, имели большой пространственный размах (развертывались на фронте от 300 до 1000 км и в глубину от 150 до 600–800 км), отличались разнообразием способов разгрома врага.

Новое слово советская стратегия сказала в подготовке и проведении операций на окружение, которые осуществлялись в различных условиях обстановки и различными способами. Об их высокой результативности свидетельствует тот факт, что из 130 вражеских дивизий, разгромленных в 1944 году, свыше половины было уничтожено и пленено в итоге проведения именно таких операций. Всего же в ходе минувшей войны было окружено и уничтожено советскими войсками более 200 соединений врага [2, с. 37].

В советском военном искусстве широкое применение нашли такие эффективные способы разгрома противника, как рассечение крупной группировки мощным ударом на большую глубину и уничтожение ее по частям (Белгородско-Харьковская, Висло-Одерская операции), дробление противостоящего врага на части несколькими ударами на широком фронте с развитием ударов в глубину и в стороны флангов с последующим уничтожением изолированных вражеских группировок (Белорусская операция, операция на Правобережной Украине).

Советской военной стратегии удалось успешно решить задачу организации и проведения контрнаступления в различных условиях. Под Москвой оно осуществлялось при общем превосходстве противника, под Сталинградом начиналось при примерном равенстве сил, под Курском советские войска перешли в контрнаступление после преднамеренной обороны, обладая общим превосходством в силах и средствах.

Наряду со стратегическим наступлением Красная Армия применяла и стратегическую оборону. В первом периоде войны переход к ней был вынужденным. Цель заключалась в том, чтобы сорвать наступление противника, ослабить и обескровить его ударные группировки, удержать

важные рубежи и экономические районы страны, выиграть время для создания резервов и подготовки контрнаступления. Оборонительные сражения велись на фронте общей протяженностью почти 4 тыс. км, враг продвинулся на глубину 850–1250 км. Однако уже в летне-осенней кампании 1942 года противник сумел удержать инициативу лишь на юго-западном направлении, ведя активные наступательные действия на фронте 750–1200 км.

В годы войны впервые были осуществлены стратегические оборонительные операции, к которым привлекались 1–3 фронта, дальняя авиация, ВМФ (на приморских направлениях) и Войска ПВО страны. В летне-осенних кампаниях 1941 и 1942 годов было проведено соответственно 9 и 3 стратегических оборонительных операции. В это время противник владел стратегической инициативой, имел значительное превосходство в силах и средствах. В отличие от них летом 1943 года под Курском была искусно подготовлена и проведена стратегическая оборонительная операция, которая носила преднамеренный характер, в условиях когда стратегическая инициатива находилась в наших руках и советские войска обладали общим превосходством в силах и средствах. Победу под Курском обеспечили высокая боеспособность и высокое моральное состояние советских войск, массовый героизм солдат, их хорошая выучка в использовании новых образцов оружия и военной техники. С точки зрения военного искусства здесь было всё продумано: правильная оценка обстановки, целесообразное решение на кампанию, тщательная подготовка к ней, твердое и гибкое руководство войсками в ходе сражения. За 50 дней кровопролитных боёв 30 немецких дивизий были разгромлены, в том числе 7 танковых; гитлеровцы потеряли более 500 тыс. солдат и офицеров, 1,5 тыс. танков, 3 тыс. орудий, свыше 3,7 тыс. самолётов. После поражения под Курском нацистская Германия больше не помышляла о наступлении. Контрнаступление советских войск переросло в общее наступление, которое длилось более пяти месяцев. В наступательных операциях были уничтожены стратегические группировки вражеских войск и выведено из строя огромное количество техники.

Почему провалилась попытка врага осуществить крупное наступление на советско-германском фронте и вернуть утраченную стратегическую инициативу? Одной из причин этого было то, что политические и военные руководители фашистской Германии игнорировали рост военного могущества Советского государства, пренебрегли учётом изменившегося соотношения сил. Примечательно, что военное превосходство над гитлеровской Германией и её союзниками было достигнуто, когда экономика фашистского блока ещё не исчерпала своих возможностей по увеличению военного производства. До середины 1944 г. Германия продолжала наращивать выпуск вооружения и боевой техники.

Для того чтобы захватить Севастополь, немецко-фашистским войскам понадобилось 250 дней для осады города и три штурма, причём первый штурм продолжался 11 дней, второй штурм – 16 дней, третий – 23 дня. Для освобождения Севастополя нашим войскам понадобилось 23 дня на подготовку штурма, и всего один 5-дневный штурм. Этот пример наглядно доказывает превосходство советского военного искусства.

Советская стратегия успешно решила проблему создания и использования стратегических резервов. В ходе войны были найдены наиболее приемлемые организационные формы резервных соединений и объединений (резервные корпуса, армии, фронты и другие), совершенствовались способы создания стратегических резервов, улучшения их технической оснащённости и повышения эффективности применения. Если к началу летне-осенней кампании 1942 года в резерве Ставки ВГК находилось более 204 тыс. личного состава, 2300 орудий и минометов и 200 танков, то к летне-осенней кампании 1944 года эти цифры возросли до 607,6 тыс., 8700, 1800 соответственно. Это позволило Советскому Верховному Командованию провести тщательный анализ соотношения сил и перспектив войны, позволил переносить удары с одного направления на другое. В 1944 году стратегические операции (*десять сталинских ударов*) проводились последовательно в целях поочерёдного разгрома наиболее боеспособных группировок вооружённых сил противника, освобождения западных областей нашей Родины, а также народов Европы от фашистского ига.

В ходе войны успешно функционировала советская система стратегического руководства. Все важнейшие вопросы ведения войны, мобилизации и максимального использования ресурсов страны решались ЦК КП и Государственным Комитетом Обороны. Высшим органом руководства вооружённой борьбой была Ставка Верховного Главнокомандования. Через Генеральный штаб и другие подчинённые ей органы она разрабатывала планы строительства Вооружённых Сил, определяла наиболее эффективные формы и способы ведения военных действий, планировала и готовила кампании и стратегические операции, создавала стратегические группировки войск для их проведения, обеспечивала стратегическое взаимодействие, осуществляла непосредственное руководство Вооружёнными Силами, решала проблемы подготовки и использования стратегических резервов. Генеральный штаб являлся основным рабочим и творческим органом Ставки.

В оперативном искусстве:

Великая Отечественная война подтвердила приоритетные позиции советского оперативного искусства в мировой военной науке и практике. Особенно это проявилось в искусстве подготовки и осуществления фронтовых и армейских наступательных операций. Были успешно решены следую-

щие задачи: искусное и скрытное создание ударных группировок; умелый выбор направления главного удара; решительное массирование сил и средств на главных направлениях; достижение оперативно-тактической внезапности; быстрый прорыв тактической зоны обороны и стремительное развитие тактического успеха в оперативный; умелое использование танковых и механизированных войск, действовавших в качестве подвижных групп фронтов и армий; непрерывное преследование врага, его окружение и уничтожение по частям. В Красной Армии были впервые разработаны методы артиллерийского и авиационного наступления, обеспечивающие поражение противника на всю его глубину [3, с. 33].

Например, в тяжелейшей военно-политической обстановке, 29 ноября 1941 года наши войска освободили на юге Ростов-на-Дону, а на севере освободили Тихвин. Сковав боями южную и северную группировки немецких войск, наше командование создало благоприятные условия для наступления Красной Армии под Москвой. Не сибирские дивизии обеспечили возможность перехода в наступление наших войск, а резервные армии, созданные Ставкой и подтянутые к Москве перед переходом в наступление. Уместно обратиться к воспоминаниям А.М. Василевского, красноречиво отражающим ситуацию этого периода войны: *«Крупным мероприятием явилось завершение подготовки очередных и внеочередных резервных формирований. На рубеже Вытегра–Рыбинск–Горький–Саратов–Сталинград–Астрахань создавался новый стратегический рубеж для Красной Армии. Здесь на основании решения ГКО, принятого ещё 5 октября, формировалось десять резервных армий. Создание их на протяжении всей Московской битвы было одной из основных и повседневных забот ЦК партии, ГКО и Ставки. Мы, руководители Генерального штаба, ежедневно при докладах Верховному Главнокомандующему о положении на фронтах детально сообщали о ходе создания этих формирований. Без преувеличения можно сказать: в исходе Московской битвы решающее значение имело то, что партия и советский народ своевременно сформировали, вооружили, обучили и перебросили под столицу новые армии»*.

И если в июне 1941 года на нас внезапно напали немецкие войска, то в декабре 1941 года под Москвой на немцев внезапно напали советские войска. Несмотря на глубокий снег и морозы, наша армия успешно наступала. В немецкой армии началась паника. Только вмешательство Гитлера предотвратило полный разгром немецких войск. Чудовищная сила Европы, столкнувшись с русской силой, не смогла нас одолеть и под ударами советских войск побежала назад, на запад. В 1941 году наши прадеды и деды отстаивали право на жизнь и, встречая Новый 1942 год, провозглашали тосты за Победу.

Необходимо обратить внимание читателей на обстоятельства, о которых умалчивают наши исследователи. Ведь соединениям и объединениям Красной Армии пришлось штурмовать, брать с боем намного больше городов, других населённых пунктов, чем вермахту, потому что кроме захваченных Германией городов СССР нам пришлось выбивать немцев из городов густонаселённой Европы, которые немцам штурмовать не приходилось. И если в Советском Союзе мы выбивали немцев из населённых пунктов, которые они до этого с боем захватывали, то о населённых пунктах Восточной Европы этого сказать нельзя, потому что подавляющее большинство из них сдались немцам без боя. В Европе нашей армии пришлось штурмовать как веками укрепляемые районы восточной Пруссии, так и крупные каменные города Венгрии, Румынии, Чехословакии Австрии, Польши и других стран, а также Берлин. Невозможно преувеличить трудности взятия таких объектов. Но эти трудности командными кадрами и личным составом соединений и объединений были блестяще преодолены. К этому времени значительно окрепли и выросли наши командные кадры, которые научились бить врага, применяя различные формы ведения боевых действий.

В годы войны значительно обогатилась теория и практика оперативной обороны. В первые же дни стало ясно, что во взглядах на неё есть серьезные просчеты. Ее пришлось вести в исключительно сложных условиях и значительно больших масштабах, чем это предполагалось. Допущенные в предвоенные годы ошибки исправлялись в ходе тяжелейших кровопролитных сражений. В результате их анализа был сделан вывод, что проблема оперативной обороны всесторонне может решаться не в армейской, а во фронтовой оборонительной операции. Армейская операция же является лишь составной частью фронтовой. Одновременно опыт первых оборонительных операций показал, что, для того чтобы остановить вторжение крупных группировок врага, сил одного фронтового объединения недостаточно. Поэтому большая часть оборонительных операций фронтов осуществлялась в рамках стратегической оборонительной операции, проводимой Ставкой с привлечением нескольких фронтов, а на приморских направлениях – и сил флота. Однако имели место и самостоятельные фронтовые оборонительные операции (особенно во втором и третьем периодах войны).

Недостаточная подготовленность наших войск к отражению внезапной агрессии привела к тому, что фронты и армии, переходя к обороне на широком фронте (армия – 100–200, фронт – 300–500 км и более), вынуждены были вести очаговую оборону, в линейных боевых порядках, с наличием больших разрывов и открытых флангов в оперативном построении. Противотанковая и противовоздушная оборона была малоэффективной, слабо осуществлялось инженерное оборудование мест-

ности [4]. Все это удалось в значительной степени преодолеть в оборонительных операциях на ближних подступах к Москве, Ленинграду и Сталинграду. Увеличение плотности сил и средств на наиболее опасных направлениях, возрастание глубины оперативного построения войск, повышение эффективности противотанковой и противовоздушной обороны, улучшение инженерного оборудования местности позволяли срывать замыслы врага.

В последующем опыт организации оперативной обороны, полученный в первые месяцы войны, непрерывно совершенствовался. Во втором и третьем периодах фронты и армии имели чаще всего двухэшелонное построение в сочетании с сильными (общевойсковыми, танковыми, артиллерийско-противотанковыми) резервами и подвижный отряд заграждений. Важнейшим принципом построения обороны становится массирование сил и средств; одним из основных требований при переходе к ней – развитое инженерное оборудование местности. Во фронтах при наличии времени создавалось четыре – шесть оборонительных полос (рубежей), из них: две – в тактической зоне, одна – армейская, один – три фронтовых рубежа. Летом 1943 года под Курском глубина инженерного оборудования местности в полосах Центрального и Воронежского фронтов достигала 80–100 км. Основу системы противотанковой обороны составляли противотанковые опорные пункты и противотанковые районы. Главным принципом её организации было массирование противотанковых средств на предполагаемом направлении главного удара противника и маневр ими в ходе операции. Для борьбы с танками привлекались все виды артиллерии, в том числе реактивная и зенитная.

Важнейшие фронтовые и армейские операции Великой Отечественной войны проводились, как правило, при участии соединений и оперативных объединений всех видов Вооруженных Сил. В ходе их развивалось оперативное искусство не только Сухопутных войск, но и ВВС, ВМФ и Войск ПВО страны. В целом за годы войны оно обогатилось многими новыми положениями, обеспечивающими эффективное применение объединений и соединений всех видов Вооруженных Сил и родов войск в совместных и самостоятельных операциях.

В тактике:

В ходе войны под влиянием многих факторов (количественный рост и качественное улучшение боевой техники и вооружения, боевой опыт и др.) тактика боевых действий быстро прогрессировала. Наступательный бой в годы войны велся в самых различных условиях. Наиболее характерными из них были следующие:

- наступление на противника, поспешно перешедшего к обороне (особенно часто велось в первом периоде войны);
- наступление на противника, перешедшего к обороне на заранее подготовленных рубежах. В этом случае наступление носило характер одно-

временного подавления всей оборонительной полосы с последующим прорывом, развитием успеха, окружением, захватом в плен или уничтожением противника. Такое наступление требовало тщательной предварительной подготовки;

- наступление на укрепленный район или на сильно укрепленные позиции противника. В таком случае наступление велось путём последовательного овладения опорными пунктами и прорыва укрепленных полос. Это наступление требовало наиболее мощных средств разрушения и более длительной подготовки [4].

Ведущая роль в прорыве тактической обороны противника принадлежала ударным общевойсковым стрелковым соединениям, взаимодействовавшим с артиллерией, танками и авиацией. Основная задача ударных стрелковых дивизий состояла в прорыве всей тактической зоны обороны противника в первый день наступления. В решении этой задачи выбор направления главного удара являлся одним из важнейших вопросов военного искусства. Опыт боевых действий показал, что направление главных ударов дивизий целесообразно определять старшему начальнику. Главный удар соединения и части обычно наносился по наиболее слабым местам обороны противника в целях быстрого выхода на фланги и в тыл его важнейшим группировкам, с последующим их окружением и уничтожением. Главные удары всегда наносились по самым выгодным с точки зрения интересов операции направлениям. Это ещё раз свидетельствует о том, что тактические действия наших войск всегда подчинялись задачам осуществления операции в целом.

Важнейшее положение советского военного искусства о необходимости решительного массирования сил и средств на направлении главного удара получило широкое применение и в тактическом масштабе. В ходе войны шел непрерывный процесс повышения степени массирования сил и средств на участках прорыва. В первом периоде войны наши командные кадры ещё недостаточно владели искусством массирования, и одним из следствий этого являлось медленное наступление войск. Это видно на примере наступления 8-й гв. стрелковой дивизии 16-й армии в декабре 1941 года и 331-й стрелковой дивизии 20-й армии в январе 1942 года в битве под Москвой. При расчете необходимых плотностей наше командование исходило из необходимости быстрого прорыва всех позиций и полос обороны противника. Опыт войны показал, что для преодоления глубокой, многополосной и плотно занятой обороны необходимо иметь не только мощный первый эшелон, но и достаточно сильные вторые, а иногда и третьи эшелоны и резервы.

Высокие тактические плотности обеспечивали нам не только нанесение мощного первоначального удара по вражеским войскам, оборонявшимся в первом эшелоне, но и непрерывное наращивание силы удара в глубине обороны, что явилось одним из решающих условий быстрого развития прорыва и всего наступления в целом.

Таким образом, благодаря искусному массированию сил и средств, прорыв глубокоэшелонированной позиционной обороны противника осуществлялся успешно, а наступление развивалось в высоком темпе.

В период войны получили дальнейшее развитие боевые порядки стрелковых войск. Деление боевого порядка на «ударную» и «сковывающую» группы, а также действия подразделений в наступлении отдельными группами, применявшиеся в первом периоде войны, себя не оправдали. К началу второго периода войны советские войска перешли к одноэшелонному построению боевых порядков во всех звеньях, что соответствовало характеру обороны противника и принесло положительные результаты. Стрелковые взводы стали строиться в цепь, роты, батальоны и полки – в линию, углом вперед или назад, уступом вправо или влево. Такое построение боевых порядков облегчало управление войсками, обеспечивало атаку переднего края обороны противника одновременно всеми силами и приводило к значительному возрастанию мощи первоначального удара. При этом создавались условия для наиболее эффективного использования огня стрелкового и автоматического оружия пехоты, что при недостатке артиллерии и минометов имело большое значение. Как известно, оборона противника носила в то время очаговый характер и была неглубокой. Но когда к лету 1943 года изменились условия ведения боя, резко повысились возможности частей и соединений и перед нашими войсками возникли задачи в быстром темпе прорывать глубокоэшелонированную позиционную оборону врага, мы снова перешли к глубокому построению боевых порядков стрелковых корпусов, дивизий и полков, сохранив построение боевого порядка рот в линию взводных цепей. Эшелонирование боевых порядков обеспечивало непрерывное наращивание ударов из глубины в ходе прорыва позиционной обороны врага.

В связи с появлением новых и усовершенствованием старых средств борьбы, а также с усложнением характера боя изменяется и состав элементов боевого порядка. В 1944 году окончательно оформились полковая, дивизионная и корпусная артиллерийские группы. Был уточнен состав противотанковых резервов, подвижных

отрядов заграждений. Сильные противотанковые резервы и подвижные отряды заграждений стали обязательными элементами боевого порядка стрелкового полка, дивизии и корпуса в наступательном бою. Боевой опыт показал, что в решении, вопроса о формах построения боевых порядков не может быть шаблона. Лишь всесторонний учет всех условий боевой обстановки может привести к наиболее целесообразному решению этого вопроса и обеспечить успех в выполнении боевых задач.

Война показала решающее значение высоких темпов прорыва тактической зоны обороны для обеспечения успеха наступательной операции в целом. В первом периоде войны мы не смогли создать необходимых условий для ведения стремительного прорыва и поэтому он осуществлялся, как правило, медленно. Во втором периоде войны способы прорыва значительно улучшились, что было обусловлено дальнейшим оснащением войск боевой техникой, возрастанием боевого мастерства командного состава и творческим развитием тактики. При этом большое значение имело изменение способов действий артиллерии, которая стала не только подготавливать атаку огнем, но и непрерывно поддерживать пехоту и танки в ходе прорыва или, как говорили до недавнего прошлого, «наступать вместе с пехотой и танками».

В третьем периоде войны войска получали более глубокие задачи, которые требовали и более высоких темпов наступления. В это время в повышении темпов прорыва тактической зоны обороны противника были достигнуты некоторые успехи за счёт более организованной и мощной поддержки наступления артиллерией и авиацией, усиления пехоты танками и более глубокого построения боевых порядков наступающих войск. Нельзя не учитывать и то обстоятельство, что значительно повысилось и боевое мастерство личного состава войск. В некоторых случаях в дивизиях с целью повышения темпов наступления создавались передовые (подвижные) отряды с задачей захвата с ходу определенных рубежей (объектов) в глубине главной полосы или на второй полосе обороны противника. Успешные действия передовых отрядов положительно сказывались на общем темпе прорыва и позволяли быстрее превращать тактический успех в оперативный.

Боевой опыт подтвердил прямую зависимость успешного исхода боя от умелого согласования усилий всех родов войск. Поэтому организация и осуществление взаимодействия сил и средств являлись решающим условием достижения успеха в бою. Организация и поддержание взаимодействия войск усложнялись по

мере увеличения количества различных видов оружия и боевой техники, принимавших участие в бою, а также с появлением новых элементов в боевых порядках соединений. Методы организации взаимодействия непрерывно совершенствовались. Этому, в частности, способствовало то обстоятельство, что в третьем периоде войны значительное количество средств усиления стало поступать не только в распоряжение командиров дивизий, но и в распоряжение командиров полков и даже батальонов. Усиление батальонов и полков повышало их самостоятельность в бою.

Непрерывно совершенствовалось управление войсками.

В ходе войны неуклонно повышалась роль командующего армией как организатора общевойскового боя. Практика показала, что от исхода боя на направлении главного удара армии в значительной степени зависел исход операции в целом. Поэтому командующие войсками армий конкретно занимались вопросами организации боя и взаимодействия сил и средств в подчиненных соединениях, что способствовало успешному осуществлению наступательных боев и операций. С целью улучшения управления и взаимодействия войск все больше развивалась практика приближения и совмещения наблюдательных и командных пунктов общевойсковых командиров с соответствующими пунктами командиров частей и соединений родов войск. Пункты управления приближались к войскам, что способствовало повышению его устойчивости. Основным средством управления в первом периоде войны являлась проводная связь, в последующие периоды таким средством становится радио.

Таким образом, в общевойсковом наступательном бою была решена одна из основных проблем – прорыв тактической зоны обороны противника. Она решалась разными путями: сужением участков прорыва частей и соединений, ростом тактических плотностей войск, артиллерии и танков непосредственной поддержки танков, усилением огневого поражения противника, увеличением глубины боевых порядков войск. Изыскивались способы улучшения взаимодействия в общевойсковом бою.

Как же шло развитие тактической, обороны Красной Армии в годы войны?

В первые месяцы войны стрелковые дивизии из-за недостатка средств вынуждены были обороняться на широком фронте – в 20–30 км и более, создавая только одну полосу обороны глубиной в 3–5 км. Штатный состав стрелковой дивизии не позволял создавать на таком широком фронте необходимые плотности. Основу обороны составляли батальонные

районы, но между ними часто оставались промежутки, простреливаемые пулеметным и артиллерийско-минометным огнем. Батальонные районы обороны оборудовались отдельными стрелковыми окопами, пулеметными площадками, позициями для минометов и противотанковых орудий; от окопов в тыл отрывались ходы сообщения. Первая полоса обороны составляла тактическую глубину. Глубина обороны за первой полосой создавалась за счет вторых эшелонов и резервов армии. К концу 1941 года в связи с увеличением количества дивизий оборона стрелковых войск уплотнилась, но глубина главной полосы, а следовательно, и тактическая глубина обороны оставались прежними. Такая оборона сравнительно легко прорывалась противником. Возникла необходимость увеличить глубину обороны, эшелонировать боевые порядки и оборудовать батальонные районы в тактической глубине. Эти требования начали осуществляться нашими войсками в обороне под Сталинградом, где главная полоса стала более глубокой (до 6 км), при ширине полосы обороны стрелковой дивизии на главном направлении в 15–18 км. Но в этот период построение обороны ещё не отвечало требованиям боевой практики. Тактическая глубина по-прежнему оставалась недостаточной, и противнику нередко удавалось её прорывать. В инженерном отношении оборона всё еще была развита слабо. На ряде участков она носила линейный характер. Перед тактикой оборонительного боя встала задача строить такую оборону, которую не сумел бы преодолеть противник. Его необходимо было остановить в тактической глубине обороны, обескровить и лишить возможности продолжать наступление.

С лета 1943 года в построении тактической обороны произошли крупные изменения. Глубина её была доведена до 15 – 20 км за счёт создания второй полосы силами дивизии второго эшелона стрелкового корпуса. В отдельных случаях тактическая глубина была ещё большей и доходила до 25 км. В каждой из полос обороны создавалось несколько позиций. Обычно в главной полосе обороны стрелковые полки первого эшелона дивизии занимали первую и вторую позиции, состоявшие из нескольких траншей, а полк второго эшелона – третью (запасную) позицию. Расстояние между позициями составляло 1,5 – 2,5 км, что обеспечивало возможность использования огневых средств пехоты и противотанковой артиллерии, расположенной на всех трех позициях, в тесном огневом взаимодействии. Оборона на Курском выступе отличалась большой устойчивостью и высокой активностью. Это достигалось глубоким эшело-

нированием войск, созданием многополосной обороны, решительным массированием сил и средств на важнейших направлениях, умелой организацией системы огня, широким маневром в ходе оборонительных боев, хорошим инженерным оборудованием позиций [4]. Дивизии, оборонявшиеся на направлениях главных ударов противника, строили боевые порядки в два эшелона. Принцип эшелонирования в глубину осуществлялся и в стрелковых полках. При этом главные силы стрелкового корпуса – две дивизии и почти все средства усиления – использовались для обороны главной полосы.

В кампаниях 1944 года советские войска переходили к обороне на отдельных участках фронта в тех случаях, когда наступление было нецелесообразно, когда требовалось обеспечить перегруппировку войск и подготовку новой наступательной операции или когда необходимо было закрепить занятые рубежи, удержать захваченные плацдармы и т. д. Оборона этого периода войны организовывалась в короткие сроки при непосредственном соприкосновении с противником, иногда под ударами его превосходящих сил и часто велась ограниченными силами и средствами.

На завершающем этапе войны при обороне наших войск у озера Балатон в марте 1945 года тактика оборонительного боя получила дальнейшее развитие. Глубина обороны, так же как и под Курском, увеличивалась за счет эшелонирования боевых порядков в дивизии и полку. В главной и второй полосах обороны создавалось по несколько позиций, широко применялись траншеи. Более широкое развитие получили отсечные позиции, что способствовало устойчивости войск в ходе оборонительного боя, еще в больших масштабах стал осуществляться маневр силами и средствами при ведении боя.

Таким образом, тактическая оборона в годы войны неуклонно совершенствовалась. Её устойчивость и активность достигались путем глубокого эшелонирования боевых порядков, оборудования нескольких позиций в главной полосе, которую занимали стрелковые дивизии, за счет создания второй полосы, занимаемой стрелковой дивизией второго эшелона стрелкового корпуса. При построении обороны предусматривалось, что свои наибольшие усилия войска должны сосредоточивать на удержании главной полосы обороны. Ширина полос обороны стрелковых дивизий зависела от характера выполняемой задачи, условий местности, укомплектованности частей и количества вооружения. Обороняясь на направлении главного удара противника, стрелковая дивизия занимала полосу шириной от 8 до 18 км; причем наиболее

эффективной была оборона стрелковой дивизии в полосе 8–12 км. Тактическая оборона особенно усилилась в годы войны в противотанковом отношении. Противотанковая оборона развивалась по линии сосредоточения основных сил и средств, прежде всего противотанковой артиллерии и минно-взрывных заграждений, на танкоопасных направлениях и на всю глубину обороны. В частях и соединениях создавались противотанковые опорные пункты и противотанковые районы, которые являлись мощными очагами борьбы с вражескими танками. Начиная со второго периода войны, в боевых действиях нашли широкое применение артиллерийско-противотанковые и танковые резервы, а также подвижные отряды заграждений. Создание этих элементов в боевом порядке войск, а также привлечение для борьбы с танками противника всей артиллерии полностью себя оправдало и в значительной степени усилило мощь противотанковой обороны в тактическом звене. Весь ход войны показал, что создание сильной и стройной противотанковой обороны явилось одним из важнейших условий, определяющих непреодолимость обороны.

Одной из наиболее важных сторон развития тактики оборонительного боя было неуклонное повышение активности нашей обороны. Это нашло выражение, прежде всего, в широком применении массированного и сосредоточенного огня артиллерийских групп (начиная с дальних подступов к обороне), в маневре силами и средствами на угрожаемые направления, а также в проведении смелых и решительных контратак вторыми эшелонами и резервами. Проявлением высокой активности войск в обороне явилось проведение мощной артиллерийской и авиационной контрподготовки в масштабе фронта (иногда армии). Вместе с тем боевой опыт показал, что на главном направлении наступления противника проводить контратаку мелкими подразделениями (батальон – рота) нецелесообразно. Более выгодно в этих условиях отражать наступление вклинившегося в оборону врага всеми видами огня с занимаемых позиций. Такие действия наносили наступающему значительные потери и создавали условия для проведения мощных контратак и контрударов, организуемых старшими командирами.

Развитие инженерного оборудования позиций шло от несплошной очаговой обороны к созданию обороны с широким применением сплошных траншей, позиций и полос, эшелонированных в глубину.

В ходе Великой Отечественной войны первостепенное значение приобрела противовоздушная оборона войск. Способы организации и ведения противовоздушной обороны постоянно изменялись и совершенствовались в зависимости от обстановки и главным образом от соотношения авиационных сил сторон, от степени эффективности действий авиации, а также от качественного состояния средств противовоздушной обороны. От слабых и порой неумелых действий средств нашей противовоздушной обороны в начале войны мы постепенно переходили к более совершенной её организации на основе накапливаемого боевого опыта и последовательного оснащения войск новейшей по тому времени боевой техникой. К концу войны наша противовоздушная оборона надежно обеспечивала войска от ударов с воздуха.

Опыт боевых действий подтвердил положение предвоенной теории о том, что от устойчивости тактической зоны обороны зависит успех оборонительной операции. Поэтому её удержанию придавалось решающее значение.

В итоге важно отметить, что тактика общевойскового боя в годы войны отличалась высоким искусством, как в наступлении, так и в обороне. Она сочетала маневр, огонь и удар, обеспечивала четкое взаимодействие разнородных сил и средств. Развитие её базировалось на улучшении технической базы Вооруженных Сил, на высоких морально-боевых качествах личного состава, возросшем мастерстве воинов Красной Армии.

Перечень использованной литературы

1. История второй мировой войны 1939-1945. Том 12. – М.: Воениздат, 1982.
2. Советская Военная Энциклопедия. Том 6. – М.,: Воениздат, 1978.
3. **Салманов Г. И.** Советское военное искусство за 70 лет. //Военная Мысль» № 2. 1988.
4. История военного искусства. Военное искусство в третьем периоде Великой Отечественной войны, при разгроме империалистической Японии и в послевоенный период (1944–1953 гг.). Учебник. Книга третья. – М.: ВАФ, 1961. – 728 с.

Сдана/Հանձնվել է՝ 12.11.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 19.11.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 26.11.2021

СОЦИОЛОГИЯ И ФИЛОСОФИЯ

Социология и Космос

УДК 308

Григорьян Эрнест Р.

*доктор философских наук, профессор социологии, академик РАЕН,
Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-
Каспийского региона (Ереван, РА)*
ernestgrig@hotmail.com

Ключевые слова: космос, социология, древний мир, Западная цивилизация, новый путь социального развития.

Տիեզերք և սոցիոլոգիա

Գրիգորյան Էռնեստ Ռ.

*փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, սոցիոլոգիայի պրոֆեսոր, ՌԲԳԱ ակադեմիկոս,
Մեկծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եւ սոցիալական հետազոտությունների հանրային
ինստիտուտ (Երևան, ՀՀ)*
ernestgrig@hotmail.com

Ամփոփում. Տիեզերքի ինտենսիվ յուրացումը սոցիալական գիտությունների առջև խնդիր է դնում ընդլայնել դրանց ընդգրկումը տիեզերքում մարդու վարքագծի ուսումնասիրության ոլորտում: Հնարավոր է ենթադրահղյացված՝ "տիեզերքի սոցիոլոգիայի" հայտնվելը, որը կենտրոնացած է սոցիալական կյանքի այն ձևերի վրա, որոնք հնարավոր են մերձերկրային եւ տիեզերական ուղեծրերում, ինչպես նաեւ երկրային սոցիալական կյանքի կազմակերպման վրա դրանց ազդեցությունը: Քանի որ տիեզերքի օրենքները, նրա ֆիզիկական եւ այլ օրինաչափությունները ավելի լայն են երկրայինից, որոնք ընդգրկվում են որպես մասնավոր թել, ավելի ընդհանուր տիեզերական, ապա տիեզերքի սոցիոլոգիան պետք է վավերացնի այն հասկացություններն ու տեսությունները, որոնք դուրս են գալիս երկրի վրա ստեղծված սոցիալական հարաբերություններից: Հոդվածում ներկայացվում է սոցիոլոգիայի արեւմտյան տարբերակի կիրառելիությունը սոցիոլոգիական տարածության ուսումնասիրության համար: Ավելի ադեկվատ մոտեցում որոնելիս վերլուծվում է Առաջավոր Ասիայի և Եգիպտոսի հնագույն հասարակությունների փորձը տիեզերական կարգի օրինաչափությունների յուրացման և սոցիալական կյանքի կազմակերպման համար դրանց կիրառման մեջ:

Հանգուցաբաներ՝ Տիեզերք, սոցիոլոգիա, հնագույն աշխարհ, նոր սոցիալական զարգացման ուղի, Արեւմտյան քաղաքակրթություն

Cosmos and Sociology

Grigorian Ernest R.

*Dr. of Sciences, Professor of Sociology,
Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region (Yerevan, RA)*
ernestgrig@hotmail.com

Abstract. Intensive space exploration also poses the task of expanding the social sciences to include them in the scope of their studies of human behavior in space. The emergence of a subdiscipline - the "sociology of space" - may be focused on those forms of social life that are possible in near-Earth and space orbits, as well as on their impact on the organization of terrestrial social life. Since the laws of the cosmos, its physical and other laws are broader than terrestrial ones, which are included as a particular case in more general cosmic ones, then the sociology of the cosmos will have to operate with concepts and theories that go beyond the social relationships that have developed on Earth. The article shows the inapplicability of the Western version of sociology to the study of the socio-cosmic space. In search of a more adequate approach, the experience of ancient societies of Near Asia and Egypt in mastering the laws of the cosmic order and their application to the organization of social life is analyzed.

Keywords: cosmos, sociology, ancient world, Western civilization, new way of social development.

«Устройство вселенной копирует устройство общества»: так ли это?

Космический горизонт открыл новые перспективы и для социологии. Появились новые сферы, ждущие теоретической рефлексии социолога. Это, например, общение космонавтов в условиях невесомости, формирование команд,

выдерживающих колоссальное социальное напряжение в ограниченных отсеках корабля, формы общения между Центром полетов и экипажами кораблей, организация взаимодействия в космосе, отношения между мужским и женским персоналом и т.д. Социальное пространство расширилось до космических

масштабов, включив в себя невероятные для земных условий обстоятельства невесомости, сильнейшей радиации, и сузилось до невозможности индивидуального поведения в условиях обязательной постоянной взаимокординативности. Возможна новая ветвь – «социология космоса» – как субдисциплина социологии, сосредоточенная на тех формах социальной жизни, которые возможны на околоземных и космических орбитах, а также на их влиянии на организацию земной и околоземной социальной жизни. Поскольку законы космоса, его физические и иные закономерности шире земных, которые включаются как частный случай в более общие космические, то и социология космоса должна будет оперировать понятиями и теориями, выходящими за пределы сложившихся на Земле социальных взаимоотношений, подчас додумывая, а иногда и изобретая уместные для экстраординарных условий социально-организационные формы. А другие социологические дисциплины должны искать смысл своих понятий в социологии космоса, также, как и всякое частное явление находит свой смысл в служении или во взаимодействии с Целым. Следовательно, инструментарий и терминология социологии космоса должны быть предельно общими, приближаясь по охвату к философским. Космос, как определенный миропорядок, диктует свои правила, жаждущим в нем остаться. В нем теряет свою значимость отдельное рассмотрение личности, ее социально-психологического профиля. Ведь если в земных условиях отдельный человек еще может надеяться на выживание в экстремальных условиях, то совершенно немыслимо одиночное существование в космосе. Поэтому с самого начала можно говорить о предельном растворении индивида в окаймляющих его социумах, цель которых – поддержание индивидуальных и коллективных усилий по освоению космоса.

В этом смысле можно было бы пересмотреть всю историю общественного развития, как и накопления великого опыта всего человечества, который определялся, кстати, не столько политическими и политэкономическими процессами формирования и функционирования всё определяющего комплекса управления общественным развитием, сколько подспудно регулировавшими это развитие космогенными силами, как это описывал применительно к периодичности циклических вспышек на солнце А. Л. Чижевский. Такого рода исследования, с использованием эволюционно-системного подхода, системной методологии и современных научных достижений в познании природы и человека, в его самопознании, более важны в

сравнении с историческими исследованиями. Они позволят сформулировать базисные законы и закономерности общественной жизни, человеческих живых организаций. Особенно, они необходимы в условиях, оснащенных сложной техникой, и позволят предохраниться от общемирового стремительного наступления «деятельного профана», увидевшего в «цифровизации» свое спасение от «глыбы накопленного ума и знаний». Им должна сопутствовать разработка начал научно-философского и общественно рационального комплексов, управляющих силовыми и человеческими средствами и ресурсами общественного развития в околоземном пространстве.

Обращение к космосу помогает пересмотреть и многие, ставшие стереотипными, научные представления. Вопреки второму началу термодинамики, согласно которому энтропия (хаос) может только возрастать, космос опровергает неизбежную тепловую смерть Вселенной ввиду отсутствия в космосе закрытых систем. Возможно, будет пересмотрена и квантовая теория.

Космос не только притягивает и обещает, но и заставляет считаться с функциональным назначением человека. Последний – орудие самопознания космоса и он не может остановиться по своему желанию. Освоение космоса имеет сверхцель и сверхзадачу: выживание и развитие человека и человеческой цивилизации на Земле и в Космосе, создание космической цивилизации в пространстве. Социальные явления пронизаны космическими процессами, анализ которых может дать хорошую прогностику и социуму. Почему сегодняшнее человечество привело планету в безобразное состояние? Почему мировое руководство оторвано от интересов основной массы людей, от опоры на сущностные атрибуты человека, социума и космоса, их неразрывной связи с онтологическими принципами и законами, задаваемыми и определяемыми эволюцией Мироздания, как такового. А в то же время нарастающими темпами идут грозные для всего человечества процессы, носящие планетарный формат. Идет разрушение биосферы Земли, как целостной экосистемы, растет изоляция, атомизация людей, превращение их в роботизированных существ.

Космическое измерение становится для человеческого общества своеобразным эволюционно-объективным и фундаментальным предписанием в плане организационных оснований для успешной жизнедеятельности и прогрессивного её воспроизводства и развития. То есть, объективно предписаны определенные принципы и закономерности живой организованности, испытанные великим эволюционным

опытом живой природы, высших её организмов, включая и человека, который как раз и внес их в первичные организационные процессы уже на уровне космологии.

В то же время, не упуская из виду значимость постоянного взаимодействия людей, космического пространства и планеты Земля, «социология космоса» может исследовать социальную и организационно-материальную конституцию и иных галактических пространств, предполагая наличие в них живых существ, и опираясь на единство строения всего космоса. Она связана с пониманием социальных институциональных сил как высшей формы материальной сложности взаимодействия людей и пространства. Неизбежно, социология во все большей степени должна проникаться космообразующими законами и закономерностями, которые ближе подведут общество к его природоженной сущности и наложат очевидные ограничения на теоретизирующую рефлекссию социолога, сегодня во многом черпающую свою содержательность из культуры, религии и традиционного склада вещей. Попутно мы обсудим и полную неадекватность подобных текстов, причисляемых к социологии, но далеких от подлинной социальной науки. Вскользь, заметим, что такая, с позволения сказать, «социология» причинила колоссальный вред всему человечеству, и ее пагубное воздействие еще продолжается посредством многих университетов и других учебных и академических заведений. Об этом свидетельствует и подзаголовок этого раздела, содержащий квинтэссенцию подхода западной социологии к разбираемой нами теме: «Устройство вселенной копирует устройство общества». Как всегда, завуалированная и циничная ложь, рассчитанная на слои невысокого уровня грамотности. В этой ложной версии социологии предполагается, что человек представляет космос по аналогии со своим, условно скажем, «дворовым» окружением, структуру которого он переносит и на всю Вселенную. Погружение в историю обществ и их соприкосновения с реалиями космоса вносит коррективы в это утверждение, переиначивая его вплоть до обратного. Неожиданно обнаруживается, что и первоначальные исходные элементы культур, религий и организационных схем общества уже были зачаты непреодолимым распорядком космоса. Именно он заложил каноны общественной жизни, которые тысячелетиями проносились по всем странам и цивилизациям. Об этом более подробно будет говориться далее.

В течение тысячелетий многое, известное древним стало тайной, ушло в подсознание, еще

больше было намеренно скрыто от глаз непосвященных, а самое главное – человечество не было готово к космообразующему мышлению, которое до сих пор — вотчина небольшого круга мыслителей и методологов. Известно, что римский император Константин в 325 г. запретил распространение пифагорейства, которое было ниточкой, связывающей древнее мировоззрение с европейским. Из книги Р.П. Селегина «Космический код Богов: содержательная математика, теория мер и циклическая мифология» [1], к которой мы еще будем обращаться, извлекаются уже забытые или несправедливо преданные забвению важные вехи космо-информационных инвестиций, на которых и строилась ранее вся человеческая цивилизация, а в особенности, ее социальная структура. В книге описывается существование определённого, математически выраженного социокосмического порядка, положенного в основание древних обществ, но неизвестного или не принимаемого во внимание современной западной социальной наукой. Обнаруженный космический порядок относится к материальной составляющей жизни ближнего для землян Космоса и выражается математической взаимосвязью пространственно-временных астрофизических параметров Земли и Луны так, что числовые значения величин оказываются включенными в определённые серии чисел, образуя единую числовую сеть. С удивлением обнаруживается, что именно она послужила основой сегодняшней системы мер времени и весов, ставшей одним из столпов культуры нашей общечеловеческой цивилизации с начала её исторического периода. Хотя ее суть была утрачена ещё до Рождества Христова, но её фрагменты в виде разрозненных мер, например, таких, как метр и секунда, дожили до наших дней [1, с. 1-2]. Исследование Р.П.Селегина [1] культуры древнего Египта показало, что в схеме его границ представлена параметрическая модель Земли и параметры Луны. Выявляется, что в основе устройства геодезической системы Древнего Египта лежат три стабильно существующих круга Земли: круг времени обхода Солнца вокруг Земли, меридиональный и экваториальный круги поверхности Земли. Вся геодезическая система Египта определяется лишь двумя мерными числами 360,985612279 (число обхода Солнца вокруг Земли) и 0,829663584 (число мегалитического ярда) и простыми числами 2, 3 и 7. В ходе исследований обнаружена уникальность астрономического числа 360,985612279, из которого выводятся ещё 6 циклических чисел Земли, и с этим же числом простым образом связаны числа других

астрофизических величин пространства-времени Земли и Луны. Оказалось, что и в определении бытовых мер длины, объёма и веса ключевым числом является число 360,985612279, определяющее длительность средних солнечных суток, что и делает систему бытовых мер единой, а также объединяет её с геодезической системой древних египтян, поэтому разделение на геодезическую систему и бытовую систему весьма условно. Простота и долговечность устройства геодезической системы Древнего Египта определялась одним фундаментальным правилом Гермеса: что **вверху, то и внизу** (а не наоборот). По мнению Селегина [1] материальная жизнь древних египтян и соседних народов на протяжении трёх тысяч лет подчинялась материальному космическому порядку как фундаментальному критерию материального мироустройства.

Ведь именно число вращения верхнего светила определяет пространственные меры, которые расположены внизу, то есть на Земле. Аналогично, чем выше забирается человек со своими мерами, тем чаще их надо пересматривать, приводя в соотношение с новыми и более мощными определяющими движением факторами — иными светилами и галактиками. И тем абсурдней становится попытка экстраполяции земных обстоятельств на неизмеримые просторы космоса. Следовательно, древность Египта ничего не меняет в приближенности его материальных структур к современным, более того, их точность может даже опережать современные аналоги.

То же самое можно констатировать и относительно социальных структур. Если объективное их развитие на протяжении тысячелетий отлило их в своеобразные формы, то нет оснований их пересматривать. Размеры Земли, ее орбита остались теми же, а большее количество людей можно просчитать математически и скорректировать имеющиеся формы. Тогда может оказаться, что древний мир был сконструирован более эффективно и более гармонично, а царизм, аккумулировавший опыт десятка империй, в том числе и римско-византийской, оказывается более современным, чем утопии революционеров. Ведь и социальные законы не поменялись, все так же духовная и идеологическая функции должны соотноситься с материальной мощью. Растет, конечно, виртуозность манипулятивной риторики, но и на нее находятся способные оседлать ее эквилибристы.

Это означает, что геодезическая наука существовала и была практически использована на территории Египта более пяти тысяч лет назад. То есть, более пяти тысяч лет назад

существовала наука об устройстве пространства и времени Земли, основы которой на протяжении последующих тысячелетий не претерпели существенных изменений, а подвергались лишь уничтожению и забвению, несмотря на научные потуги европейцев-просветителей. Эти факты свидетельствуют об отклонении западной цивилизации от столбовой дороги космоцивилизации и разработка ею ошибочных социологических представлений, оторванных от единого порядка Вселенной.

Современного человека разумного должен поражать тот факт, что вся жизнь древних египтян, начиная от территориального устройства страны до повседневного быта, на протяжении 3-4 тысячелетий была подчинена культу почитания космического явления — сотворения мира, и этот священный символизм, получив широкое распространение по всему Древнему миру, дожил до наших дней в виде, например, творожной пасхи, Жертвенника воскурения, королевской короны и т.д. Такое мощное влияние на жизнь большинства землян на протяжении многих тысячелетий не могло оказать какое-то второстепенное явление. О том, что явления Вселенной как целого являются первичными и определяющими по отношению к отдельным частным явлениям в ней, было, судя по всему, хорошо известно тем, кого египтяне считали Богами. Подтверждением этому служит следующий общепризнанный факт — египетский храм представлял собой изображение сотворения мира. Египтологам хорошо известно, что царская власть в Египте как бы моделировала царскую власть, относившуюся к начальным временам существования мира, и что в обязанности фараона со времени восшествия на престол и до самой смерти входило воспроизведение сотворения Вселенной посредством отправления ряда определённых ритуалов по всей стране. Исследователи именуют этот процесс *creation continua* — постоянное возобновление творения. Для этой цели царь использовал знания о Вселенной, в которые был посвящён, и магическую силу творящих слов (*hu*), которая автоматически оказывалась в его распоряжении для воспроизведения основополагающих актов Первого времени («Зеп Тепи» — *Zep Teri*). Каждый город, который он основывал, был «первым» городом, каждый храм, который он освящал, — «первый» храм, каждый обелиск, который он воздвигал, был «первым» обелиском или Бенбеном, и если он строил пирамиду, то она являлась «первой» пирамидой. Соответственно, от коронации и до похорон — каждое действие царя было направлено на повторение актов творения, необходимое для обновления

космического порядка («маат»), который был заложен творцом в начале времён. Более того, — и это факт, который в должное время ещё докажет свою чрезвычайную важность, — фараон считался воплощением души или духа бога-создателя (в нём видели живой образ бога в духовном смысле). Отсюда и те магические силы, которыми он обладал. В египетских текстах фараон показан наделённым соответствующими атрибутами бога-творца. Его именовали правителем неба и земли, опорой небес и Владыкой Вселенной. В общих словах, и город, и храм и царская власть являются свидетельствами фундаментальной важности космогонического мифа в Древнем Египте. Чтобы принять эту идею, необходимо как минимум рассматривать миф о сотворении мира не «просто как народное предание», как делает большинство египтологов, а как логичное, последовательное и глубокое повествование о возникновении Вселенной. Может быть, современные предубеждения и предрассудки мешают нам понять подлинный смысл мифа?

Царь был также хорошо вооружён, чтобы «претворять маат (порядок и справедливость) и уничтожать исфет (хаос)». Слово «маат» обычно переводят как «истинность» или «справедливость». Но этот термин имеет и расширительное значение — правильная организация мироздания в момент его создания Творцом. В те времена верили, что боги были первыми правителями Египта, так как создали его совершенным [10, с. 410].

Таким образом, Маат можно определить как истину, животворящий порядок, справедливость, а противоположное понятию Маат понятие Исфет определить как смертоносный хаос-ложь-подлость. Из сказанного египтологами о постоянном поддержании жизни Древнего Египта как «Житие в Маат» напрашивается вывод, что это была не чья-то прихоть, а всесторонне обоснованное и целенаправленное поддержание уподобления того, что «внизу», тому, что «вверху». Боги, установив в Египте на тысячелетия вперёд тщательно спланированное во времени и в пространстве «Житие в Маат», взяли на себя огромную ответственность за судьбы многих племён, населявших и окружавших в то время Египет.

Очевидно, что взять на себя социальную сверх-ответственность с предсказуемым результатом Боги смогли не только на основе своих достоверных знаний о мироустройстве, но и опираясь на многотысячелетний опыт их практического применения в условиях жизни на Земле, в частности, вспомним общину в Чатал-Гююке. И для такого обучения нарождающейся

новой цивилизации людей у Богов должна была быть сильная мотивация. Люди из всего животного мира выделяются тем, что их жизнь во многом строится не столько на инстинктах, сколько на приобретённых в процессе взросления знаниях. И такое выделение людей среди других животных обусловлено тем, что в мироустройстве есть определённая логика — путь его духовно-материального развития. А поскольку у людей есть повышенная глубинная потребность жить на основе знаний этой логики пути, то у них, соответственно, и должна иметься предрасположенность к обретению такого знания, а значит, и к его передаче как своего наследия себе подобным. Получается, что Боги, в силу своей природной особенности, не могли не передать свою Мудрость нарождающейся новой цивилизации землян, как и родители научают своих детей.

Так, возврат к космосоциологическим представлениям древних раскрывает шанс и для социологии стать социоестественной наукой, не зависящей от капризов властителей или революционеров. Всюду в обществах действует закон сплочения, определяющий длительность существования социальных образований. Мерой сплоченности можно назвать силу социального сцепления, удерживающего социальную группу от разрыва. Этой силой определяется размер удерживаемых в собственности группы территорий, способность к росту и экспансии, интенсивность отпочкования субгрупп и субкультур, ассимиляции иных групп и этносов. А главное, именно этой силой определяется способность сопротивления вездесущей атомизации, производимой всеми группами друг на друга. Группы с сильной степенью сплоченности атомизируют и анархизируют более слабые группы, отбирая их жизненную социальную энергию, ввиду чего в группах со слабой силой сплоченности превалирует повышенный эгоцентризм, индивидуализм, хаотичность социальных связей и они более подвержены быстрому распаду. (Почти так же протекают и процессы взаимодействия звезд и галактик). Но ввиду реакции на принудительный атомизм в этих группах обостряется потребность в высоком интеллекте, который постепенно снова концентрирует группу. Не случайно на мировой арене мы наблюдаем наступление более сплоченных стран Азии. А в Европе происходят процессы, аналогичные распаду социальных молекул и далее атомов. Но все процессы — цикличны, и через некоторое время процесс пойдет вспять.

Вне контекста космоса вся культурно-пропагандистская деятельность стран вертится

вокруг этого параметра: то надо атомизировать соседние страны, то сплотить и воодушевить свою. И тут же готовятся кадры поэтов-литераторов, певцов и музыкантов, социальных ученых, идеологов-философов, информаторов и дезинформаторов – ангажированных на выполнение этой функции. Если эти кадры не справляются со своей задачей, или имеет место предательство, то наступает время армий, в том числе и наемных. Но в космическом контексте этот параметр сплоченности должен достигать своего максимума. Космонавты должны часами продумывать каждое свое слово, чтобы им не ранить собеседника, не говоря уже об идеальной координации всех своих действий.

Вкратце, основной порок западной социологии в том, что она, скрывая реальные соотношения между социальной структурой и поведением общественных групп, индоктринирует общество в интересах определенных слоев, вводя в общество двойные стандарты, чья цель – способствовать привилегированным слоям и вводить в заблуждение всех остальных. Т.е., непрерывно рождать эксплуататорскую классовую структуру общества.

Чтобы подчеркнуть, от чего мы должны отойти в поисках правильного пути, нам придется хоть чуть-чуть цитировать надоевшие и давно уже вызывающие оскормину глуповатые утверждения-предрасудки, распространяемые в текстах западной социологии, в связи с чем мы приносим наши соболезнования всем студентам-социологам, которые еще принудительно кормятся этой отравой. Сошлемся на высказывание известного французского этнолога Л. Леви-Брюля: *«В огромном количестве обществ низшего типа, в Австралии, в Западной Африке... у североамериканских индейцев, в Китае и т. д., обнаружено, что все вещи в природе, животные, растения, звезды, страны света, цвета, неодушевленные предметы вообще, разделены или были первоначально разделены на такие же классы, как и члены общественной группы. (А почему не предположить, что первоначальное разделение вещей люди видели в природе? – Э. Г.). Если, например, члены данной группы разделены на известное количество тотемов, то так же обстоит дело и с деревьями, реками и звездами»* [2]. Т.е., речь идет о последовательном обосновании ложного тезиса о зависимости знания о природе от социального порядка, тезиса, представленного в нашем подзаголовке. Следуя ему, западная социология пошла по нисходящему пути грубой материализации всех социальных явлений, опираясь на охлосциологические представления, т.е., сначала

окормляя социальные представления низших, малообразованных слоев общества, а затем отождествляя их с уровнем восприятия всего общества (чему и обязано служить, так называемое, социологическое исследование), тем самым не замечая, или намеренно игнорируя наличие управляющей структуры, воздействующей на эти представления. Затем на гор'a выдается, якобы, объективное, обобществленное знание о социальных явлениях, обоснованное нижайшим слоем общества. Сейчас эта ложная процедура, якобы, социологического и якобы, исследования, распространилась как средство убеждения малоразвитых слоев общества в объективности той манипулятивной картины, которая представляет искусственные проценты мнений, угодных управляющей структуре. А дальнейшее выведение структуры вселенной из доминирующих в массовом мышлении взглядов возводило уже в непререкаемый культ предрасудки и грубые архаизмы предрасположенного к подчинению слоя общества. Так, духом толпы последовательно порабощался Запад. А режиссеры порабощения – банковская камарилья — ухмылялась в сторонке. Ей было важно, чтобы порабощенный страстью к материальному, западный человек воспринимал окружающую его социальную структуру как данную от бога и непреложную его судьбу. Поэтому они не жалели денег на многомиллионное тиражирование книжек, которые потом заполнили библиотеки университетов под именем социологической литературы. Анализ поведения банковских кругов табуирован в западной социологии. Вместо разворачивания духовного начала, социология закичивается на простеньких понятиях предрасудков, гендера (половых различиях), возводит в культ экономическую иерархию состояний (которая рождается из искусственного социального разделения и предоставления привилегий избранным социальным слоям), проводит жесткие границы между культурами и этносами, род начинает превалировать над общечеловеческим и природно-космическим началом человека. Далее, эти тезисы разворачиваются в идеолого-манипулятивные схемы. Например, утверждают, что «Все во вселенной распределялось в соответствии с социальными группами». Таким образом, как бы сверху обосновывается неизбежность деления населения на привилегированные, например, крипто-группы, вершащие суд над другими, и остальные, лишенные этих прав, что потом выразилось в концепции «глубинного государства».

И до сих пор утверждается, что первобытное сознание представляет себе природу (а

шире — вселенную) устроенной по тем же принципам, что и общество. Структура космоса, якобы, копирует структуру племени. Почему Западу приглянулась такая позиция? А потому что, при наличии множества племен идейная война между ними за право обладать истиной становится вечнозеленой. Получается, что все существа и предметы, наполняющие мироздание, связаны с человеком и имеют определенное «родство» с ним (так называемый, антропный принцип). Но и человек рожден природой, и его мысль рождает природу, нет резкой границы между материальным и идеальным. Но если материальное начинает превалировать, а с ним и довлеющее понятие «интереса», то идеальное уходит в тень. Так формируется идейное ядро современных агрессивных и малоразвитых обществ, которым данная доктрина открыла путь на Олимп глобального управления. Суть этой доктрины в гипнотическом возвеличивании и опьяняющей возможности контроля над человеком. Сущая карикатура на безграничный и неисповедимый космос, загнанный в стойло рогатого скота.

Далее, чтобы убедить уже потерявшийся в духовном лесу Запад, ищется обоснование этим взглядам в изучении примитивных обществ, хотя по соседству с Западом проживают более старые по возрасту и более мудрые цивилизации — ассирийская, армянская, индийская, персидская и др., которые давно излечились от болезни навязывания другим своих вкусов. Зато можно пощеголять ссылками на древних австралийцев, у которых вселенная — это большая семья или большое племя, где все — камни, звезды, деревья, звери и, конечно же, все без исключения люди — родственники друг другу. Весьма возможно, что подобные представления существовали и у других народов. Даже, если и не у всех, то почему надо заикливаться на проселочных дорогах? Ведь цивилизации росли на других путях. Но ангажированным банковским сообществом социологам надо «опустить» Запад, незаметно провести уподобление эволюционно высших реальностей эволюционно низшим.

Точно так же марается и все, к чему притронется рука, или скорее, индоктринированный «ум» западного социолога, натренированный на колонизацию всего окружающего мира. Все квазинаучные рекомендации социологов преследуют цель всемерно ослабить иное общество, внести хаос, насытить институтами и оргэлементами, требующими расходования излишних социально-организационных усилий общества. Здоровое общество искусно доводится до инвалидного состояния, а чтобы отобранные

из местных царьки не покушались на чуждые им нормы, их запугивают обязательной и постоянной процедурой переизбрания, которая окончательно хоронит мечту о каком-либо позитивном развитии общества в условиях карусельной смены царьков и их идейной свиты.

И это касается не только каких-то африканских стран, давно подавивших свои общества, но и всех стран околосоветского пространства и даже ряда восточно-европейских. Какая может быть национальная интеллигенция в таких условиях? Кто допустит мыслителей в вузы и академии? Ведь это может способствовать усилению общества, на что не пойдут выращенные западной социологией управленцы. Можно показать, что любой оргэлемент таких обществ, любые зафиксированные в законах правила и уложения, направлены против людей, начиная с организации дорожного движения и до санитарных и медицинских норм. Длющиеся поколениями эти карикатурные формы общественной жизни жерновами Волоха смели и съели миллионы людей, так и не сумевших раскрыть свои способности. Очевидное природное требование максимальных результатов при минимуме усилий извратилось в издевательство над здравым смыслом, всюду губя и гробя человеческую жизнь насилующим общество управленческим принципом достижения минимальных результатов при максимальных усилиях. Упаси боже от каких-либо изменений. Это и есть война и военные действия против любого общества, попавшего в обойму западной социологии. Похоже, как чужеродный диктатор кромсает по лакомым кусочкам инородное ему общество, вовсе не откликаясь на раздающиеся стоны.

Запад и сам стал жертвой этой социологии. Если традиционные общества следовали своему пути и, хоть и медленно, но без больших сбоев шли по эволюционному пути, то Западу такой путь был запрещен. Большие и мелкие социальные группы, не сумевшие адаптироваться в условиях восточных обществ, отчасти и по причине своего аморализма и преступных наклонностей, мигрировали на Запад и крепко его обуздали, сделали его умственным инвалидом, намертво обвязанным материальными страстями. В обществе стала доминировать психология больших и малых грызунов, тащащих в свои норы, все, что плохо лежит, и не имеющих общих коллективных представлений, от которых их старательно отваживали большие грызуны. Как раньше говорили про США, что там остались только две общественные категории: хищники и жертвы, теперь то же самое можно говорить и про десятки других

стран. Заказчики западной социологии понимали толк в алгоритмах хищничества – либерализма и рыночных отношений. Несмотря на весьма важные и существенные (хотя и не всегда своевременно оцененные) результаты своих влияний, телеологическая линия древних, настаивавшая на доминировании Целого и целостности, отошла на задний план. Так или иначе, она соотносилась с идеями божественного промысла и вызывала все меньше сочувствия у западных ученых — адептов материализма и физикализма.

Естественно напрашивается вопрос: почему вели Запад на заклятие? Грызунам дорога на Восток была перекрыта. Об этом позаботились уже императоры Византии. И Запад стал единственной возможностью, вцепившись в которую, секты грызунов обеспечили свое паразитическое существование. Восток был для них неуютен. Восток требует целостности мышления и действия. Его сиренами не обольстишь, как пытались обаять Одиссея. Все причины восходят к Единому Целому, поэтому понятие целостности — это не просто осознание того, что целое больше суммы своих частей, что совокупность деталей — это не механизм, а совокупность органов еще не организм. Это еще и понимание соответствия и консонансности Целого (механизма или организма) самому себе (целеустремленности своей формы), среде и стреле эволюции в целом. То есть, фактор целостности должен включать в себя триаду: взаимодействия и взаимосвязи частей Целого; его соответствия и взаимосвязей со средой; энерго-информационной консонансности по целевому назначению (смыслу) в увеличении (расширении и углублении) свободы, возвышения и разнообразия в точках роста. И возможно еще десятки критериев осмысленного действия. Но, все, что мешало грызунам, на Западе было успешно ими уничтожено. Теперь осталось только взаимоуничтожение, к чему Запад уверенно подходит.

Доминирующей стратегией в Новое время и последующие столетия был механистический редукционизм. Вся духовность Запада была запакована в попытки распространить методологию причинного анализа с механики на более сложные предметы исследования. Эта задача успешно и последовательно решалась, причем роль ледокола выполняла философия, за которой следовали «корабли» специальных дисциплин, высаживая десанты на все новые острова и материки. Чтобы увидеть мир подлинно однородным, статичным, детерминированным и лишенным каких-либо выделенных иерархий, как того требовала новая парадигма,

необходимо было подчинить все наблюдаемые процессы единым законам механики. Так сформировался мощный экспансионистский стиль мышления, который в последующем стали обозначать терминами «механизм», «физицизм», «механицизм» и уже в прошлом веке — «физикализм».

Обычно этими терминами обозначают установку на редукцию, т. е. сведение всего многообразия реальности к самой простой, физической, а в пределе — к механической картине мира. Обратим, однако, внимание на то, что подобная соблазнительная редукционистская программа — вторичный пласт физикализма, следствие его исходной посылки: устранения субъекта из концептуального аппарата науки. Вытравить из научного мышления все, что имеет какие бы то ни было коннотации с субъектами, целями, человеческими аналогиями, «обесчеловечить» знание и означает для последовательного физикалиста обеспечить его «истинность». Таковой была поставленная задача и идеологи Запада ее успешно решили. При этом прогресс общества, мышления, науки определялся не восхождением, а нисхождением от теологического (антропоморфного) к позитивному (причинному, физикалистическому) миропониманию.

С одной стороны, справедливо, что знание должно стать абсолютно независимым, отчужденным от своего носителя — субъекта, исследователя — от принятых им гипотез и познавательных процедур; тогда и только тогда оно способно быть истинным. Значит, необходимо раз и навсегда отказаться от всяких *субъектных* допущений по поводу изучаемой реальности. Что бы мы ни изучали: падающий камень, улетающий в небо дым, растущее дерево, человека, строящего дом, — мы обязаны объяснять эти явления через *внешние* причины. Но с другой стороны, никогда не надо забывать об условности и ограниченности наших знаний, пронизанных человеческим контекстом. Его игнорирование приводит к тому, что фронт рождения нового (бутылочное горлышко эволюции) непрерывно сужается, так как, чем выше уровень развития, тем, с одной стороны, меньше анархия самовыражения, выше, так сказать, его «конструкторская» целеустремленность и тем уже «космическая» предопределенность и слабее разнообразие,

Итак, свое ложное построение западная социология получила с самого момента своего рождения. Обратимся к классику социологии — Э. Дюркгейму, проводившему именно такую социологистическую точку зрения исключительно последовательно. Рассуждения Дюркгейма в его последнем крупном труде «Элементарные

формы религиозной жизни» [3] примерно таковы. Представления людей о мире и о самих себе имеют изначально религиозное происхождение. Всякая религия есть не только спекуляция о «вещах божественных», но и космология. Поэтому она прежде занимала место философии и науки, причем не только давала содержательное знание, но и формировала самый интеллект. Это связано с тем, что религия «в высшей степени социальна» — «религиозные представления являются коллективными представлениями, которые выражают коллективные реальности». Таким образом, самые общие категории тоже социальны. Но, по мысли Дюркгейма, социально конституированные категории, выработанные по модели «социальных вещей», содействуют мышлению об иных, не-социальных сферах природы, в том числе и входящих в космологию. Сравним эту натужность, представить все формы знания исключительно религиозным происхождением, с реальной констатацией космологического происхождения самой религии, как это обнаруживается на примере Древнего Египта. (Об этом будет сказано далее). Остается удивляться невежеству ранних социологов, которые отвели автору ложной концепции столь почетное звание классика. Тогда и вся последующая западная социология остается в том же загоне.

Но она во многом способствовала рождению сегодняшнего глобализма и до сих пор индоктринирует умы миллионов студентов во множестве университетов разных стран. Ее прямая вина и в инициировании всевозможных «цветных» революций и в поднятии на пьедестал «простого» массового человека, никогда не знающего, что он творит. Хотя этот вид социального оружия был известен еще в древнем Египте, но чрезвычайно деструктивное развитие он получил в Новое время, одновременно с развитием социологии. Даже импульс первоначального развития этой социологии был чрезвычайно антиобщественным.

Обращение к космическим сферам помогает выявить еще множество иных заблуждений и прямо ошибочных принципов как в теории, так и в методологии этой науки. Из политических соображений контроля над созревающим умом, в западной культуре утвердился принцип разделения знания на различные дисциплины, как научные, так и учебные. Рекомендуются создавать учебные программы таким образом, чтобы не было связи между предметами, а в профессиональном обучении ориентироваться на узкую специализацию. Космос сразу корректирует такую ересь. Ну, как можно поместить в космический корабль множество

узких специалистов, каждый из которых крайне необходим?

Скрываемый от человечества иной путь социального развития

Лежащие в основаниях этой лживой социологии поверхностные социоморфные представления, далее копируемые народами друг у друга, проходят мимо той основополагающей и центральной роли, которую играл космос в становлении человеческих обществ, и которая получила наиболее развернутое выражение в Древнем Египте. Древний Египет был пронизан космосом, каждая деталь организации государства или бытовой технологии должны были иметь космологическое обоснование. Сам фараон объявлялся хранителем модели зарождения космоса и должен был следить за беспрекословным ее (этой модели) исполнением во всех государственных мероприятиях. Сама организация государства, его территориальная схема, социальные институты и, главное, общественные отношения, т.е., мораль и понятие справедливости, выстраивались как реализация модели зарождения космоса. Социальный порядок мыслился как космический порядок, а понятием хаос обозначалось нарушение этого порядка. Именно из Древнего Египта черпали свои куцые представления о космосе греки и римляне, не удосуживаясь проникнуть в тайны его космоцентричности, чего не достигла и более примитивная новоевропейская мысль, в лоне которой и произошло становление современной социологии. Подобная космоцентричность была присуща и ряду древних государств. Не только Египет строил свое государство как точное подобие вселенной и был убежден, что Млечный Путь — это небесный прообраз земного Нила, главной реки и национальной святыни их страны. Вавилоняне также не сомневались в том, что звездная карта есть идеальная схема Месопотамии, своего рода божественный чертеж, в соответствии с которым на земле возведены города и крепости. У наиболее крупных городов были свои небесные эквиваленты: Сиппар считался подобием созвездия Рака, Ниневия — Большой Медведицы, Ашшур — Полярной звезды. Популярным в древности было представление о том, что все земное есть несовершенная и ухудшенная копия небесного, что в новоевропейской науке было перевернуто в обратный и ложный тезис: «Все, что есть на земле, «отпечаталось» на небе». Отсюда и берет свое начало демократия, как возвышение всего земного, в ущерб высокому и духовному.

А ведь явные поводы к этой космоцентричности проявились уже в строительстве каменных

обсерваторий, десятками разбросанных по разным материкам и имеющих возраст от 5 до 7 тысяч лет со своего основания. Караундж и Стоунхедж — лишь два примера подобной устремленности человеческой мысли к космосу. Вся история ранней Армении пронизана столь же высокими космологичными идеями.

Растущий интерес социальных наук к космосу не прошел и мимо современных, прежде всего, англоязычных и франкоязычных социологов, философов и географов. Особое значение имеют эссе Мишеля Фуко «О других пространствах» [4], в котором автор провозглашает «эру космоса», и основополагающий труд Анри Лефевра «La production de l'espace» [5], в котором автор сетует на то, что «производство гармоничного национального пространства... — подчинялось лишь погоне за выгодой», а «попытка планирования была сломлена и почти сведена на нет неолиберальными силами; по-настоящему повторить ее с тех пор не удалось» [5, с. 1]. И далее, грустно замечает, что действовало скрытое противоречие (можно даже сказать, задушенное) между «идеологиями, вносившими путаницу в споры о пространстве, перескакивавшими от космоса к человеку, от макро к микро, от функций к структурам без всяких концептуальных и методологических оговорок» [5, с. 2]. Т.е., находясь в тупиках двойной морали, социологи так и не смогли сформулировать общезначимые для всего человечества ориентиры. Не говоря уже о людоедских аппетитах марксизма, уничтожившего сотни миллионов поверивших в него граждан. Подобной узостью страдает и немецкая социология космоса, один из примеров которой — теория пространства Мартини Лёв. Она разработала идею «реляционной» модели пространства, которая фокусируется на «упорядочении» живых существ и социальных благ и исследует, как пространство встроено в процессы восприятия, воспоминания или мышления, чтобы проявить себя как социальная структура. Но ни слова о том, как сам космос формирует все социопсихологические процессы, подверженные естественному давлению космических закономерностей.

Пробегая взглядом посвященную этому вопросу литературу западной социологии, получаешь впечатление, что, войдя в город, блистающий всеми цветами и грандиозными архитектурными сооружениями, путешественники устремляются к узким улочкам, черпая оттуда представления о городе. Европейский эгоцентризм и отягощенность выполнением заказа европейской элиты, жаждущей доказательств своей богоизбранности, пронизал и ее

социологию, понуждая в каждом отдельном культурном явлении или в описаниях быта других народов искать и находить замкнутость на себя, культурную изолированность, пренебрежение к остальным представителям рода человеческого. Вот небольшая цитата из подобного рода текстов.

«В древности (а кое-где еще и по сей день) люди жили малочисленными, разбросанными по обширным пространствам племенами. Экономическая замкнутость вела к тому, что человеческие коллективы были изолированы друг от друга, контакты сводились к случайным встречам, которые чаще всего оборачивались военными столкновениями из-за охотничьих угодий, пастбищ и по другим поводам. Иноплеменников, говоривших на другом языке, имевших иную культуру, религию и обычаи, рассматривали как существ, только по виду напоминающие людей, по сути же стоящих близко к животным. Их непонятная речь казалась подражанием языку птиц и зверей, их обычаи — смешными и нелепыми. Вследствие своей хозяйственной и культурной обособленности каждое племя только самое себя обозначало понятием «настоящие люди», относя всех прочих к категории «недо-человеков». В мифах и фольклоре чужеземцы рисовались свирепыми и кровожадными страшилищами, постоянно замышляющими против «настоящих людей» всевозможные козни. Из такой концепции вытекало представление, что данное племя и есть все человечество, ибо все чужеплеменники относились к дикой и враждебной природе» [7]. Непонятно, как такого рода люди не истребили друг друга уже на первых этапах знакомства. Однако общность представлений о космосе у разных народов доказывает обратное, что одно и то же знание плавно перетекало от одних к другим, так же как и процессы плавки металлов, приручения лошади, сельского хозяйства. Значит, реально в истории было не так, как пытается убедить нас суицидальная социальная мысль.

Такая идиосинкразия европейского социологического мышления объясняется историческим переломом в человеческой культуре, имевшим место около 3-х тысяч лет назад. После падения Египта и всей его монументальной культуры наступили века варварства, грабежа и взаимоуничтожения. Аристократический принцип: «низшее определяется высшим» был заменен на обратный, демократический: «из низшего вытекает высшее». Возникли эксплуататорские классы. Порок стал доблестью, а благородство — изгнанником из общества.

Падение Египта стало логическим продолжением установившихся значительно раньше, в конце 4 тыс. до н. э., новых принципов построения общества, основанных на выделении «верхов», дальнейшем расслоении общества, доминировании агрессивных интенций военизированной части общества. Формирование государства, возникновение религии, как опоры этого нового общественного строя, изначально вело именно к чистому «варварству». К разрушению культуры – сожжению Александрийской библиотеки, где хранились достижения древних царств, приложил «руку» и Александр Македонский вместе с его прославленным наставником Аристотелем, которого даже его земляки изгнали из города. Им был полностью уничтожен величайший во всём мире центр египетской науки в Гелиополе, существовавшем ещё в добиблейские времена, ради того, чтобы возвести свою собственную столицу в Александрии. А также после разрушения древнеперсидского Персеполя он истребил тех египетских географов, которых персы привозили в своё царство для составления карт. Александр Великий считал для себя важным разрушить Гелиополь и Персеполь как географические и, следовательно, политические основы предыдущих империй. Этими обстоятельствами и обусловлен наступивший регресс в области географии, особенно в эллинистическую эпоху, а далее – вплоть до Нового времени. Это варварство, как и страсть к уничтожению, можно объяснить одним простеньким обстоятельством. Варвар чувствует свою неполноценность, свою неспособность усвоить столь сложные знания, превышающие его интеллектуальный уровень. Но он понимает, что люди, владеющие этим знанием, будут сильнее его. Это и повторяют с тех пор все неполноценные завоеватели, удлиняя эпоху варварства.

К сожалению, начавшаяся около трех тысячелетий назад варварская эпоха отринула учения многих мудрецов древности и погрузилась в умственный сомнабулизм с характерной для него охотой на «свободомыслящих», как правило, последователей их учений. Одним из таких мудрецов был Гермес Трисмегист, систематизировавший знания древности и перекинувший мост к следующим цивилизациям. Кстати, Гермеса называли богом Тотом. Один из главных принципов его учения утверждал следующее. Вот строки из герметического трактата «Дева мира»: «И весь мир, что лежит внизу, был приведён в установленный порядок и наполнен смыслом посредством того, что находится наверху; ибо то, что внизу, не обладает силой определять то, что наверху.

Слабые тайны должны уступать сильным; то же, что вверху, всегда сильнее того, что внизу» [9]. Кстати, из этого фундаментального принципа со всей очевидностью следует, что изучение космических явлений придает смысл всему земному и весьма неразумно из законов микромира пытаться выводить законы мегамира, но современные представители новоевропейской науки продолжают делать наоборот, пытаясь низшим объяснить высшее. Варвар утвердился в мире и расплодил свою варварскую систему захвата и грабежа, учредил рабовладельческую систему, а в образовании довел до уничтожения все, что выше его понимания, вместо того чтобы учиться и учить следующих людей. Он и не мог принять этот принцип, поскольку из него тут же и вытекало, что за все неприятности в обществе несут вину верхи.

Из научного мышления был изгнан смысл всего, определяемый Целым (т.е. – Вселенной), осталась только сухая патогенная аристотелевская логика, на века затормозившая рост научного мышления. Предположительно, по аналогичным мотивам в конце 80-тых годов в Москве была сожжена Фундаментальная библиотека Академии наук (ИНИОН АН СССР).

Тем не менее, констатируем прямо противоположное западной социологии положение, присущее восточной мысли до перелома — в древности город, государство (а шире — всякое человеческое поселение) рассматривались как уменьшенные модели мироздания. Сегодня, эта почти угасшая социологическая тенденция получает в условиях активизации космонавтики новый импульс к своему развитию. Вот, например, ее отголоски в архитектуре древних поселений. Интересная их иллюстрация представлена в статье археолога, специалиста по древним обществам Бернхарда Брозиуса [8]. В статье указывается, что внутренняя планировка древних городов и поселений имела большое практическое и символическое значение. Главное ее назначение состояло в соблюдении социальной структуры общества. Итоги его археологических раскопок в Чатал-Гююке, сегодня расположенном на территории Турции, приводят к совершенно однозначному выводу: здесь, в разгар неолита, в 8800 – 8500 гг. до н.э. произошла социальная революция, которая уничтожила все старые господствующие авторитарные и иерархические социальные структуры и породила общество свободы и равенства, существовавшее на протяжении 7000 лет.

Принцип равенства был проведен настолько последовательно, что все архитектурные сооружения были уподоблены друг другу. Фактически

в Чатал-Гююке существовал только один-единственный дом в 1500 копий! Этот принцип строительства сохранялся во всех археологических слоях, так что на протяжении 1200 лет сооружались дома только одного этого типа. Равенство в жилье распространялось также на материал, план, высоту и организацию пространства даже на доступ воздуха. Уже сама эта архитектура не оставляла места для социальных различий. Все дома были в качественном отношении одинаковыми, представительные сооружения, такие как храмы и дворцы, совершенно отсутствуют. Каждое здание было обитаемым. Разделение на «священное» и «жилое» осуществлялось не посредством строительства различных сооружений, но внутри каждого отдельного дома, где имела священная зона (платформы под фресками) и «светские» части дома (кухонное помещение и рабочая зона в центре). Тем самым, не было и необходимости в существовании профессиональных священнослужителей. На основе результатов раскопок в Чаёню, можно сделать вывод, что в рамках социальной революции культовые сооружения и жречество были полностью ликвидированы. В 2003 г. было высказано предположение, что отдельные улицы вели в центр. Поскольку там предполагалось наличие представительной архитектуры, Ходдер начал там раскопки и обнаружил... центральную свалку мусора! Т.е., богатство как привилегия и как факт социальной жизни было уничтожено как таковое! Скорее всего, это мог быть возврат к изначально установленным принципам равенства и равноправия в обществе, отклонившемся от начальных принципов, ввиду удаленности от культурного и духовного центра. Ведь подобные отклонения не соответствовали начальным установкам, распространившимся из центра повсеместно.

Социальное равенство людей в Чатал-Гююке подчеркивалось еще и единственным различием между домами: по размерам жилой площади. Она соответствовала величине семьи, так что в распоряжении каждого взрослого или двоих детей моложе 15 лет находились 10–12 кв.метров, причем о размере семей говорит число платформ. Поневоле вспоминаются «хрущевки» 60-х годов с кухней в 5 кв. метров, делавших невозможным традиционное в России общение на кухне, опасное для власти, в том числе, и возможными околокосмическими темами (вспомним, когда был запущен спутник и полет Гагарина). Интересно, что на Западе, наоборот, кухня разрастается до размеров гостиной, снимая перегородки между готовкой еды и общением. Курируя Советский Союз,

Запад поставлял ему прямо противоположные, энергозатратные установки, деструктивно его формирующие. Известно, что Хрущев был ставленником Рокфеллера, который и заменил его, когда последний перестал удовлетворять запросы Запада. Еще раз подчеркнем, что социология не исчерпывается социологическими опросами и может быть меньше всего должна заниматься ими. В любом фрагменте жизни есть социологический вброс, причем желательно, незаметный для самих жильцов. А вскрыть его и объяснить замысел, иногда и преступный – это и есть задача социологии. Например, в той же советской архитектуре в новостроящихся домах и квартирах, так же как и при восстановлении старых домов запрещалось строить подсобные помещения для хранения продуктов и для содержания животных. Почему? Возможно ли потому, что семья, в которой есть продовольствие на некоторый срок, уже независима от давления власти и ее угроз голода? Количество подобных, не замечаемых населением мелких, но существенных для эффективного образа жизни канонов и правил исчисляется сотнями тысяч. Но социология не «опускается» до них, с безразличием обходя важные вехи специфических социальных алгоритмов. Представьте, что в любой производственной сфере стали игнорировать правила техники безопасности, или еще круче, стали обучать людей прямо противоположным правилам и приемам, ведущим к травмам, инвалидности и потере жизни. Но эта картина обычна для социальной действительности, особенно с доминированием конкурентности и взаимоуничтожения. Задача настоящей социологии близка архитектурной и инженерной деятельности: конструирование правил и социокультурных механизмов взаимодействия, укрепляющих, а не расшатывающих общество.

Чтобы явственно представить какую культуру потеряло человечество, еще раз процитируем автора статьи. *«В Чатал-Гююке не обнаружено ни единого примера воровства или ограбления могил, Меллаарт нашел лишь нетронутые захоронения. Подобно мотиву для ограбления могил, отпадал и мотив для воровства вообще»* [8].

Наибольшее впечатление, по сравнению с ситуацией в классовых обществах (к примеру, сегодняшних, порожденных воспаленным сознанием новоевропейского (особенно, марксистского) мышления) производит полное отсутствие в Чатал-Гююке изображений, говорящих о проявлениях агрессии, таких как «конфликт или борьба, не говоря уже о войне, избиении или пытках. Нет ни малейшего следа тех вещей, какие появляются с началом (европейской)

цивилизации». Равным образом отсутствуют изображения суда и вынесения приговора. (Следует учитывать, что изображение сцен борьбы, войн и казней не только служат главной темой искусства позднего классового общества, но и передаются в виде преданий из предшествующей эпохи. Если изображения актов агрессии полностью отсутствуют, встаёт вопрос, чем это отсутствие объясняется: тем, что акты насилия расценивались обществом как нежелательные и потому не подлежали изображению (что уже само по себе обращало бы на себя внимание), или же тем, что в обществе отсутствовало насилие. Ответ дают скелеты Чатал-Гююка.

«Нет ни одного человека, останки которого несли бы на себе признаки насильственной смерти; ни одна найденная кость не указывает на насилие со стороны другого человека как на причину смерти. Ни один человек не погиб, будучи убит или смертельно ранен другим человеком!»

Совершенно отсутствует деструктивное обращение с людьми в культовых (религиозных) целях. Не было ни трепанации черепов, как в неолитической Центральной Европе, ни деформации черепов, как у центрально-американских народов или в Древнем Египте, ни ритуального увечья рук, как в пиренейских пещерах ледникового периода, ни выбивания зубов при инициации, как у австралийских аборигенов, ни кровавых жертв. Животные забивались в целях потребления, но нет никаких признаков ритуальных убийств. И не было войны!» [8].

Эта длинная цитата приведена для того, чтобы яснее представить всю абсурдность нынешнего освоения космоса с позиций доминирующего сегодня в мире варварства, грозящего звездными войнами, превратившего космос в орудие войн и взаимоуничтожения. Только подобное варварство могло родить замысел сверления стены космического корабля, с целью ускоренного возвращения домой. А имеет ли право человечество нынешнего уровня развития претендовать на освоение космоса – общей для всего человечества святыни? Ведь не для того человечество приступило к реализации своей мечты, чтобы посылать в космос певичек? И, отсюда вытекает, что не последнюю роль должна играть в подготовке космонавтов и оценка их идейных, морально-психологических достоинств.

Но наша статья содержит и более далекий посыл. Космос еще не сказал своего решающего слова. Ошибок он не терпит! И он сметет любую человеческую цивилизацию, посмевшую нарушить его каноны. А оно – человечество — уже

доходит до последней черты. Находясь на космическом корабле по названию Земля, оно продырявило и просверлило все, что могло; затоптало и отравило все, что могло быть полезным другим. Само слово – «другой» стало синонимом врага. Запад виновен не столько в создании воровской цивилизации, сколько в идейной инфантильности и неумении распознать угрозы человеческому существованию в навязанных социальных формах существования. Более того, свою экспортную версию, вывощенную наизнанку, чтобы было больнее, Запад транслировал на весь остальной мир.

На подобной основе космонавтика немислима. Космонавты в ракете оказываются в западне, которую может захлопнуть любой «другой». Их беспомощность и уязвимость компенсируется безраздельной поддержкой и неукоснительной заботой об их состоянии со стороны Центра полетов. Это означает необходимость переноса акцентов в космонавтике с отдельной, изолированной профессионально-целевой деятельности на всю ауру общественного бытия. Космонавтика должна стать воздухом нашего бытия. Она должна войти в каждое жилище человека, которое также станет исполненным космической символики. Каждый должен нести свою долю ответственности за успешность полета и дальнейшего освоения космоса. Сегодня во многих российских школах ведется преподавание предметов на космической платформе и, более того, школьники конструируют и запускают спутники, с помощью которых изучают особенности различных территорий. Если они и не полетят в космос, то прочувствуют представление о нашей взаимной зависимости в связке с «единым домом», с летящим космическим кораблем. А «освоение космоса» научит их точности оценок и ответственности за других.

Сейчас на место, где намечено строительство дома, приходят геодезисты и размечают участок, где затем забиваются сваи и готовится фундамент. Все очень обыденно. В древности же благоприятное место определялось гадателями-геомантами, руководствовавшимися геофизическими и астрологическими соображениями. В Древней Индии строительство дома рассматривалось как священный акт, в миниатюре воспроизводящий сотворение мира: первый колышек, вбиваемый в землю, считался уменьшенной копией копья, которым боги поразили мирового змея, из чьего тела возникла затем земля. Космический смысл вкладывался и в понятие краеугольного камня, с которого начинается строительство. Сегодня космос становится нашим новым домом. Неужели и

туда проникнут воровские нравы, удобренные эксплуататорским вождением? Не пора ли схватить за руку сеющих зло и ненависть и приближающих агонию планеты? Поэтому, согласно принципу Гермеса, что все идет сверху, воровской мир угаснет вместе с экспортным Западом.

Есть, однако, в космосе и терапевтический эффект. Космонавты заметили, что после пребывания в космосе радикально меняется мировоззрение человека, он осознает свою уязвимость и незащищенность перед лицом космоса и ценность каждого человека неизмеримо вырастает в его глазах.

Тяготение к космосу было присуще человечеству издавна. Известны древние знаки Зодиака, изображения созвездий и галактик (Млечного пути) на камнях-стеллах (хачкарах). Или, например, во внутренней планировке жилища чрезвычайный интерес представляет традиционное изображение монгольской юрты: ее окружность размечена на двенадцать равных частей, обозначенных знаками зодиака. Таким образом, жилище кочевника уподоблено небесному кругу с его важнейшими созвездиями. В точности те же представления мы встречаем и за тысячи километров от Монголии — у мальгашей Мадагаскара, у которых четыре стены дома делились на двадцать восемь отрезков — по числу дней в лунном месяце. Каждый из отрезков имел свое собственное символическое значение, а их сочетания с другими знаками определяли судьбу обитателей жилища. Подобно тому, как вселенная, а вместе с ней поселок или город делятся на две части — свою и чужую, добрую и злую, мужскую и женскую, так и жилище у многих народов строго подразделялось на две половины — мужскую и женскую, для хозяев и для гостей, а перемещение внутри дома регламентировалось специальными правилами и обычаями. Все сказанное значит, что слово «ойкумена» не случайно образовано от «ойкос» — «дом». Обитаемый космос и в самом деле мыслился домом, а тот, в свою очередь, считался его земным воплощением.

Если вспомнить, что по соседству с Чатал-Гююком немецким археологом Шмидтом были обнаружены центры древней космологии Геюк-Тепе порядка 10-12 тысячелетней давности, и более ранней, чем в Египте, что дает основания предполагать ее заимствование Египтом, то можно пофантазировать, что община Чатал-Гююка, сама того не подозревая, создала тот образ жизни, причем, практикуя его в течение тысячелетий, который без изменений можно переносить на космическую орбиту и рекомендовать всем звездным путешествиям. Кстати,

это тот самый образ жизни, который практиковали на протяжении последних 2-х тысячелетий, вплоть до наших дней, множество «свободомыслящих» — павликиан, катаров, богомилов, альбигойцев и ряд других движений, немилосердно преследуемых в нашу варварскую эпоху. Что, если не их убежденность в космической правоте своих взглядов, поддерживала дух этих движений? И как далек от них горизонт сегодняшних людей, безропотно отдающих свою судьбу глобальным наперсточникам.

Кстати, важно отметить, что древние египтяне отдавали предпочтение выражению своих Знаний о мироустройстве через натурную демонстрацию, т.е., пытались сохранить целостность явления, продемонстрировать его процедуру, а не только посредством использования формализма письма. С понятием качественного времени, присущим египтянам, самым тесным образом связано представление о его цикличности. Для определения начала года, разлива Нила и времени сельхозработ велись регулярные наблюдения за восходом Солнца, Луны, Сириуса, заимствовались из Армянского нагорья знаки Зодиака, фиксировавшие эту цикличность. И в этом пункте религиозно-мифологическое сознание египтян опять-таки принципиально противоречит современной картине мира, утверждающей необратимость времени. Согласно древним воззрениям многих народов, история вселенной и человечества разворачивается не в виде бесконечной последовательности событий, а по кругу: через какое-то время все, что было, повторяется вновь, и причем в том же самом виде. Эта концепция круговорота бытия нашла отражение не только в мифах, но и в ранней греческой философии, еще тесно связанной с мифологическим наследием египтян. Но, далее, в отрыве от своих корней, получают распространение эсхатологические концепции, религиозные учения о конце мира, предвеляя будущие новоевропейские воззрения. Здесь как бы завершается история, чего египетской науке было не свойственно.

В конечном счете, любая наука, коль скоро она преследует цель объективного знания, сталкивается с проблемой Космоса. Как устроен миропорядок и существует ли таковой вообще — вот вопросы, которые неизбежно встают перед исследователями.

На наш взгляд, наиболее перспективным является создание общепланетарной атмосферы духовного сотрудничества вне этнических, национальных и государственных границ, как это практикуется в космической сфере, установление прямых связей индивидуумов и их сообществ между собой и с центрами духовного

космо-ориентированного развития. Это позволит не только раскрепостить возможности нашего мозга у большинства людей, но и сделать их полновластными хозяевами своего будущего на общей для всех планете, с соответствующим безграничным расширением самого главного – интеллектуального и духовно-нравственного возвышения наших возможностей и потребностей. Это означает, что пришло время, когда метафизика, космология, физика, философия, и особенно, социология должны обрести единые, всеобщие социоприродные онтологические основания, дающие простор развитию общечеловеческого единства.

В этом заключен и один из мощных факторов управляющего воздействия космоса на общественную жизнь в целом, инициирующий идею нового мироустройства типа, *«сообщества единой судьбы человечества»*. В космическом пространстве не существует такой вещи, как граница, так же, как нет границ и в социальном.

Перечень использованной литературы

1. **Селегин Р. П.** «Космический код Богов: содержательная математика, теория мер и циклическая мифология»// «Академия Тринитаризма». – М., Эл. № 77-6567, публ. 22281, 14.07.2021. URL: <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0016/001e/2992-sl.pdf>.
2. **Леви-Брюль Л.** Сверхъестественное в первобытном мышлении. – М., 1937. – С. 206—221.
3. **Durkheim E.** The elementary forms of the religious life /Translated from the French by J. W. Swain. N. Y., 1965, pp. 489-490.
4. **Мишель Фуко.** «О других пространствах». <https://pandia.ru/text/80/200/20961.php>
5. **Анри Лефевр.** «La production de l'espace». Производство пространства. nicedbooks.ru/...populjarnye...anri...prostranstva.html.
6. **Мартин Лев.** Социология космоса. https://wikichi.ru/wiki/Sociology_of_space.
7. Социальный космос. <http://www.astro-cabinet.ru/library/momvrp/mifi-o-mirozdanii-vseleennaya-v-religiozno-mifologicheskikh-predstavleniyah6.htm>
8. **Бернхард Брозиус.** «Социальная революция в эпоху неолита: от Чаёню к Чатал-гююку». erazank.info.
9. **Kore Rosmou** (Excerpt XXIII-29) in *Hermetica*, op. cit. p 473.
10. **Томпкинс П.** Тайны Великой пирамиды Хеопса. Загадка двух тысячелетий /Пер. с англ. А.Г. Шарбатовой/ – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005.

Сдана/Հանձնվել է՝ 08.11.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 22.11.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 27.11.2021

Հասարակական դաշինքը որպես քաղաքացիական հասարակության կազմակերպման եղանակ (Ջոն Լոկի փիլիսոփայական հայացքների օրինակով)

ՀՏԴ 141

Միմոնյան Համլետ Ս.

*ԵՊՀ, Սոցիալական փիլիսոփայության, բարոյագիտության և գեղագիտության ամբիոն,
մագիստրոս (Երևան, ՀՀ)
hamlet.simonyan.99@gmail.com*

Հանգուցաբառեր՝ բնական վիճակ, պատերազմական վիճակ, բնության օրենք, մասնավոր
սեփականություն, խաղաղություն, համաձայնություն, հասարակական դաշինք,
հասարակություն, արդարություն, հավասարություն, իրավունքներ

Общественный договор как способ организации гражданского общества (на примере философских взглядов Джона Локка)

Симонян Гамлет С.

*Ереванский государственный университет,
Кафедра социальной философии, этики и эстетики. Магистрант (Ереван, РА)
hamlet.simonyan.99@gmail.com*

Аннотация. В статье дана общая характеристика одного из важнейших учений политической философии 17-го века – «теории общественного договора». В частности, на примере философских взглядов английского либерального мыслителя Джона Локка, сделана попытка показать основы, способствующие формированию гражданского общества.

В рамках статьи обсуждаются понятия естественных и военных состояний, присущие теории общественного договора Локка, а также процесс перехода от естественного к гражданскому состоянию. Одновременно в статье проводятся необходимые параллели между учениями Томаса Гоббса и Джона Локка. В работе освещены значение института наказания, а также законы и правила, формируемые в рамках теории общественного договора. Цель работы – путем сравнительного анализа соответствующих работ выявить мотивационные элементы, которые заставляют людей перейти от естественного состояния к гражданскому. Эти вопросы до сих пор обсуждаются в рамках различных научных дисциплин, в том числе философии, политологии, юриспруденции и т.д. Тема, обсуждаемая в статье, может стать основой для разъяснения ряда социально-политических проблем и принятия решений. В заключение можно отметить, что теория общественного договора, существенно повлиявшая на развитие политической мысли, и сегодня остается в центре внимания ряда мыслителей и деятелей социально-политической сферы.

Ключевые слова: естественное состояние, состояние войны, закон природы, частная собственность, мир, согласие, общественный договор, общество, справедливость, равенство, права.

Social Contract as a Means of Formation of a Civil Society (Following the Example of John Locke's Philosophical Views)

Simonyan Hamlet S.

*Yerevan State University,
Chair of Social Philosophy, Ethics and Aesthetics, MA student (Yerevan, RA)
hamlet.simonyan.99@gmail.com*

Abstract: The general characteristics of one of the most essential doctrines of the 17th century's political philosophy, contractarianism is represented in the article. Particularly, by referring to English liberal thinker John Locke's philosophical views, an attempt is made to show the basis which promote the formation of a civil society. In the frames of the article John Locke's ideas typical to social contract theory are discussed; state of nature, state of war as well as the process of transition from state of nature to civil society. In the meantime, necessary parallels are drawn between Thomas Hobbes' and John Locke's theories. The article presents the meaning of the laws and regulations as well as the punishment institute which are formed within the theory of social contract. The aim of the article is to point out those motivational features which make people go from the state of nature to civil society. The article aims at showing the main features of social contract theory with the help of comparative analysis of relevant sources. Nowadays, the topic mentioned in the article is still discussed from the standpoints of different disciplines, including philosophy, political science, law, etc. The topic can be considered as a base for clarifying and solving a number of current socio-political issues. It is also helpful for political decision-making process. In conclusion, we may acknowledge that the theory of

social contract, having a significant impact on the development of political thought, in our days has its unique stamp on the activities of a number of thinkers and actors in the socio-political field.

Keywords: state of nature, state of war, law of nature, private property, peace, consent, social contract, society, justice, equality, rights.

Հասարակական դաշինքի տեսությունն առանցքային տեղ է զբաղեցնում փիլիսոփայության պատմության մեջ: Թեման մինչ օրս քննարկվում է ոչ միայն փիլիսոփայական, այլև քաղաքական, բարոյական և իրավական տեսանկյուններից, ինչը փաստում է այն մասին, որ չեն կորել տեսությանը ներհատուկ արդիականությունն ու հրատապությունը:

Ըստ հասարակական դաշինքի տեսության՝ մարդկանց բարոյական և/կամ քաղաքական պարտականությունները կախված են վերջիններիս միջև կնքված պայմանագրից/համաձայնագրից, որի շնորհիվ ձևավորվում են հասարակական այն նորմերը, որոնք ապահովում են մարդկանց խաղաղ համակեցությունը: Ըստ այս տեսության՝ մարդիկ միասին ապրում են հասարակության մեջ՝ համաձայն մի պայմանագրի, որը սահմանում է վարքագծի բարոյական և քաղաքական կանոններ [2, էջեր 478-481]:

Հարկ է նկատել, որ հասարակական դաշինքի տեսության հիմնական գաղափարները փիլիսոփայական համատեքստում քննարկվել են դեռևս անտիկ ժամանակներից:

Հասարակական դաշինքի տեսության մոդելը, ըստ էության, քննարկվում է նաև Պլատոնի «Կրիտոն» երկխոսության մեջ, որտեղ Սոկրատեսը ներկայացնում է անառարկելի մի փաստարկ, թե ինչու ինքը պետք է մնա բանտում և ընդունի իր մահապատիժը, այլ ոչ թե փախչի և աքսորվի հունական մեկ այլ քաղաք [1]: Այնուամենայնիվ, հասարակական դաշինքի տեսությունն ավելի սերտորեն կապված է բարոյական ու քաղաքական ժամանակակից մտքին: Իր ամբողջական մեկնաբանությունն այն ստացել է անգլիացի մտածող Թոմաս Հոբսի աշխատություններում:

Հասարակական դաշինքի տեսության մասին Հոբսը հանգամանորեն գրում է «Լևիաթան» հայտնի աշխատության մեջ՝ նշելով, որ մարդիկ, ապրելով բնական վիճակում, գտնվում են վախի, թշվառության ու եսասիրության մթնոլորտում: «Բնական վիճակում մենք գտնում ենք մարդկանց միջև տեղի ունեցող վեճերի երեք հիմնական պատճառ: Առաջինը մրցակցությունն է, երկրորդը՝ խտրականությունը, երրորդը՝ փառքը», - գրում է Հոբսը [3, էջ 77]: Մարդը դիմում է հասարակական դաշինքի՝ ինքնապաշտպանվելու, գոյատևելու, ցավից ու թշվառությունից հեռու մնալու համար:

Հոբսից հետո անգլիացի մտածող Ջոն Լոկը կառուցեց սեփական տեսությունը՝ մեծապես

ազդելով արևմտյան քաղաքական և փիլիսոփայական մտքի զարգացման վրա:

Լոկի քաղաքական ամենակարևոր ու ազդեցիկ մտքերը շարադրված են «Երկու տրակտատ կառավարման մասին» աշխատության մեջ, որտեղ հեղինակն անդրադառնում է նաև հասարակական դաշինքին ու վերջինիս նշանակությանը:

Ջոնի Լոկի՝ հասարակական դաշինքի տեսությունը էապես տարբերվում է դաշինքի հորսյան ըմբռնումից: Լոկը համակարծիք էր Հոբսի այն մտքի հետ, որ մարդիկ գտնվել են բնական վիճակում (State of Nature), սակայն բնական վիճակի լոկյան ըմբռնումը միանգամայն տարբերվում է դրա հորսյան մեկնաբանությունից: Եթե Հոբսն ասում էր, որ մարդու կյանքը բնական վիճակում վախով ու եսասիրությամբ է լցված, որ մարդն ապրում է մշտական վախի, դաժանության, աղքատության, թշվառության քաոսային վիճակում, որ բնական վիճակում գործում է «Մարդը մարդուն գայլ է» սկզբունքը, ապա Լոկը պնդում էր հակառակը՝ ասելով, որ բնական վիճակում մարդիկ, ունենալով հավասար իրավունքներ, ապրում են քիչ թե շատ խաղաղ ու համերաշխ կերպով: Լոկյան մեկնաբանության դեպքում, փաստորեն, բնական վիճակին արդեն իսկ բնորոշ են քաղաքացիական հասարակության տարրեր, որոնք ապահովում են անցումը բնական վիճակից քաղաքացիականին: Այս գործընթացը հնարավոր է դառնում միայն մեծամասնության կամքի առկայության շնորհիվ: «Յուրաքանչյուր մարդ, կնքելով հասարակական պայմանագիր, լիազորում է իշխանությանը կամ հասարակությանը մշակելու օրենքների ու կանոնների այնպիսի համակարգ, որը կապահովի իր և մնացածի ապահովությունն ու բարեկեցությունը» [5]:

Պայմանագրականության հիմքում դնելով նաև մասնավոր սեփականության հիմնախնդիրը՝ Լոկը փորձում է նաև բացատրություն տալ այն հարցին, թե ինչպես են փոխկապակցված վերջիններս: Մասնավոր սեփականությունը առանցքային դեր է կատարում քաղաքացիական կառավարման լոկյան փաստարկում, ինչպես նաև համաձայնության մեջ: Լոկի կարծիքով՝ մասնավոր սեփականությունն առաջանում է այն ժամանակ, երբ մարդն իր աշխատանքը միացնում է բնությունից ստացվող հումքի հետ: Հաշվի առնելով բնական օրենքի (Law of Nature) հետևանքները՝ գոյություն ունեն մարդկանց՝ գույք ունենալու սահմանափակումներ: Մարդկանց չի թույլատրվում բնու-

թյունից վերցնել ավելին, քան նրանք կարող են օգտագործել՝ չթողնելով մյուսներին հավասարապես օգտվել այն ամենից, ինչը բնդիանուր է բոլորի համար. բնությունը տրվում է բնդիանուր մարդկությանը՝ վերջինիս կենսագործունեության կազմակերպման համար:

Լոկը բնական վիճակում սեփականությունը համարում էր ոչ ապահով երեք հիմնական պատճառներով՝ սահմանված օրենքի բացակայություն, անկողմնակալ դատարանի բացակայություն, բնության իշխանության բացակայությունը բնական օրենքներն իրականացնելու համար: Ուստի, բնական վիճակում մարդը, ըստ Լոկի, կարիք է գգում պաշտպանելու իր սեփականությունը, և հենց այս նպատակով մարդիկ որոշում են հասարակական դաշինք (Social Contract) կնքել: Անհատը շարունակում է ունենալ ապրելու, ազատության, սեփականության իրավունքներ. սրանք համարվում են մարդկանց բնական և անքակտելի իրավունքները:

Իրենց համաձայնության արդյունքում ստեղծելով քաղաքացիական հասարակություն և կառավարություն՝ մարդիկ ձեռք են բերում այն երեք բաները, որոնք չկային բնական վիճակում՝ օրենքներ, դատավորներ և գործադիր իշխանություն, որն անհրաժեշտ էր այդ օրենքները կիրառելու համար: Այսպիսով՝ յուրաքանչյուր մարդ տալիս է իր ուժը՝ պաշտպանելու իրեն և պատժելու նրան, ով կխախտի բնության օրենքները [4, էջեր 100-101]:

Խոսելով լոկյան պայմանագրականության հիմնադրույթներից՝ չենք կարող չնկատել, որ մտածողը հասարակական դաշինքի տեսությունը կապում է բնական վիճակին: Ըստ Լոկի՝ քաղաքական իշխանությունը ճիշտ հասկանալու համար նախ պետք է հասկանալ, թե ինչ վիճակում են մարդիկ ի սկզբանե գտնվում. վերոնշյալ վիճակը նա բնութագրում է որպես կատարյալ խաղաղության վիճակ, որի պայմաններում մարդն ինքն է կարգավորում իր գործողությունները, տնօրինում ունեցվածքը, ինչպես որ համապատասխանում է բնության օրենքին՝ առանց որևէ մեկի կամքից կախյալ լինելու [4, էջեր 101-102]:

Լոկի կարծիքով՝ բնական վիճակը «հավասարության վիճակ է, որտեղ բոլոր ուժերն ու իրավասությունները հավասար են. ոչ ոք չունի ավելին, քան մյուսը, ավելի ակնհայտ ոչինչ չկա, քան այն, որ միևնույն տեսակն ու կոչումն ունեցող արարածները, ունենալով բնությունից տրված միևնույն առավելությունները, պետք է լինեն հավասար առանց որևէ հպատակեցման կամ ստորադասման» [4, էջ 101]: Եվս մի կարևոր նկատառում. Լոկի բնութագրմամբ՝ «բնական վիճակը ազատության վիճակ է, բայց ոչ արտոնության» [4, էջ 102]: Սա նշանակում է, որ

չնայած մարդը գտնվում է ազատ վիճակում, սակայն չկա որևէ բարոյական կամ իրավական նորմ, որը թույլ է տալիս մարդուն ձեռք բարձրացնել իր իսկ անձի վրա: Այս պարագայում գուցե հարց առաջանա, թե ինչու են մարդիկ որոշում անցնել քաղաքացիական հասարակության, եթե բնական վիճակում այսքան բարվոք պայմաններ են առկա: Ըստ Լոկի՝ անկախ բնական վիճակի ազատական ու հավասարապաշտական պայմաններից՝ մարդն այնուամենայնիվ, եսասեր և կողմնապահ է, մարդը հակված է նախևառաջ իր շահով առաջնորդվելուն, ինչպես նաև մարդկանց հանդեպ կողմնապահ ու կանխակալ վերաբերմունք ցուցաբերելուն: Քանի որ նման երևույթները խաթարում են մարդկային փոխներգործունեությունը, մարդիկ անցում են կատարում քաղաքացիական վիճակի: Եվս մի փաստարկ՝ կապված քաղաքացիական հասարակության անցնելուն. բանն այն է, որ պայմանագրականությունը լիովին ազատված չէր կրոնական վարդապետության գաղափարական ազդեցությունից (պետք է հաշվի առնել որ այնուամենայնիվ, պատմականորեն դժվար էր 17-րդ դարում միանգամից ու ամբողջությամբ հեռանալ միջնադարյան աստվածակենտրոն մտածողությունից, այսինքն՝ բնական է որ վերջինս ինչ-որ կերպ առկա է նաև 17-րդ դարի քաղաքական մտքում), ուստի Լոկը պատճառաբանում է. «Աստված մարդուն չի ստեղծել միայնակ մնալու համար: Մարդու բնական հակումը հասարակության մեջ իր նմանների հետ լինելն է», - [4, էջ 133] այսպես է հեղինակը բնութագրում մարդկային էությունը՝ ըստ այդմ էլ նշմարելով ևս մեկ պատճառ, թե ինչու են մարդիկ ձգտում համակեցության:

Բնական վիճակում գործում է բնության օրենքը, ու մարդիկ պետք է ենթարկվեն դրան: Ենթարկվելով այդ օրենքին՝ մարդիկ սովորում են լինել հավասար ու անկախ. ոչ ոք չպետք է վտանգի դիմացինի կյանքը, առողջությունը, ազատությունը, գույքը և այլն: Բնական վիճակում մարդիկ գերծ են միմյանց նկատմամբ ոտնձգություններ կատարելուց, ինչպես նաև միմյանց վնաս հասցնելուց: Այս կերպ է պահպանվում բնության օրենքը, որը միտված է խաղաղությանն ու ամբողջ մարդկության պահպանմանը:

Սակայն ստացվում է, որ այս դեպքում բնության օրենքի կիրառումը հայտնվում է բոլոր մարդկանց ձեռքերում. յուրաքանչյուր մարդ իրավունք է ստանում պատժել օրինախախտին այնքանով, որքանով կարող է կասեցնել վերջինիս՝ հասարակական դաշինքից չբխող գործողությունները: Լոկի կարծիքով՝ ինչպես մարդկանց վերաբերող այլ օրենքները, այնպես էլ բնության օրենքը անհմաստ կլինեք, եթե

բնական վիճակում չլինեին մարդիկ, ովքեր իրավունք կունենային կիրառել այդ օրենքը՝ դրանով իսկ պահպանելով անմեղներին և զսպելով օրինազանցներին: Եվ եթե որևէ մեկը իրավունք ունի մյուսին պատժելու չարիք գործելու համար, ապա բոլորը պետք է ունենան այդ իրավունքը, որովհետև սա կատարյալ հավասարության վիճակ է, որտեղ մեկը մյուսի հանդեպ չունի գերազանցություն: Լոկի այս մտքից տպավորություն է ստեղծվում, որ բնական վիճակում, անգամ լինելով հավասար, այնուամենայնիվ մարդիկ կարող են իշխանություն ու գերակայություն բանեցնել միմյանց նկատմամբ: Լոկը պարզաբանում է նաև այս դրույթը՝ պնդելով, որ հանցագործին պատժել չի նշանակում ունենալ բացարձակ կամ բռնապետական գերիշխանություն վերջինիս վրա, չի նշանակում, որ կարելի է օգտագործել նրան՝ սեփական շահերից ու դրդապատճառներից ելնելով: Օրինախախտի հանդեպ կիրառվող պատիժը ոչ այլ ինչ է, քան փոխհատուցման ու հետագա զսպվածության պահանջ: Այս երկուսը այն պատճառներն են, որոնք դրդում են մարդուն իրավականորեն «վնասել» դիմացինին, եթե վերջինս հանցանք է գործել: Նշված գործընթացը մտածողն անվանում է պատիժ:

Կառավարման խնդիրներին ուղղված իր երկրորդ տրակտատում անգլիացի մտածողն անդրադառնում է նաև բոլոր նրանց, ովքեր ասում են, որ երբևէ չեն եղել բնական վիճակում գտնվող մարդիկ: Հեղինակը գրում է. *«Մեզնից յուրաքանչյուրն ի սկզբանե գտնվում է բնական վիճակում, բայց քանի որ մեզնից ամեն մեկն անգոր է իրեն օժտելու կենսական իրերով, մենք այլոց հետ հաղորդակցվելու կարիք ենք ունենում, ու այսպես մարդիկ սկսում են աստիճանաբար ներգրավվել քաղաքացիական հասարակություններում: Մարդիկ մնում են բնական վիճակում այնքան ժամանակ, մինչև իրենց սեփական համաձայնությամբ չեն որոշում դառնալ քաղաքացիական հասարակության անդամ»* [4, էջ 106]:

Հանգամանորեն նկարագրելով բնական վիճակը՝ Լոկն ուղղակիորեն չէր կարող չանդրադառնալ դրան հակակշռող, բնույթով ոչ խաղաղ մի վիճակի: Խոսքն իհարկե, պատերազմական վիճակի մասին է (State of War): Սա, ի տարբերություն բնական վիճակի, թշնամության և կործանարար գործողությունների վիճակ է: Բնության օրենքը թելադրում է, որ մարդու ինքնապաշտպանությունը չափազանց կարևոր է, ուստի երբ որևէ մեկը սպառնում է մյուսին, ապա նրանք պատերազմական վիճակում են, և կարող են ոչնչացնել միմյանց: Պատերազմի վիճակ է առաջանում, երբ մեկը փորձում է ստրկացնել մյուսին՝ վերջինիս

հանդեպ գերիշխանություն հաստատելով: Սա, կարելի է ասել, մի իրավիճակ է, երբ դիմացինը նախագծում է կյանքը: Հեղինակն այստեղից հետևություններ է անում. *«Եթե որևէ մեկն առանց իմ համաձայնության գերիշխանություն հաստատի ինձ վրա, կսկսի օգտագործել ինձ, ինչպես որ ուզի, իսկ վերջում կոչնչացնի ինձ»* [4, էջ 107]: Հենց այստեղ է, որ Լոկն անդրադառնում է մարդու ազատությանը. մարդկային յուրաքանչյուր ազդեցիկ մյուսի հանդեպ ունի զուգություն է դիմացինի ազատությանը: Մարդկանց՝ մեկը մյուսին հպատակեցնելը բնավ չի արվում կատարյալ ազատության վիճակում (State of Perfect Freedom): Մարդը գոյատևելու հավիտենական խնդիր ունի, և նման գերիշխող ուժերից ազատ լինելը մարդու գոյատևման, պահմանման ապահովությունն է: Իսկ նա, ով հավակնություն ունի մեկ ուրիշի ազատությանը, ինքնաբերաբար պատերազմական վիճակում է հայտնվում՝ բնականաբար վերջինիս վերաբերվելով որպես իր թշնամու:

Լոկը խստորեն հակադրում է բնական ու պատերազմական վիճակները: Բնական վիճակում մարդիկ ապրում են խաղաղ, առանց կառավարման կամ որևէ երկրային իշխանության: Քանի որ բնական վիճակում չկան հեղինակություններ, որոնք կդատեն մարդկանց, ովքեր փորձում են սահմանափակել ուրիշների ազատությունը, առաջանում է պատերազմական վիճակ: Պարզ է դառնում, որ երբ բնական վիճակ է, ու չկա ոչ մի դատավոր կամ իշխանություն, որը կվերահսկի իրավիճակը, ագրեսորն այն վերածում է պատերազմական վիճակի: Բնական վիճակում չկան ո՛չ օրենքներ, ո՛չ դատավորներ: Լոկի կարծիքով՝ ուժն առանց իրավունքի բավարար հիմք է պատերազմական վիճակ ստեղծելու համար: Պատերազմական վիճակն ավարտվում է այն դեպքում, երբ անմեղ մարդը ոչնչացնում է ագրեսորին, կամ երբ ագրեսորը, զիջումների գնալով, խաղաղություն է խնդրում:

Պատերազմի վիճակ է առաջանում նաև այն ժամանակ, երբ հասարակության մեջ գործող օրենքներն ու դատավորները, այսպես ասած, շեղվում են ճշմարիտ ուղուց: Որոշ հանգամանքներում օրենքները կարող են օգտագործվել պաշտպանելու նրանց, ում իրականում պետք է պատժել: Երբ օրենքը ձախողում է իր իրական նպատակի կատարումը, այն է՝ պաշտպանել անմեղին, առաջանում է պատերազմական վիճակ [4, էջեր 109-110]:

Այստեղ հարկ է նկատել, որ Լոկը, օգտագործելով պատերազմ եզրույթը, ըստ էության, նկատի ունի կոնֆլիկտ, քանի որ հեղինակը հիմնականում դիմում է ոչ թե պետությունների, այլ ազգերի միջև բախումների դիտարկմանն ու քննարկմանը՝ ներկայացնելով

վերջիններիս առաջացման պատճառները և ուղենշելով լուծման հնարավոր ճանապարհները:

Քաղաքացիական հասարակությունը կարող է գոյություն ունենալ, երբ մարդիկ հրաժարվում են սեփականության տնօրինման, ինչպես նաև օրինախախտին պատժելու իրավունքից՝ հանձնելով այն համաձայնության միջոցով ի հայտ եկած հեղինակություններին: Հասարակության անդամների մոտ ձևավորվում է համընդհանրության գաղափար. իրենց իսկ կյանքի, ազատության, գույքի կարևորության և ապահովության համար մարդիկ, ընդհանուր հայտարարի գալով, օժտում են որևէ մեկին/խմբին ուժով, որով էլ վերջինս ի վիճակի կլինի ապահովել հասարակության անվտանգությունը:

Քաղաքացիական հասարակությունն ուղղակիորեն չի կարող գոյություն ունենալ առանց կառավարվողների համաձայնության: Այսինքն՝ բացառապես ամեն ինչ կատարվում է համաձայնության միջոցով, և ոչ մի մարդ չի դառնում քաղաքացիական հասարակության անդամ իր կամքին հակառակ:

Արդեն իսկ պարզ է, որ ըստ հեղինակի՝ քաղաքացիական հասարակության ձևավորումը բացառապես խաղաղ գործընթաց է: Քաղաքացիական հասարակությունում գործող կանոններն անհրաժեշտ են, քանի որ անհնար կլինեք ամեն անհատի համար համաձայնել օրենքին: Երբ մարդիկ մտնում են քաղաքացիական հասարակության մեջ, պարտավորվում են համաձայնել մեծամասնության կարծիքին, որովհետև չուզենալով ենթարկվել այդ կանոններին և ինքնուրույն որոշումներ կայացնելով՝ նրանք կարող էին և մնալ բնական վիճակում: Լոկը պնդում է, որ աշխարհում միակ իրավական կառավարությունն այն է, երբ մարդիկ համաձայնում են ձևավորել քաղաքացիական հասարակություն՝ հրաժարվելով բնական վիճակում իրենց բնական ազատությունից: Համաձայնության արդյունքում ձևավորված քաղաքացիական հասարակությունը խաղաղության վիճակ է, որտեղ քաղաքացիական հասարակության անդամները ապահով են զգում, սակայն սա դեռ չի նշանակում, որ այստեղ չկան մարդիկ, ովքեր խախտում են մեծամասնության կողմից առաջադրված օրենքները: Նրանք, ովքեր համաձայնել են ստեղծել քաղաքացիական

հասարակություն, համաձայնել են նաև հրաժարվելու պատժելու և դատելու իրենց կարողություններից, հետևաբար հենց այստեղ է Լոկը տեսնում քաղաքացիական հասարակության օրենսդիր և գործադիր իշխանությունների առաջացման հիմքերը: Վերջիններիս միջոցով պետք է որոշվի՝ երբ և ինչպես պատժեն օրինախախտներին, և ինչ փոխհատուցումներ են անհրաժեշտ, երբ խախտվում է որևէ օրենք [4, էջեր 146-149]:

Այսպիսով, խոսելով քաղաքացիական հասարակության ձևավորման մասին՝ Լոկն ամբողջացնում է այն տեսակետը, որ մարդն իր ապահովության, խաղաղ գոյատևման, գույքի պահպանման համար բնական վիճակից համաձայնության միջոցով անցում է կատարում քաղաքացիականին, որտեղ գործում են համընդհանուր բարեկեցություն և անվտանգություն ապահովող համապատասխան օրենքներն ու կանոնները: Հեղինակը չի մոռանում նշել նաև այս գործընթացի լիովին խաղաղ բնույթ ունենալու փաստը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Friend, C.** Social Contract Theory, Internet Encyclopedia of Philosophy, Hamilton Collage, USA: <https://www.iep.utm.edu/soc-cont/#H6>, այց՝ (20.08.2021).
2. **Hampton, J.** Contract and Consent, A Companion to Contemporary Political Philosophy, 2nd Edition, ed. by Robert E. Gooden, Philip Pettit and Thomas Pogge, London, Blackwell Publishing Ltd, 2007.
3. **Hobbes, T.** Leviathan or the Matter, Forme & Power of a Common-wealth Ecclesiasticall and Civil London, Green Dragon in St. Pauls Churchyard, 1651.
4. **Locke, J.** Two Treatises of Government and A Letter Concerning Toleration, New Haven and London, Yale University Press, 2003.
5. **Tuckness, A.** The Stanford Encyclopedia of Philosophy, Lock's Political Philosophy, Stanford University, Summer 2018 edition: <https://plato.stanford.edu/entries/locke-political/>, այց՝ (20.08.2021).

Տժնա/Հանձնվել է՝ 20.10.2021

Քեզնզրրրրրր/Գրախտալվել է՝ 29.10.2021

Քրրրրր/Ընդրրրրվել է՝ 05.11.2021

ОБРАЗОВАНИЕ

Կրթության սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրներ շուկայական տնտեսության պայմաններում

ՀՏԴ 37.015.62

Մարգարյան Հասմիկ Գ.

Մանկ. գիտ. թեկ., դոցենտ

Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան (Երևան, ՀՀ)

hasmikgs@gmail.com

Գրիգորյան Մարիանա Լ.

ուսանող

Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան (Երևան, ՀՀ)

marianaagrigoryan@gmail.com

Հանգուցաբառեր՝ կրթության ոլորտ, կրթական ծառայությունների շուկա, ֆինանսավորման համակարգ

Социально-экономические проблемы образования в рыночной экономике

Саргсян Асмик Г.

кан. пед. наук, доцент,

Армянский государственный педагогический университет им. Х. Абовяна (Ереван, РА)

hasmikgs@gmail.com

Григорян Мариана Л.

студент, Армянский государственный педагогический университет им. Х. Абовяна (Ереван, РА)

marianaagrigoryan@gmail.com

Аннотация. Сфера образования находится в центре внимания современных научных исследований и политических взглядов. Лидирующие позиции в списке развитых стран мира занимают страны, способные создать высокоэффективную систему образования, отвечающую современным требованиям, а также гибкую и способную быстро реагировать на современные изменения. Практически во всех странах, демонстрирующих стремительный экономический рост, развитие образования является одним из приоритетов государственной политики.

Ключевые слова: образование, финансовая система, рынок образовательных услуг

Socio-economic problems of education in a market economy

Sargsyan Hasmik G.

PhKhachatur Abovian Armenian State Pedagogical University (Yerevan, RA)

hasmikgs@gmail.com

Grigoryan Mariana L.

Khachatur Abovian Armenian State Pedagogical University, student (Yerevan, RA)

marianaagrigoryan@gmail.com

Abstract. The field of education is in the focus of attention of modern scientific research and political views. The leading position in the list of developed countries of the world is occupied by the countries that are able to create a highly efficient education system that meets modern requirements, as well as flexible and able to respond quickly to modern changes. In virtually all countries, which show rapid economic growth, the development of education is one of the priorities of state policy.

Keywords: education, financial system, market of education services

Կրթության ոլորտը ժամանակակից գիտական հետազոտությունների և քաղաքական դիտարկումների ուշադրության կիզակետում է գտնվում: Աշխարհի զարգացած պետությունների ցանկում մշտապես առաջատար դիրք զբաղեցրել են այն երկրները, որոնք կարողանում են ստեղծել բարձր արդյունավետություն ունեցող և արդի պահանջներին համապատասխանող, ինչպես նաև ճկուն և նորօրյա փոփո-

խություններին արագ արձագանքելու ունակ կրթական համակարգ: Գործնականորեն բոլոր երկրներում, որոնք ցուցաբերում են տնտեսական արագընթաց աճ, կրթության զարգացումը պետական քաղաքականության առաջնահերթ ուղղություններից է լինում:

Տեղեկատվությունը ճիշտ ընկալելու, վերլուծելու և գնահատելու համար մարդը պետք է բավարար մտավոր ունակություններ և

գիտելիքների անհրաժեշտ պաշար ունենա: Իսկ դրանք ձեռք են բերվում հենց կրթության միջոցով, և առավել բարձր պահանջներ են ներկայացնում պետությանը՝ կրթական համակարգի գործունեության կազմակերպման համար:

Չնայած ավելի քան քսանհինգ տարվա ընթացքում երկրում բազմատեսակ շուկայական վերափոխումներ են տեղի ունեցել, կրթական համակարգում բարեփոխումների տարատեսակ ծրագրեր են ներդրվել, այնուամենայնիվ Հայաստանի կրթական համակարգն այսօր դեռևս բազմազան խնդիրներ ունի լուծելու՝ կապված ինչպես կրթության բովանդակության, կրթության հավասար հնարավորության իրավունքի իրագործման ապահովման, կրթական մակարդակների միջև արդյունավետ անցումների ապահովման, կրթության որակի բարձրացման և վերահսկողության ապահովման, այնպես էլ, և որ ավելի կարևոր է կրթության կազմակերպման տնտեսական կառուցակարգերի վերափոխման հետ: Վերջինս իր մեջ ներառում է պետություն-կրթական հաստատություն փոխհարաբերությունների՝ Հայաստանի համար լավագույն մոտեցման հայտնաբերումն ու ներդրումը, կրթության ֆինանսավորման ճշգրիտ մոդելի ընտրությունը, կրթության վրա ներդրված ֆինանսական միջոցների շարժ-ընթացի և արդյունավետության վերահսկողության ապահովումը կրթության բոլոր մակարդակներում:

Հայաստանի Հանրապետության կրթության զարգացման ծրագրում առաջիկա տարիների կրթության ոլորտի զարգացման հիմնական խնդիրներ նշվում են բոլոր երեխաների որակյալ միջնակարգ և նախնական մասնագիտական կրթություն ստանալու հնարավորության ապահովումը, կրթության բոլոր մակարդակներում դաստիարակության բաղադրիչի ամրապնդումը, նախադպրոցական կրթության մատչելիության բարձրացումը, երիտասարդների՝ մասնագիտական անհրաժեշտ պատրաստվածության զգալի ապահովումը, կրթության բոլոր մակարդակներում խոցելի խմբերի հավասար մասնակցության հնարավորության ապահովումը:

Միևնույն ժամանակ Հայաստանի Հանրապետության կրթության զարգացման կարևորագույն խնդիրներից մեկը ֆինանսավորման համակարգի արդյունավետության ապահովումն է, որի շրջանակներում կրթության զարգացման ծրագրում առաջարկվում են բազմազան բարեփոխումներ: Մասնավորապես նշվում է, որ ներդրվելու է արդյունքից կախված ֆինանսավորման համակարգ, տարանջատվելու են կրթության կառավարման և ֆինանսատնտեսական կառավարման գործառնությունները, անցում է կատարվելիք ծրագրային ֆինանսավորման և ծրագրերի կառավարման մեխանիզմներին,

վերանայվելու են ուսումնական հաստատությունների կառավարման համակարգի ձևավորման սկզբունքները, ավելացվելու են բարձրագույն կրթության ոլորտին հատկացվող պետական ֆինանսավորման և մասնավոր ներդրումները (ոչ վարձավճարները), ինչպես նաև փոփոխվելու են պետական ֆինանսավորման ձևերը՝ աստիճանական անցում կատարելով կատարողականի վրա հիմնված ֆինանսավորման մեթոդին, ընդլայնվելու են ուսումնական հաստատությունների ձեռնարկատիրական գործունեության հնարավորություններն ու ձևերը: Մինչդեռ, այս բոլոր առաջարկների հիմքում չկան բավարար հետազոտություններ, որևէ կերպով հստակեցված չեն ֆինանսավորման այն նոր մեխանիզմները, որոնցով պետք է առաջնորդվի մասնավորապես հանրակրթության ոլորտը, մշակված չեն ֆինանսավորման բանաձևերը: Եվ ավելին, կրթության ոլորտի բարեփոխումների այս ողջ համատեքստում փաստացիորեն պետական ծախսերի միջնաժամկետ ծրագրերում կրթության ֆինանսավորման չափը երկրի համախառն ներքին արդյունքի համեմատ տարեցտարի նվազելու է, ինչը կրթության փորձագետների գնահատմամբ բավական վտանգավոր ցուցանիշի կարող է հասցնել:

Կրթության տնտեսական կառուցակարգերի ուսումնասիրությունը մեր ժամանակաշրջանում պահպանում է իր արդիականությունը, կրթության ոլորտի բարեփոխումների վերաբերյալ քննարկումներն ու բանավեճերը տարեցտարի ոչ թե նվազում, այլ աճում են: Դրանք իրականացվում են ինչպես կառավարական, այնպես էլ գիտական շրջանակներում: Ընդ որում բարեփոխումների առաջարկողներից շատերը պահանջում են մանրակրկիտ քննադատական վերլուծություն, որը հնարավորություն կտա վերհանել առկա խնդիրները և արդյունավետ լուծումներ առաջարկել:

Քննարկման հիմնական թեմաներն են տնտեսական կառուցակարգերի այնպիսի ուղղությունների բարեփոխումները, ինչպես ուսումնական հաստատությունների ինքնավարության կարգավիճակի խնդիրները, կրթության յուրաքանչյուր մակարդակի համար ֆինանսավորման ճիշտ բանաձևի որոշումը, ուսումնական հաստատությունների ձեռնարկատիրական գործունեության հնարավորությունների ընդլայնումը: Եթե ընդհանրացնելու լինենք, ապա բարեփոխումների վերաբերյալ քննարկումները հանգում են կրթական համակարգում շուկայական հարաբերությունների արդյունավետ ներդրման և իրագործման հիմնախնդրին:

Հայաստանի կրթական համակարգի պետական ֆինանսավորման մոտեցումների փոփոխությունը և շուկայական մեթոդների չհամա-

կարգված ներդրումը կրթության ոլորտ կարող է հանգեցնել համակարգի էլ ավելի առևտրայնացման: Կրթական գործընթացի ռազմավարական նպատակները, խնդիրները, ձևերը սկսում է որոշել շուկան, ինչը կարող է դուրս մղել պետությանը ոչ միայն ռեսուրսային ապահովումից, այլ նաև նվազեցնել պետական վերահսկողությունը կրթության բովանդակային կողմերի վրա:

Շուկայական գաղափարախոսության շրջանակներում սովորողներին բացառապես որպես կրթական ծառայությունների սպառող դիտարկելը բերում է սովորողների, նրա ծնողների և կրթական հաստատությունների միջև փոխհարաբերությունների փոփոխության: Հենց այսպիսի միտում է նկատվում ներկայիս բարձրագույն մասնագիտական կրթության ոլորտում, երբ հատկապես ոչ պետական բուհերում աղետալիորեն նվազում է ուսանողի ուսուցման նկատմամբ պահանջների մակարդակը: Եվ շատ հիմնավոր է անհանգստությունը կրթության մյուս մակարդակներում նույն միտման տարածման վերաբերյալ:

Մենք ենթադրում ենք, որ կրթության տնտեսական կառուցակարգերի կատարելագործումը պետք է փնտրել սկզբունքորեն այլ հարացույցային հարթակում, որն արտացոլում է կրթական համակարգի ինքնատիպությունը, ոչ թե բացառապես «առաջարկ-պահանջարկ» հարթությունը: Ամենից առաջ հարկ է հաշվի առնել, որ կրթության ծախսերն իրենց տնտեսական իմաստով ներդրում են, որոնք տանում են երկրի համընդհանուր մարդկային կապիտալի ավելացմանը: Ընդ որում պետք է շեշտադրել հենց տնտեսական կառուցակարգերի կատարելագործումը, այսինքն ժամանակակից պահանջների համապատասխանող փոփոխությունների ներմուծումը, ոչ թե կրթության ոլորտի ամբողջական վերափոխումը:

Արևմուտքում կրթական համակարգի գործունեության արդյունքները դիտարկում են որպես ապրանք, որն ունի բազմանպատակ նշանակություն՝ ներդրումային, սպառողական, սոցիալական և այլն: Որոշ գիտնականներ (Տ. Մալտուս, Ռ. Լոու, Ռ. Վայլենդ) կրթական ապրանքը չեն առանձնացնում մյուսներից: Նրանք գտնում են, որ կրթական հաստատությունների նկատմամբ կիրառելի են շուկայի բոլոր օրենքները, այդ թվում և ազատ մրցակցության սկզբունքները՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Իսկ Ջ. Միլլը ենթադրում է, որ պետությունն այս ոլորտում չի կարող հենվել միայն շուկայական հարաբերությունների վրա, քանի որ կրթական ծառայությունների սպառողները, հիմնականում կոմպետենտ չեն դրանց որակի գնահատման տեսանկյունից: Հենց կրթության ոլորտում առավել վառ են

արտահայտվում շուկայական մեխանիզմների անարդյունավետության նշանները, որոնք Դ. Միլլը սահմանել է որպես «շուկայի անգործություն» [4, էջ 28]:

Ըստ հեղինակների այլ խմբի (Ժ. Սե, Ջ. Մակկուրի, Գ. Գուիչիկ, Ա. Մարշալ և ուրիշներ), կրթական հաստատությունները շահաբեր են ոչ միայն նրանց համար, ովքեր անմիջական ներդրում են անում կրթության ստացման վրա, և տալիս են ոչ միայն տնտեսական, այլ նաև սոցիալապես օգտակար արդյունքներ: Նրանց կարծիքով այս պարագայում արտաքին արդյունքը պատկանում է ողջ հասարակությանը, ուստի պետությունը պետք է ֆինանսավորի կրթական համակարգը, առավել ևս որ միայն այն կարող է երաշխավորել կրթության անհրաժեշտ նվազագույն որակը: Այս տնտեսագետների մոտեցումը կրթության ոլորտում հարաբերությունների յուրահատուկ դերին արժեքավոր մեթոդաբանական գաղափարներ է պարունակում ընդհանուր միջնակարգ կրթության համակարգի, կրթական ծառայությունների տրամադրման և դրանց վճարման խնդիրների հետազոտման համար:

Տեսակետ կա, որ կրթությունը, ինչպես բազմաթիվ այլ մարդկային արժեքներ, չի կարող առևտրի օբյեկտ լինել: Լ. Միգեսը այս կապակցությամբ նշում է. «անիմաստ է գումարով գնահատել այն օբյեկտները, որոնք չեն փանառվում շուկայում: Եթե օրենքով սահմանվում է մարդու մահվան մեջ մեղավորության համար փոխհատուցման գումարային արժեքը, դրանից չի հետևում, որ մարդկային կյանքն այդ արժեքն ունի» [10, էջ 162]:

Սոցիալական ոլորտում նոր ազատական գաղափարախոսության տարածումը հանգեցրեց շատ երկրների սոցիալական ծառայությունների, այդ թվում և կրթության ոլորտներում անհատականացման և շուկայական հարաբերությունների ներդրման:

Կրթության ոլորտում շուկայական հարաբերությունների ներդրումը գիտական և մանկավարժական շրջանակներում ոչ միանշանակ հակադրում է առաջացնում: Այսպես, պրոֆեսոր Ս. Պ. Կապիցան նշում է, որ ժամանակակից տեղեկատվական հասարակությունում «տեղեկատվությունը պետք է հասանելի լինի բոլորին: Առավել ևս, եթե այդ տեղեկատվությունը լուսավորության, մշակույթի կամ գիտության ոլորտում է: Այդ տեղեկատվության անհասանելիությունը մարդու հիմնարարային իրավունքների խախտում է: Հանրային գրադարանները, թանգարանների մեծ մասն անվճար են, քանի որ սա ավելի շատ սկզբունքի հարց է, քան փողի» [7, էջ 3]: Գիտնականն ընդգծում է, որ անվճար ուսուցման խորհրդային սկզբունքը «շատ առումներով հիմա իրացվում է ողջ աշխարհում... Երբ դուք իրեր եք փոխանակում, վճարը տեղին է, սակայն երբ խոսքը

տեղեկատվության շատ մեծ հատույթի մասին է, ակնհայտ է, որ դրա հասանելիություն պետք է տրամադրել բոլորին և նույն հիմունքներով» [7, էջ 3]:

Նոբելյան մրցանակակիր, նշանավոր տնտեսագետ Դ. Տոբինը նշում է, որ շուկայական, «ամիջյան համակարգը կարող է աշխատել միայն այն պայմաններում, երբ կան սոցիալական ինստիտուտներ, որոնք եաստիտական էներգիան ուղղորդում են դեպի կառուցողական շրջանակներ: Առանց այդպիսի ինստիտուտների, որոնք երբեք կատարյալ չեն լինում և կարող են թուլացվել հանցագործությամբ և կաշառակերությամբ, մենք չենք կարող խուսափել Հոբսի՝ «բոլորի դեմ պատերազմից»: Իսկ դրա արդյունքները էականորեն տարբերվում են նրանցից, որոնց պետք է տանի Սմիթի «անտեսանելի ձեռքը» [13, էջ 44]:

Զուգահեռ ուրույն տեղ է զբաղեցնում որոշ հետազոտողների այնպիսի ծայրահեղ ազատական տեսակետը, ինչպես Մ. Բալաբանի և Օ. Լեոնտևայի արտահայտածը. «... դպրոցը միշտ կարիքի մեջ կապրի, մինչև չսկսի վսատակել... Միայն հաղթահարելով «գիտելիքների ճրագի» առասպելը, դպրոցը կկարողանա վերադառնալ շուկա՝ արդեն որպես կարևորագույն ծառայությունների անհրաժեշտ ոլորտ» [3, էջ 52]:

Շատ հետազոտողներ նշում են, որ «շուկան անգամ իր լավագույն տարբերակներում կարող է հաշվի առնել միայն ամենամեթոսակա, ազգի արմատական շահերի տեսանկյունից հանախ անառողջ պահանջարկը, որը բոլորովին շահավետ չէ հեռանկարային նպատակների և խնդիրների որոշման համար» [8, էջ 5]: Ընդ որում, «կադրերի պատրաստման պլանավորման և երկրին անհրաժեշտ մասնագետների քանակի հաշվարկի ժամանակ չի կարելի կողմնորոշվել ներկա օրով, հարկ է կանխատեսել, թե ինչ մասնագետների պահանջ կլինի վաղը, ի դեպ, դրա համար բուհի դասախոսներ պատրաստել նախապես», ինչը նույնպես դուրս է շուկայի հնարավորությունների սահմաններից» [4, էջ 31]:

Վ. Վ. Չեկմարյովը «Կրթության ոլորտում տնտեսական հարաբերությունների համակարգը» աշխատության մեջ դիտարկելով կրթության ոլորտը որպես տնտեսական հետազոտության օբյեկտ, կրթական ծառայությունը դիտարկում է որպես տնտեսական կատեգորիա: Այստեղ վերլուծության առարկա են դառնում տնտեսական օրենքներն ու օրինաչափությունները, որոնք առաջանում են կրթական ծառայությունների արտադրության, իրացման և սպառման ժամանակ [14]: Նույն հեղինակի «Կրթության ոլորտի տնտեսական խնդիրները» աշխատանքում հիմնավորվում է կրթական ծառայությունների ապրանքային բնույթը: Այս հիմքի վրա հետազոտողները փորձում են որոշել դրանց շուկայական գինը՝ կրթական ծառայու-

թյունների շուկայում կատարվող գործընթացները մոդելավորելով շուկայական փոխանակման «պահանջարկ-առաջարկ» երկչափ կոորդինատներով [15]:

Շատ մասնագետներ որպես կրթության համակարգի հիմնական տնտեսական մեխանիզմ դիտարկում են կրթական ծառայությունների շուկան՝ եզրակացնելով, որ կրթության համակարգի զարգացումն առաջին հերթին կախված է կրթական ծառայությունների շուկայում պահանջարկի և առաջարկի հավասարակշռվածությունից [1; 12; 16, էջ 3]: Ընդ որում, բուն «կրթական ծառայություն» հասկացությունը հեղինակների կողմից տարբեր կերպ է մեկնաբանվում: Որոշ հետազոտողներ կրթական ծառայություն հասկացությամբ հասկանում են բուն կրթությունը, իսկ այդ ոլորտի տնտեսական հարաբերությունները հավասարեցվում են գնորդների և վաճառողների հարաբերություններին: Մյուսները կրթական ծառայություններ են համարում բուն կրթական գործընթացն ու դրան ուղեկցող ծառայությունները: Դասագրքերով և ուսումնական նյութերով ապահովումը, ուսումնական տարածքների և ուսուցման միջոցների պահպանումը և այլն:

Ավելի ճշգրիտ է թվում մեկ այլ տեսակետ՝ շարադրված Դ. Դրուկերի կողմից. «Կրթությունը, առողջապահությունը և կենցաղը ապրանքների և ծառայությունների, այլ կերպ ասած՝ նյութական բարիքի խոշորագույն սպառողներն են: Սակայն դրանցից որևէ մեկը չի ապահովում նյութական (այսինքն «տնտեսական») բավարարում: Այս 3 ոլորտները ենթակա չեն «ազատ շուկայի» կանոններին և առաջարկի ու պահանջարկի տնտեսական օրենքներին, չեն տարբերվում բարձր նպատակային զգայունակությամբ, իսկ դրանց «վաբքը» չի համապատասխանում տնտեսագիտական տեսություններին» [5, էջ 80]:

Ե. Ն. Ժիցովն իր հիմնարարային «Հասարակական սեկտորի և ոչ առևտրային կազմակերպությունների տնտեսագիտություն» աշխատությունում խմբավորելով հասարակական բարիքները դրանց հատկանիշների (չափանիշների) համադրման հաշվառմամբ, դրանք ստորաբաժանում է մաքուր հասարակական բարիքի և խառը հասարակական բարիքի: Խառը հասարակական բարիքների տարատեսակներից մեկը, համաձայն նշված դասակարգման, նաև կրթական ծառայություններն են, որոնք պատկանում են սոցիալապես նշանակալի բարիքներին [6, էջ 23]: Սոցիալապես նշանակալի բարիքներն ունեն սպառման համատեղ բնույթ, բացառելիության և սպառման ծավալի և որակի բարձր մակարդակ, բարձր՝ զգալի ծավալ և երկարատև արտաքին արդյունք:

Վ. Տամբովցևը նշում է, որ «Որոշում կայացնելով սոցիալ-տնտեսական բարիքի սպառման ծավալի մասին, անհատը հաշվի է առնում իր համար դրա արժեքը, վճարելով դրա սպառման այն չափը, որը բազմապատկում է դրա անձնական օգտակարությունը: Համապատասխանաբար մյուսների համար օգտակար հետևանքները կարող են դրսևորվել անբավարար մասշտաբներով, սահմանափակված մասնավոր գնորդների և նմանատիպ ծառայությունների սպառողների որոշումներով» [11, էջեր 7-8]:

Տնտեսագիտական տեսական մտածողությունը, որը նոր տեխնոլոգիական զարգացում է նախապատրաստում, ներգործում է սոցիալ-դեմոկրատական տեսական մտածողության և հասարակական զարգացման նոր զաղափարների վրա: Դպրոցն այս համատեքստում դիտարկվում է որպես կառույց, որը նպաստում է սոցիալական կոնֆլիկտների նվազմանը: Ուսումնական գործունեության ֆինանսավորումը կոչված է բավարարել հասարակական, տեխնոլոգիական և տնտեսական պահանջարկը: Կրթության ֆինանսավորման նոր մոդելների ոլորտում ռազմավարական մտածողության զարգացման վրա մեծ ազդեցություն են ունեցել Դ. Շումպետերը, Ն. Կոնդրատևը, Ջ. Գիդդենսը, Ու. Ռոմբախը, Խ. Մայերը [2, էջեր 72-73]:

Յա. Կուզմինովը գտնում է, որ պետական քաղաքականության գլխավոր փոփոխությունը պետության սուբսիդային պատասխանատվությունից հրաժարվելն է: Ուսումնական հաստատություններին առաջարկվում է ընտրություն կատարել «պետական հաստատություն կամ ինքնուրույն տնտեսվարող սուբյեկտ լինելու միջև, որի դեպքում կտրվի սեփականություն պայմանագրային սկզբունքների վրա, սակայն տվյալ դեպքում չի կարող լինել որևէ սուբսիդային պատասխանատվություն»: Բնական է, որ ուսումնական հաստատությունների ֆինանսատնտեսական մեխանիզմի այսպիսի արմատական փոփոխության ինչ-որ ընդունելի հիմնավորումներ լինել չեն կարող: Իսկ ինչ վերաբերում է պետության սուբսիդային պատասխանատվությանը, ապա վերջին տասնամյակի օրինակով կարելի է ասել, որ ուսումնական հաստատություններին առաջարկվում է բյուջետային ֆինանսավորման անբավարարությունը լրացնել ձեռնարկատիրական կամ եկամուտ բերող այլ գործունեության միջոցներով: Միայն այդպիսի գործունեության բացակայության կամ միջոցների անբավարարության պարագայում դրվում է կոմունալ ծառայությունների համար բյուջեից լրացուցիչ վճարումներ անելու հարցը:

Մ. Ֆրիդմենի կարծիքով (հայտնի տնտեսագետ, նոբելյան մրցանակակիր), որն արտահայտվել է դեռևս 50-ական թվականների

վերջերին և 60-ականների սկզբներին, տարրական և մասամբ միջնակարգ դպրոցական կրթության ֆինանսավորումը պետք է իրականացվի ողջ հասարակության հաշվին, սակայն պետությունը չպետք է իր վրա վերցնի դպրոցական կրթության կազմակերպումը: Երաշխիքները նախատեսված են ինչպես ֆինանսավորման, այնպես էլ կրթության կազմակերպման խնդիրների լուծման համար: Պետական կրթական համակարգը ծնողներին դպրոցի ազատ ընտրության հնարավորություն չի տալիս և չի ապահովում դպրոցների միջև մրցակցությունը սովորողների գրավման համար. պետական կրթությունը գործում է որպես մեծ մենաշնորհ: Մ. Ֆրիդմենն առաջարկել է, որպեսզի դպրոցահասակ երեխա ունեցող բոլոր ծնողներին հատուկ սերտիֆիկատներ տրվեն, որոնցով նրանք «կվճարեն» դպրոցներին իրենց երեխաների ուսուցման համար և որոնք այնուհետև պետությունը «հետ կգնեն» դպրոցներից: Նախատեսվում էր, որ այդ երաշխիքի (սերտիֆիկատի) արժեքը պետք է հավասար լինի պետական դպրոցում երեխայի ուսուցման միջին արժեքին: Այսպիսի շուկայական համակարգը, որը ստեղծվում է երաշխիքների օգնությամբ, տեսակաւորեն ընդունակ է ուսուցման ավելի լավ որակ ապահովել ավելի քիչ ծախսերի միջոցով սովորողներին գրավելու համար դպրոցների միջև մրցակցության ուժեղացման հաշվին: Մ. Ֆրիդմենը երաշխիքների ներմուծման անհրաժեշտությունը հիմնավորում էր նաև անհատականացման արագացման վրա դրանց դրական ազդեցությամբ, եթե դրանց շնորհիվ ստեղծվի մասնավոր դպրոցական կրթության բավական պահանջարկ, որը խթան կդառնա կրթության ոլորտ ձեռնարկատերերի գրավման համար:

Կառավարման նկատմամբ համակարգային մոտեցման հարցերը քննարկված են շատ գիտնականների աշխատություններում՝ Ռ. Լ. Ակոֆ, Ա. Ի. Բերգ, Լ. Բերտալաֆանի, Կ. Բոդդինգ, Ու. Ռ. Էմբ և այլն:

Կրթությունը կարելի է դիտարկել որպես մարդկային գործունեության տեսակ, որն ուղղված է մշակութային փորձի յուրացմանն ու փոխանցմանը, որպես մարդու դաստիարակության և սոցիալիզացման ձև, որն ընթանում է որոշակի արժեքային կողմնորոշում ունեցող և համապատասխան մեթոդական հենքի վրա կազմակերպված կրթական միջավայրում, որպես սոցիալական ինստիտուտ, որի հիմնական գործառնություն է ուսման գործընթացում սերնդեսերունդ կուտակված ձեռքբերումների, քաղաքակրթական հենքի և հասարակության ձևավորված ինստիտուցիոնալ կառուցվածքի պահպանումն ու փոխանցումը [17]:

Սոցիալիզացիայի (անձնավորվելու) ողջ ընթացքը հանգում է նրան, որ անհատը անձ է

դառնում՝ ձեռք բերելով հասարակական պատմական փորձը, այնուհետև իր վրա է վերցնում այդ փորձը մատաղ սերնդին փոխանցելու պարտականությունը: Մարդու սոցիալականացումը (սոցիալիզացիան) հասարակական-պատմական փորձի յուրացման և օգտագործման տեսանկյունից բաժանվում է երկու շրջանի: Առաջին շրջանն ընդգրկում է մինչև երիտասարդության տարիքի վերջը, իսկ մյուս շրջանը՝ դրանից հետո ընկած ժամանակահատվածը: Երկրորդ շրջանում մարդն իր սովորածը, ձեռք բերածը ավել կամ պակաս հարստացված ձևով հաղորդում է կրտսեր սերնդին [18]:

Ինչպես նշել է ֆրանսիացի վիպասան, բանաստեղծ և քննադատ Ռեմի դե Գուրմոնը՝ «Իմանալ այն, ինչ գիտեն բոլորը, նշանակում է ոչինչ չիմանալ: Գիտելիքը սկսվում է նրանից, ինչ չգիտեն մարդիկ»: Հայտնի մտածող, ուսուցիչ, տեսական քաղաքական գործիչ ու փիլիսոփա Կոնֆուցիսն նշել է. «Սովորել առանց մտածելու՝ անիմաստ է, իսկ մտածել առանց սովորելու՝ վտանգավոր»: Նա նաև նշում էր, որ կրթությունը մարդուն տալիս է արժանապատվություն, նույնիսկ ստրուկն էլ հասկանում է հասկանում է, որ նա չի ծնվել ստրկության համար: Իսկ գերմանացի փիլիսոփա, բանաստեղծ, կոմպոզիտոր ու դասական բանասեր Ֆրիդրիխ Նիցշեն կարծում էր, որ երբ շատ ենք սովորում, ոչ միայն դեմքն է ձեռք բերում խելացի արտահայտություն, այլ նաև մարմինը: Դոսին կարծում էր, որ գիտելիքը իմաստ է ձեռք բերում՝ միայն ձուլվելով գիտակցությանը: Գերմանացի փիլիսոփա, մանկավարժ, գրող, հասարակական ու քաղաքական գործիչ Ֆրիդրիխ Ադոլֆ Վիլհելմ Դիստերվեգը կարծում էր, որ կրթությունը գիտելիքների քանակը չէ, այլ լիակատար ըմբռնումն ու հմուտ կիրառումն այն ամենի, ինչ գիտես: Ջիս Ռոնը նշել է. «Պետական կրթությունը կօգնի ձեզ գոյատևել: Ինքնակրթությունը կօգնի ձեզ հաջողության հասնել»: Ռուս մեծ գրող, դրամատուրգ Անտոն Չեխովը կարծում էր, որ համալսարանը զարգացնում է բոլոր ընդունակությունները, այդ թվում նաև հիմնությունը: Մանկեն նշում էր, որ համալսարանը հիմնարկություն է նախատեսված նրա համար, որ երեխաները հասարակությունում ավելի բարձր աստիճան զբաղեցնեն, քան նրանց ծնողները:

Մենք ենթադրում ենք, որ կրթության տնտեսական կառուցակարգերի կատարելագործումը՝ շուկայական գաղափարախոսության շրջանակներում, սովորողներին որպես կրթական ծառայությունների սպառող դիտարկելը բերում է սովորողների կրթության ծախսերն իրենց տնտեսական իմաստով ներդրումային են, որոնք տանում են երկրի համընդհանուր մարդկային

կապիտալի ավելացմանը: Ընդ որում պետք է շեշտադրել հենց տնտեսական կառուցակարգերի կատարելագործումը, այսինքն ժամանակակից պահանջների համապատասխանող փոփոխությունների ներմուծումը, ոչ թե կրթության ոլորտի ամբողջական վերափոխումը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Александрова Н. А.**, Экономическая эффективность производства образовательных услуг: Автореф. дис. канд. экон. наук. – Кострома 1996. – 24с.
2. **Анисовец Т. А.** Экономика образования и образовательного учреждения: учебно-методическое пособие: Отдел оперативной полиграфии НИУ ВШЭ – СПб, 2012. – 180 с.
3. **Балабан М. А., Леонтьева О.** Образование как «рыночный» интеграл личных интересов // Народное образование, 1999 №1-2, с. 48-53
4. **Вифлеемский А. Б.** Организационно-экономический механизм в общем среднем образовании России. // Дис. на соиск. уч. степени доктора экономических наук// – Москва, 2006, 253 с.
5. **Друкер П.**, Задачи менеджмента в XXI веке. – Москва, 2001. 272 с.
6. **Жильцов Е. Н.**, Экономика общественного сектора и некоммерческих организация. – Москва. изд. МГУ, 1995. – 185 с.
7. **Капица С. Н.**, Интернет изменит контуры права на интеллектуальную собственность // Интернет-Эксперт №3. Июль – 2000, ст. 3.
8. **Колесников Л. Ф., Турченко В. Н.** Стратегия образования в интересах безопасности страны // Педагогика – 1999. №5 с. 3-7
9. **Кузьминов Я.**, Образование – товар с отложенным потреблением. // Учитель, 2002. №3, с.3-8.
10. **Мизес Л.**, Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории. /2-е испр. изд. – Челябинск: Социум, 2005, 878 с.
11. **Тамбовцев В.**, Реформы российского образования и экономическая теория. //Вопросы экономики. – 2005 №3, с. 4-19.
12. **Типенко Н. Г.**, Расчет муниципального бюджета на образование. / Справочник руководителя образовательного учреждения. – 2006 №3 с. 29-38
13. **Тобин Дж.**, Теорема о «невидимой руке» должна быть модифицирована // Российский экономический журнал, 2002. – №3. с. 42-45.
14. **Чекмарев В. В.**, Система экономических отношений в сфере образования. // Дис. докт. экон. наук // – Кострома, 1997. – 491 с.
15. **Чекмарев В. В.**, Экономические проблемы сферы образования: Монография. Часть I. – Кострома 1996. – 200с.
16. Эксперт. – 2002. № 26
17. <http://www.gov.am/files/docs/1322.pdf>
18. <http://doctors.am/hy/personality-and-psychics/socialization-and-identity>

Տճանաչանմանվել է՝ 14.10.2021

Քրեցնշրոնոն/Գրախոսվել է՝ 25.10.2021

Քրեյնոն/Ընդունվել է՝ 04.11.2021

Մետաճանաչողությունը կրթության մեջ. Մետաճանաչողական գործընթացների կազմակերպման որոշ առանձնահատկություններ տարրական դպրոցում

ՀՏԴ 37.013.73

Կոստանյան Էմմա Գ.

*Խ. Արտվինյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական
համալսարանի մանկավարժության ամբիոնի ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)
kostanian22@mail.ru*

Հովհաննիսյան Ագրաֆինա Ռ.

*Խ. Արտվինյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական
համալսարանի Երևանի թվ. 57 հիմնական դպրոցի դասվար (Երևան, ՀՀ)
agulya.hovhannisyan@mail.ru*

Հանգուցաբառեր՝ Մետաճանաչողություն, ճանաչողություն, կրտսեր դպրոցական տարիք,
ուսուցում, ինքնակարգավորում, ինքնազննատու:

Метакогнитивность в образовании. Некоторые особенности организации метакогнитивных процессов в начальной школе

Костанян Эмма Г.

*Армянский государственный педагогический университет им. Х. Абовяна,
научно-исследовательский институт «шахматы», младший исследователь (Ереван, РА)
kostanian22@mail.ru*

Оганнисян Аграфина Р.

*Армянский государственный педагогический университет им. Х. Абовяна,
учительница начальных классов (Ереван, РА)
agulya.hovhannisyan@mail.ru*

Аннотация. Сейчас, когда ученик может получать информацию из разных источников и она достаточно объемная, перед общим образованием стоит задача не в передаче знаний, а в организации обучения для обеспечения полученной информации когнитивный и метакогнитивный уровень. Организация метакогнитивного процесса с помощью методов совместного обучения ещё больше повышает эффективность обучения, поскольку необходимым условием для формирования метакогнитивного опыта является социальная среда.

Ключевые слова: Метакогнитивность, восприятие/понимание, когнитивность, младший школьный возраст, обучение, саморегулирование, самооценивание.

Metacognition In Education.

The Features of Organizing Some Metacognitive Processes in Primary School

Kostanyan Emma G.

*Armenian Stater Pedagogical University After Khachatur Abovyan
“Chess” Scientific Research Institute, Junior Researcher (Yerevan, RA)
kostanian22@mail.ru*

Hovhannisyan Agrafina R.

*Armenian Stater Pedagogical University After Khachatur Abovyan
Primary Education Teacher of Basic School N. 57, Yerevan (Yerevan, RA)
agulya.hovhannisyan@mail.ru*

Abstract. Nowadays the learner can get information from the different ways and it has a large amount and the main aim of public education is not to transmit some information but organizing teaching process to provide cognitive and metacognitive level. The organizing of metacognitive processes as collaborative work during lessons revise the effectiveness of learning process because the social environment is a necessary condition for metacognitive experience.

Key words. Metacognition, cognition, primary school age, learning, teaching, self-regulation, self-assessment.

Այժմ կրթությունը կառուցվում է աշակերտների ինքնուրույն աշխատանքի վրա. իրենց իսկ նախաձեռնությամբ, համաձայնությամբ աշակերտները մասնակից են դառնում ուսումնական գործընթացին: Որոշ հետազոտողներ մետաճանաչողական գործընթացն անվանում են սովորել ինչպես սովորել, իսկ որոշ հետազոտողներ՝ սովորելու փորձ ձեռք բերել: «Սովորել սովորել» գաղափարը դարձավ հետազոտության առարկա սկսած 1970-ականներից, երբ ակնհայտ դարձավ, որ սովորողները պետք է ունենան սովորելու մշակույթ: Այժմ «սովորել ինչպես սովորել» ծրագրերը կենտրոնացած են սովորողներին մետաճանաչողական հմտությունների փոխանցմամբ:

Մետաճանաչողական գործընթացների վերլուծությունը ուսուցման գործընթացի արդյունավետ կառավարման անհրաժեշտ պայմաններից է: Ուսուցիչները գիտակցում են մետաճանաչողության կարևորությունը, սակայն նրանք իրագել չեն մետաճանաչողության իրական ծավալի մասին: Շատ ուսուցիչներ կարող են նկարագրել մետաճանաչողությունը բավականին ընդունելի ձևով՝ որպես «մտածողություն մտածողության մասին»: Սակայն Մ. Մարտինեսը, ուսումնասիրելով մետաճանաչողական գործընթացների կազմակերպման առանձնահատկությունները տարբեր տարիքի սովորողների համար, առաջարկում է ավելի ճշգրիտ սահմանում՝ «մետաճանաչողությունը մտածողության վերահսկողությունը և մոնիտորինգն է» [5]:

Կարող ենք առանձնացնել կրտսեր դպրոցականների մետաճանաչողական գործընթացների կազմակերպման երկու մոտեցումներ [1].

1. Մետաճանաչողությունը որպես արդյունավետ գործիք ճանաչողության զարգացման համար:

2. Սոցիալական միջավայրը որպես «միջնորդ»՝ ճանաչողական մակարդակ ապահովելու համար: Այս դեպքում որպես մետաճանաչողական կարողությունների զարգացման մեթոդ կիրառում ենք երկխոսությունը:

Կրթության մեջ կան բազմաթիվ ռազմավարություններ, որոնցում ուսուցիչները, ստանձնելով ֆասիլիտատորի դեր, նպաստում են աշակերտների մետաճանաչողական կարողությունների զարգացմանը: Այժմ քննարկենք մետաճանաչողությունը որպես գործիք ճանաչողության զարգացման նպատակով:

Հոգեբանության մեջ «մետաճանաչողություն» եզրույթը սահմանվում է որպես «ճանաչողություն ճանաչողության մասին» [4]: Մետաճանաչողություն հասկացության առաջին բացատրությունը տվել է Ջ. Ֆլավելը: Նա հետազոտություններ էր կատարում զարգացման հոգեբանության ոլորտում, որտեղ հետազոտություն-

ները ուղղված էին աշակերտների դատողություններին, որոնք կատարվել էին որևէ խնդիր կամ առաջադրանք կատարելիս: Ֆլավելը իր հետազոտությունները իրականացրել է Փարիզում և Նյու Յորքում 1963–1965 թթ.՝ ուսումնասիրելով աշակերտների ուսումնական նյութերը մտապահելու հմտությունները [4, էջեր 13-17]: Նա իրականացրել է հետազոտություն նախադպրոցականների, կրտսեր դպրոցականների և դեռահասների հետ: Ցուցադրվել է յոթ նկար, բոլորին նույն հաջորդականությամբ: Խմբերը պետք է մտապահեին և հիշեին երեք նկար, որոնք ցուցադրվել են հաջորդաբար: Փորձի վերլուծությունը ցույց է տվել, որ դեռահասները ավելի լավ են հիշել հաջորդականությունը, քան նախադպրոցական տարիքում գտնվող երեխաները և կրտսեր դպրոցականները, քանի որ տիրապետել են մտապահման որոշ հնարների՝ կապված ցուցադրվող նկարների առարկաների առաջին տառերի հետ և այլն: Ըստ այդմ՝ Ֆլավելը (1981) տարբերակում է մետաճանաչողական գիտելիք և մետաճանաչողական փորձ հասկացությունները [2, էջեր 1-16]:

Ինչպես ակնհայտ է դառնում Ֆլավելի վերլուծություններից, մետաճանաչողական գիտելիքի շնորհիվ աշակերտը գնահատում է իրավիճակը, վերանայում ռազմավարությունը, որն ընտրել է որոշակի արդյունքի հասնելու համար: Աստիճանակարգային մակարդակում մետաճանաչողական գիտելիքին հաջորդում է մետաճանաչողական փորձը: Որոշ դեպքերում մետաճանաչողական գիտելիքը և փորձը փոխարացնում են միմյանց. օրինակ՝ թեմիս խաղալու գիտելիքները կարող են լրացվել նաև հեռուստացույց դիտելու միջոցով:

Մետաճանաչողական ռազմավարությունների կիրառումը կրթության ոլորտում՝ ինքնադիտարկումը, ինքնագնահատումը, բարձրացնում են սովորողների ինքնուրույնությունը և աշակերտները սկսում են մասնակից դառնալ ուսումնական գործընթացի կառավարմանը [2, էջ 116]: Ըստ Վիգոտսկու (1978)՝ Բրաունի (1987) մետաճանաչողական մոտեցումը սկզբում որպես գործիք կարգավորում է հմտությունների փոխանցելիությունը: Արդյունքում կարգավորումից անցում է կատարվում ինքնակարգավորման գործընթացին [1]: Վիգոտսկու մոտեցման հիմքում այն ենթադրությունն է, որ սոցիալական փոխազդեցությունը մեծ դեր է խաղում բարձրակարգ մտածողության գործընթացների զարգացման վրա, օրինակ՝ մետաճանաչողականի: Այդ գործընթացները առաջին փուլով ի հայտ են գալիս միջհոգեբանական՝ սոցիալական, և միայն ավելի ուշ՝ ներհոգեբանական՝ անհատական դրսևորումներում:

Վիզուալիզացիան նշում է, որ յուրաքանչյուր գործընթաց երեխայի մշակութային զարգացման վրա երևում է երկու փուլով [2]

1. Մարդկանց միջև փոխհարաբերություններում (միջհոգեբանական),

2. Անձի միջև (ներհոգեբանական):

Սա նշանակում է, որ այլ անձանց ներկայությունը, ակտիվությունը խթան են ուսումնական գործընթացում: Սա ենթադրում է տարրական դպրոցում գործընթացների կազմակերպում, որոնք ապահովում են փոխանցելիություն, օրինակ՝ կարգավորում-ինքնակարգավորում, կառավարում-ինքնակառավարում, գնահատում-ինքնագնահատում շղթայով, որտեղ առաջին գործընթացը կազմակերպում են ուսուցիչները, ծնողական համայնքը, իսկ հաջորդ փուլում այն փոխանցելիության շնորհիվ դառնում մետաճանաչողական կարողություն:

Ըստ Վիզուալիզացիոն տեսության՝ փոխազդեցությունը կարող է նպաստել սովորողների մտածողության զարգացմանը: Աշխարհում համագործակցային ուսուցման ձևերը համարվում են լավագույնը գուցե նաև այն պատճառով, որ մտածողության զարգացման համար, ըստ Վիզուալիզացիոն տեսության միջավայրում ներգրավվածությունը անհրաժեշտ է [3]:

Կարելի է ենթադրել, որ ճանաչողությունը և մետաճանաչողական գործընթացները փոխադասվում են միմյանց: Որպեսզի աշակերտների մեջ ձևավորվեն մետաճանաչողական կարողություններ և ուսուցիչը կարողանա մետաճանաչողական գիտելիքի փոխանցում կազմակերպել ուսուցման գործընթացում աշակերտը որոշակի նախագիտելիքներ պետք է ունենա: Օրինակ՝ եթե քննարկենք մաթեմատիկայի դասի ընթացքում մետաճանաչողական գործընթացների կազմակերպումը տեքստային խնդիրների լուծման ընթացքում, աշակերտները նախ պետք է ծանոթ լինեն մաթեմատիկական խնդիրներին, կարողանան լուծումներ առաջարկել մաթեմատիկական խնդիրների համար, քանի որ մետաճանաչողական գործընթացների կազմակերպման առանձնահատկություններից մեկն էլ դասակարգումն է: Ուսումնական նյութի դասակարգման միջոցով կիսամյակային և տարեկան պլանավորում իրականացնելիս ըստ ուսումնական նյութի իրականացվում է նաև մետաճանաչողական գիտելիքների փոխանցման և փորձի ձևավորման պլանավորում:

Մետաճանաչողական գործընթացների կազմակերպման առանձնահատկություններից մեկը տարրական դպրոցում գործընթացների

ավտոմատացումն է: Այս դեպքում որոշակի առումով հատվում են «մետաճանաչողություն» և «գործընթացների ավտոմատացում» հասկացությունները: Մետաճանաչողության դեպքում աշակերտը ջանք է գործադրում խնդրի տեսակը ճանաչելու, առաջադրանքը վերլուծելու, իրեն արդեն իսկ ծանոթ խնդիրների հետ համեմատելու, նմանությունները և տարբերությունները որոշելու հարցում, իսկ մյուս դեպքում՝ այն արդեն իսկ մետաճանաչողական փորձի առկայություն է ենթադրում, երբ աշակերտը, առանց ջանք գործադրելու, կարողանում է որոշել խնդրի լուծման համար անհրաժեշտ ճանապարհը:

Կրտսեր դպրոցում ուսումնասիրվող ուսումնական առարկաներում ընդգրկված են այն թեմաները, որոնց իմացությունը նախագիտելիք է հանդիսանում միջին դպրոցում կրթությունը շարունակելիս: Այդ իսկ պատճառով առարկայական մակարդակով անհրաժեշտ է ապահովել այնպիսի տեխնիկաների ուսուցում սկսած կրտսեր դպրոցական տարիքից, որ հետագայում մետաճանաչողական գիտելիք մակարդակից անցում կատարվի մետաճանաչողական փորձի՝ աշակերտները կարողանան նոր նյութ ուսումնասիրելիս կիրառել արդեն իսկ ծանոթ հնարներ՝ խնդրի լուծումը գտնելու համար:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Carol McGuinness, Carol Curry, Angela Eakin, Noel Sheehy**, Metacognition in Primary Classrooms, A pro-active learning effect for children, School of Psychology, Queen's University Belfast, ESRC TLRP Annual Conference, 28-30 November 2005, University of Warwick.
2. **Eleonora Papaleontiou-Louca**, Metacognition and Theory of Mind, Cambridge Scholars Publishing, 2008, 92 p.
3. **Jeanne Ellis Ormrod, Human Learning**, University of Northern Colorado (Emerita), 6th ed, 2012, 501p.
4. **Joke van Velzen, Metacognitive Learning**, Advancing Learning by Developing General Knowledge. of the Learning Process, Springer International Publishing Switzerland 2016, 145 p.
5. **Michael Martinez**, What is Metacognition? Phi Delta Kappan, 87(9), 2006.

Տժանաչանմանվել է՝ 03.11.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 19.11.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 26.11.2021

Роль оценки качества активов в банковской системе

УДК 336.717

Тоникян Мартин Г.

*Российско-Армянский университет, Институт бизнеса и экономики,
Аспирант 2-го курса обучения (Ереван, РА)
martintonikyan96@gmail.com*

Ключевые слова: банковская система, качество активов, потенциальный кредитный риск, регуляция.

The Role of Asset Quality Assessment in the Banking System

Tonikyan Martin G.

*Russian-Armenian University, Institute of Business and Economics,
2nd year postgraduate student (Yerevan, RA)
martintonikyan96@gmail.com*

Abstract. The fundamental role of banks is to mediate between suppliers and borrowers of capital: accepting deposits from suppliers of capital and providing capital to borrowers through loans. Their role as intermediaries between providers and recipients of capital creates financial relationships between all types of organizations, including households, banks, corporations, and even national governments. Close relationships between organizations lead to a situation where the bankruptcy of one bank leads to difficulties for other banks throughout the system, and in the case of bankruptcy of large banks, the process is reflected in the entire financial system, leading to systemic risk.

It also shows that a financial infection is a situation in which financial shocks spread from their place of origin or sector of origin to other regions and sectors. Globally, an unstable economy can infect other, healthier economies. Due to their systemic importance, the activities of financial institutions are highly regulated. The rules try to limit the excessive risk that can lead to bankruptcy of the organization. At the same time, it is shown that for financial institutions a particularly important aspect of managerial skills is the ability to identify and control risks, including credit risk, market risk, operational risk, legal risk and other risks. To predict the functioning of banks, the following metrics are used to regulate the activities of the banking system: asset quality, capital adequacy, income sufficiency, liquidity, sensitivity to market risk. In this case, the above factors act in interrelation and mutual influence. In this connection, the study of one of these factors, in particular the quality of assets, and the identification of effective mechanisms of its action will lead to an increase in the stability of the functioning of the banking system.

Asset quality is the sum of the existing and potential credit risk associated with the assets of banks, and the focus should be on financial assets, given the complexity of their objective assessment in the absence of a market price for loans and taking into account the idiosyncratic risk of each loan. Asset quality goes beyond the composition of a bank's assets to include the strength of the overall risk management processes through which assets are created and managed.

Three categories of financial assets have been identified: measurement at amortized cost, measurement at fair value through other comprehensive income (FVOCI), and fair value through profit or loss (FVTPL).

It is shown that the overall performance of the organization is the most reliable indicator of the management efficiency of the banking system.

Key words: banking system, asset quality, potential credit risk, regulation

Ակտիվների որակի գնահատման դերը բանկային համակարգում

Տոնիկյան Մարտին Գ.

*Հայ-ռուսական համալսարան, Բիզնեսի և տնտեսագիտության ինստիտուտ,
Ասպիրանտուրայի 2-րդ կուրսի ուսանող (Երևան, ՀՀ)
martintonikyan96@gmail.com*

Ամփոփագիր. Բանկերի հիմնարար դերը միջնորդի դերն է կապիտալի մատակարարների և փոխառուների միջև. կապիտալի մատակարարներից ավանդների ընդունում և վարկերի միջոցով կապիտալի տրամադրում վարկառուներին: Նրանց կապիտալի մատակարարների և կապիտալի ստացողների միջև նրանց դերը ֆինանսական հարաբերություններ է ստեղծում բոլոր տեսակի կազմակերպությունների միջև, ներառյալ տնային տնտեսությունները, բանկերը, կորպորացիաները և նույնիսկ ազգային կառավարությունները: Կազմակերպությունների միջև սերտ հարաբերությունները հանգեցնում են մի իրավիճակի, երբ մեկ բանկի սնանկացումը դժվարություններ է առաջացնում այլ բանկերի համար ամբողջ համակարգում, իսկ խոշոր բանկերի սնանկության դեպքում գործընթացը արտացոլվում է ամբողջ ֆինանսական համակարգում՝ հանգեցնելով համակարգային ռիսկի:

Այն նաև ցույց է տալիս, որ ֆինանսական վարակը մի իրավիճակ է, երբ ֆինանսական ցնցումները տարածվում են իրենց ծագման վայրից կամ ծագման հատվածից դեպի այլ տարածաշրջաններ և ոլորտներ: Գլոբալ առումով, անկայուն տնտեսությունը կարող է վարակել այլ, ավելի առողջ տնտեսություններ: Համակարգային նշանակության պատճառով ֆինանսական հաստատությունների գործունեությունը խիստ կանոնակարգված է: Կանոնները փորձում են սահմանափակել չափազանց մեծ ռիսկը, որը կարող է հանգեցնել կազմակերպության սնանկացման: Միևնույն ժամանակ, ցույց է տրվում, որ ֆինանսական հաստատությունների համար կառավարման հմտությունների հատկապես կարևոր ասպեկտը ռիսկերը հայտնաբերելու և վերահսկելու ունակությունն է, ներառյալ վարկային ռիսկը, շուկայական ռիսկը, գործառնական ռիսկը, իրավական ռիսկը և այլ ռիսկեր: Բանկերի գործունեության կանխատեսման համար բանկային համակարգի կարգավորման համար օգտագործվում են հետևյալ չափանիշները՝ ակտիվների որակը, կապիտալի համարժեքությունը, եկամտի համարժեքությունը, իրացվելիությունը, շուկայական ռիսկի նկատմամբ զգայունությունը: Այս դեպքում վերը նշված գործոնները գործում են փոխադարձ կապի և փոխազդեցության մեջ: Այդ կապակցությամբ, այդ գործոններից մեկի, մասնավորապես ակտիվների որակի ուսումնասիրությունը և դրա գործողության արդյունավետ մեխանիզմների բացահայտումը կհանգեցնեն բանկային համակարգի գործունեության կայունության բարձրացմանը:

Ակտիվների որակը բանկերի ակտիվների հետ կապված առկա և պոտենցիալ վարկային ռիսկերի հանրագումարն է, և ուշադրությունը պետք է դարձնել ֆինանսական ակտիվների վրա՝ հաշվի առնելով դրանց օբյեկտիվ գնահատման բարդությունը՝ վարկերի շուկայական գնի բացակայության պայմաններում և հաշվի առնելով յուրահատուկը: յուրաքանչյուր վարկի ռիսկը: Ակտիվների որակը դուրս է գալիս բանկի ակտիվների կազմից՝ ներառելով ռիսկերի կառավարման ընդհանուր գործընթացների ուժը, որոնց միջոցով ստեղծվում և կառավարվում են ակտիվները:

Հայտնաբերվել են ֆինանսական ակտիվների երեք կատեգորիաներ՝ ամորտիզացված արժեքով չափում, այլ համապարփակ եկամտի միջոցով իրական արժեքով չափում և շահույթի կամ վնասի միջոցով իրական արժեք (FVTPL):

Ցույց է տրված, որ կազմակերպության ընդհանուր գործունեությունը բանկային համակարգի կառավարման արդյունավետության ամենահուսալի ցուցանիշն է:

Հանգուցաբառեր. բանկային համակարգ, ակտիվների որակ, հավանական վարկային ռիսկ, կարգավորում

Отличительной чертой банков является их системное значение, что означает, что их бесперебойное функционирование имеет важное значение для общего здоровья экономики. Самая фундаментальная роль банков состоит в том, чтобы выступать в качестве посредников, принимая депозиты от поставщиков капитала и предоставляя капитал заемщикам через ссуды. Их роль в качестве посредников между поставщиками и получателями капитала создает финансовые взаимосвязи между всеми типами организаций, включая домохозяйства, банки, корпорации и даже правительства стран. Тесные взаимосвязи между организациями приводят к ситуации, когда банкротство одного банка приводит к сложностям для других банков по всей системе. Очевидно, что чем крупнее банк и чем шире его связи с другими финансовыми и нефинансовыми структурами, тем сильнее его потенциальное влияние на всю финансовую систему. В случае банкротства чрезвычайно крупного банка негативные последствия его банкротства могут распространиться и потенциально привести к краху всей финансовой системы. Кризис 2007-2008 годов был ярким примером, к чему может привести такая ситуация, когда через процесс банкротства прошли такой крупный банк “Lehman Brothers” и другие. В таком случае, очевидно, что появляется системный риск. Системный риск — это риск нарушения финансовых услуг, который вызван обесценением всей или части финансо-

вой системы и может иметь серьезные негативные последствия для финансового рынка и экономики в целом. В основе определения лежит понятие заражения экономики. В основе определения лежит понятие заражения экономики в результате сбоя или сбоя в работе финансового учреждения, рынка или инструмента. Все типы финансовых посредников, таких как рынки или другие финансовые инфраструктуры, потенциально могут иметь системное значение до определенной степени. Проблема системного риска (риск краха финансовой системы в результате банкротства крупного финансового учреждения) возникла во многих странах после мирового финансового кризиса 2007-2008-х годов. Финансовая инфекция — это ситуация, при которой финансовые потрясения распространяются из места своего происхождения или сектора происхождения на другие регионы и секторы. В глобальном масштабе нестабильная экономика может заразить другие, более здоровые экономики. В связи с их системной важностью, деятельность финансовых учреждений жестко регулируется. Правила пытаются ограничить чрезмерный риск, который может привести к банкротству организации. Правила регулируют различные аспекты деятельности финансового учреждения, включая размер капитала, который необходимо поддерживать, минимальную ликвидность и рискованность активов. В частности, при анализе таких финансовых институтов, как банки, часто

используются следующие метрики для понимания рискованности банка:

- Качество активов
- Адекватность капитала
- Достаточность доходов
- Ликвидность
- Чувствительность к рыночному риску

Если для большинства пунктов есть довольно хорошее понимание того, что необходимо банку, то в случае с качеством активов все обстоит несколько сложнее, учитывая, что регуляции качества активов как таковых, в принципе мало. Это отчетливо видно при рассмотрении IFRS стандартов [5], когда банк или финансовая организация сама решает необходимость признания затрат со стороны неработающих кредитов. Также банку дается возможность решать, как именно включать в соответствующие отчеты данные о прибылях и убытках. Более того, несмотря на тот факт, что почти все крупные финансовые организации проходят аудит в конце каждого финансового года, это часто не мешает им раздувать свои активы и не пересматривать стоимость активов при малейшей возможности.

Итак, что мы имеем в виду под качеством активов? Качество активов — это сумма существующего и потенциального кредитного риска, связанного с активами банков, при этом основное внимание должно уделяться именно финансовым активам, учитывая сложность их объективной оценки за отсутствием рыночной цены на кредиты и учитывая идиосинкразический риск каждого кредита. Концепция качества активов выходит за рамки состава активов банка и включает в себя силу общих процессов управления рисками, с помощью которых создаются активы и управляются ими.

Ссуды обычно составляют самую большую часть активов банка. Качество активов по ссудам, отражаемым в балансе, зависит от кредитоспособности заемщиков и соответствующей адекватности корректировок ожидаемых потерь по ссудам. Ссуды оцениваются по амортизированной стоимости и отражаются в балансе за вычетом резервов на потери по ссудам. Здесь мы часто видим определенные проблемы, потому что резерв на потери по ссудам создается именно банком и IFRS стандарты дают возможность компаниям самим решать стоит ли создавать резерв и если да, то какой. В данной ситуации мы видим серьезный конфликт интересов, потому что создание резерва влечет за собой падение прибыльности компании.

Инвестиции в ценные бумаги, которые выпускаются другими компаниями, часто

являются еще одной значительной частью активов банка. Они измеряются в зависимости от того, как именно ценные бумаги классифицируются банком или фин.учреждением. В частности, в соответствии с Международными стандартами финансовой отчетности (IFRS) 16 финансовые активы классифицируются по одной из трех категорий в зависимости от бизнес-модели компании для управления активом и предусмотренных договором денежных потоков по активу. Категория финансового актива определяет, как он впоследствии оценивается (по амортизированной стоимости или по справедливой стоимости), а для активов, оцениваемых по справедливой стоимости, как отражаются любые изменения в стоимости - либо через прочий совокупный доход (OCI), либо через прибыль или убыток (P&L).

Три категории финансовых активов:

(1) оцениваются по амортизированной стоимости

(2) оцениваются по справедливой стоимости через прочий совокупный доход (FVOCI)

(3) оцениваются по справедливой стоимости через прибыль или убыток (FVTPL).

В отличие от IFRS, U.S. GAAP требует, чтобы все вложения в долевыми инструментами «(кроме тех, которые учитываются по методу долевого участия или тех, которые приводят к консолидации объекта инвестиций), должны оцениваться по справедливой стоимости с признанием изменений справедливой стоимости в чистой прибыли». Еще одно исключение из оценки справедливой стоимости заключается в том, что вложение в долевыми инструментами без легко определяемой справедливой стоимости может оцениваться по первоначальной стоимости за вычетом обесценения. Таким образом, согласно U.S. GAAP три категории, используемые для классификации и оценки инвестиций, применяются только к долговым ценным бумагам [1]:

- Удерживаемые до погашения (оцениваемые по амортизированной стоимости)

- торговые (оцениваемые по справедливой стоимости через чистую прибыль)

- Имеющиеся в наличии для продажи (оцениваемые по справедливой стоимости через прочий совокупный доход).

Необходимо также понимать, что на практике терминология, используемая разными организациями, может отличаться, и аналитик должен обратиться к сноскам для получения более подробной информации по отдельной статье. Здесь два комментария могут быть полезны при интерпретации позиций в примере. Во-первых, при определении общей суммы

банковских ссуд очевидны две статьи: «Ссуды и ссуды банкам» и «Ссуды и ссуды клиентам». Кроме того, обратите внимание, что «договоры обратного репо» представляют собой форму обеспеченного кредита, предоставляемого банком клиенту. В соглашении об обратной покупке заемщик (т. Е. Клиент банка) продает финансовый актив кредитору (т. Е. Банку) и берет на себя обязательство выкупить финансовый актив по фиксированной цене в будущем. Разница между ценой продажи и более высокой ценой обратной покупки фактически составляет процент по займу. Заемщик описывает сделку как «соглашение об обратной покупке», а кредитор описывает операцию как «соглашение о обратной покупке». Во-вторых, термин «активы, предназначенные для продажи», относится к прекращенной деятельности и, в частности, относится к долгосрочным активам, стоимость которых определяется, главным образом, их предполагаемым размещением, а не их продолжением использования [4]. Этот термин не следует путать с термином «имеющиеся в наличии для продажи», связанным с ценными бумагами (описанным выше).

Очевидно, что для того, чтобы для того, чтобы у банка были вкладчики и инвесторы, им необходимо показывать определенную доходность для вторых и отсутствие серьезных рисков для первых. Причем, учитывая важность репутации в данной отрасли, это необходимо делать на протяжении долгого времени, причем поступая в рамках бизнес-этики. Эта ответственность всей своей тяжестью ложится на менеджмент компании, который должен быть высокоэффективным. Многие из атрибутов эффективного управления финансовыми учреждениями такие же, как и для других типов организаций. Эффективное управление предполагает успешное выявление и использование подходящих возможностей получения прибыли при одновременном управлении рисками. Для всех типов организаций соблюдение законов и нормативных актов имеет важное значение. Сильная структура управления – с независимым советом, который избегает чрезмерных компенсаций или самоуправления - также очень важна. Надежный внутренний контроль, прозрачная коммуникация между руководством и качество финансовой отчетности являются несколькими из показателей эффективности управления. Для всех организаций общая результативность — это, в конечном счете, самый надежный показатель эффективности управления.

Для финансовых учреждений особенно важным аспектом управленческих способностей является способность выявлять и контролиро-

вать риски, включая кредитный риск, рыночный риск, операционный риск, правовой риск и другие риски. Директора банков устанавливают общие руководящие принципы в отношении уровней подверженности рискам и соответствующей политики реализации, а также осуществляют надзор за управлением банком. Старшие менеджеры банков должны разработать и внедрить эффективные процедуры измерения и мониторинга рисков в соответствии с этим руководством.

Как показал кризис 2007-2008 годов качество активов напрямую связано с их ликвидностью. При стрессовой ситуации, ликвидность плохих активов падает экспоненциально быстрее по сравнению с более качественными аналогами. Мы же с вами, очевидно, знаем, насколько важна ликвидность для банка. Именно из-за отсутствия ликвидности обанкротился один из крупнейших банков в мире “Lehman Brothers”. Необходимо, также отметить, что ликвидность важна для любого типа предприятия. Системная значимость банков увеличивает важность их ликвидности. Если недостаточная ликвидность небанковской организации не позволяет ей выплатить текущее обязательство, это в первую очередь скажется на собственной цепочке поставок организации. Напротив, поскольку депозиты составляют основной компонент текущих обязательств банка, последствия неспособности банка выполнить текущие обязательства могут повлиять на всю экономику. Депозиты в большинстве банков застрахованы на определенную сумму государственными страховщиками. Именно это является причиной, почему регулирующие органы по всему миру уделяют особое внимание ликвидности.

Нормативно-правовая база Базеля III [2] ссылается на внезапную неликвидность, сопровождавшую финансовый кризис 2008 года, как на главную мотивацию для введения глобального стандарта ликвидности. Из-за внезапного давления на ликвидность в начале финансового кризиса некоторые банки столкнулись с трудностями, несмотря на наличие адекватной капитальной базы и отсутствием потенциальных проблем в долгосрочной перспективе. Таким образом, Базель III ввел два минимальных стандарта ликвидности, которые уже вводятся по всему миру.

Коэффициент покрытия ликвидности (LCR) выражается как минимальный процент ожидаемого оттока денежных средств банка, который должен храниться в высоколиквидных активах. Для этого коэффициента ожидаемый отток денежных средств (знаменатель) представляет собой ожидаемую месячную потребность

банка в ликвидности в стрессовом сценарии, а высоколиквидные активы (числитель) включают только те, которые легко конвертируются в наличные. Стандарты устанавливают целевой минимум 100% [3].

Коэффициент чистого стабильного финансирования (NSFR) выражается, как минимальный процент необходимого банку стабильного финансирования, который должен быть получен из доступного стабильного финансирования. Для этого коэффициента необходимо стабильное финансирование (знаменатель) является функцией состава и зрелости базы активов банка, тогда как доступное стабильное финансирование (числитель) является функцией состава и срока погашения источников финансирования банка (т. е. капитала депозиты и прочие обязательства). В соответствии с Базель III доступное стабильное финансирование определяется путем отнесения капитала и обязательств банка к одной из пяти категорий, представленных в Приложении 8, показанном ниже. Сумма, присвоенная каждой категории, затем умножается на коэффициент доступного стабильного финансирования (ASF), и общее доступное стабильное финансирование представляет собой сумму взвешенных сумм.

Несмотря на все эти шаги, необходимо понимать, что активы, которые считаются ликвидными в обычное время, становятся неподъемным грузом для компании, когда все хотят продавать аналогичные активы для получения денег на свои счета [2].

Далее, в данной работе, мы попробуем рассмотреть банковский сектор РА и изменения в NPL (Non-Performing Loans) за 2020 год, который был полон сложностей для всего мира. Еще более сложным, однако, он оказался для Армении, учитывая более, чем 40-дневную войну в Нагорном Карабахе. Очевидно, что это должно было привести к ухудшению финансовых показателей банков за отсутствием хоть какой-либо серьезной стимулирующей монетарной или фискальной политики в стране. За этот

промежуток времени армянский драм обесценился на более чем 15%. Более того, в конце 2020 и начале 2021 года, ЦБ РА поднял начал поднимать ставку рефинансирования для сдерживания курса драма и ограничения роста инфляции. Это в свою очередь приводит к удорожанию кредитов и депозитов, соответственно ухудшению экономической ситуации в стране. Как следствие плохого экономического состояния страны, качество активов банковской системы, как правило, падает. Именно такой прогноз у нас на 2021 год. В этом году, прибыльность банковской системы упадет. Более того, при неправильном управлении ликвидностью и рисками в банках, а также при отсутствии поддержки со стороны ЦБ РА, возможен системный кризис в банковской системе.

Использованные источники и литература

1. Accounting Standards Update 2016-01 Financial Instruments—Overall (Subtopic 825-10) Recognition and Measurement of Financial Assets and Financial Liabilities.
2. Basel Committee on Banking Supervision, “Basel III: A Global Regulatory Framework For More Resilient Banks and Banking System”: www.bis.org/publ/bcbs189.pdf.
3. Basel Committee on Banking Supervision, “Basel III: The Net Stable Funding Ratio” (October 2014, p. 3): www.bis.org/bcbs/publ/d295.pdf.
4. IFRS 5 Non-Current Assets Held for Sale and Discontinued Operations
5. IFRS 9 Financial Instruments, issued July 2014 and effective beginning January 2018.
6. Refer to IFRS 13 Fair Value Measurement and Financial Accounting Standards Board ASC 820 Fair Value Measurement

Сдана/Հանձնվել է՝ 25.08.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 15.09.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 22.09.2021

Եվրոպայի «Փոքր բիզնեսի ակտը» և ՀՀ -ի ՓՄՁ զարգացման միտումները

ՀՏԴ 339.9(4+479.25)

Թորոսյան Թորոս Ը.

ԵՊՀ Տնտեսագիտության և միջազգային տնտեսական հարաբերություններ ամբիոնի պրոֆեսոր, տ. գ. դ. (Երևան, ՀՀ)
tstoros@yahoo.com

Մարգարյան Էլիզա Հ.

ԵՊՀ Տնտեսագիտության և միջազգային տնտեսական հարաբերություններ ամբիոնի ասպիրանտ (Երևան, ՀՀ)
elizmarkaryan18@mail.ru

Հանգուցաբառեր՝ Փոքր և միջին ձեռնարկություններ (ՓՄՁ), Եվրոպայի «Փոքր Բիզնեսի Ակտ», միջազգային ինդեքսներ, մրցունակություն, Արևելյան գործընկերություն

Европейский Акт о малом бизнесе и тенденции развития МСП в Армении

Торосян Торос Ш.

Профессор кафедры экономики и международных экономических отношений, ЕГУ, д.э.н. (Ереван, РА)
tstoros@yahoo.com

Маргарян Элиза О.

Аспирант кафедры экономики и международных экономических отношений, ЕГУ (Ереван, РА)
elizmarkaryan18@mail.ru

Аннотация: Данная научная статья посвящена изучению Европейского Акта о малом бизнесе, роли МСП в экономике Армении, а также вызовам их развития.

Ключевые слова: Малое и среднее предпринимательство (МСП), Европейский акт о малом бизнесе, Международный индекс, конкурентоспособность, Восточное партнерство

European Small Business Act & SME Development Trends in Armenia

Torosyan Toros Sh.

Professor of the Chair of Economics and International Economic Relations, YSU, DSc(Econ) (Yerevan, RA)
tstoros@yahoo.com

Margaryan Eliza H.

PhD student of the Chair of Economics and International Economic Relations, YSU (Yerevan, RA)
elizmarkaryan18@mail.ru

Abstract: This scientific article is devoted to the study of the European Small Business Act, the role of SMEs in the Armenian economy, as well as the challenges of their development.

Keywords: Small and Medium Enterprises (SME), European Small Business Act, International Indexes, Competitiveness, Eastern Partnership

Ցանկացած երկրի տնտեսական սոցիալական կայունության հիմնական երաշխիքներից են փոքր և միջին ձեռնարկությունները: Դրանք իրենց նշանակալի ազդեցությունն են թողնում երկրի տնտեսության գրեթե բոլոր ոլորտների վրա: ՓՄՁ-ների զարգացումը բերում է երկրի տնտեսության զարգացման, նոր աշխատատեղերի ստեղծման, բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման, հասարակության միջին խավի ձևավորման, ինչն էլ իր հերթին հանդիսանում է

երկրի տնտեսական աճի կայունության երաշխիք:

ՀՀ կառավարությունը՝ հաշվի առնելով փոքր և միջին ձեռնարկատիրության կարևորությունը երկրի սոցիալտնտեսական զարգացման գործում, ՓՄՁ ոլորտը ճանաչել է որպես երկրի տնտեսության զարգացման գերակա ուղղություններից մեկը: Ուստի՝ հիմնվելով 2000 թ.-ին ընդունված «Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության պետական աջակցության մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի վրա,

կառավարությունը շարունակական քայլեր է ձեռնարկում ՓՄՁ-ին պետական աջակցության և դրա զարգացման անուղղությամբ: ՓՄՁ զարգացման քաղաքականության և ռազմավարության մշակման գործառնությունները վերապահված են ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարությանը, որը հանդիսանում է նաև ՓՄՁ ոլորտի պետական աջակցության ծրագրերի մշակման համար պատասխանատու կառույցը: ՓՄՁ զարգացմանն ուղղված ռազմավարությունը մշակվում է՝ հիմք ունենալով միջազգային փորձը, կատարվում է ռազմավարության իրականացման ընթացքի մոնիտորինգ և ՓՄՁ միջավայրի գնահատում՝ ըստ միջազգային ինդեքսների: Մասնավորապես 2012 թ.-ից սկսած ՀՀ-ն մասնակցում է Եվրոպայի «Փոքր Բիզնեսի Ակտի» գնահատմանը: Այն եվրոպական երկրներում հանդիսանում է փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զարգացման հիմնական փաստաթուղթը: «Փոքր բիզնեսի ակտը»՝ մշակված լինելով 2008 թ.-ին որպես ՓՄՁ խթանման գլխավոր գործիք, իրենից ներկայացնում է 10 հիմնական սկզբունքների համախումբ, որոնք անհրաժեշտ է հաշվի առնել ՓՄՁ զարգացման քաղաքականություններ մշակելիս և իրականացնելիս: Դրանք են՝

- Ձեռնարկատիրության ուսումնառություն և կանանց ձեռներեցություն
- Սնանկացումը և երկրորդ հնարավորությունը ՓՄՁ-ների համար
- ՓՄՁ քաղաքականության մշակման կարգավորման դաշտ
- ՓՄՁ-ների համար գործառնական միջավայր
- ՓՄՁ-ների և սկսնակ ընկերությունների համար աջակցության մեխանիզմներ և պետական գնումներ
- ՓՄՁ-ների համար ֆինանսավորման հասանելիություն
- Ստանդարտներ և տեխնիկական կարգավորումներ
- Ձեռներեցության հմտություններ և ՓՄՁ-ների համար նորարարության քաղաքականություն
- ՓՄՁ-ները «կանաչ» տնտեսության մեջ
- ՓՄՁ-ների միջազգայնացում

Գնահատման շրջանակներում դիտարկվում է Եվրոպայի Փոքր բիզնեսի ակտի հիմնական սկզբունքների իրականացման առաջընթացը և չափվում է մոտարկվածությունը ԵՄ աշխատակարգերին ու ստանդարտներին: Ստացված գնահատականը մանրամասն տեղեկատվություն է տալիս ՓՄՁ քաղաքականության արդյունքների մասին և բարելավումներ է առաջարկում դրա բոլոր ուղղություններում: Ավելին, այն նախանշում է քաղաքականությունների և

աջակցության ծրագրերի մշակման, իրականացման, մոնիթորինգի և գնահատման ուժեղ և թույլ կողմերը՝ միաժամանակ համեմատելով տվյալ երկրի առաջընթացը նախորդ գնահատման արդյունքների համեմատ: 2012 թ.-ից սկսած հրապարակվել է գնահատման 3 զեկույց՝ 2012, 2016 և 2020 թվականներին, որոնք իրենցից ներկայացնում են Արևելյան գործընկեր (ԱԳ) 6 երկրների (Հայաստան, Ադրբեջան, Բելառուս, Վրաստան, Մոլդովայի Հանրապետություն և Ուկրաինա) տնտեսական համատեքստի, բիզնես միջավայրի միտումների և ՓՄՁ հատվածի ընդհանուր ակնարկը:

2012 թվականի զեկույցում հրապարակված տվյալների հիման վրա ՏՀՀԿ կողմից Հայաստանի Հանրապետությանն առաջարկվել էին մի շարք առաջնահերթ գործողություններ: Մասնավորապես խորհուրդ էր տրվում ապահովել ձեռներեցության սիստեմատիկ ներառումը ֆորմալ, ոչ ֆորմալ կրթության և վերապատրաստման համակարգում, ինչպես նաև խթանել կանանց ձեռներեցությունը: Պետական գնումների գործընթացում թափանցիկություն ապահովելու և խտրականությունը բացառելու նպատակով ԵՄ պետական գնումների ստանդարտներին մոտենալու անհրաժեշտություն էր նկատվել: Ընդհանուր առմամբ ցանկալի էր շարունակել իրավական և կարգավորումների դաշտի բարելավումը:

2016 թ.-ին հրապարակված զեկույցի համաձայն՝ ՀՀ կառավարությունը ՓՄՁ քաղաքականություն մշակելիս հաշվի էր առել վերոնշյալ առաջարկները, ինչի արդյունքում գրանցվել էր ցուցանիշների զգալի բարելավում: Արևելյան Գործընկերության անդամ 6 երկրների շարքում Հայաստանը 2012-2016 թթ. ժամանակահատվածում արձանագրել էր առավելագույն բարելավումը՝ հատկապես գործարար միջավայրի, ՓՄՁ աջակցման ծառայությունների և ֆինանսական միջոցների հասանելիություն ուղղություններում:

Չեկույցում ներկայացվել էին նաև Հայաստանյան ՓՄՁ-ների զարգացման հնարավորությունները և ռիսկերը: Երկրում առկա էր բավական զարգացած մարդկային կապիտալ (օրինակ՝ գիտության ոլորտում), կար արտահանման ան և լրացուցիչ տնտեսական կապերի հաստատման հնարավորություն (մասնավորապես՝ Եվրոմիության հետ): Նշվում էր նաև սփյուռքի պոտենցիալը, որը կարող էր օգտակար լինել օտարերկրյա ներդրողների հետ կապերի հաստատման գործում: Ռիսկերից առանձնացվել էին փոքր ներքին շուկան, դժվար աշխարհաքաղաքական իրավիճակը, զգալի կախվածությունը տարածաշրջանային գործընկերներից (արտահանման մեկ քառորդը ուղղվում էր Ռուսաստան) և ֆինանսական փոխանցումներ-

րից: Առանձնացվել էին նաև տնտեսության բավականաչափ մեծ ստվերային հատվածը, մրցակցության ցածր մակարդակը և մարզերի զարգացման ցածր տեմպը: 2016 թվականի զեկույցում առաջարկվել էր առավել ուշադրություն դարձնել ձեռներեցության հմտությունների, մշակույթի և կանաչ տեխնոլոգիաների զարգացմանը: Չնայած ձեռներեցության զարգացման տեմպերին և անհրաժեշտ ենթակառուցվածքների զարգացմանը՝ հայաստանյան բիզնես միջավայրը շարունակում էր մնալ խոցելի՝ անկանխատեսելի տարածաշրջանային զարգացումների, ինչպես նաև արտահանումից ու օտարերկրյա փոխանցումներից կախվածության պատճառով:

2016 թ. գնահատումից հետո ՓԲԱ-ի գնահատման՝ ենթաչափություններում ներմուծվել են որոշակի փոփոխություններ: Մասնավորապես՝ ՓՄՁ-ների միջազգայնացումն ավելի լավ ներկայացնելու նպատակով ավելացվել են ՏՀԶԿ ցուցանիշների օգտագործմամբ առևտրի դյուրացման չափմանը և ՓՄՁ-ների կողմից էլեկտրոնային առևտրի օգտագործմանը վերաբերող ենթաչափությունները:

2020 թվականին հրապարակվել է Եվրոպայի փոքր բիզնեսի ակտի վերջին զեկույցը, որում ներկայացված տվյալների համար հիմք են հանդիսացել հիմնականում 2018 թվականին կատարված չափումները: Համաձայն այս զեկույցի Հայաստանը գրանցել է ցուցանիշների անկում գրեթե բոլոր ուղղություններում:

Աղյուսակ 1. ՓԲԱ գնահատման արդյունքները [6, էջ 10-12; 7, էջ 23-33; 8, էջ 50-61]:

Ուղղություն	ՓԲԱ 2012		ՓԲԱ 2016		ՓԲԱ 2020		Փոփոխ. 2016-2020	Փոփոխ. 2012-2020
	ՀՀ դիրքը	Միա վոր	ՀՀ դիրքը	Միա վոր	ՀՀ դիրքը	Միա վոր		
1. Ձեռնարկատիրության ուսումնառություն և կանանց ձեռներեցություն	3	2.4	1	4.0	5	2.8	-1.1	+0.4
2. Մանկացույցներ և երկրորդ հնարավորությունը ՓՄՁ-ների համար	1	3.2	1	3.1	5	2.4	-0.7	-0.8
3. ՓՄՁ քաղաքականության մշակման կարգավորման դաշտ	3	3.0	2	3.3	4	3.5	+0.2	+0.5
4. ՓՄՁ-ների համար գործառնական միջավայր	4	3.6	2	4.0	4	3.8	-0.2	+0.2
5. ՓՄՁ-ների, սկսնակ ընկերությունների համար աջակցության մեխանիզմներ և պետական գնումներ	3	2.7	2	3.7	3	3.6	-0.1	+0.9
6. ՓՄՁ-ների համար ֆինանսավորման հասանելիություն	2	3.0	2	3.3	2	3.8	+0.5	+0.8
7. Ստանդարտներ և տեխնիկական կարգավորումներ	5	2.4	3	3.3	6	2.6	-0.7	+0.2
8. Ձեռներեցության հմտություններ և նորարարության քաղաքականություն	4	1.9	3	2.9	3	3.1	+0.2	+1.2
9. ՓՄՁ-ները «կանաչ» տնտեսությանմեջ	3	2.6	2	2.7	5	2.4	-0.3	-0.2
10. ՓՄՁ-ների միջազգայնացում	2	2.5	3	2.5	3	2.8	+0.3	+0.3

Աղյուսակում ամփոփված են վերոնշյալ 3 զեկույցների գնահատումը ըստ 10 հիմնական ցուցանիշների և դրանց համեմատությունը, որում պարզ երևում է գրանցված անկումը:

Այս փաստը պայմանավորված է մի շարք գործոններով, որոնցից են քաղաքական փոփոխությունները և տնական տնտեսական մարտահրավերները: Նախ հիմնական առևտրային գործընկերների տնտեսական ակտիվության

անկումով պայմանավորված 2016 թվականին Հայաստանում տիրում էր գրեթե լնացում համարվող իրավիճակ, սակայն աջակցային արտաքին միջավայրը և բարելավված ներքին տնտեսական հիմքերը խթանեցին մասնավոր սպառումը, ներդրումները և արտահանումը, ինչի շնորհիվ հնարավոր դարձավ աճի տեմպերի արագ վերականգնումը: 2017 թ. և 2018 թ. իրական ՀՆԱ-ի աճը կազմեց համապատասխան

նաբար՝ 7.5% և 5.2%: Ըստ զեկույցի՝ դրական տնտեսական հեռանկարները շարունակվում են պահպանվել՝ չնայած 2018 թ. արձանագրված 5.2% մի փոքր ցածր ՀՆԱ-ի աճի տեմպերին, ինչը պայմանավորված է հարկաբյուջետային քաղաքականության կոշտացմամբ և դրամական փոխանցումների ու օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ավելի դանդաղ մուտքերով: Այնուհանդերձ, Հայաստանի առջև դեռևս ծառացած են հիմնական սոցիալ-տնտեսական մարտահրավերները՝ կապված զգալի գործազրկության (17.7% 2018 թ.) և այն փաստի հետ, որ բնակչության մեկ քառորդը շարունակում է ապրել ազգային աղքատության գծից ցածր մակարդակի վրա, ինչը նպաստում է մեծածավալ արտագաղթին:

2014 թվականից ի վեր ապրանքների և ծառայությունների արտահանումը կայունորեն աճել է՝ 2017 թ. հասնելով ՀՆԱ-ի 37.3%-ին (2014 թ. 28.6%-ի համեմատ)՝ արձանագրելով արտահանման զամբյուղի դիվերսիֆիկացիայի որոշակի միտումներ. այսինքն, որպես ընդհանուր արտահանման տեսակարար կշիռ՝ տեքստիլ արտադրանքի արտահանումն աճել է՝ 2014 թ. 3%-ից 2017 թ. հասնելով 6%-ի: Հայաստանի տնտեսությունում գերիշխող տեղ են զբաղեցնում ծառայությունների, արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության ճյուղերը, որոնց 2018 թ. բաժին է ընկել ՀՆԱ-ի՝ համապատասխանաբար 53.4%-ը, 16.48%-ը և 13.66%-ը: Կարևոր է նշել, որ տնտեսության այս ճյուղերին է բաժին ընկնում արտահանման գերակշիռ մասը. 2018 թվականին արտահանման 64.7%-ը կազմել է արյունաբերական, իսկ 29.1%-ը գյուղատնտեսական արտադրանքը: Իսկ ծառայությունները 2018 թվականի տվյալներով կազմում են ՀՀ արտահանման 44.2 %-ը:

Տեխնոլոգիական առաջընթացով պայմանավորված վերջին 20 տարում էականորեն աճել է ծառայությունների կշիռը համաշխարհային առևտրում: Ծնորհիվ բարձր տեխնոլոգիաների հնարավոր է դարձել մեծ տարածությունների վրա՝ առանց գնորդի և վաճառողի ֆիզիկական ներկայության, ծառայությունների մատուցումը: Տեխնոլոգիաները նվազեցնում են ծառայությունների առաքման ծախսերը՝ շնորհիվ գործարքային ծախսերի նվազեցման և լոգիստիկ ցանցերի բարելավման: Այս ամենի արդյունքում փոխվում է նաև արտահանվող ծառայությունների կառուցվածքը: Վերջին տարիներին նկատվում է ավանդական (տրանսպորտ, զբոսաշրջություն, շինարարություն, անձնական, մշակութային և ռեկրեացիոն) ծառայությունների մասնաբաժնի կրճատում և ժամանակակից (բարձր տեխնոլոգիական) ծառայությունների մասնաբաժնի ավելացում: Այս ճյուղում գործում են բազմաթիվ ՓՄՁ-ներ, որոնք մեծ դեր ունեն

ոլորտի զարգացման գործում: ՓՄՁ-ների շնորհիվ տեղական հանքարդյունաբերության՝ որպես շուկայի վրա հենվելու փոխարեն Հայաստանը կարող է դառնալ հետազոտությունների, լուծումների և նախատիպերի մշակման կենտրոնացված փորձարարական լաբորատորիա: Մասնավորապես՝ տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտին անդրադառնալիս, կարևոր է նշել, որ լինի դա բիզնեսից՝ բիզնեսին (B2B) կամ բիզնեսից՝ հաճախորդին (B2C) լուծում, հայկական ծրագրային պրոդուկտների և լուծումների վերջնական օգտագործողների լայն բազան գտնվում է Հայաստանից դուրս: Կա մեծ մղում դեպի ԱՄՆ շուկաները և հաճախորդների բազաները: Այս փաստը հնարավորություն է ընձեռնում ՓՄՁ-ներին՝ օգտագործելով միայն մարդկային կապիտալը, մուտք գործել միջազգային շուկաներ և ներկայանալ մրցունակ արտադրանքով:

Արդյունաբերության ոլորտում արտահանողները կենտրոնացված են հիմնականում հանքանյութերի, մետաղների և նմանատիպ հումքի արտահանման մեջ, որոնց 2018 թ. բաժին է ընկել արտահանումների մոտ 40%-ը: Արտահանող կազմակերպությունների գերակշիռ մասը, եթե ոչ բոլորը, խոշոր կազմակերպություններ են, և այս գործընթացում ՓՄՁ-երի դերը կայանում է մեծամասամբ սպասարկում իրականացնելու մեջ՝ փոխադրում, միջնորդային ծառայություններ, ենթակառուցվածքների սպասարկում՝ վերանորոգում, ծրագրային սպասարկում, տեղեկատվական որոշ ծառայություններ և այլն:

Գյուղատնտեսության ոլորտում, ի տարբերություն արդյունաբերականի, ՓՄՁ-ների դերն ավելի մեծ է, քանի որ գյուղատնտեսական արտադրանքի հիմնական արտադրողները փոքր և միջին ֆերմաներն ու գյուղացիական տնտեսություններն են՝ նույնիսկ եթե բուն արտահանման գործընթացը կազմակերպվում է խոշոր արտահանողների կողմից: Այս ճյուղում ապրանքների բազմազանությունը և մշտական կայուն պահանջարկը հնարավորություն են տալիս ՓՄՁ-ներին մուտք գործել 'նիշային' շուկաներ, խուսափել ծանր մրցակցությունից, արագ ադապտացվել փոփոխություններին և ներկայանալ նոր առաջարկներով՝ յուրահատուկ կամ բնորոշ մթերքների տեսքով:

Կենտրոնացված են նաև նպատակային շուկաները՝ 2018 թ. արտահանման գրեթե մեկ քառորդը ուղղվել է դեպի Ռուսաստան: Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները կարգավորվում են պետական պայմանագրերի և Եվրասիատնտեսական միության համաձայնագրի միջոցով: Իսկ այլ երկրների շուկա մուտք գործելը ՓՄՁ-երի համար, առանց պետական աջակցության, բարդ, երկարաժամկետ և

ծախսատար գործընթաց է, որի հաջողությունը հնարավոր չէ կանխատեսել՝ հաշվի առնելով աշխարհում առկա մրցակցությունը, պետությունների միջև հարաբերությունները, տրանսպորտային ու այլ ենթակառուցվածքային հարցերը, ապահովագրության երաշխիքները և այլ շատ կարևոր արտաքին գործոններ, որոնք ՓՄՁ-երի համար անհաջողության անիվներ են:

Բացի այդ, տնտեսություն դրամական ներհոսքի զգալի մասը կազմում են անհատույց տրանսֆերտները այլ երկրներից, որոնք 2017 թ. կազմել են ՀՆԱ-ի 13%-ը, և որոնց մոտ 64%-ը գալիս է Ռուսաստանից: Տրանսֆերտների գերակշիռ մասը ուղղվում է ընթացիկ սպառմանը և ազդում ՓՄՁ-ների տնտեսական ակտիվության վրա (ինչպես նշվեց, ՀՀ-ում ՓՄՁ-ները հիմնականում ապահովում են երկրի ներքին սպառման ու սպասարկման պահանջարկը): Նման կախվածության արդյունքում Հայաստանի տնտեսությունում արտացոլվում են արտաքին ցնցումները, ինչպիսիք են՝ Ռուսաստանում ապրանքների գների փոփոխականությունը և տնտեսական ակտիվության նվազումը:

Ինչպես հայտնի է, Հայաստանի տնտեսությունը մշտապես արտարժույթային ռիսկ կրող է, քանի որ ներմուծող երկրի կարգավիճակ ունի: ՓՄՁ-ների համար ներմուծման թանկացումը՝ պայմանավորված փոխարժեքային տատանումներով, ուղղակիորեն բերում է առաջարկվող ապրանքների և ծառայությունների ինֆլյացիայի՝ հետևաբար պահանջարկի տատանման:

Զնայած 2009 թվականից հետո արձանագրված նվազեցման միտումներին՝ Հայաստանում արտաքին առևտրային հաշիվը շարունակում է մնալ բացասական: 2009 թ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամով պայմանավորված կտրուկ անկումից հետո ՕՈՒՆ-ի գուտ ներհոսքերը շարունակում են նվազել՝ սահմանափակելով տնտեսական աճի հետագա հնարավորությունները: 2018 թ. ՕՈՒՆ-ի գուտ ներհոսքերը կազմել են ՀՆԱ-ի 2%-ը, ինչը բավականին ցածր է 2009 թ. արձանագրված 8.1%-ից: Միևնույն ժամանակ 2018 թ. նոր հարկային օրենսգիրքը և հարկային վարչարարության բարելավմանն ուղղված վերսկսված ջանքերն օգնեցին նվազեցնել հարկաբյուջետային դեֆիցիտը՝ այն հասցնելով 1.6%-ի: ՀՀ կենտրոնական բանկն աստիճանաբար նվազեցրել է իր վերաֆինանսավորման դրույքաչափը, ինչը նպաստել է մասնավոր հատվածին տրվող ներքին վարկերին 2019 թ. փետրվարին խորհրդարանն ընդունեց տնտեսական զարգացման հնգամյա ծրագիրը, որում առաջնահերթություն է տրվում կոռուպցիայի դեմ պայքարին և բիզնես միջավայրի բարելավմանը՝ հատկապես ՕՈՒՆ-ի

ներգրավման և արտահանման խթանման միջոցով:

Առաջացած խնդիրները հաղթահարելու նպատակով ՏՀԶԿ կողմից ՀՀ-ին առաջարկվել է ՓՄՁ քաղաքականություն մշակելիս խթանել գործունեության հավասար դաշտ բոլորի ձեռնարկությունների համար, հզորացնել ինստիտուցիոնալ և կարգավորման դաշտը, և գործառնական միջավայրը ՓՄՁ-ների համար, դյուրացնել ՓՄՁ-ների ֆինանսավորման հասանելիությունը, աջակցել ՓՄՁ-ների մուտքը շուկաներ և բարձրացնել ՓՄՁ-ների մրցունակությունը:

Ընդհանրացնելով կարող ենք ասել, որ Հայաստանյան շուկան փոքր է և զգայուն արտաքին ցնցումների նկատմամբ, իսկ աշխարհագրական դիրքը լրացուցիչ խնդիրների պատճառ է հանդիսանում, ուստի երկրի տնտեսական քաղաքականության համար առանցքային են հանդիսանում մրցունակության բարձրացումը և արտահանման խթանումը: 2018 թ. Հայաստանում տեղի ունեցան նշանակալի քաղաքական փոփոխություններ, որոնք հանգեցրեցին նոր խորհրդարանի ընտրությանը և նոր կառավարության ձևավորմանը: Նոր կառավարությունը առաջարկեց բարեփոխումների օրակարգ՝ նպատակաուղղված կոռուպցիայի դեմ պայքարին, դատական համակարգի արդյունավետության և անկախության բարելավմանը, և ներդրումներ ներգրավելու և ձեռնարկատիրության զարգացման նպատակով ընդհանուր գործարար մթնոլորտի բարելավմանը: Փոթորկալից քաղաքական անցումը և նախարարությունների ու պետական գերատեսչությունների վերակազմավորման ընթացիկ գործընթացները բացասական ազդեցություն են ունեցել Հայաստանի կատարողականի վրա ՓԲԱ-ի գնահատման այս փուլում:

Զեկույցի վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ նույնիսկ երբ ցուցանիշները անկում են ապրում, ՓՄՁ-ների կողմից ծառայությունների մատուցման ոլորտը շարունակում է մեծացնել իր մասնաբաժինը: Այս օրինաչափությունից ելնելով կարելի է աներկբա առաջարկել ՓՄՁ ոլորտի ուշադրությունը ուղղել ծառայությունների արտադրություն և սպասարկման ապահովման ոլորտ: Այստեղ խոսքը ինչպես ավանդական ծառայությունների տեսակների մասին է՝ բժշկություն, տուրիզմ, այնպես էլ 21-րդ դարի նորարարական ծառայությունների՝ տեղեկությունների մշակում, բարձր տեխնոլոգիաների արտադրություն, գործարկում և սպասարկում, էլեկտրոնային բազաների ստեղծում և այն ամենը՝ ինչում մարդկային մտավոր կապիտալը առավելագույնս կիրացվի և կրերի ֆինանսական կապիտալի ներհոսքի: Մեր երկրի սակավ ռեսուրսների համեմատությամբ, երկրում առկա մարդկային կապիտալը իր որակով, արտա-

դրողականությամբ և քանակով կարող է ՓՄՁ-ներին տալ արագ և շարունակական ան թե ֆինանսական հոսքերում, թե արտահանման ծավալներում: Մեր կողմից առաջարկվող ՓՄՁ զարգացման և հիմնախնդիրների լուծման կարևոր բանալին թերևս ՓՄՁ-ների՝ նպատակային ոլորտներում գործունեություն ծավալելն է: Իսկ նպատակային ոլորտները՝ դրանք բժշկությունը, բարձր տեխնոլոգիաներ և գրոսաշրջությունն են:

Նկատենք նաև, որ զեկույցում դեռ ներառված չեն 2020 թվականին գլոխ բարձրացրած COVID-19 համավարակի, ինչպես նաև Արցախյան երրորդ պատերազմի սոցիալ-տնտեսական հետևանքները ցուցանիշների վրա: Այս իրադարձությունների ազդեցությունը ամենայն հավանականությամբ ակնառու կլինեն 2024 թվականին հրապարակվելիք զեկույցում: Պետք է նաև ուշադրություն դարձնել, և հավանաբար ապագա հրապարակվելիք զեկույցում էլ աչքի կընկնի բարձր տեխնոլոգիաների և բժշկության ոլորտների դերի զգալի ավելացումը, որտեղ ՓՄՁ-ները հայտնվեցին շահեկան իրավիճակում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Asian Development Bank, Annual Report 2019
2. Economist Intelligence Unit, Annual Report 2019
3. World Integrated Trade Solution, Report 2019
4. The World Bank, Armenia: Commitments by Fiscal Year 2019, <https://pubdocs.worldbank.org/en/231381587037432221/Armenia-Project-Pagers-April-2020.pdf>
5. UN Comtrade/ International Trade Statistics Database, Report 2019:
6. Organisation for Economic Co-operation and Development, European Small Business Act 2012
7. Organisation for Economic Co-operation and Development, European Small Business Act 2016
8. Organisation for Economic Co-operation and Development, European Small Business Act 2020
9. ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայություն, ՎԿ-ի ազգային հաշիվների առցանց տվյալների բազա (տարեկան), <https://www.armstat.am/am/?nid=202>
10. ՀՀ մաքսային ծառայություն, ՀՀ արտահանման և ներմուծման կառուցվածքը արտաքին և փոխադարձ առևտրում (2017-2018 թթ.):
11. ՀՀ Կառավարություն, Կառավարության որոշումը փոքր եվ միջին ձեռնարկատիրությանը պետական աջակցության 2011 թվականի ծրագիրը հաստատելու մասին:

Շժան/Հանձնվել է՝ 30.08.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 13.09.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 20.06.2021

Ինստիտուտների դերը և դրանց ազդեցությունը ձեռնարկատիրության վրա

ՀՏԴ: 334.06

Թարփոշյան Հակոբ Վ.

*Հայաստանի պետական կառավարման սկզբնական ասպիրանտ,
hakobtarposhyan@paara.am*

Հանգուցաբառեր՝ Ինստիտուտներ, ձեռնարկատիրություն, տնտեսական աճ,
ինստիտուտների սահմանում, ֆորմալ և ոչ ֆորմալ ինստիտուտներ

Роль институтов и их влияние на предпринимательство

Тарпошян Акоб В.

*Аспирант кафедры Академии государственного управления Республики Армения (Ереван, РА)
hakobtarposhyan@paara.am*

Аннотация: Институты являются ключевой отправной точкой для выявления различий между странами, которые существенно влияют на экономический рост и развитие. Тем не менее, ряд вопросов в этой области все еще требует выявления и решения.

В рамках данного исследования, в первую очередь, была изучена и проанализирована сущность институтов. Мы также сравнили результаты различных литератур о важности, влияние и двусторонние отношения на формальные и неформальные институты, что может служить методологией для дальнейших научных исследований и статистических анализ. Кроме того, представлен аналитический обзор избранных вкладов в изучение институтов, экономического роста и предпринимательства. Последнее может стать новой перспективой для дальнейших исследований в сфере предпринимательства в Армении.

Ключевые слова: Институты, предпринимательство, экономический рост, определение институтов, формальные и неформальные институты.

The role of institutions and its' impact on entrepreneurship

Tarposhyan Hakob V.

*Ph.D. Student at the Public Administration Academy of the Republic of Armenia (Yerevan, RA)
hakobtarposhyan@paara.am*

Abstract: Institutions are the key starting point for the differences between countries, which significantly affects economic growth and development. However, a number of issues in the field still need to be identified and resolved.

In the framework of this research, first, the the essence of institutes were studied and analyzed. Further, we compared the findings in different strands of the literature on the importance, impact and bidirectional relationship on formal and informal institutions, which can serve as a methodology for further scientific research and statistical analysis. This paper provides also an analytic review of selected contributions to the study of institutions, economic growth and entrepreneurship, which can become a new perspective for further research in the field of entrepreneurship in Armenia.

Key words: Institutes, Entrepreneurship, Economic Growth, Definition of Institutions, Formal and Informal Institutions

Ինստիտուտները Դուգլաս Նորթը սահմանում էր որպես «մարդկանց կողմից մշակված սահմանափակումներ, որոնք կառուցում են տնտեսական, քաղաքական և սոցիալական փոխհարաբերությունները»: Նորթը պնդում էր, որ ինստիտուտները «խաղի կանոններն» են և դրանք խմբավորվում են ձևակարգված (այսուհետ՝ ֆորմալ) և չձևակարգված (այսուհետ՝ ոչ ֆորմալ) ինստիտուտների [26, էջեր 3, 36]: Այս սահմանումը հանդիսանում է առավել ընդունելի դասակարգումը տնտեսագետների շրջանում [3, էջ 492; 6, էջ 3; 34, էջ 4]:

Նորթը սկսում է այն մտքից, որ արտադրության գործոնների կուտակումը միայն միջանկյալ պատճառ է տնտեսական զարգացման համար: Նա առաջ է քաշում աճը խթանող կառուցվածքի

առկայության գաղափարը (օրինակ՝ ընտանիքը, պետությունը, հասարակական կազմակերպությունները և այլն) և նշում, որ մարդկանց ջանքերի, մարդկային և ֆիզիկական կապիտալի, ինչպես նաև նորարարության ու նոր տեխնոլոգիաների մեջ ներդրումների շատ կամ քիչ լինելը պայմանավորված է հենց այս կառուցվածքով, որը բաղկացած է ինստիտուտներից և դրանց կիրառումը ապահովող միջոցներից [26, էջեր 3, 4, 134]:

Շարունակելով միտքը, Նորթ փաստում է, որ մարդկանց կողմից կազմակերպված բոլոր գործունեությունները՝ տնտեսությունից մինչև սպորտ, այդ կառուցվածքի առկայության արդյունք են [27, էջ 48]:

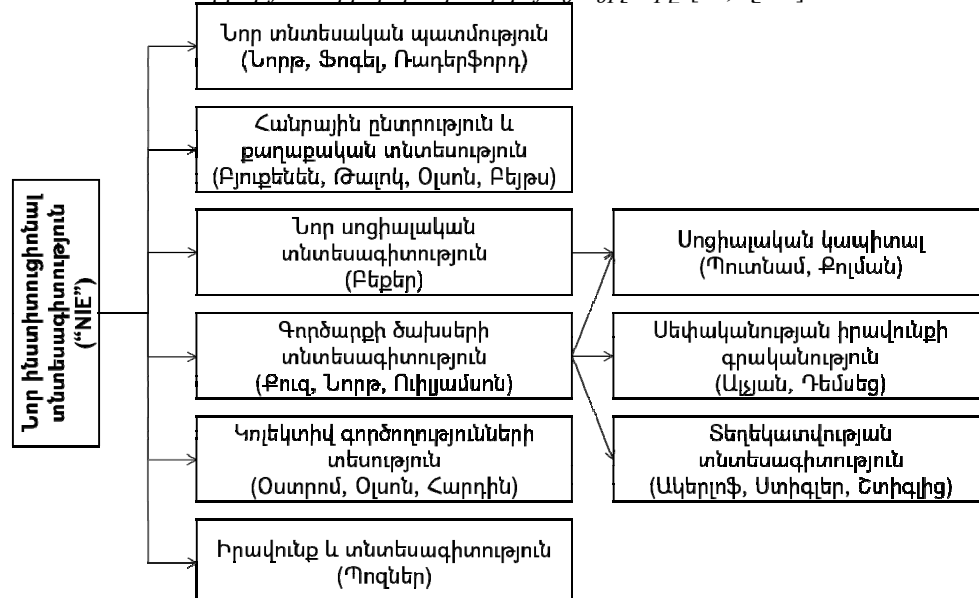
Ավելի հասկանալի լինելու համար բերենք հետևյալ օրինակը. Ճանապարհային երթևեկությունը հնարավոր է լինում արդյունավետ կերպով իրականացնել մի շարք ֆորմալ կանոնների (օրինակ՝ արագությունը չգերազանցելը, կարմիր լուսացույցի դեպքում կանգնելը), ոչ ֆորմալ նորմերի (օրինակ՝ զիջելը, արձագանքի միջոցով շնորհակալություն հայտնելը) և այս կանոնների ու նորմերի պահպանումն ապահովելու համար՝ ճանապարհային ոստիկանների ու հարակից կառույցների աշխատանքի արդյունքում: Այս պարզ օրինակի միջոցով կարելի է հասկանալ ճանապարհային երթևեկության ֆորմալ և ոչ ֆորմալ «խաղի կանոնների»՝ ինստիտուտների կարևորությունը և դրանք առավել հեշտությամբ պատկերացնել տնտեսական միջավայրում:

Տնտեսական հիմնախնդիրները ինստիտուտների միջոցով բացատրող գիտական

ուղղությունը ընդունված է անվանել Նոր ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտություն (New institutional economics (NIE)): Տերմինը առաջին անգամ օգտագործել է աշխարհահռչակ տնտեսագետ Օլիվեր Ուիլյամսոնը [20, էջ 1], ով նորովի ներկայացրեց ինստիտուտների դերը տնտեսագիտության մեջ, ինչի համար նրան շնորհվեց Նոբելյան մրցանակ:

Նոր ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտությունը հանդիսանում է տնտեսագիտական բավականին թարմ ուղղություն, քանի որ այն սկսել է ձևավորվել միայն նախորդ դարի 60-ական թվականներին [22, էջ 19]: Նոր ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության ուսումնասիրության առանցքային խնդիրներին և այդ ուղղությունների կարևոր ներկայացուցիչներին կարելի է ծանոթանալ Գծապատկեր 1-ում:

Գծապատկեր 1. Նոր ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության ուսումնասիրության առանցքային խնդիրները և այդ ուղղությունների կարևոր ներկայացուցիչները [30, էջ 15]

Պետք է նկատել, որ ավանդական տնտեսագիտությունը նվազագույն դեր է տալիս ինստիտուտներին (ինչպես օրինակ՝ սեփականության իրավունքի ինստիտուտի անհրաժեշտությունը շուկայական տնտեսության գործելու համար) [32, էջ 2]: Դրան հակառակ, Ուիլյամսոնը ինստիտուտներին տվեց առանցքային նշանակություն՝ առաջ քաշելով այսպես կոչված «գործարքի ծախսերի» («cost of transacting») գաղափարը [35, էջ 233]: Ըստ նրա տեսության գործարքի ծախսերը որոշվում են ինստիտուտներից կախված և հանդիսանում են տնտեսական զարգացման բանալին [35, էջ 233]: Ավելին, խորացնելով Ուիլյամսոնի գաղափարը, Էրիկ Մթենը, հենվելով Հոբսի մտքի վրա¹, հարցականի տակ է դնում

առանց ինստիտուտների արտադրության, բաշխման և սպառման շղթայի գոյություն ունենալը [32, էջ 11]:

Ռուս հայտնի ինստիտուցիոնալ տնտեսագետ Ալեքսանդր Ալեքսանդրովիչ Աուզանը պնդում է, որ ինստիտուտները ունեն որոշումների համակարգման գործառնություն [36, էջ 15]:

Նոբելյան մեկ այլ մրցանակակիր, հայտնի տնտեսագետ Ֆրիդրիխ Հայեկը ինստիտուտների մասին ասում էր, որ դրանք հաճախ ձևավորվում են ոչ թե մարդկանց որևէ խմբի կողմից կանխամտածված գործողությունների², այլ քաղաքական այնպիսի գործընթացների

¹ Հոբսը պնդում էր, որ՝ «հասարակությունն առանց ինստիտուտների քառսի մեջ կհայտնվի»

² Օրինակ՝ նա գտնում էր, որ ինստիտուտների փոփոխությունը տեղի է ունենում բնական գործընթացների արդյունքում. նա վերջինիս տալիս էր «ինքնաբերական կարգ» («spontaneous order») անվանումը

արդյունքում, որոնք բավարարում են շահագրգիռ կողմերի շահերը: Դրա հետ մեկտեղ նա փաստում էր, որ մարդկանց խմբի կողմից կանխամտածված ինստիտուտների մշակումը նույնպես հնարավորություններ է, նկատի ունենալով, որ ցանկության դեպքում համակարգում կարելի է դիտավորյալ ներմուծել ինստիտուտներ, որոնք նախապես պլանավորված են ինչ-որ մարդկանց կամ կառույցների կողմից:

Արդեն նշեցինք, որ ինստիտուտների ամենատարածված դասակարգումը դրանց խմբավորումն է ֆորմալ (ինչպես օրինակ՝ սահմանադրությունները, օրենքները, իրավունքները և այլն) և ոչ ֆորմալ ինստիտուտների (ինչպես օրինակ՝ մշակույթը, սովորույթները, ավանդույթներ և այլն) [26, էջ 4]: Մի շարք տեսաբաններ հանգել են այն մտքին, որ ֆորմալ և ոչ ֆորմալ ինստիտուտները սերտորեն կապված են միմյանց հետ, ընդ որում այդ կապը արտահայտվում է նաև նրանով, որ ոչ ֆորմալ ինստիտուտների ազդեցությունը կարող է արտահայտվել ոչ միայն ուղղակի այլ նաև ֆորմալ ինստիտուտների միջոցով [31, էջ 217; 26, էջեր 89, 115]:

Ուիլյամսոնը նույնպես այդ կարծիքին էր: Նա պնդում էր, որ ֆորմալ ինստիտուտները փոխվելու համար պահանջվում է շատ ավելի կարճ ժամանակ, քան ոչ ֆորմալ ինստիտուտների համար: Նա նշում է, որ ոչ ֆորմալ ինստիտուտները կարող են խանգարել կամ խթանել ֆորմալ ինստիտուտների փոփոխությունները [35, էջեր 597-599]: Այլ կերպ ասած, արդյունավետ սոցիալական նորմերը, ինչպիսիք են՝ ազնվությունը, քրտնաջան աշխատանքը կամ կոռուպցիան, կարող են նվազեցնել կամ ընդհակառակը ավելացնել գործարքի ծախսերը և այդպիսով արագացնել կամ դանդաղեցնել բարձր արտադրողականությամբ համակարգի ստեղծումը [26, էջ 138]:

Այս միտքը կարելի է ներկայացնել պարզագույն օրինակով: Երթևեկության նոր կանոնի, օրինակ՝ ամրագրոսին գցելու օրենքը, ինչը, ըստ էության, ֆորմալ ինստիտուտ է, տարբեր ժամանակներում ներդրվել է տարբեր երկրներում, սակայն ակնհայտ է, որ հասարակության կողմից դրա ընդունումը և կիրառումը, արագ կամ դանդաղ, թանկ կամ էժան լինելը, կախված է այնպիսի ոչ ֆորմալ ինստիտուտներից, ինչպիսիք են օրինակ՝ կոռուպցիան, կրթվածության մակարդակը, հավատքը և այլն:

Ինչպես արդեն նշվեց, Ուիլյամսոնը նույնպես համոզված էր, որ ոչ ֆորմալ ինստիտուտների անուղղակի ազդեցությունը համեմատաբար ավելի մեծ է, քան ֆորմալ ինստիտուտների դեպքում և այդ ազդեցությունն արտահայտվում է հենց ֆորմալ ինստիտուտների

միջոցով: Հիմնվելով Նորթի տեսության վրա՝ Ուիլյամսոնը առաջարկեց հայեցակարգային մի մոդել, որում ինստիտուտները դասակարգվում են չորս մակարդակի հիերարխիայի մեջ և որտեղ յուրաքանչյուր մակարդակ սահմանափակումներ է դնում ներքևում գտնվող ինստիտուտների համար (գծապատկեր 2) [35, էջ 597]:

Իր մոդելում Ուիլյամսոնը ոչ ֆորմալ ինստիտուտները դասակարգում է ներառվածություն՝ «Embeddedness» բառով, և պնդում է, որ դրանց փոփոխության համար անհրաժեշտ է հարյուրից մինչև հազար տարի, քանի որ դրանք հասարակության մեջ ամենախորը արմատավորված կարգերն են:

Երկրորդ մակարդակում, այսպես կոչված, «խաղի ֆորմալ կանոններն են», որին հաջորդում են անհատների միջև փոխհարաբերությունները սահմանող «կառավարումը»: Նշված երեքը ազդում են վերջին՝ չորրորդ մակարդակի վրա, այն է՝ ռեսուրսների բաշխումը, այդ թվում՝ մարդկանց մասնագիտական ընտրությունը [14, էջ 566; 35, էջեր 597-598]:

Իսկապես, ոչ ֆորմալ ինստիտուտները կարևոր են զարգացման համար, միևնույն ժամանակ, պետք է հիշել, որ դրանց ազդեցությունը կախված է ինստիտուտներից, այդ թվում՝ միջավայրում ֆորմալ ինստիտուտների դերից և կարևորությունից [13, էջեր 1, 16, 17]: Արդյունավետ ինստիտուտների համակարգի և համապատասխան ֆորմալ և ոչ ֆորմալ ինստիտուտների կառուցումը յուրջ մարտահրավեր է, քանի որ կապված է գործարքային խոշոր ծախսերի հետ և պահանջում է ֆորմալ և ոչ ֆորմալ ինստիտուտների միջև փոխհարաբերությունների մանրակրկիտ ուսումնասիրություն [25, էջ 319]: Այդ փոխհարաբերություններից բխող մի շարք հետևանքներից կան այնպիսիները, որոնք բարդացնում են արդյունավետ ինստիտուտների ստեղծումը, ինչպես օրինակ՝ հասարակության համար կայունության զգացումը, պատմական պայմանների ազդեցությունը, նոր ֆորմալ և հին ոչ ֆորմալ ինստիտուտների միջև բախումը [8, էջ 918]:

Այսպիսով, եթե հակիրճ ամփոփենք մինչ այս տնտեսագետների կողմից ինստիտուտների մասին կատարված հետազոտությունները, կարելի է ասել, որ ինստիտուտները մարդկանց կողմից չկանխամտածված կամ դիտավորյալ կերպով մշակված սահմանափակումներն են, որոնք կառուցում են քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական փոխհարաբերությունները, այդպիսով իսկ ստեղծելով գործարքի որոշակի ծախսեր, որոնք էլ կարող են հեշտացնել տնտեսական զարգացումը կամ ընդհակառակը դանդաղեցնել այն [25, էջ 156]:

Գծապատկեր 2. Նոր ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության հայեցակարգային մոդելը ըստ Ուլրամանի [35, էջ 597]

Մակարդակ	Հաճախականություն (տարի)	Նպատակ	
L1. սոցիալական տեսություն	Embeddedness .Ոչ ֆորմալ ինստիտուտներ, ավանդույթներ, նորմեր, հավատ	100-1000	Հաճախ ինքնաբերուի
L2. սեփականության իրավունքի տնտեսություն	Ինստիտուցիոնալ միջավայր. Խաղի ֆորմալ կանոններ. օր.՝ սեփականության իրավունք	10-100	ինստիտուցիոնալ միջավայրի ճիշտ ձևավորելը
L3. Տրանզակցիոն ծախսերի Տնտեսագիտություն	Կառավարում. օր.՝ պայմանագրեր	1-10	Կառավարման կառուցվածքի ճիշտ ձևավորելը
L4 Ոչ ավանդական Տնտեսագիտություն	Ռեսուրսների տրամադրում և զբաղվածություն	Ընթացիկ	Սահմանային միջոցների ճիշտ օգտագործելը

Երկրների ինստիտուտների քանակական գնահատումներ իրականացվում են մի քանի հետազոտական կառույցների կողմից: Դրանցից առավել հայտնի և որակյալ կառույցներն են՝ «Heritage Foundation» [39], «The Freedom House» [37]-ը, «The world economic forum»-ի Համաշխարհային մրցունակության զեկույցը [40]: Հետազոտության քանակական վերլուծության համար մեծ դեր է ունեցել նաև Համաշխարհային բանկի կողմից մշակված պետական կառավարման արդյունավետությունը գնահատող համաթիվը (GRICS) [38]: Դրանցից յուրանայությունը, որպես կանոն, ամեն

տարի թարմացվում է՝ սահմանված մեթոդ-նության հիման վրա, ինչի շնորհիվ հնարավոր է դառնում գնահատել տարվա ընթացքում երկրի ինստիտուտների որակի հարաբերական և բացարձակ փոփոխությունը:

Աղյուսակ 1-ում ըստ գնահատող կառույց-ների ներկայացված են երկրների ինստիտուտ-ների գնահատման ցուցանիշներ, որոնք թույլ են տվել սույն աշխատանքի շրջանակներում իրականացված քանակական վերլուծություն-ների միջոցով ստուգել հետազոտության արդյունքում առաջ քաշված հիպոթեզները:

Աղյուսակ 1. Ինստիտուտների գնահատման ցուցանիշներ ըստ գնահատող կառույցների

Heritage Foundation [39]	The Freedom House [37]	WEF [38]	World bank [40]
1.Օրենքի գերակայություն (ներառում է՝ 1.1.Անհատականության իրավունքներ, 1.2.Արդարադատության համակարգի արդյունավետություն, 1.3.Կառավարության ներգրավվածություն), 2.Կարգավորման արդյունավետություն (ներառում է՝ 2.1.Գործարար միջավայրի անվտանգություն, 2.2.Աշխատաշուկայի անվտանգություն, 2.3.Դրամական հատվածի անվտանգություն), 3.Կառավարության չափ (ներառում է՝ 3.1.Հարկային բեռ, 3.2.Կառավարության ծախսեր, 3.3.Հարկային միջավայրի առողջություն), 4.Բաց շուկաներ (ներառում է՝ 4.1.Առևտրի ազատություն, 4.2.Ներդրումների ազատություն, Ֆինանսական ազատություն)	1.Քաղաքական իրավունքներ (ներառում է՝ 1.2.Ընտրական գործընթաց, 1.3.Քաղաքական բազմակրթություն, 1.4.Կառավարության գործառնություն 2.Քաղաքացիական ազատություն (ներառում է՝ 2.1.Արտահայտվելու 2.2.Հավատքի ազատություն, 2.3.Կազմակերպությունների ազատություն, 2.4.Օրենքի գերակայություն, 2.5.Անձնական ազատության իրավունք)	1.Անվտանգություն, 2.Առուցումներ և հաշվեկշիռ, 3.Սոցիալական կապիտալ, 4.Հաղթանակի ոլորտի ներկայացում, 5.Թափանցիկություն, 6.Անվտանգության իրավունքներ, 7.Կորպորատիվ կառավարում, 8.Կառավարության լաբորատորիան	1.Իշխանությունների հաշվետվողականություն և բնակչության ծախսի իրավունք, 2.Քաղաքական կայունություն և բռնության բացակայություն, 3.Կառավարության արդյունավետություն, 4. Կարգավորման որակ, 5. իրավունքի գերակայություն, 6.կրթության և վերահսկողություն

Ինստիտուտները և տնտեսական աճը

Նորթը պնդում էր, որ ինստիտուտները հանդիսանում են զարգացման առաջնային գրավականը և շատ երկրների թույլ արդյունավետության հիմնական պատճառը այդ զարգացումը խթանող ինստիտուտների համակարգի բացակայությունն է: Նա նշում է, որ «...*Երրորդ Աշխարհի երկրները աղքատ են, քանի որ ինստիտուցիոնալ սահմանափակումները ստեղծում են քաղաքական և տնտեսական գործընթացներ, որոնք չեն նպաստում բարձր արտադրողականություն ունեցող գործունեության զարգացմանը...*» [26, էջ 110]:

Ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության դերի բարձրացման համար մեծ դեր է ունեցել նաև ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության միջոցով երկրների զարգացման տարբեր մակարդակներ ունենալու երևույթի բացատրելը: Մասնավորապես, Տ. Աճեմոլուն, Ջ. Ռոբինսոնը և Ս. Ջոնսոնը հիմնավոր կերպով մերժեցին դասական տնտեսագիտության կողմից առաջ քաշված այն վարկածը, ըստ որի՝ երկրների միջև զարգացման տարբերության պատճառը հանդիսանում են այնպիսի գործոնները, ինչպես օրինակ՝ նորարարությունը, կրթության մակարդակը, կապիտալի կուտակումը և այլն: Դրա փոխարեն հեղինակները ներկայացնում են երեք գործոն, որոնք ազդում են տնտեսական զարգացման վրա, դրանք են՝ տնտեսական ինստիտուտները, աշխարհագրական դիրքը և մշակույթը [2, էջ 388] (ոչ ֆորմալ ինստիտուտ): Օրինակներով և քանակական վերլուծությունների միջոցով այս տնտեսագետները հանգել են այն մտքին, որ թվարկված գործոնների և երկրների մեկնարկային պայմանների միջոցով կարելի է բացատրել տնտեսական աճը:

Տնտեսական աճի վրա ինստիտուտների ուղղակի և անուղղակի ազդեցության մասին հետազոտություններ իրականացրել են նաև Ու. Բաումոլը, Դ. Ռոդրիկը և հանգել են այն մտքին, որ ինստիտուտները ազդում են տնտեսական աճի վրա էնդոգեն գործոնների միջոցով, ինչպիսիք են՝ ձեռնարկատիրությունը և արդյունաբերական զարգացումը [33, էջ 18]:

Այսպես, իրականացված հետազոտությունների ուսումնասիրությունից կարելի է եզրակացնել, որ ինստիտուտները առանցքային նշանակություն ունեն տնտեսական առաջընթացի համար: Մի շարք հեղինակավոր տնտեսագետների կողմից այս փոխազդեցության մեջ ձեռնարկատիրության դերի կարևորումը ապացուցում է ձեռնարկատիրության և ինստիտուտների փոխազդեցության ուսումնասիրության արդիականությունն ու անհրաժեշտությունը [8, էջ 918]:

Ինստիտուտները և ձեռնարկատիրությունը

Կատարված հետազոտությունները փաստում են, որ ինստիտուտները ազդում է ձեռնարկատիրական գործունեության վրա [3, էջեր 477-478; 4, էջ 3; 7, էջ 20; 8, էջ 918; 21; 26, էջ 73], այսինքն՝ ձեռնարկատիրության կողմից տնտեսական աճին և զարգացմանը նպաստումը մեծապես կախված է տնտեսական միջավայրից և տնտեսության զարգացման մակարդակից [16, էջ 57]: Ինստիտուտների արդյունավետ գործելու պարագայում ավելանում է արդյունավետ ձեռնարկատիրության մակարդակը, ինչը նպաստում է տնտեսական աճին և զարգացմանը [16, էջ 51]: Ավելի կոնկրետ, ինչպես արդեն նշվեց, տնտեսության մեջ ինստիտուտները ստեղծում են սահմանափակող և խթանող գործոններ, որոնք խրախուսում են ձեռներեցներին՝ ցածր արտադրողականությունից անցնել բարձր արտադրողական գործունեության կամ հակառակը [4, էջ 3] և դրա արդյունքում, բարելավում կամ նվազեցնում են հասարակության բարեկեցությունը [8, էջ 918] [26, էջ 100]:

Ձեռնարկատիրական տաղանդի օգտագործման և դրանից ստացված արդյունքի վրա ինստիտուտների որակի ազդեցությունը կարևորված տնտեսագետներից մեկը Ուիլյամ Բաումոլն է: Նա ընդգծում էր ձեռնարկատիրության վրա ինստիտուտների դերը և պնդում, որ արդյունավետ ինստիտուտների առավել բարենպաստ համակարգի առկայության պարագայում ավելի հավանական է անհատի՝ ձեռնարկատիրական ռիսկ ստանձնելու ցանկությունը [8, էջ 898]: Այլ կերպ ասած, եթե ինստիտուտները այնպիսին են, որ անհատի համար ավելի ձեռնառու է ջանքեր գործադրել դրանք շրջանցելու, այլ ոչ թե դրանց միջոցով արտադրողականությունը բարելավելու վրա, ապա ձեռներեցը կշրջանցի դրանք:

Բաումոլը նշում էր, որ դրա արդյունքում է, որ որակյալ ինստիտուտներ ունեցող երկրները (կամ տարածաշրջանները) բարձր արտադրողականություն ունեցող ձեռնարկությունների մակարդակն ավելին է, քան ցածր որակով ինստիտուտներ ունեցող երկրներում (կամ տարածաշրջաններում), իսկ պակաս արտադրողական (կամ վնասող) ձեռնարկությունների մակարդակը՝ ցածր: Նրա առաջնային ենթադրությունն այն է, որ ձեռնարկատիրական տաղանդները հավասարապես բաշխված են աշխարհով մեկ և այդ տաղանդների՝ տնտեսական աճին շատ կամ քիչ նպաստելը կախված է ինստիտուտներից [8, էջեր 898-899]: Մեր կարծիքով այս ենթադրությունը մասամբ համապատասխանում է իրականությանը, սակայն կան գործոններ, որոնք այնուամենայնիվ նպաս-

տում են տաղանդի անհավասար բաշխմանը (օրինակ՝ ժառանգականության գործոնը):

Շատ երկրներ ձեռնարկատիրության խթանման քաղաքականությունը ընտրել են որպես տնտեսական զարգացման գործիք: Չնայած դրան, ոչ բոլոր երկրների մոտ է հաջողվել ստանալ պլանավորված դրական «դոմինոյի էֆեկտ»: Պատճառն այն է, որ ինստիտուտների և ձեռնարկատիրության միջև փոխհարաբերությունը շատ ավելի բարդ է, քան գծային կապը, ինչը փաստում են կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքները [12, էջ 75]: Ընդ որում, երկրի ինստիտուտների միջավայրից կախված է ոչ միայն ձեռնարկատիրության մակարդակը, այլ նաև որակը [12, էջ 52]: Այլ կերպ ասած, ինստիտուտների կողմից տնտեսական աճի վրա ազդեցությունը արտահայտվում է ոչ միայն ձեռնարկատիրական մակարդակի, այլ նաև որակի, այդ թվում՝ նորարարական ձեռնարկատիրության միջոցով:

Ձեռնարկատիրական որակի վրա ազդեցությունը ապացուցվել է նաև մաթեմատիկական ռեգրեսիոն մոդելների միջոցով [12, էջ 51]: Բոլորովին վերջերս կատարված հետազոտությունը հաստատում է ինստիտուտների որակի նշանակալի դրական ազդեցությունները բարձր արտադրողական ձեռնարկատիրական գործունեության և բացասական ազդեցությունը՝ ոչ արտադրողական ձեռնարկատիրության մակարդակի վրա [5, էջ 17]: Հարկ է նշել, որ վերջին միտքը՝ ցածր արտադրողականության մակարդակ ունեցող ձեռնարկությունների կշռի անկումը, չի խոսում միայն դրանց շուկայից դուրս գալու, այլ նաև այդ ձեռնարկությունների «հարկադրված» արտադրողական դառնալու մասին:

Հատկանշական է, որ ոչ միայն ինստիտուտներն են ազդում ձեռնարկատիրության վրա, այն նաև հակառակը [9, էջեր 213-214; 10, էջ 66; 18, էջ 25; 29, էջ 178]: Դա բացատրվում է նրանով, որ ձեռներեցների՝ որպես տնտեսության առավել ակտիվ գործակալների, գործունեությունը հաճախ բերում է միջավայրի փոփոխության, քանի որ դրանք ստեղծում են «... նոր կազմակերպչական մոդելներ և քաղաքականություններ, որոնք փոխում են գործարար ուղղությունը և հոսքը» [19, էջ 180], ինչը իհարկե իր հերթին հանգեցնում է ինստիտուտների փոփոխությանը:

Այժմ փորձենք հասկանալ թե, որոնք են այն ինստիտուտները, որոնք առավել մեծ ազդեցություն ունեն ձեռնարկատիրական մակարդակի և որակի վրա:

Որոշ տեսաբաններ պնդում են, որ ձեռնարկատիրության վրա ոչ ֆորմալ ինստիտուտներն ավելի մեծ ազդեցություն ունեն, քան ֆորմալ ինստիտուտները: Այս միտքը կարելի է հանդիպել ոլորտում մեծ ներդրում ունեցած

Urbano, Aparicio և Audretsch մոտ [33, էջ 17]: Բացի դրանից՝ Կաստանոյի կողմից 2012–2017թթ. տվյալների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ձեռնարկատիրական հակումը ավելի բարձր է այն երկրներում, որտեղ սոցիալական ինստիտուտներն առավել զարգացած են [11, էջ 1597]:

Մի շարք այլ տնտեսագետների կողմից կատարված հետազոտությունների արդյունքների համաձայն՝ թե՛ ֆորմալ, և թե՛ ոչ ֆորմալ ինստիտուտներն ունեն ազդեցություն ձեռնարկատիրության վրա, սակայն ֆորմալ ինստիտուտների (օրինակ՝ սեփականության իրավունքը, հարկային օրենքները [23, էջ 8; 28, էջ 20], ֆիզիկական ենթակառուցվածքները, գիտահետազոտական մշակումների փոխանցումը [22, էջ 71], և այլն) ազդեցությունն ավելի մեծ է: Նմանատիպ արդյունքների հանգամ հետազոտություններ հեղինակել են Հենրիկսոնը [17, էջ 58], Պերիս-Օրտիգան [23, էջ 8] և այլք [22, էջ 71; 24, էջ 20]:

Այս երկու հակասական կարծիքներից բացի, առկա է նաև երրորդ տեսակետները, ըստ որի, ֆորմալ ինստիտուտների ազդեցությունը ձեռնարկատիրության վրա կախված է ոչ ֆորմալ ինստիտուտներից, օրինակ՝ կոռուպցիայի ցածր մակարդակի դեպքում [6, էջ 14; 16, էջ 171]: Հիշեցնենք, որ նմանատիպ մոտեցում էր առաջարկում նաև Ուլիամսոնը իր մոդելում (Գծապատկեր 2):

Գրականության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տնտեսագիտական այս նոր ուղղության մեջ, բացի վերոնշյալ հարցերից, դեռ շատ հետաքրքիր և առանցքային խնդիրներ մնում են չբացահայտված [15, էջ 1]: Մասնավորապես, Ուրբանոյի կողմից 1992-2016 թվականներին այս ոլորտում կատարված հետազոտությունների խորքային ուսումնասիրության արդյունքում հեղինակը հանգել է այն մտքին, որ, ըստ էության, ձեռնարկատիրությունը կարող է դիտարկվել որպես ինստիտուտների և տնտեսական աճի միջև բացակայող օղակը: Այս միտքը տարբեր կերպ կարելի է հանդիպել այլ տնտեսագետների մոտ ևս, բայց Ուրբանոն առանձնանում է իր մշակած մոդելով, որը մանրակրկիտ արտահայտում է այս կապի գաղափարը (Գծապատկեր 3):

Հեղինակի հիմնական եզրակացություններից մեկն այն է, որ կա ձեռնարկատիրության վրա ինստիտուտների ազդեցությունը և տնտեսության վրա այդ կապի ազդեցությունը գնահատելու կարիք [33, էջ 18]:

Այսպիսով, տնտեսական առաջընթացի և համակարգում ցանկացած գործոնի, այդ թվում՝ ձեռնարկատիրության միջև փոխհարաբերության առկայությունը և դրա արդյունավետ լինելը մեծապես կախված է համակարգում

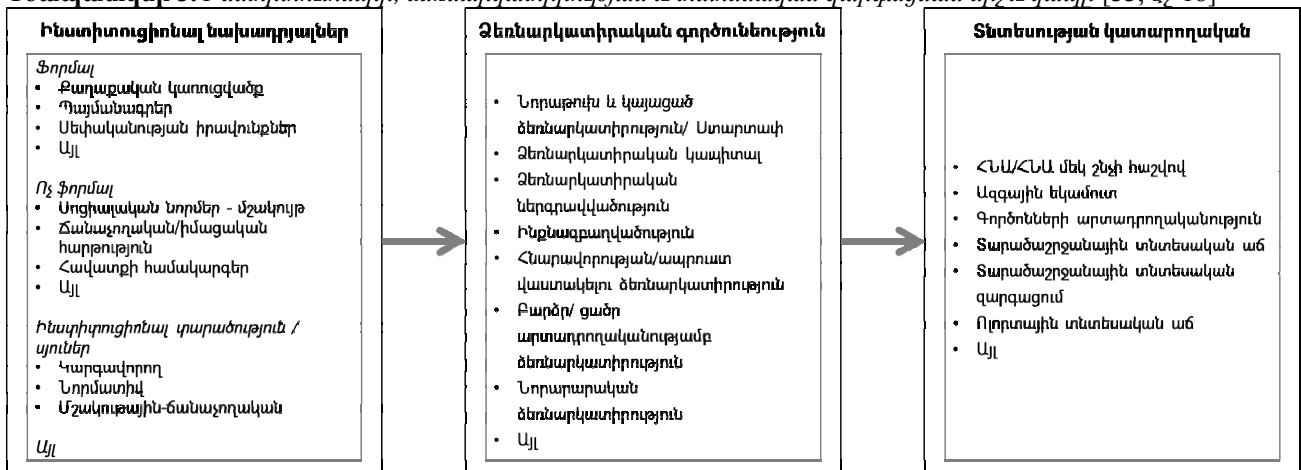
առկա ինստիտուտներից: Վերջիններս մարդկանց կողմից չկանխամտածված կամ դիտավորյալ կերպով մշակված սահմանափակումներն են կամ, ինչպես պնդում էր Նորթը՝ «խաղի կանոններն» են, որոնք ստեղծում են գործարքի որոշակի ծախսեր, որոնք իրենց հերթին կարող են հեշտացնել տնտեսական զարգացումը կամ ընդհակառակը՝ դանդաղեցնել այն:

Բարձր արտադրողականություն ունեցող ձեռնարկությունների կշիռը ուղիղ համեմատական է երկրներում բարենպաստ ինստիտուտներին, ընդ որում՝ ինչպես ֆորմալ, այնպես

էլ ոչ ֆորմալ ինստիտուտները յուրովի ազդում են ձեռնարկատիրության թե՛ մակարդակի, և թե՛ որակի վրա, իսկ ձեռնարկատիրությունն իր հերթին ազդում է ինստիտուտների ձևավորման, զարգացման կամ թուլացման վրա:

Ինստիտուցիոնալ տնտեսագիտության մի շարք հետաքրքիր հարցեր դեռևս մնում են անպատասխան: Դրանց շարքին է դասվում ձեռնարկությունների վրա ինստիտուտների ազդեցությունը, որի մասին են վկայում նաև այս ոլորտում կատարված հետազոտությունները:

Գծապատկեր 3. Ինստիտուտների, ձեռնարկատիրության և տնտեսական զարգացման միջև կապը [33, էջ 18]

Օգտագործված գրականության ցանկ

- Acemoglu D., Gallego F. A., Robinson J. A., "Institutions, Human Capital, and Development", 2014, հասանելի է՝ <https://economics.mit.edu/files/9940>
- ACEMOGLU D., JOHNSON S., ROBINSON J. A., "Institutions as a fundamental cause of long-run growth", հասանելի է՝ <https://economics.mit.edu/files/4469>
- Acs, Z.J., Autio, E. and Szerb, L., "National systems of entrepreneurship: measurement issues and policy implications", Research Policy, 43(3), 2014, հասանելի է՝ <https://sci-hub.se/https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0048733313001613>
- Aidis R., "Do institutions matter for entrepreneurial development?" 2017, հասանելի է՝ <https://wol.iza.org/articles/do-institutions-matter-for-entrepreneurial-development>
- Amorós J. E., "The Impact of Institutions on Entrepreneurship in Developing Countries", 2016, հասանելի է՝ <https://clck.ru/XCVHa>
- Aparicio, S., Urbano, D. and Audretsch, D., "Institutional factors, opportunity entrepreneurship and economic growth: Panel data evidence", Technological Forecasting and Social Change, 2016, հասանելի է՝ <https://clck.ru/XCVXe>
- Autio, E.; Fu, K. Economic and political institutions and entry into formal and informal entrepreneurship, 2014, հասանելի է՝ <https://clck.ru/XCVKL>
- Baumol W. J., "Entrepreneurship: Productive, Unproductive, and Destructive", Journal of Political Economy, Vol. 98, No. 5, Part 1, 1990, հասանելի է՝ <https://www.jstor.org/stable/2937617>
- Belitski, M., Chowdhury F., Desai S., "Taxes, corruption, and entry", Small Business Economics, 47(1), 2016, հասանելի է՝ <https://clck.ru/XCVXC>
- Björnskov, C., Foss N., "How strategic entrepreneurship and the institutional context drive economic growth", Strategic Entrepreneurship Journal, 7(1), 2013, հասանելի է՝ <https://sci-hub.se/https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/sej.1148>
- Castaño M.S., Méndez M.T., Galindo M.Á., "The effect of social, cultural, and economic factors on entrepreneurship", Journal of Business Research, Vol. 68 No. 7, 2015, 1496-1500
- Chowdhury F., Audretsch D. B., Belitski M., "Institutions and Entrepreneurship Quality" 2018, հասանելի է՝ <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1042258718780431>
- De Soysa I., Jütting J., "Informal Institutions and Development: How they matter and what makes them change", 2007, հասանելի է՝ <https://clck.ru/XCVVW>
- Estrin, S., Korosteleva, J. and Mickiewicz, T., "Which institutions encourage entrepreneurial growth aspirations?", Journal of Business Venturing, 28(4), 2013,

15. Elert N., Henrekson M., "Entrepreneurship and Institutions: A Bidirectional Relationship", 2017
16. Ghura H., "The interaction effect of formal and informal institutions on the development of entrepreneurial activity", Brunel University London 2019
17. Henrekson M., Johansson D., "Competencies and Institutions Fostering High-growth Firms", 2008, հասանելի է՝ <https://clck.ru/XCVUq>
18. Henrekson M., Sanandaji T., "The Interaction of Entrepreneurship and Institutions", 2011, հասանելի է՝ <https://clck.ru/XCVLT>
19. Hwang H., Powell, W. W., "Institutions and entrepreneurship", New York, NY: Springer, հասանելի է՝ <https://clck.ru/XCVUM>
20. Kherallah M., Kirsten J., "The new institutional economics: applications for agricultural policy research in developing countries", 2001
21. Lajqi, S., Krasniqi B. , "Entrepreneurial growth aspirations in challenging environment: The role of institutional quality, human and social capital", 2017, հասանելի է՝ <https://scihub.se/https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/jsc.2139>
22. LI S. "Institutional environment and total entrepreneurial activity: the comparison on nations", 2017
23. Marta Peris-Ortiza,, João J.M. Ferreirab, Cristina I. Fernandes "Do Total Early-stage Entrepreneurial Activities (TEAs) foster innovative practices in OECD countries?" 2017, հասանելի է՝ <https://clck.ru/XCVQPQ>
24. Natalia O., "The role of informal institutions on entrepreneurs' innovative behaviour", 2017
25. Naudé W., "Entrepreneurship and economic development", Palgrave Macmillan, London 2011, հասանելի է՝ <https://clck.ru/XCVNM>
26. North D., "Institutions, institutional change and economic performance", 1990, հասանելի է՝ https://jonnyphillips.github.io/FLS6415/Class_2/Noth%201990.pdf
27. North, D.C., "Understanding the Process of Institutional Change", Princeton University Press, Princeton, NJ., 2005,
28. Ostapenko N., "The role of informal institutions on entrepreneurs' innovative behaviour", 2017
29. Przeworski A., "The last instance: Are institutions the primary cause of economic development?", European Journal of Sociology, 45(2), 2004,
30. Sheaff R. "The New Institutional Economics", 2014
31. Smallbone, D., & Welter, F., "Entrepreneurship and institutional change in transition economies, The Commonwealth of Independent States, Central and Eastern Europe and China compared", Entrepreneurship & Regional Development, 24(3–4), 2012, հասանելի է՝ <https://scihub.se/https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/08985626.2012.670914>
32. Stam E., Nooteboom B., "Entrepreneurship, innovation and institutions", 2011 էջ 11, հասանելի է՝ <https://clck.ru/XCVQH>
33. Urbano, D. and Aparicio, S. and Audretsch, D. (2019) 'Twenty-five years of research on institutions, entrepreneurship, and economic growth : what has been learned?', Small business economics., 53 (1).
34. Williamson O., "The mechanisms of governance", Oxford university press, New York, 1996
35. Williamson O., "The New Institutional Economics Take Stock Looking", 2015, <https://clck.ru/XCVQs>
36. Аузан А., «Институциональная экономика», 2014
37. <https://freedomhouse.org/>
38. <https://info.worldbank.org/governance/wgi/Home/Reports>
39. <https://www.heritage.org/index/explore>
40. <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2020>

Տճանաչման/հասանելի է՝ 02.09.2021
 Րեցենզիվոման/Չրիմիման է՝ 23.09.2021
 Սոմարման/Ընդունման է՝ 30.09.2021

Նորարարական վարկային տեխնոլոգիաների ներդրման արդյունավետության հաշվարկը «Այդի Բանկ» ՓԲԸ օրինակով

ՀՏԴ 336.5 (479.25)

Ղազարյան Արմեն Յու.

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան, տնտեսական ինֆորմատիկայի և տեղեկատվական համակարգերի ամբիոնի դոցենտ գիտությունների թեկնածու, (Երևան, ՀՀ) armenghazaryan@mail.ru

Հանգուցաբառեր՝ ավտոմատացված բանկային համակարգ, նորարարական վարկային տեխնոլոգիաներ, տնտեսական արդյունավետությունը, ամպային բանկային համակարգ

Расчет эффективности внедрения инновационных кредитных технологий в

банках

Казарян Армен Ю.

Армянский государственный экономический университет, доцент кафедры экономической информатики и информационных систем (Ереван, РА) armenghazaryan@mail.ru

Аннотация. В статье анализируется понятие эффективность инновационной системы кредитного скоринга, а также в статье подробно рассматривается затраты на ее приобретение что сопоставлены с потенциальной прибылью, которую банк может получить, если эта технология будет внедрена за счет сокращения штата. Кроме того, рассчитана экономическая эффективность внедрение облачной автоматизированной банковской системы (АБС), что производится методом определения совокупной стоимости владения (Total Cost of Ownership, TCO), который является эффективным механизмом для быстрой оценки общих затрат организации на ИТ-инфраструктуру.

Ключевые слова: автоматизированная банковская система, инновационные кредитные технологии, экономическая эффективность, облачная банковская система

Calculation of the effectiveness of the introduction of innovative credit technologies in banks

Ghazaryan Armen Ju.

Armenian State University of Economics, Associate Professor of the Department of Economic Informatics and Information Systems (Yerevan, RA) armenghazaryan@mail.ru

Abstract. The article analyzes the concept of the effectiveness of an innovative credit scoring system, and also the article considers in detail the costs of its acquisition, which are compared with the potential profit that the bank can receive if this technology is introduced due to staff reduction. In addition, the economic efficiency of implementing a cloud-based automated banking system (ABS) is calculated, which is carried out by the method of determining the total cost of ownership (TCO), which is an effective mechanism for quickly estimating the total costs of an organization for IT infrastructure.

Keywords: automated banking system, innovative credit technologies, economic efficiency, cloud banking system

Ցանկացած կազմակերպության գործունեության կարևորագույն ուղղություններից մեկը հանդիսանում է բյուջեի կազմումը, այդ թվում նաև ՏՏ ոլորտում: Բյուջեն կազմելիս պետք է հաշվի առնել նաև տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ներդրմանն ուղղված ծախսերը, քանի որ դրանց արդյունավետ օգտագործման դեպքում կազմակերպությունը ոչ միայն շատ արագ կփոխհատուցի այդ ծախսերը, այլ կապահովի մեծ շահույթ: Մակայն ՏՏ ծախսերի ընթացիկ մակարդակը, որն օժանդակում է բիզնեսի կոնկրետ ոլորտների բիզնես մոդելը, հաճախ չի համապատասխանում նոր

պայմաններին: Ձեռնարկությունների մեծ մասի համար տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ծախսերի աճի պատճառ են հանդիսանում [1].

-Բիզնեսի մոդելի փոփոխությունները,

-Էլեկտրոնային բիզնեսի զարգացումը և ընդհանրապես բիզնեսի ընդլայնումը,

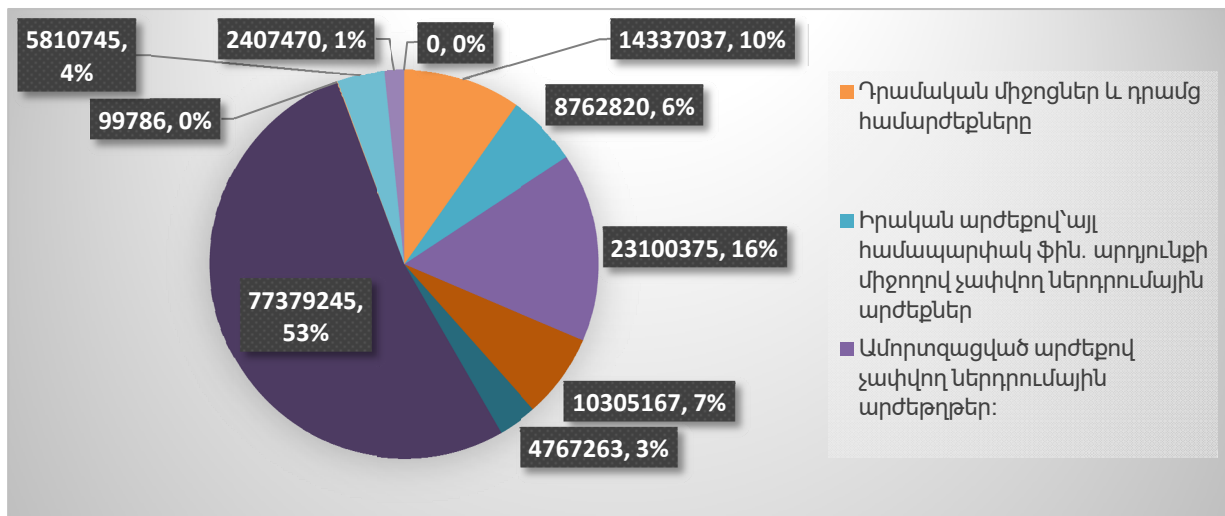
-Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների դերի փոփոխությունը կազմակերպությունում:

Դիտարկենք «Այդի Բանկ» ՓԲԸ ֆինանսական ցուցանիշների նկարագրությունը և վերլուծությունը, ըստ ֆինանսական վիճակի մասին բանկի տարեկան հաշվետվության բանկի և՛ ընդհանուր ակտիվները, և՛ ընդհանուր

պարտավորությունները ավելացել են 2017 թվականի համեմատ: Բանկի ընդհանուր ակտիվների աճը 2017-2020 թթ. կազմել է 16,45%, իսկ պարտավորություններինը՝ 21,75%: Ընդհանուր ակտիվների աճը կապված էր բանկի հաճախորդներին տրված վարկերի և փոխառությունների, ինչպես նաև հիմնական միջոցների և ոչ նյութական ակտիվների աճով: Ընդհանուր պարտավորությունների աճը այս դեպքում պայմանավորված էր ավանդային պորտֆելի աճով [6]:

Ակտիվները 2017-2018 թվականների ընթացքում նվազել են 5,1 %-ով, սակայն ընդհանուր առմամբ 2017-2020 թթ. համար բանկի ընդհանուր ակտիվները աճել են 16,45 %-ով կազմելով 150,1 մլրդ դրամ ակտիվների փոթոխությունների արդյունքում ստացել են հետևյալ տեսքը (տես գծապատկեր 1-ը): Ինչպես երևում է ակտիվների մեծամասնությունը՝ 53 % կազմում են հաճախորդներին տրված վարկերը (33,96 %-ով այս ցուցանիշը աճել է 2017 թվականի համեմատությամբ), իսկ ամենացածրը 0,06 % ընթացիկ հարկային ակտիվներն են [6] :

Գծապատկեր 1. «Այդի Բանկ» ՓԲԸ ակտիվները 2020 թ.

Այսպիսով, շատ կարևոր է գնահատել ՏՏ ծախսերի արդյունավետությունը, որի հիման վրա կարելի է բարձրացնել կազմակերպության գործունեության արդյունավետությունը, բարելավել back-office-ի գործառնությունները, կրճատել ռիսկերը:

Ներդրված նորարարական վարկային տեխնոլոգիայի արդյունավետության գնահատման

նպատակով դրա ձեռքբերման ծախսերը համեմատենք այն հնարավոր շահույթի հետ, որը բանկը կարող է ստանալ այս տեխնոլոգիայի ներդրման դեպքում՝ աշխատողների կրճատման հաշվին [2]: Աղյուսակ 1-ում դիտարկենք «EGAR Scoring» վարկային համակարգի ձեռքբերման և ներդրման ծախսերը [3]:

Աղյուսակ 1. «EGAR Scoring» համակարգի ձեռքբերման և ներդրման միջին ծախսերը 1 մասնաճյուղի հաշվով [7]:

Ցուցանիշները	Ընդհանուր գումարը, դրամ
1. Տեխնոլոգիայի արժեքը	2 640 000
2. Անկանխիկ վճարման տերմինալների ձեռքբերում	90 000
3. Համակարգի հետ աշխատելու համար անհրաժեշտ դասընթացի արժեքը (մեկանգամյա)	65000
4. Ծրագրի տեղադրում	20 000
5. Ծրագրի մոնիտինգ և թեստավորում	145 000
Ընդամենը	2 960 000

Աղյուսակի տվյալներից երևում է, որ տեխնոլոգիաների ձեռքբերման ծախսերը կազմում են 2 960 000 դրամ:

Այսպիսով, համակարգի ներդրումը բանկում հնարավորություն կտա.

- կրճատել վարկային բաժնի աշխատողների թիվը,
- կրճատել ֆիզիկական աշխատանքի մասնաբաժինը,

- մեծացնել աշխատողների հետաքրքրությունը սեփական աշխատանքի արդյունքների նկատմամբ՝ ստանալով դրանց որակի առավել օբյեկտիվ գնահատականներ,
- բարձրացնել վարկային բաժնի աշխատողների մասնագիտական մակարդակը, քանի որ ավելի շատ ժամանակ կարելի է հատկացնել

տնտեսական վերլուծություններին, նորմատիվ և իրավական ակտերի ուսումնասիրությանը:

Վարկառուների վարկունակության գնահատման ավտոմատացումը հանգեցնում է աշխատաժամանակի կրճատմանը և որպես հետևանք՝ նաև աշխատավարձերի կրճատմանը, որոնց վերաբերյալ հաշվարկների արդյունքները ներկայացված են Աղյուսակ 2-ում:

Աղյուսակ 2. Վարկունակությունը տեխնոլոգիաների ձեռքբերման և ներդրման ծախսերի նկարագրությունը ԱյԴ-ի Բանկի ՓԲԸ օրինակով

Ցուցանիշները	Զափման միավորը	Ցուցանիշի արժեքը
1. Վարկառուների վարկունակությունը ձեռքով գնահատելու դեպքում անհրաժեշտ վարկային մասնագետների թիվը	մարդ	5
2. Վարկառուների վարկունակության գնահատման աշխատատարությունը	մարդ-ժամ	5x20 օր x 8 ժամ=800մ/ժ
3. Միջին ժամային աշխատավարձը	դրամ	750
4. Պարտադիր պահումներ	%	23
5. Ընդամենը աշխատավարձի ծախսեր	դրամ	800 x 750 x 123%=738 000
6. Աշխատավարձի տարեկան ֆոնդը (առանց տեխնոլոգիայի կիրառման)	դրամ	8 856 000
7. Վարկառուների վարկունակության ավտոմատացված գնահատման դեպքում անհրաժեշտ վարկային մասնագետների թիվը	մարդ	3
8. Վարկառուների վարկունակության գնահատման աշխատատարությունը	մարդ-ժամ	3x20 օր x 8 ժամ=480մ/ժ
9. Միջին ժամային աշխատավարձը	դրամ	750
10. Պարտադիր պահումներ	%	23
11. Ընդամենը աշխատավարձի ծախսեր	դրամ	480 x 750 x 123%=442 800
12. Աշխատավարձի տարեկան ֆոնդը (տեխնոլոգիայի կիրառմամբ)	դրամ	5 313 600
13. Տեխնոլոգիայի կիրառման էֆֆեկտը	դրամ	8 856 000- 5 313 600=3 542 400

Այսպիսով, համադրելով տեխնոլոգիաների ձեռքբերման և ներդրման ծախսերը դրանց կիրառման արդյունքում ստացված շահույթի մեծության հետ՝ կատանանք տնտեսման տարեկան գումարը միջինը մեկ մասնաճյուղի հաշվով՝

$$\text{Տնտեսում} = 3\,542\,400 - 2\,960\,000 = 582\,400 \text{ դրամ}$$

Այսպիսով, արհեստական բանականության վրա ստեղծված տեխնոլոգիաների ներդրման արդյունքում կունենանք

- Ժամանակի խնայողություն,
- Միջոցների խնայողություն,
- Աշխատուժի խնայողություն,
- Back Office գործառնության բարելավում:
- Ռիսկերի կրճատում:

Բանկային ցանկացած նորարարության հաջողությունը կախված է նրանից, թե որքանով է այն պահանջված սպառողների, այսինքն՝ բանկի հաճախորդների կողմից: Մրցակցությունն այս ոլորտում հանդես է գալիս՝ որպես նորարարական լուծումների շարժիչ ուժ, սակայն նորարարությունների ներմուծման ռիսկը

բավականին մեծ է, իսկ արդյունավետությունը՝ դժվար կանխատեսելի:

Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ներդրման հիմնական խնդիրը կայանում է դրանց կիրառման տնտեսական արդյունավետության գնահատումը: Գոյություն ունեն տարբեր մեթոդներ և մոտեցումներ, որոնք թույլ են տալիս գնահատել տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ներդրման արդյունավետությունը: Ներդրման սկզբնական փուլում առավել արդյունավետ է համարվում տիրապետման համախառն արժեքի որոշման մեթոդը (Total Cost of Ownership, TCO) [4, p.3-11]: Տեղեկատվական համակարգերի համախառն ծախսերն այն ծախսերն են, որոնք կապված են այդ տեխնոլոգիաների ձեռքբերման, ներդրման և օգտագործման հետ: Ավտոմատացված համակարգի ներդրման դեպքում սկզբնական ծախսերը կարելի է որոշել հետևյալ բանաձևով.

$$I = I_{\text{ԱԲՀ}} + I_{\text{ներդր. ծ.}}, \quad (1)$$

որտեղ՝

$I_{\text{ԱԲՀ}}$ – ավտոմատացված բանկային համակարգի արժեքն է,

$I_{\text{ներդր. ծ.}}$ - ավտոմատացված բանկային համակարգի ներդրման ծախսերը:

Ավտոմատացված համակարգերի ներդրման ծախսերը կարելի է գնահատել՝ ելնելով ԱԲՀ-ի արժեքից.

$$I_{\text{ներդր. ծ.}} = K_1 \text{ ճշգրտման } \times I_{\text{ԱԲՀ}}, \quad (2)$$

որտեղ՝ K_1 δ_2 - գործակից է, որն ըստ վիճակագրական տվյալների՝ ընկած է 10-20%-ի միջակայքում:

Ավտոմատացված բանկային համակարգի տարեկան ծախսերն ԱԲՀ-ի արժեքի միջոցով կարելի է որոշել նաև հետևյալ բանաձևով.

$$\text{Ծախսեր}_{\text{տարեկան}} = K_2 \text{ ճշգրտման } \times I_{\text{ԱԲՀ}}, \quad (3)$$

որտեղ՝ K_2 δ_2 - գործակից է, որն ըստ վիճակագրական տվյալների՝ ընկած է 10-20%-ի միջակայքում:

Այսպիսով, բանկային համակարգերի համախառն ծախսերը կարելի է որոշել հետևյալ կերպ.

$$\text{Համախառն ծախսեր} = I_{\text{ԱԲՀ}} + K_1 \text{ ճշգրտման } \times I_{\text{ԱԲՀ}} + (K_2 \text{ ճշգրտման } \times I_{\text{ԱԲՀ}}) \times T_{\text{պլան}} \quad (4)$$

Այժմ, վերոնշյալ բանաձևերով հաշվարկենք **ամպային** բանկային տեղեկատվական համակարգերի, այսինքն՝ բանկային գործունեության

ավտոմատացման նոր սերնդի տեխնոլոգիաների ներդրման տնտեսական արդյունավետությունը, որի արժեքը կազմում է 830 մլն. դրամ (աղյուսակ 3):

Հաշվարկային տվյալներն ամփոփենք աղյուսակում, որտեղ, կախված ճշգրտման գործակիցներից, ներկայացված է ավանդական տեխնոլոգիաների կիրառման երկու տարբերակ. առաջինում ճշգրտման գործակիցը հավասար է 20%, իսկ երկրորդում՝ 10%:

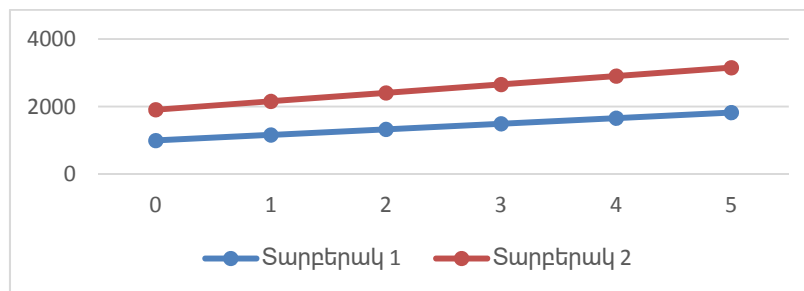
Աղյուսակ 3. ԱԲՀ-ի ներդրման և շահագործման տարեկան ծախսերը, մլն դրամ

Ցուցանիշներ	Տարբերակ 1	Տարբերակ 2
Ամպ. ԲՏՀ-ի արժեքը	830	830
Ներդրման արժեքը	166	83
Շահագործման արժեքը	166	83

Այժմ հինգ տարվա համար համախառն ծախսերը հաշվարկենք բանաձև (4)-ով և արդյունքներն ամփոփենք աղյուսակ 4-ում և գծապատկեր 2-ում:

Աղյուսակ 4. Ավանդական ԱԲՀ-ի ներդրման համախառն ծախսերի հաշվարկը, մլն դրամ

	0	1	2	3	4	5
Տարբերակ 1	996	1162	1328	1494	1660	1826
Տարբերակ 2	913	996	1079	1162	1245	1328

Գծապատկեր 2. Ավանդական ԱԲՀ-ի ներդրման և շահագործման համախառն ծախսերը 5 տարվա համար (20% և 10% ճշգրտման գործակիցների դեպքում)

Ամպային ավտոմատացված բանկային համակարգի ներդրման համախառն ծախսերը մոտավոր կարելի է հաշվարկել հետևյալ բանաձևով, որը հնարավոր է ստանալ բանաձև (4)-ից՝ ամպային ԱԲՀ-ի շահագործման դեպքում ծախսերի նվազեցման ճշգրտմամբ և շահագործման թաքնված ծախսերի մեծացմամբ.

$$\text{Համախառն ծախսեր} = I_{\text{ԱԲՀ}} + K_{\delta_2 q 1} \times I_{\text{ԱԲՀ}} + K_{\delta_2 q 2} \text{ ամպ. } (K_{\delta_2 q 1} \text{ ամպ. } \times K_{\delta_2 q 2} \times I_{\text{ԱԲՀ}}) \times T_{\text{պլան}}$$

որտեղ $K_{\delta_2 q 1}$ ամպ.-ը ամպային ԱԲՀ-ի շահագործման ծախսերի կրճատման ճշգրտված գործակիցն է, որն, ըստ վիճակագրական տվյալների, ընկած է 30%-80%-ի սահմաններում:

$K_{\delta_2 q 2}$ ամպ.-ը ճշգրտման երկրորդ գործակիցն է, որը սահմանում է ԱԲՀ-ի շահագործման թաքնված ծախսերը, որոնց մեծությունն, ըստ փորձագիտական տվյալների կազմում է 1,2 և

որոշվում է ԱԲՀ-ի ծախսերի աճով՝ կապված այդ համակարգի ոչ արդյունավետ կառավարմամբ:

$i = 0$, n որտեղ n -ը պլանային ժամանակահատվածի տարիներն են:

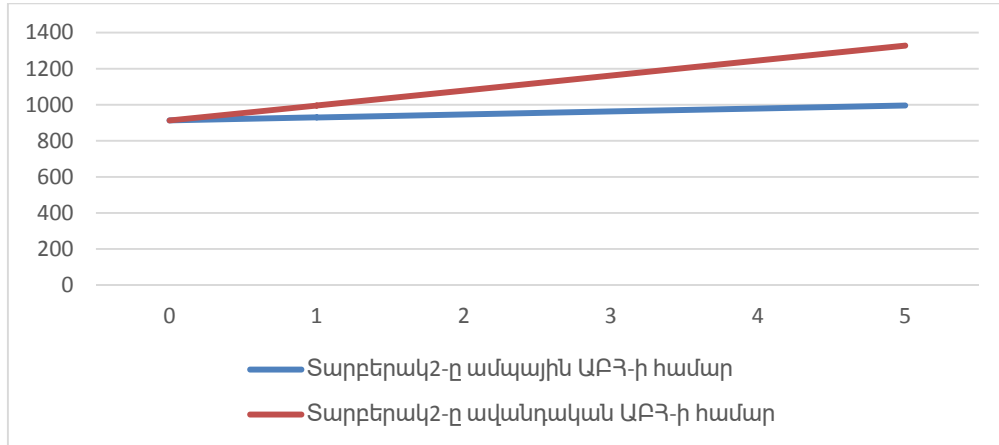
Հաշվարկային տվյալներն ամփոփենք աղյուսակում, որտեղ կախված ճշգրտման գործակիցներից, ներկայացված է երկու տարբերակ: Առաջին դեպքում ավանդական ԱԲՀ-ի ներդրման համար ճշգրտման գործակիցը հավասար է 30 %, երկրորդ դեպքում՝ 80%, , հաշվի առնելով, որ ամպային ԱԲՀ ներդնելու պարագայում այն կկազմի 10%, քանի որ ԱԲՀ-ի տեղակայումը տեղի է ունենում այլ կազմակերպության սերվերներում, ինչով էլ ապահովվում է տնտեսումը:

Ավանդական ԱԲՀ-ի ներդրման առաջին տարբերակի համար 30% արժեքը դիտարկվում է

շահագործման տեսանկյունից ամենաթանկը՝ ամպային ԱԲՀ-ի ծախսերի ամբողջ սպեկտրը գնահատելու համար:

Աղյուսակ 5. Ամպային ԱԲՀ-ի ներդրման և շահագործման տարեկան ծախսերը, մլն դրամ

Ցուցանիշներ	Տարբերակ1	Տարբերակ2
Ամպ. ԲՏՀ-ի արժեքը	830	830
Ներդրման արժեքը	83	83
Շահագործման արժեքը	116.2	16.6

Գծապատկեր 3. Ավանդական և ամպային ԱԲՀ-ի համախառն ծախսերի հաշվարկը

Այսպիսով, ամպային ավտոմատացված բանկային համակարգերի տնտեսական արդյունավետությունը գնահատվեց տիրապետման համախառն արժեքի մեթոդով՝ հաշվի առնելով հետևյալ 2 գործակիցների արժեքները՝

1. ամպային ԱԲՀ-ի ներդրման ծախսերի կրճատման ճշգրտված գործակիցը ավանդականի համեմատությամբ,

2. գործակից, որը հաշվի է առնում ամպային ԱԲՀ-ի արժեքի մեծացումը՝ ավանդականի համեմատ անարդյունավետ կառավարման պատճառով:

Հաշվարկների արդյունքում ստացվեց, որ ամպային ԱԲՀ-ի ներդրումը ավանդական ԱԲՀ-ի համեմատ կրճատում է համակարգի ներդրման և սպասարկման ծախսերը նվազագույնը 20%-ով 5 տարվա ընթացքում:

Այսպիսով, ֆինանսական համակարգի զարգացման գործում շատ կարևոր է միասնական տեղեկատվական դաշտի ստեղծումը, ինչն էլ ենթադրում է բանկերում տեխնոլոգիական նոր ծառայությունների ներդրման ու զարգացման, տեխնիկական վերազինման, պահանջարկ ունեցող նոր ապրանքների մշակման, բանկային գործունեության արդյունավետությունը բարձրացնող նորարարական մեխանիզմների և մեթոդների ներդրման անհրաժեշտությունը՝ նպաստելով ոլորտի հետագա զարգացմանը:

Հիմնվելով ստացված հաշվարկների վրա, կարելի է որոշել ամպային ԱԲՀ-ի ներդրման ծախսերի նվազագույն կրճատումը՝ համեմատած ավանդական ավտոմատացված բանկային համակարգի հետ), որը հինգ տարվա համար կազմում է մոտավոր 20%, տես. գծապատկեր 3-ում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Васильев А.А.** Информационные технологии в управлении банковской деятельностью / А.А. Васильев // Киберлиния. – 2017. - № 5. – С. 129-131
2. Романюк К.А. Концепция метода оценки кредитоспособности физических лиц//Финансы и кредит. – 2015. – №24. – С. 45-53.
3. **О.И. Пятковский, Д.В. Лепчугов, В.В. Бондаренко.** Скоринговая система оценки кредитоспособности физических лиц на основе гибридных экспертных систем, Ползуновский альманах №2, 2010, с 127-129.
4. **Ellram L.** Total cost of ownership: Elements and implementation // Inter-national Journal of Purchasing and Materials Management. 1993. № 29. S. 3–11.
5. Total Cost of Ownership (TCO) Calculator. URL: <http://tco.microsoft.com/Home/Calculator> (accessed: 20.08.2017).
6. https://www.idbank.am/documents/Annual%20report%202020_arm.pdf
7. <http://www.egartech.ru/solutions/banks>

Տժանա/Հանձնվել է՝ 07.09.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 07.10.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 14.10.2021

ՀՀ առեվտրային կազմակերպություններում պարտքային բեռը գնահատող ցուցանիշների համեմատական վերլուծությունը

ՀՏԴ 338.1

Բաբոյան Խաչատուր Լ.

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Զոտանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի դոկտորանտ,
տնտեսագիտության թեկնածու (Երևան, ՀՀ)
xach-baboyan@mail.ru

Հանգուցաբառեր՝ պարտքային բեռ, կապիտալի կառուցվածք, ցուցանիշ, կազմակերպություն, սահման, նախընտրելի գին, ակտիվներ, պարտավորություններ:

Сопоставительный анализ показателей, оценивающих долговой груз в торговых организациях РА

Бабоян Хачатур Л.

Докторант Института экономики имени М. Котаняна НАН РА, к. э.н. (Ереван, РА)
xach-baboyan@mail.ru

Аннотация. В рамках данной статьи основной целью сочли выявить с точки зрения сопоставительного анализа торговых организаций РА те узловые проблемы, которые непосредственным образом взаимосвязаны с вопросами формирования предпочтительной структуры капитала.

Исходя из международного опыта, для 28 обследованных организаций вычислили три группы показателей, описывающих долговой груз, в результате чего выяснили ряд проблем, связанные со структурой пассивов, текущей ликвидностью, обеспеченностью собственными текущими активами, суммами процентов и обслуживанием основного долга.

Предложение нами в дальнейших исследовательских работах эффективных решений для указанных проблем будет считаться одним из главных целей.

Ключевые слова: долговой груз, структура капитала, показатель, организация, граница, предпочтительный, цена, активы, обязательства.

Comparative Analysis of the Index Assesment of the Debet Loads in the Trading Companies in the RA

Baboyan Khachatur L.

PhD candidate at the Institute of Economics after M. Qotanyan of the National Academy of Sciences of the
Republic of Armenia, Candidate of Economics (Yerevan, RA)
xach-baboyan@mail.ru

Abstract. In the frame of the following article we have considered the main purpose, in terms of the trading companies to reveal those complicated problems which are closely correlated with the issue of the formation of the preferable structure of the capital.

Based on the international experience for 28 researched companies, we have calculated 3 groups of indexes which depict the debt load. As a result, we have found out the problems connected with the structure of the passive assets, current liquidity, security for one's own current active assets, interest amounts and the service of the main debt.

The effective solutions to the above mentioned issues suggested by us in the further research works will be considered one of the main purposes.

Keywords. Debt burden, index, organization, border, preferable price, assets, responsibilities.

Առեվտրային կազմակերպություններում ֆինանսական կառավարման կարևոր ուղղություններից է կապիտալի այնպիսի նախընտրելի կառուցվածքի ձևավորումը, որը կապահովի պարտքային բեռի ցանկալի մակարդակ և հնարավոր կղարծնի առավելագույնի հասցնելու կազմակերպության արժեքը: Չնայած կապիտալի կառուցվածքի օպտիմալացմանը վերաբերող տեսությունները [1, էջ 270; 4, էջեր 215-262] և՛ տեսական, և՛ գործնական առումով

անընդհատ կատարելագործվել են, սակայն համալիր մոտեցումների մշակումը ներկա փուլում շարունակում է մնալ արդիական և հրատապ խնդիր:

Կազմակերպության ֆինանսական ռեսուրսների և կապիտալի կառավարման գլխավոր նպատակը ընթացիկ և հեռանկարային փուլերում սեփականատերերի բարեկեցությունն առավելագույնի հասցնելն է, ինչն էլ ֆինանսական կառավարման գործընթացում հրատապ

է դարձնում պարտքային բեռի գնահատման և կառավարման խնդիրը [2, էջեր 13-28]:

Վերլուծական տեսանկյունից պարտքային բեռը գնահատելու համար կարևորվում են հետևյալ ցուցանիշները [3, էջեր 262-279]

1. Ցուցանիշներ, որոնք բնութագրում են կապիտալի կառուցվածքի բաղադրիչների միջև փոխհարաբերություններ,

• Ցուցանիշներ որոնք բնութագրում են կազմակերպության ակտիվներով պարտավորությունների ապահովվածության մակարդակը,

• Պարտքի սպասարկման ցուցանիշներ:

Պարտքային բեռը գնահատող երեք խումբ ցուցանիշները ներկայացրել ենք թիվ 1 աղյուսակում:

Աղյուսակ 1. Կազմակերպության պարտքային բեռի մակարդակը բնութագրող ցուցանիշները

Կապիտալի կառուցվածքի բաղադրիչների միջև փոխհարաբերությունները բնութագրող ցուցանիշներ (առաջի խումբ)	Կազմակերպության ակտիվներով պարտավորությունների ապահովվածության մակարդակը բնութագրող ցուցանիշներ (երկրորդ խումբ)	Պարտքի սպասարկման ցուցանիշներ (երրորդ խումբ)
$Q_{1.1} = (\text{երկարաժամկետ պարտավորություններ} + \text{կարճաժամկետ պարտավորություններ}) / \text{սեփական կապիտալ}$ Այս ցուցանիշի համար մասնագիտական գրականությունում երաշխավորվում է < 1 սահմանային մակարդակը: Սակայն, այն կարող է տատանվել եղնելով կազմակերպության ճյուղային առանձնահատկությունից, ֆինանսական և ներդրումային քաղաքականությունից, ֆինանսական շուկայի իրավիճակից:	$Q_{2.1} = (\text{պաշարներ-կարճաժամկետ պարտավորություններ}) / \text{երկարաժամկետ պարտավորություններ}$ Պաշարներով պարտքի ծածկման գործակիցը բնութագրում է գործունեության ընթացքում կազմակերպության կողմից պարտքային պարտավորությունները մարելու հնարավորությունները:	$Q_{3.1} = \text{համախառն շահույթ} / \text{տոկոսավճարներ}$ Դրամական հոսքերի կառավարման տեսանկյունից այս ցուցանիշը կարող է հաշվարկվել հետևյալ կերպ՝ 3.1.1 համախառն շահույթ/գործառնական գործունեությունից զուտ դրամական հոսքեր
$Q_{1.2} = (\text{կարճաժամկետ պարտավորություններ}) / \text{ակտիվներ}$ Այս ցուցանիշը բնութագրում է ակտիվների այն բաժինը, որը ֆինանսավորվում է փոխառու միջոցների հաշվին՝ անկախ ֆինանսավորման աղբյուրներից:	$Q_{2.2} = \text{ընթացիկ ակտիվներ} / \text{ընթացիկ պարտավորություններ}$ Ընթացիկ իրացվելիության գործակիցը բնութագրում է կազմակերպության ընթացիկ պարտավորությունները ի հաշիվ շրջանառու, ընթացիկ ակտիվների մարելու ունակությունը:	$Q_{3.2} = \text{համախառն շահույթ} / (\text{տոկոսավճարներ} + \text{հիմնական պարտքի մարում} + \text{լիզինգային վճարներ})$ Ֆիքսված վճարումների ծածկման գործակիցը բնութագրում է կազմակերպության պարտքային պարտավորությունները մարելու համապատասխան աղբյուրների ձևավորման հնարավորությունները: Դրամական հոսքերի կառավարման տեսանկյունից այս գործակցի համարիչում կարող է վերցնել գործառնական գործունեությունից զուտ դրամական հոսքերը:

Գ_{1.3}=երկարաժամկետ պարտավորություններ/ ակտիվներ Այս ցուցանիշը բնութագրում է, թե կազմակերպության ակտիվների ո՞ր մասն է ֆինանսավորվում երկարաժամկետ պարտավորությունների հաշվին:	Գ_{2.3}= (ընթացիկ ակտիվներ-ընթացիկ պարտավորություններ)/ ընթացիկ ակտիվներ Սեփական ընթացիկ ակտիվներով ապահովվածության գործակիցը բնութագրում է կազմակերպության իրացվելիությունը և ֆինանսական կայունությունը: Այս ցուցանիշի անը նշանակում է իրացվելիության բարելավում, իսկ նվազումը ֆինանսական կայունության թուլացում:	Գ_{3.3}= գործունեությունից զուտ դրամական հոսքեր/ երկարաժամկետ պարտավորություններ կարճաժամկետի մասին Այդ ցուցանիշը արտացոլում է կազմակերպության երկարաժամկետ պարտավորությունները մարելու կարողությունը՝ դրանց վճարման ժամկետը առաջանալու դեպքում:
Գ_{1.4}=երկարաժամկետ պարտավորություններ/ (սեփական կապիտալ+ երկարաժամկետ պարտավորություններ) Այս ցուցանիշը ընդունված է անվանել երկարաժամկետ փոխառու միջոցների ներգրավման գործակից, որը բնութագրում է երկարաժամկետ պասիվներում երկարաժամկետ պարտավորությունների տեսակարար կշիռը:	Գ_{2.4}=պարտք/ ակտիվներ Այս ցուցանիշի հաշվարկում կազմակերպության զուտ պարտքը որոշվում է որպես պարտավորությունների և կարճաժամկետ ֆինանսական ներդրումների տարբերություն: Բնութագրում է ակտիվներով պարտքը ծածկելու ունակությունը:	Գ_{3.4}=զուտ դրամական հոսքերը/առաջիկա հինգ տարում պարտքի միջին տարեկան վճարումներ Այն հնարավորություն է տալիս հարթեցնել հնարավոր անճշտությունները հիմնական պարտքի մարման գրաֆիկում:

Օգտվելով թիվ 1 աղյուսակում բերված ցուցանիշներից ստորև ներկայացնենք ՀՀ առևտրային կազմակերպությունների ֆինանսական հաշվետվությունների տվյալների հիման վրա հաշվարկված պարտաքային բեռը գնահատող երեք խումբ ցուցանիշները:

Աղյուսակ 2. Կապիտալի կառուցվածքի բաղադրիչների միջև փոխհարաբերությունները բնութագրող ցուցանիշների համեմատականը՝ հետազոտված ՀՀ առևտրային կազմակերպություններում¹

	Կազմակերպությունները	Գ _{1.1}	Գ _{1.2}	Գ _{1.3}	Գ _{1.4}
1	Ազատես ՍՊԸ	4.95	0.47	0.37	0.69
2	Ալեքսանդր Հոթել ՍՊԸ	-1.42	0.50	2.89	5.76
3	Արարատ Ֆուտբոլային Ակումբ ՀԶ ՓԲԸ	0.26	0.08	0.13	0.14
4	Հայ-Բեյառուսական առևտրի տուն ՍՊԸ	1.22	0.24	0.30	0.40
5	Արգոս ԲԲԸ	0.48	0.02	0.31	0.31
6	Բի-Դի-Օ Արմենիա ՓԲԸ	0.99	0.50	0.00	0.00
7	ԷֆԱրՎի Մասրիկ ՓԲԸ	0.47	0.32	0.00	0.00
8	Էներգաիմպեքս ՓԲԸ	0.33	0.25	0.00	0.00
9	Եուրոմոթորս ՓԲԸ	18.34	0.55	0.39	0.88
10	Գազպրոմ Արմենիա ՓԲԸ	0.37	0.26	0.01	0.01
11	Գրին Փաուր ՍՊԸ	27.57	0.06	0.90	0.96
12	Գյուլոնդ ԲԲԸ	1.96	0.07	0.59	0.64
13	Հրազդան ՋԷԿ ԲԲԸ	0.22	0.08	0.10	0.11
14	Իմպերիում Պլազա ՓԲԸ	2.05	0.00	0.67	0.67
15	ՄՏՍ Արմենիա ՓԲԸ	0.21	0.10	0.07	0.08
16	Մուլտի Գրուպ ՍՊԸ	0.77	0.05	0.38	0.40
17	Նուովո Վելոդրոմո ՍՊԸ	-155.7	1.01	0.00	0.00
18	Քոնքուր Գլոբալ Հիդրո Կասկադ ՓԲԸ	16.77	0.09	0.86	0.94

¹ Հաշվարկների համար հիմք են հանդիսացել հետառված ՀՀ առևտրային կազմակերպությունների 2018թ: ֆինանսական հաշվետվությունների համապատասխան տվյալները:

19	Սի Ընդ ԷՖ Զո ՍՊԸ	-6.60	1.16	0.02	-0.14
20	Սպայկա ՍՊԸ	1.43	0.06	0.52	0.56
21	Տարմակ ՍՊԸ	-18.98	0.00	1.06	1.06
22	Թել-Սել ՓԲԸ	9.33	0.86	0.04	0.31
23	Տելիա Մայնինգ ՍՊԸ	-96.79	0.25	0.76	1.01
24	Երևանի Վան արտադրական ֆիրմա ԲԲԸ	1.26	0.02	1.08	0.55
25	Վիոլիա Ջուր ՓԲԸ	-10.19	0.25	0.87	1.14
26	Պռոշյանի կոնյակի գործարան ՍՊԸ	1.90	0.12	0.54	0.61
27	Երևանի ոսկերչական գործարան գնումն 1 ԲԲԸ	0.14	0.07	0.05	0.06
28	Մաքուր երկաթի գործարան ԲԲԸ	0.08	0.02	0.06	0.06

Օգտվելով թիվ 2 աղյուսակի տվյալներից պարզում ենք, որ Գ_{1.1}-ի գծով հետազոտված 28 առևտրային կազմակերպություններից 17-ում չի պահպանվել թույլատրելի սահմանը, ինչը փաստում է առկա բարձր ֆինանսական ռիսկը: Այս ցուցանիշի գծով առաջատար եռյակը, սեփական կապիտալի դրական արժեքի դեպքում, կազմել են՝ Մաքուր երկաթի գործարան ԲԲԸ-ն, Երևանի ոսկերչական գործարան գնումն 1 ԲԲԸ-ն և ՄՏՍ Արմենիա ՓԲԸ-ն: Գ_{1.1}-ի ամբողջական գնահատականը թույլ է տալիս եզրահանգել, որ հետազոտված ՀՀ առևտրային կազմակերպություններում կապիտալի կառուցվածքի վերակառուցումը առաջնահերթ խնդիր է:

Գ_{1.2}-ի գծով հետազոտված 28 առևտրային կազմակերպություններից փոխառու միջոցների հաշվին ակտիվների ֆինանսավորմամբ առաջատար եռյակում են Սի Ընդ ԷՖ Զո ՍՊԸ-ն, Նուովո Վելոդրոմ ՍՊԸ-ն և Թել-Սել ՓԲԸ-ն: Այս ցուցանիշի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հետազոտված ՀՀ առևտրային կազմակերպություններում թույլատրելի սահմանում փոխառու միջոցների ներգրավմամբ ֆինանսական լծակի արդյունավետության հաշվին սեփական կապիտալի շահութաբերության բարձրացմանը բավարար չի դարձվում:

Գ_{1.3}-ի գծով հետազոտված 28 առևտրային կազմակերպություններից երկարաժամկետ

պարտավորությունների հաշվին ակտիվների ֆինանսավորմամբ առաջատար եռյակը ձևավորել են Ալեքսանդր Հոթել ՍՊԸ-ն, Երևանի Վան արտադրական ֆիրմա ԲԲԸ և Տարմակ ՍՊԸ-ն: Այս առումով նշենք, որ Էական դերակատարում ունի երկարաժամկետ վարկի գինը, ինչը կարող ենք հայրենական կազմակերպությունների համար որակել որպես խոչընդոտող և կապիտալի միջին կշռված գնի վրա բացասական ազդեցություն դրսևորող գործոն:

Գ_{1.4}-ի գծով (երկարաժամկետ պասիվներում երկարաժամկետ պարտավորությունների տեսակարար կշիռը) դրական սեփական կապիտալի առկայության պայմաններում հետազոտված 28 առևտրային կազմակերպություններից առաջատար եռյակում են Գրին Փաուր ՍՊԸ-ն, Զոնթուր Գլոբալ Հիդրո Կասկադ ՓԲԸ-ն և Եուրոմոթորս ՓԲԸ-ն: Այս ցուցանիշի ուսումնասիրությունը ևս փաստում է, որ հետազոտված ՀՀ առևտրային կազմակերպություններում երկարաժամկետ պասիվների ձևավորման գործընթացում առկա են կարգավորման ենթակա խնդիրներ, ինչն անմիջականորեն փոխկապակցված է կապիտալի կառուցվածքային փոփոխությունների հետ:

Կազմակերպությունների ակտիվներով պարտավորությունների ապահովվածության մակարդակը գնահատելու համար օգտվենք թիվ 3 աղյուսակի տվյալներից:

Աղյուսակ 3. Կազմակերպության ակտիվներով պարտավորությունների ապահովվածության մակարդակը բնութագրող ցուցանիշների համեմատականը ՀՀ առևտրային կազմակերպություններում

(Հաշվարկների համար հիմք են հանդիսացել հետազոտված ՀՀ առևտրային կազմակերպությունների 2018թ. ֆինանսական հաշվետվությունների համապատասխան տվյալները:)

	Կազմակերպությունները	Գ _{2.1}	Գ _{2.2}	Գ _{2.3}	Գ _{2.4}
1	Ագատես ՍՊԸ	1.19	2.13	0.83	0.69
2	Ալեքսանդր Հոթել ՍՊԸ	-0.17	0.52	3.39	5.76
3	Արարատ Փուտրոլային Ակումբ ՀՁ ՓԲԸ	-0.59	2.54	0.21	0.14
4	Հայ-Բելառուսական առևտրի տուն ՍՊԸ	0.51	3.98	0.55	0.40
5	Արգոս ԲԲԸ	-0.03	12.51	0.33	0.31
6	Բի-Դի-Օ Արմենիա ՓԲԸ	-	1.71	0.38	0.00

7	ԷֆԱրՎի Մասրիկ ՓԲԸ	-	1.09	0.32	0.00
8	Էներգախմպեքս ՓԲԸ	-	4.00	-0.57	0.00
9	Եուրոմոթորս ՓԲԸ	-0.74	1.33	0.95	0.88
10	Գազպրոմ Արմենիա ՓԲԸ	-22.71	0.61	0.27	0.01
11	Գրին Փաուր ՍՊԸ	-0.06	3.15	0.63	0.96
12	Գյուլոնդ ԲԲԸ	0.00	1.18	0.66	0.64
13	Հրազդան ՋԷԿ ԲԲԸ	-0.79	7.50	-0.30	0.11
14	Իմպերիում Պլազա ՓԲԸ	-0.01	1.36	0.67	0.67
15	ՄՏՍ Արմենիա ՓԲԸ	-1.19	4.65	0.09	0.08
16	Մուլտի Գրուպ ՍՊԸ	-0.05	2.40	0.44	0.40
17	Նուովո Վելոդրոմո ՍՊԸ		0.33	1.01	0.00
18	Քոնթուր Գլոբալ Հիդրո Կասկադ ՓԲԸ	-0.10	1.23	0.94	0.94
19	Սի Ընդ Էֆ Քո ՍՊԸ	-32.41	0.84	1.04	-0.14
20	Սպայկա ՍՊԸ	-0.03	1.93	0.59	0.56
21	Տարմակ ՍՊԸ	0.00	1.43	1.04	1.06
22	Թել-Սել ՓԲԸ	-19.52	0.88	0.90	0.31
23	Տելիա Մայնինգ ՍՊԸ	-0.32	0.74	1.01	1.01
24	Երևանի Վան արտադրական ֆիրմա ԲԲԸ	0.21	17.67	1.10	0.55
25	Վիոլիա Ջուր ՓԲԸ	-0.21	0.87	1.11	1.14
26	Պոռչյանի կոնյակի գործարան ՍՊԸ	0.79	7.70	0.66	0.61
27	Երևանի ոսկերչական գործարան գնումն 1 ԲԲԸ	6.32	6.36	0.12	0.06
28	Մաքուր երկաթի գործարան ԲԲԸ	-0.01	8.07	0.01	0.06

Գ_{2.1}-ի՝ պաշարներով պարտքի ծածկման գործակցի համեմատական վերլուծության տեսանկյունից առաջատար եռյակում են Երևանի ոսկերչական գործարան գնումն 1 ԲԲԸ-ն, Ագատես ՍՊԸ-ն և Պոռչյանի կոնյակի գործարան ՍՊԸ-ն: Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ այս ցուցանիշը անմիջական կախվածության մեջ է տեխնոլոգիական գործընթացից և գործունեության ոլորտից, ուստի կապիտալի կառուցվածքի վերահսկողության գործընթացում կարող է կիրառվել մասնակիորեն:

Գ_{2.2}-ի՝ ընթացիկ իրացվելիության գործակցի համեմատական վերլուծության տեսանկյունից առաջատար եռյակում են Երևանի Վան արտադրական ֆիրմա ԲԲԸ-ն, Արգոս ԲԲԸ-ն և Մաքուր երկաթի գործարան ԲԲԸ-ն: Վերլուծության արդյունքները հնարավորություն են ընձեռում բացահայտել հետազոտված 14 կազմակերպություններում ընթացիկ իրացվելիության վերահսկողության գործընթացում առկա խնդիրները:

Գ_{2.3}-ի՝ սեփական ընթացիկ ակտիվներով ապահովվածության գործակցի համեմատական վերլուծության տեսանկյունից լավագույնը Ալեքսանդր Հոթել ՍՊԸ-ն է, որին հաջորդում են Վիոլիա Ջուր ՓԲԸ-ն և Նուովո Վելոդրոմո ՍՊԸ-ն: Սեփական ընթացիկ ակտիվներով ապահովվածության գործակցի առումով կարգավորման խնդիրներ ունեն Էներգախմպեքս ՓԲԸ-ն և Հրազդան ՋԷԿ ԲԲԸ-ն:

Գ_{2.4}-ի՝ ակտիվներով պարտքը ծածկելու ունակությամբ, հետազոտված կազմակերպություններից լավագույն եռյակում են Բի-Դի-Օ Արմենիա ՓԲԸ-ն, ԷֆԱրՎի Մասրիկ ՓԲԸ-ն և Էներգախմպեքս ՓԲԸ-ն: Այս ցուցանիշի համեմատական վերլուծությունը ևս մեկ անգամ բացահայտում է պասիվների կառուցվածքային խնդիրները և այս ուղղությամբ ֆինանսական կառավարման գործընթացում առկա բացերը:

Հետազոտված ՀՀ առևտրային կազմակերպություններում պարտքի սպասարկման ցուցանիշների համեմատականը ներկայացվել է թիվ 4 աղյուսակում:

Աղյուսակ 4. Պարտքի սպասարկման ցուցանիշների համեմատականը ՀՀ առևտրային կազմակերպություններում (Հաշվարկների համար հիմք են հանդիսացել հետազոտված ՀՀ առևտրային կազմակերպությունների 2018 թ. ֆինանսական հաշվետվությունների համապատասխան տվյալները):

	Կազմակերպությունները	Գ _{3.1}	Գ _{3.2}	Գ _{3.3}	Գ _{3.4}
1	Ազատես ՍՊԸ	3.08	0.67	-1.19	-0.17
2	Ալեքսանդր Հոթել ՍՊԸ	6.39	-1.26	-0.66	-0.10
3	Արարատ Ֆուտբոլային Ակումբ ՀԶ ՓԲԸ	7.12	-0.02	6.16	0.89
4	Հայ-Բելառուսական առևտրի տուն ՍՊԸ	5.93	0.70	-0.58	-0.08
5	Արգոս ԲԲԸ	-	3.04	-	-0.03
6	Բի-Դի-Օ Արմենիա ՓԲԸ	-	2.63	-	-
7	ԷֆԱրՎի Մասրիկ ՓԲԸ	-	0.00	-	-
8	Էներգաինվեստ ՓԲԸ	-	0.61	-	-
9	Եուրոմոթորս ՓԲԸ	1.69	1.18	-0.93	-0.14
10	Գազպրոմ Արմենիա ՓԲԸ	2.73	-0.28	-9.21	-1.24
11	Գրին Փաուր ՍՊԸ	0.55	0.42	0.09	0.01
12	Գյուկոնդ ԲԲԸ	0.00	0.00	0.00	0.00
13	Հրազդան ՋԷԿ ԲԲԸ	19.98	0.35	-3.33	-0.30
14	Իմպերիում Պլազա ՓԲԸ	0.60	0.65	-0.07	-0.01
15	ՄՏՍ Արմենիա ՓԲԸ	-	0.21	-	3.47
16	Մուլտի Գրուպ ՍՊԸ	0.10	-0.24	-0.02	0.00
17	Նուովո Վելոդրոմո ՍՊԸ	0.00	0.00	-	-
18	Քոնթուր Գլոբալ Հիդրո Կասկադ ՓԲԸ	1.64	4.21	0.13	0.02
19	Սի Ընդ Էֆ Քո ՍՊԸ	-	-2.53	-!	1.95
20	Սպայկա ՍՊԸ	3.49	0.61	0.10	0.01
21	Տարմակ ՍՊԸ	0.00	0.00	-0.02	0.00
22	Թել-Սել ՓԲԸ	57.75	5.47	-	5.56
23	Տելիա Մայնինգ ՍՊԸ	0.31	0.44	-0.38	-0.05
24	Երևանի Վան արտադրական ֆիրմա ԲԲԸ	-	2.61	-	-0.02
25	Վիոլիա Ջուր ՓԲԸ	10.11	-1.05	-	-0.02
26	Պռոշյանի կոնյակի գործարան ՍՊԸ	2.70	1.20	0.04	0.01
27	Երևանի ոսկերչական գործարան գնումն 1 ԲԲԸ	16.47	0.07	0.64	0.09
28	Մաքուր երկաթի գործարան ԲԲԸ	-	0.06	-	0.44

Ըստ թիվ 4 աղյուսակի տվյալների՝ Գ_{3.1}-ի գծով առաջատար եռյակը ձևավորել են Թել-Սել ՓԲԸ-ն, Հրազդան ՋԷԿ ԲԲԸ-ն և Երևանի ոսկերչական գործարան գնումն 1 ԲԲԸ-ն: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ կառավարումը համախառն շահույթի ավելացման և դրա հաշվին տոկոսագումարների ծածկման ուղղությամբ հետազոտված ոչ բոլոր կազմակերպություններում է եղել արդյունավետ:

Գ_{3.2}-ի պարտքային պարտավորությունները մարելու համապատասխան աղբյուրների ձևավորման հնարավորությունների գծով առաջատար եռյակը ձևավորել են Թել-Սել ՓԲԸ-ն, Քոնթուր Գլոբալ Հիդրո Կասկադ ՓԲԸ-ն և Արգոս ԲԲԸ-ն:

Գ_{3.3}-ի՝ երկարաժամկետ պարտավորությունները մարելու կարողությունը դրանց

վճարման ժամկետը առաջանալու դեպքում, գործակցի գծով լավագույնը եղել են Արարատ Ֆուտբոլային Ակումբ ՀԶ ՓԲԸ-ն, Երևանի ոսկերչական գործարան գնումն 1 ԲԲԸ-ն և Քոնթուր Գլոբալ Հիդրո Կասկադ ՓԲԸ-ն:

Գ_{3.4}-ի գծով առաջատար եռյակում են Թել-Սել ՓԲԸ-ն, ՄՏՍ Արմենիա ՓԲԸ-ն և Սի Ընդ Էֆ Քո ՍՊԸ-ն: Այս գործակցի համեմատական վերլուծությունը հնարավորություն ընձեռեց բացահայտել հետազոտված ՀՀ առևտրային կազմակերպություններում երկարաժամկետ կտրվածքով հիմնական պարտքի սպասարկման գծով առկա ճգնաժամը, ինչը մտահոգիչ է:

Առևտրային կազմակերպությունների կապիտալի կառուցվածքի կառավարման գործընթացում անհրաժեշտ է հաշվի առնել մակրոտնտեսական, ինստիտուցիոնալ, յուրա-

քանյուր կազմակերպության առումով անհատական ներքին և վարքագծային գործոնները: Մասնավորապես, մակրոտնտեսական գործոններից կարևորվում են ՀՆԱ-ի աճի տեմպը, ֆինանսական շուկայում տոկոսադրույքների մակարդակը, ապրանքային շուկայի համակառուցվածքը, վարկային ռիսկի հետ կապված ֆինանսական գործիքների եկամտաբերության կամ զնի տարբերությունը: Ինստիտուցիոնալ գործոններից էական նշանակություն ունեն իրավական համակարգի առանձնահատկությունները, հարկային օրենսդրությունը, երկրում բիզնեսի զարգացման մակարդակը, տեղեկատվության թափանցիկությունը, ներդրողների շահերի պաշտպանության աստիճանը, ֆինանսական շուկայի կառուցվածքը և զարգացման աստիճանը: Ինչ վերաբերում է կոնկրետ կազմակերպության համար անհատական ներքին և վարքագծային գործոնների ազդեցությունների գնահատմանը և արդյունավետ լուծումների առաջարկմանը, ապա դա կհամարվի մեր կողմից իրականացվող հետազոտության հանգուցային ուղղություններից մեկը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Модильяни Ф., Миллер М.** Сколько стоит фирма?: пер. с англ. – М.: Дело. 2001. 270 с.
2. **Liang Q.** «Corporate financial distress diagnosis in China: empirical analysis using credit scoring models». Hitotsubashi Journal of Commerce and Management, 2003, Vol. 38, No. 1, pp. 13-28.
3. **Теплова Т.В., Геталова А.С.** Работа на заемном капитале: оптимум долговой нагрузки компании: от теоретических концепций к практическим модельным обоснованиям. Ч. 2 // Управление корпоративными финансами. 2013. № 5. С. 262-279.
4. **Durand D.** Cost of debt and equity funds for business: trends and problems in measurement / Conference on research in Business Finance // National Bureau of Economic Research. N. Y. 1962. P. 215-262.
5. **Welch I.** Capital structure and stock returns // Journal of Political Economy. 2004. Vol. 112. P. 106-131.

Տժննդվել է՝ 08.10.2021
Քեզնզրոզննվել է՝ 22.10.2021
Քրննննվել է՝ 29.10.2021

ԵԱՏՄ երկրների մակրոտնտեսական ցուցանիշների վրա հարկերի խթանիչ գործառնության ազդեցության վերլուծությունը

ՀՏԴ 336

Թավադյան Էմմա Ա.

ՀՊՏՀ, Ճինսանների ամբիոն, աստվիրան (Երևան, ՀՀ)

emmatavadyan@gmail.com

Հանգուցաբառեր. Մակրոտնտեսական ցուցանիշներ, հարկային գործառնություններ, հարկային դրույքաչափեր, տնտեսական աճ, ՀՆԱ, արտահանում, ներմուծում, առևտրային հաշվեկշիռ, գործադրկություն, գնան, ԵԱՏՄ:

Анализ влияния стимулирующей функции налогов на макроэкономические показатели стран ЕАЭС

Тавадян Эмма А.

Аспирант АГЭУ, Кафедра финансов (Ереван, РА)

emmatavadyan@gmail.com

Аннотация. Макроэкономические показатели следует рассматривать как единую систему. Выделение только одного показателя не способствует экономическому развитию. Если экономический рост сопровождается более высокими темпами импорта, чем экспорта, он обычно увеличивает внешний долг, не снижает безработицу и даже в краткосрочной перспективе может оказать негативное влияние на ВВП. Определяющее значение здесь имеет структура импорта. Если в импорте преобладают сырье и оборудование, это позитивный сигнал для экономического развития, а если преобладает готовая продукция, это показатель общества-потребителя. Рост экспорта играет ключевую роль, особенно в странах с небольшой экономикой, где рынок ограничен, в то время как экспорт готовой продукции, который включает в себя более высокую добавленную стоимость, как правило, создает дополнительные рабочие места и способствует росту занятости. Здесь также важна структура экспорта. Если в экспорте преобладает готовая продукция, это положительный сигнал для экономики. Если преобладает экспорт сырья, это не оказывает положительного влияния на развитие экономики. Важным фактором здесь являются воздействия функций налогов на макроэкономические показатели. Ключевые экономические показатели в странах ЕАЭС следует оценивать системно, с учетом эффективности воздействия функций налогов на данные показатели. Функции налогов должны быть направлены на оптимизацию четырех взаимосвязанных макроэкономических показателей: ВВП, торговый баланс, занятость и инфляция.

Ключевые слова: Макроэкономические показатели, функции налогов, ставки налогов, экономический рост, ВВП, экспорт, импорт, торговый оборот, занятость, ЕАЭС.

Analysis of the Impact of the Tax Incentive Function on the Macroeconomic Indicators in the Eaeu Countries

Tavadyan Emma A.

PhD student at Armenian State University of Economics, Chair of Finance (Yerevan, RA)

emmatavadyan@gmail.com

Abstract: Macroeconomic indicators should be considered in a single system. The singling out of only one indicator does not contribute to the economic development. If economic growth is accompanied by higher imports than exports, it usually increases external debt, does not reduce unemployment, and even in the short run may have a negative impact on GDP. The import structure is of decisive importance here. If raw materials and equipment predominate in imports, this is a positive signal for economic development, and if finished products predominate, this is an indicator of a consumer society. Export growth plays a key role, especially in small economies where the market is limited, while the export of finished goods, which include higher added value, tend to create additional jobs and boost employment. The structure of exports is also important here. If finished goods prevail in exports, it is a positive signal for the economy. If, in the other hand, the export of raw materials prevails, it has a negative effect on economic development. An important factor here is the impact of taxation functions on macroeconomic indicators. Key economic indicators in the EAEU countries should be assessed systematically, considering the effectiveness of the impact of tax functions on those indicators. The functions of taxation should be aimed at optimizing the following four interrelated macroeconomic indicators: GDP, trade balance, employment, and inflation.

Key words: Macroeconomic indicators, tax functions, tax rates, economic growth, GDP, exports, imports, trade turnover, employment, EAEU

Տնտեսական քաղաքականության արդյունավետ իրականացման համար անհրաժեշտ պայման է մակրոտնտեսական ցուցանիշների համակարգումը և դրանց վրա հարկային գործառնությունների ազդեցության գնահատումը:

Խտացված ձևով առանցքային մակրոտնտեսական ցուցանիշները ներկայացված են այսպես կոչված «գերմանական քառակուսիում»: Տնտեսական աճին նպաստող սկզբունքները համակարգված են Գերմանիայի տնտեսական կայունությանը և աճին նպաստող օրենքում [1]: Այդ սկզբունքները հետևյալն են.

1. Կայուն տնտեսական աճ,
2. Հավասարակշռված արտաքին առևտուր,
3. Զբաղվածության բարձր մակարդակ,
4. Գների կայունություն:

Տվյալ սկզբունքները անվանվել են “մոգական քառակուսի” և դրանք պետք է հաշվի առնվեն բյուջեի ֆինանսական պլանների ձևավորման ժամանակ: Ընդ որում, առաջնություն է տրվում բոլոր չորս ցուցանիշներին: Դրանք դիտարկվում են, որպես միասնական համակարգ, քանզի միայն մեկ ցուցանիշի առանձնացումը չի նպաստում տնտեսության զարգացմանը: Այստեղ գործում է Գուդհարթի օրենքը [3]: Եթե պետությունը ուշադրություն է դարձնում միայն ՀՆԱ-ի աճի վրա, հատկապես փոքր տնտեսություն ունեցող երկրում, առանց շեշտելու արտահանման աճի հնարավորությունները, զբաղվածության հիմնախնդիրները, այդ ցուցանիշներին համապատասխանող ցածր գնաճը, ապա դա չի տալիս հնարավորություն ապահովել կայուն տնտեսական աճ: Արդյունքում ՀՆԱ-ի աճը կարող է լինել միայն ժամանակավոր: Նշենք որ այս սկզբունքների ձևավորումը աջակցեց Գերմանիային արագ վերականգնել իր տնտեսությունը և ապահովել բարձր տնտեսական աճ:

Փաստացի ներկայացված չորս ցուցանիշները բնութագրում են տնտեսական աճը: Այստեղ առանձնացված է կայուն տնտեսական աճը և որպես հիմնական ցուցանիշ դիտարկվում է իրական համախառն ներքին արդյունքը, նրա աճի տեմպը. այսինքն հաշվի է առնվում գնաճի գործոնը: ՀՆԱ-ի ցուցանիշի միջոցով որոշվում է նաև մեկ շնչի ընկնող համախառն ներքին արդյունքը, որը բնութագրում է տվյալ երկրի զարգացման մակարդակը: Տնտեսական աճը բնութագրվում է նաև որակական հատկանիշներով, սոցիալական արդյունավետության աստիճանով, կրթության, բժշկության մակարդակով: Բնարկե, առաջնահերթ դեր ունի տնտեսական աճի քանակական ցուցանիշները, քանզի արդյունավետ քաղաքականության պարագայում դա հնարավորություն է ստեղծում լուծելու նաև տնտեսական աճի որակական հիմնախնդիրները:

Եթե տնտեսական աճին զուգորդում է ներմուծման ավելի բարձր տեմպ, քան արտահանման, ապա դա, որպես կանոն, մեծացնում է արտաքին պարտքը, չի նվազեցնում գործազրկությունը և նույնիսկ կարճաժամկետ հատվածում կարող է բացասական անդրադարձնալ ՀՆԱ-ի վրա: Այստեղ առաջնային դեր ունի ներմուծման կառուցվածքը: Եթե ներմուծման մեջ գերակշռում է հումքը և սարքավորումները, ապա դա դրական ազդակ է տնտեսության զարգացման առումով, իսկ եթե գերակշռում է պատրաստի արտադրանքը, ապա դա սպառող հասարակության ցուցանիշ է: Հատկապես փոքր տնտեսություն ունեցող երկրներում, որի շուկան սահմանափակ է, կարևորագույն դեր ունի արտահանման աճը, ընդ որում պատրաստի արտադրանքի արտահանումը, որը իր մեջ ներառում է ավելի մեծ նոր ստեղծվող արժեք և, որպես կանոն, ձևավորում է լրացուցիչ աշխատատեղեր ու նպաստավոր է զբաղվածության աճի տեսանկյունից: Այստեղ նույնպես կարևոր է արտահանման կառուցվածքը: Եթե արտահանման մեջ գերակշռում է պատրաստի արտադրանքը, ապա դա հանդիսանում է տնտեսության դրական ազդակ: Իսկ եթե գերակշռում է հումքի արտահանումը, ապա դա դրական չի անդրադարձնում տնտեսության զարգացման վրա: Այստեղ կարևոր գործոն են հանդիսանում հարկերի խթանիչ և կարգավորիչ գործառնությունները [10]: Նշենք, որ հիմնական հարկային գործառնություններն են ֆիսկալ, կարգավորիչ և խթանիչ գործառնությունները [8; 11]:

Համախառն ներքին արդյունքի աճի արտահանման մեծացման և նրա կառուցվածքի արդիականացման հետ ուղղակի փոխկապակցված է զբաղվածության բարձր մակարդակը: Սովորաբար, բացասական առևտրային հաշվեկշռին ուղղորդում է գործազրկության բարձր մակարդակ: Այս ցուցանիշին սերտ փոխկապակցված են: Որպեսզի տնտեսական միջավայրը լինի կանխատեսելի, առաջնահերթ դեր ունի գների կայունությունը: Գների կայունությունը չի նշանակում անփոփոխ գներ: Հատկապես տնտեսական զարգացման բարձր տեմպի նպաստելու դեպքում, որը ուղղորդվում է մեծ քանակի ներդրումներով, որպես կանոն, տեղի է ունենում գնաճ: Սակայն, գնաճը որոշակի սահման չպետք է անցնի: Քանզի ներդրումներ և դրանց միջոցով պատրաստի արտադրանքի ստացման գործընթացում առկա է որոշակի ժամանակաշրջան: Այդ դեպքում փողի զանգվածը մեծանում է շուկայում, իսկ պատրաստի արտադրանքի ծավալի աճը նույն տեմպը չի ունենում: Նույն Գերմանիայում, որտեղ գնաճը տարեկան 2%-ի շրջանակներում է և չի գերազանցում տվյալ ցուցանիշը, 1970-1973 թվականներին զգալի տնտեսական աճի

ժամանակ եղել է մոտ 6%: Իսկ 1973 թվականին եղել է 7,9% [4]: Նշենք, որ այդ տարիներին տնտեսական աճը գերազանցել է միջինում 4%-ը: 1991 թվականին գնաճը կազմել է 5.75%: Այդ տարի տնտեսական աճը գերազանցել է 5%-ը [2]: Դա ցույց է տալիս, որ առանցքային տնտեսական ցուցանիշները պետք է գնահատվեն համակարգված ձևով, և հարկային գործառնությունների արդյունավետությունը նույնպես պետք է գնահատվի՝ ելնելով դրանց ազդեցությունից այդ չորս առանցքային ցուցանիշների վրա:

Տնտեսական զարգացումը ներկայացնող այս փոխկապակցված ցուցանիշները՝ կայուն տնտեսական աճը, հավասարակշռված արտաքին առևտուրը, զբաղվածության բարձր մակարդակը, գների կայունությունը, առանցքային դեր ունեն հատկապես Հայաստանի Հանրապետության համար: Նշված ցուցանիշները հատկապես առևտրային հաշվեկշռում արտահանման էական աճը ունեն վճարական նշանակություն փոքր տնտեսություն ունեցող երկրի համար: Արտահանման էական աճը այդ կարգի երկրներում հատկապես կարևոր է, քանզի ներքին շուկան սահմանափակ է:

Այս նպատակային ցուցանիշների կատարման համար Եվրամիությունում ձևավորվել են Մասստրիխտյան հայտանիշները, որոնք ունեն նորմատիվ բնույթ: Տվյալ մակրոտնտեսական ցուցանիշների համախումբը նշված են 1992 Մասստրիխտյան պայմանագրում [6]: Առանձնացված են հետևյալ ցուցանիշները՝ պետական բյուջեի դեֆիցիտ, պետական պարտք, գնաճի մակարդակ, ազգային արժույթի փոխարժեք, պետական պարտատոմսերի տոկոսադրույքներ:

1. Պետական բյուջեին պետք է ունենա դրական կամ զրոյական սալդո: Բացառիկ դեպքում հնարավոր է պետական բյուջեի դեֆիցիտ՝ չգերազանցող ՀՆԱ-ի 3%-ը:

2. Պետական պարտքը չպետք է գերազանցի ՀՆԱ-ի 60%-ը կամ կայուն մոտենա այդ ցուցանիշին:

3. Գնաճը այն պետությունում, որը համարվում է թեկնածու Եվրամիության անդամ դառնալու համար, չպետք է գերազանցի ավելի քան 1.5% այն Եվրամիության անդամ 3 երկրների գնաճի ցուցանիշին, որոնք ունեն գնաճի առումով լավագույն արդյունք: Այսինքն այդ Եվրամիության երկրներում գրանցվել է գնաճի նվազագույն մակարդակ:

4. Եվրամիության անդամ դառնալու թեկնածու երկիրը պետք է առնվազն երկու տարի մասնակցի Եվրամիության հետ փոխարժեքի մեխանիզմին և ապահովի իր փոխարժեքի նվազագույն տատանումները, կայունությունը՝ եվրոյի նկատմամբ:

5. Պետական պարտատոմսերի երկարաժամկետ տոկոսադրույքները տաս տարվա

ժամկետով չպետք է լինեն ավելի քան 3 տոկոսային կետ բարձր, այդ Եվրամիության 3 երկրների միջին տոկոսադրույքներից, որոնք ունեն լավագույն արդյունքը գների կայունության առումով:

Եվրասիական տնտեսական միությունում, ելնելով տրանսֆորմացվող երկրների յուրահատկություններից, ներկայացված հայտանիշներին մոտ սկզբունքներով ձևավորվել են համապատասխան հայտանիշներ [9]՝

1. Պետական բյուջեի դեֆիցիտը չպետք է գերազանցի ՀՆԱ-ի 3%:

2. Պետական կառավարման պարտքը չպետք է գերազանցի ՀՆԱ-ի 50%-ը:

3. Գնաճի մակարդակը՝ սպառողական գների ինդեքսը, տարեկան արտահայտությամբ, այսինքն տոկոսային արտահայտությամբ՝ նախորդ տարվա դեկտեմբերի դրությամբ, չպետք է գերազանցի 5%-ային կետով, ԵԱՏՄ երկրի այն գնաճային մակարդակը, որը ունի գնաճի ամենացածր մակարդակը:

4. ԵԱՏՄ պայմանագրում ձևավորված չեն կոնկրետ դրույթներ ազգային արժույթի մասով:

5. Պետական պարտատոմսերի տոկոսադրույքների վերաբերյալ հոդվածը պայմանագրում բացակայում է:

Այս ցուցանիշների սահմանափակումները ներկայացվում են, որպես անհրաժեշտ պայմաններ տնտեսական աճի առումով:

Եվրասիական տնտեսական միությունում փաստացի գործում է երկու սահմանափակում՝ պետական բյուջեի և պետական պարտքի մասով: Ազգային արժույթի և պետական պարտատոմսերի տոկոսադրույքի առումով որևէ սահմանափակում ԵԱՏՄ-ում առկա չէ: Գնաճի մասով՝ սահմանափակումը այնքան մեծ է, որ կարող է բերել այս կամ այն երկրի գների աճին և հաճախ փոխարժեքի ավելի էական փոփոխության: Դա անմիջապես բացասական է անդրադառնում արտահանման վրա այն երկրի, որը ապահովում է համեմատաբար ցածր գնաճ և փոխարժեքի կայունություն: Գնաճը հանդիսանալով նպատակային ցուցանիշ ունի սահմանափակումներ, հատկապես Մասստրիխտյան պայմանագրում:

Հարկային քաղաքականությունը, խթանիչ գործառնությունի առումով, պետք է ուղղված լինի չորս փոխկապակցված նպատակային ցուցանիշների օպտիմալացմանը: Հարկային բարեփոխումները, ֆիսկալ գործառնությունի տեսանկյունից, անհրաժեշտ է հաշվի առնել, որ հարկերի նվազեցման պարագայում, որը նպաստավոր է խթանիչ գործառնությունի համար, պետք է բերեն նաև ծախսերի կարճաժամկետ կրճատման, քանզի կոնկրետ ԵԱՏՄ պայմանագրով պետական բյուջեի դեֆիցիտը չի կարող գերազանցել 3%-ը, իսկ պետական

պարտքը չի կարող գերազանցել ՀՆԱ-ի 50%-ը: Այսինքն, հարկային ֆիսկալ, կարգավորիչ, խթանիչ գործառնությունները իրականացնելիս, եկամուտների փոփոխության պարագայում, դրան համապատասխան պարտադիր պետք է փոփոխվեն պետական բյուջեի ծախսերը, քանզի պետական պարտքի մասով առկա է ԵԱՏՄ պայմանագրով սահմանված հստակ սահմանափակում:

ԵԱՏՄ անդամակցելուց հետո 2018 և 2019 թվականին ԵԱՏՄ բոլոր երկրները ունեցել են տնտեսական աճ: Մասնավորապես ՀՆԱ-ն 2019 թվականին զգալի աճել է՝ Հայաստանում (7,6%), Ղազախստանում (4,5%) և Ղրղզստանում (4,6%) [5]:

Ռուսաստանը ունենալով համեմատաբար ցածր տնտեսական աճ (2019 թվականին 2%), ունի դրական առևտրային սալդո (արտահանում՝ 481,537 մլրդ դոլար, ներմուծում՝ 352,811 մլրդ դոլար) և գործադրության ցածր մակարդակ՝ 4,6%, որը չի գերազանցում 5%-ը: Ռուսաստանի գնաճը վերջին 5 տարիներին չի գերազանցել 5%-ը: Այսպիսով, նպատակային ցուցանիշների համակարգված վերլուծության և գնահատման պարագայում կարելի է նշել, որ հարկային համակարգը դրական է անդրադառնում բոլոր չորս՝ ՀՆԱ, առևտրային հաշվեկշիռ, գործադրություն, գնաճ նպատակային ցուցանիշների վրա: Այս տեսանկյունից կարելի է ասել, որ Ռուսաստանում հարկային գործառնությունները հավասարակշռված են՝ ելնելով տվյալ երկրի տնտեսության կառուցվածքից, որտեղ էներգակիրների արտադրությունը և արտահանումը ունի որոշիչ դեր:

Բելառուսում նույնպես ունի ոչ բարձր տնտեսական աճ: 2019 թվականին այն կազմել է 1,4%: Սակայն առևտրային հաշվեկշիռը հավասարակշռված է և գործադրության մակարդակը ցածր է՝ 5%-ի շրջանակներում է: Գնաճի առումով Բելառուսում նույնպես առկա է առաջընթաց. եթե 2015-2016 թվականներին գնաճը գերազանցել է 10%-ը, ապա 2018-2020 թվականներին այն գտնվում է 5%-ի շրջանակներում: Չնայած եկամտահարկը Բելառուսում ցածր է և կազմում է 13%, սակայն հարկերի ֆիսկալ գործառնության կատարմանը նպաստում է բարձր ապահովագրության վճարները, որոնք կազմում են 35%: Ելնելով նրանից, որ Բելառուսի առևտրային հաշվեկշիռը չունի բացասական սալդո և գործադրության մակարդակը բավականին ցածր է, նույնիսկ Եվրամիության երկրների համեմատ, կարելի է նշել, որ ելնելով Բելառուսի տնտեսության կառուցվածքից, որը չունի էներգակիր հումքեր, հարկային գործառնությունները հիմնականում հավասարակշռված են:

Ղազախստանում 2017-2019 թվականներին գրանցվել է ՀՆԱ-ի տնտեսական աճ, որը գերազանցել է 4%-ը: Առևտրային հաշվեկշիռը ակնհայտ դրական է, գործադրության մակարդակը ցածր է, չի գերազանցում 5%-ը, որոշակի խնդիրներ առկա են գնաճի և ազգային դրամի՝ տենգեի, փոխարժեքի կայունության հետ: Գնաճը 2017 թվականին գերազանցել է 7%-ը, իսկ 2018-2019 թվականներին՝ 5%-ը: Ունենալով հարկային դրույքաչափի ցածր մակարդակ, նշենք, որ ԱԱՀ-ը 12% է, հարկային համակարգը իրականացնում է իր ֆիսկալ գործառնությունը նաև նպատակային ցուցանիշների առումով չի հակասում խթանիչ գործառնության: Ինչը վերաբերում է գնաճին, քանզի հարկային դրույքաչափերը ցածր են, փաստացի էական ազդեցություն չունեն գնաճի վրա: Այստեղ առաջին հերթին Ղազախստանը դեռևս ունի խնդիր դրամավարկային քաղաքականության ճշգրտման առումով: Ֆիսկալ գործառնության տեսանկյունից Ղազախստանը կարողանում է լուծել իր խնդիրները նաև այլ ոչ հարկային եկամուտների աղբյուրներից, քանզի Ղազախստանը հարուստ է էներգակիր հանածոներով:

Ղրղզստանում ՀՆԱ-ի աճը 2019 թվականին կազմել է 4,6%: Ղրղզստանը ունի լուրջ խնդիր առևտրային հաշվեկշռի առումով, այն ակնհայտ բացասական է: Ներմուծումը գերազանցում է արտահանումը գրեթե 2 անգամ: Գործադրության մակարդակը բարձր չէ, կազմում է 7%, սակայն սա պաշտոնական տվյալ է և իրական գործադրության մակարդակը կարող է լինել ավելի բարձր: Վերջին տարիներին գնաճը չի գերազանցել 3%-ը, միայն 2020 թվականին ավելի բարձր է եղել, քան 6%-ը: Հաշվի առնելով առևտրային հաշվեկշռի ոչ բարվոք իրավիճակը, Ղրղզստանը ունի լուրջ խնդիր արտահանման զարգացման առումով, առավել ևս, իրենց ներքին սպառման ներուժը նույնպես սահմանափակ է, ինչպես և Հայաստանում: Սակայն հաշվի առնելով Ղրղզստանի ցածր հարկային դրույքաչափերը և այն, որ Հարկեր-ՀՆԱ հարաբերակցությունը Ղրղզստանում կազմում են ընդամենը 17,7% այստեղ հարկային գործառնության առումով Ղազախստանը փաստացի հարկային դրույքաչափերի կրճատման հնարավորություն չունի:

Համախառն ներքին արդյունքի աճը 2019 թ. Հայաստանում կազմել է 7.6 տոկոս, որը ամենաբարձր ցուցանիշներից է վերջին տարիների համար: Սակայն պետք է նշել, որ տնտեսության կառուցվածքի էական արդիականացում տեղի չի ունեցել: Գործադրության մակարդակը էապես գերազանցում է ԵԱՏՄ բոլոր երկրների գործադրության ցուցանիշին: Ըստ պաշտոնական տվյալներին, 2019 թ-ին գործադրության մակարդակը կազմել է 18,8%: Փաստացի վերջին

տարիներին այս առումով մենք որևէ առաջընթաց չունենք: Եվ սա լուրջ ազդակ է տնտեսության զարգացման տեսանկյունից:

Այն, որ տնտեսական կառուցվածքի փոփոխություն տեղի չի ունեցել ցույց են տալիս նաև արտահանման ցուցանիշները: Հայաստանում ներմուծումը գրեթե կրկնակի գերազանցում է արտահանումը: Առանցքային դեր ունի արտահանման աճի տեմպերի զգալի մեծացումը և նրա կառուցվածքի արդիականացումը՝ առաջնություն տալով պատրաստի արտադրանքի արտահանմանը: Այս առումով անհրաժեշտ է

նաև հարկային գործառնությունների արդյունավետ կիրառումը:

Արտահանումը 2019 թվականին աճել է 14 տոկոսով, ինչը հիմնականում պայմանավորված է արտահանման աճով դեպի Ռուսաստան (10.3%) և դեպի Չինաստան (75.2%): Այս պարագայում արտահանումը դեպի Եվրամիություն նվազել է 14.7%: ՀՀ արտահանման կառուցվածքը պատկերված է աղյուսակում: Ըստ տարիների, ներկայացված են տասներկու այն երկրները, որտեղ արտահանումը կազմում է ամենամեծ ծավալը:

Աղյուսակ 1. ՀՀ արտահանման կառուցվածք (հազար ԱՄՆ դոլար)

2018			2019			2020		
Ընդհ. (արտահանում, հազար ԱՄՆ \$)	2,412,433	100%	Ընդհ. (արտահանում, հազար ԱՄՆ \$)	2,648,583	100%	Ընդհ. (արտահանում, հազար ԱՄՆ \$)	2,536,993	100%
Ռուսաստանի Դաշնություն	665,769	27.6%	Ռուսաստանի Դաշնություն	742,696	28.0%	Ռուսաստանի Դաշնություն	680,357	26.8%
Շվեյցարիա	337,460	14.0%	Շվեյցարիա	457,859	17.3%	Շվեյցարիա	453,953	17.9%
Բուլղարիա	214,889	8.9%	Բուլղարիա	207,413	7.8%	Չինաստան	289,826	11.4%
Իրաք	150,638	6.2%	Չինաստան	193,710	7.3%	Իրաք	163,827	6.5%
Գերմանիա	136,075	5.6%	Իրաք	177,291	6.7%	Բուլղարիա	150,800	5.9%
Նիդեռլանդներ	132,356	5.5%	Նիդեռլանդներ	153,851	5.8%	Նիդեռլանդներ	97,773	3.9%
Չինաստան	107,222	4.4%	Իրանի Իսլամական Հանրապետություն	83,865	3.2%	Արաբական Միացյալ Էմիրություններ	95,925	3.8%
Իրանի Իսլամական Հանրապետություն	94,204	3.9%	Գերմանիա	69,617	2.6%	Իրանի Իսլամական Հանրապետություն	84,557	3.3%
Արաբական Միացյալ Էմիրություններ	73,826	3.1%	Վրաստան	69,265	2.6%	Միացյալ Նահանգներ	67,868	2.7%
Վրաստան	68,685	2.8%	Կանադա	61,229	2.3%	Վրաստան	57,450	2.3%
Սիրիայի Արաբական Հանրապետություն	55,913	2.3%	Իտալիա	59,687	2.3%	Գերմանիա	56,472	2.2%
Ռումինիա	54,937	2.3%	Արաբական Միացյալ Էմիրություններ	57,273	2.2%	Իտալիա	40,970	1.6%

Անհրաժեշտ է նշել, որ 2019 թ. արտահանումը դեպի Ռուսաստանի Դաշնություն աճել է 11.6% [7], որը ԵԱՏՄ առանցքային գործընկերն է: Այստեղ արտահանվում է հիմնականում պատրաստի արտադրանք, որը ունի ավելացված արժեքի ավելի բարձր տոկոս:

Արտահանման աճը ակնհայտ դրական արդյունք է և համահունչ է տնտեսական աճի հետ: Սակայն արտահանման կառուցվածքի տեսանկյունից դեռևս էական փոփոխություններ

տեղի չեն ունեցել: Արտահանման 28%-ը կազմում է հանքանյութը, քարերն ու մետաղները 26% և սննդամթերքը 24%: Արտահանման այլ կարևոր ոլորտներից է զբոսաշրջությունը, որը 2019թ. աճել է 14.7%, կազմելով 1.9 միլիոն մարդ: 2017-2019 թվականներին զբոսաշրջությունը աճել է մոտ 60%: Սակայն այլ ցուցանիշների առումով ՀՆԱ-ի և արտահանման կառուցվածքը էապես չի փոխվել: Հարկային բարեփոխումները, հարկերի խթանիչ գործառնության առումով,

առաջին հերթին պետք է ուղղված լինեն պատրաստի արտադրանքի արտահանման էական աճին, ինչը հանդիսանում է հիմնական ռեզերվ, նաև գործազրկության զգալի կրճատման համար: Նշենք, որ Հայաստանի Հանրապետությունում ունենալով գնանի դրական ցուցանիշներ՝ այն չի գերազանցել 2,5%-ը գործազրկության տեսանկյունից՝ առայժմ էական առաջխաղացում առկա չէ: 2015-2020 տարվա ընթացքում գործազրկությունը փաստացի չի նվազել, նույնիսկ քսան թվականին աճել է: Այսպիսով հարկերի խթանիչ գործառույթը ստանում է առաջնահերթ դեր պատրաստի արտադրանքի արտահանման և դրա հետ անմիջապես փոխկապակցված գնանի նվազման առումով:

Հաշվի առնելով, որ Հայաստանից դեպքի Ռուսաստան արտահանումը կազմում է 25%-ը, ընդ որում պատրաստի արտադրանքի գերակշիռ մասն է արտահանվում դեպի Ռուսաստան, ապա հատկապես այդ ապրանքների նկատմամբ հարկային համակարգի խթանիչ գործառույթը կիրառելու պարագայում, կանի արտահանումը դեպի Ռուսաստան: Եվրամիություն և Չինաստան հիմնականում արտահանվում է գունավոր մետաղների հումք, այստեղ ավելի մեծ դեր տալով ֆիսկալ գործառույթին, մասնավորապես արտահանման մաքսատուրքի և սահմանային գների միջոցով, դրանով իսկ կիսթանվի դրանց վերամշակումը, որը նպաստավոր է արտահանման ծավալների

մեծացման առաջնահերթ խնդրի լուծման և գործազրկության կրճատման:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Act to Promote Economic Stability and Growth. URL: <http://bit.ly/2FUajzK>
2. Be5.biz/makroekonomika/gdp/de.html#main
3. **Goodhart C. A. E.** Problems of Monetary Management: The U.K. Experience // Papers in Monetary Economics, Reserve Bank of Australia, 1975
4. Historic inflation Germany – CPI inflation // <http://www.inflation.eu/inflation-rates/germany/historic-inflation/cpiinflation-germany.aspx>
5. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>
6. Introducing the Euro: Convergence Criteria. URL: <http://bit.ly/2FWleZY>
7. ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի տվյալներ www.armstat.am
8. **Глухов В. В., Дольде И. В.** «Налоги: теория и практика» Санкт-Петербург. 2002.
9. Договор о Евразийском экономическом союзе. Астана, 2015.
10. **Кугаенко А. А., Белянин М. П.** «Теория налогообложения». – М. 2019.
11. **Под. ред. Тарасовой В. Ф.** «Налоги и налогообложение». – М. 2018.

Сдана/Հանձնվել է՝ 12.09.2021
 Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 20.09.2021
 Принята/Ընդունվել է՝ 25.09.2021

МЕНЕДЖМЕНТ

Բնակչության զբաղվածության մակարդակի բարձրացման արդի հիմնախնդիրները ՀՀ-ում

ՀՏԴ 331.5

Բաղդասարյան Գևորգ Բ.

ՀՊՏՀ, Կառավարման ֆակուլտետ, առկա մագիստրատուրա, 1-ին կուրս (Երևան, ՀՀ)
gevorg.baghdasaryan20@gmail.com

Հանգուցաբառեր. բնակչության զբաղվածություն, բնակչության զբաղվածության կարգավորման պետական ծրագիր, զբաղվածության մակարդակ, աշխատուժի առաջարկ և պահանջարկ

Актуальные проблемы повышения уровня занятости населения в РА

Багдасарян Геворг Б.

Армянский государственный экономический университет, факультет Менеджмента (Ереван, РА)
gevorg.baghdasaryan20@gmail.com

Аннотация: Занятость населения с ее особенностями и последствиями всегда находилась в центре внимания общественности и исследователей, поскольку наличие работы является необходимостью, поскольку основа существования обеспечивает не только финансовую, но и социальную защиту общества. Рассматривая занятость населения как экономическую категорию, необходимо отметить важность связей с общественностью, которые обеспечивают общество рабочими местами, которые позволяют ему удовлетворять свои потребности.

Сфера занятости населения в Республике Армения имеет множество проблем, решение которых в долгосрочной перспективе приведет к положительным социально-экономическим сдвигам и повышению благосостояния населения. Чтобы решить проблемы в сфере занятости, необходимо принять меры по продвижению занятости, которые позволят различным слоям общества участвовать в процессе увеличения спроса и предложения на рынке труда.

В рамках исследования целью было выявить текущие проблемы повышения уровня занятости населения в Республике Армения и предложить соответствующие решения. Для достижения цели были поставлены следующие задачи:

- Изучить особенности сферы занятости в Республике Армения.
- Проанализировать соответствующие показатели для изучения сферы занятости.
- Изучить государственные программы, реализуемые в сфере.
- Изучить и определить потенциал местного рынка труда, тенденции для оценки существующих между спросом и предложением рабочей силы.
- Разработать и дать рекомендации на основе анализа результатов исследования.

Ключевые слова: Занятость населения, государственная программа регулирования занятости населения, уровень занятости, предложение и спрос рабочей силы

Actual problems of increasing the level of employment of the population in the Republic of Armenia

Baghdasaryan Georg B.

Armenian State University of Economics, faculty of Management (Yerevan, RA)
gevorg.baghdasaryan20@gmail.com

Abstract: The employment of the population, with its peculiarities and consequences, has always been in the center of attention of both the public and researchers, because having a job is a necessity, as a basis for existence, provides not only financial but also social protection of the society. Considering the employment of the population as an economic category, it is necessary to mention the importance of public relations, which provide the society with jobs, which enable them to meet their needs.

The sphere of population employment in the Republic of Armenia has many problems, the solution of which in the long run will lead to positive socio-economic shifts and increase the welfare of the population. In order to solve the problems in the field of employment, there is a need to implement measures to promote employment, which will allow different segments of society to participate in the process of increasing supply and demand in the labor market.

Within the framework of the study, the aim was to identify the current problems of increasing the employment rate of the population in the Republic of Armenia and propose appropriate solutions. To achieve the goals, the following tasks were set:

- Learn the peculiarities of the spheres of activities in the Republic of Armenia.
- Analyze the corresponding indicators for studying the fields of crafts.
- Study the state programs, realized in the sphere.
- Study and determine the potential of the local labor force, tendencies for assessments existing between the consonant and the proposed work force.
- Learn the basic rules of regulation.
- Develop and give recommendations based on analysis of results and findings.

Keywords: Employment of the population, State employment regulation program, employment level, labor supply and demand

Սույն աշխատանքի **նպատակը** ՀՀ-ում զբաղվածության ոլորտի ուսումնասիրության արդյունքում դրա հիմնախնդիրների բացահայտումն է և դրանց լուծման հնարավոր տարբերակների որոնումը: Հետազոտության **օբյեկտը** ՀՀ զբաղվածության և դրա հետ ուղղակիորեն կապված ոլորտներն են, իսկ **առարկան**՝ ՀՀ-ում զբաղվածության ոլորտի հիմնախնդիրների բացահայտումը:

Ինչպես ցանկացած տնտեսության, այնպես էլ ՀՀ տնտեսության զարգացման կարևոր խթան է զբաղվածության ապահովումը: Զբաղվածության խթանման, ինչպես նաև գործազրկության կրճատման կարևոր նախապայման է տնտեսության զարգացումը, որն էլ ընդգծում է զբաղվածության մակարդակի և տնտեսության զարգացման միջև գոյություն ունեցող կապը: Այդուհանդերձ, պետք է փաստել, որ զբաղվածության հիմնախնդիրներին լիովին լուծումներ առաջադրելը անհնար է, սակայն դրանք նվազագույնի հասցնելով՝ պետությունը կարող է էական առաջընթացներ գրանցել տնտեսության զարգացման գործում:

Համաձայն «Զբաղվածության մասին» ՀՀ օրենքի՝ **զբաղվածությունը** հանդիսանում է ՀՀ օրենսդրությամբ չարգելված, եկամտի ստացման նպատակ հետապնդող գործունեություն [1, հոդված 4]:

ՀՀ-ում առանձնացվում են զբաղվածություն համարվող գործունեության հետևյալ հիմնական տեսակները [1, հոդված 5]:

1) գործատուների մոտ վարձու աշխատանքային գործունեությունը (այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետության օրենքներով նախատեսված ծառայությունների կադրերի ռեգերվում գտնվելը, բացառությամբ վարձատրություն չնախատեսող դեպքերի):

2) քաղաքացիաիրավական պայմանագրով ծառայությունների մատուցումը կամ աշխատանքների կատարումը

3) անհատ ձեռնարկատիրական և նոտարի գործունեությունը

4) արտոնագրային վճար վճարողի գործունեությունը

5) ուսումնական հաստատություններում, մասնագիտական ուսուցման դասընթացներում և ուսուցման այլ ձևերում առկա ուսուցումը:

6) ժամկետային պարտադիր զինվորական ծառայությունը:

Գրականության մեջ զբաղվածության տեսակներից բացի տարբերակվում են նաև զբաղվածության հետևյալ հիմնական ձևերը.

• **Լրիվ զբաղվածություն**, որը արտահայտում է աշխատանքի առաջարկի և պահանջարկի միջև գոյություն ունեցող քանակական և որակական կապի աստիճանը [2, էջ 102]:

• **Ոչ լրիվ զբաղվածություն**, որը զբաղված բնակչության կարողությունների ոչ լրիվ օգտագործումն է, այլ կերպ ասած՝ աշխատուժի արտադրողական ներուժի թերօգտագործման աստիճանը [3, էջ 67]:

• **Արդյունավետ զբաղվածություն**, որը, ըստ Ե. Ա. Կոլեսնիկի, աշխատուժի առավելագույն օգտագործումն է առանց որևէ կորստի, որը հանգեցնում է տնտեսական բարձր արդյունքների ձեռքբերմանը [4, էջ 104]:

• **Թաքնված կամ ոչ ֆորմալ զբաղվածությունը** բնութագրական է տնտեսության ոչ ֆորմալ հատվածին, որը ԱՄԿ-ը բնութագրում է որպես տնտեսական գործունեություն իրականացնող միավորների համախումբ, որոնք զբաղված են ապրանքների և ծառայությունների արտադրությամբ՝ առավելապես դրանցում ընդգրկված անձանց աշխատանքով և եկամտով ապահովելու համար: Ընդ որում այսպիսի միավորները բնութագրվում են կազմակերպման և աշխատանքի արտադրողականության ցածր մակարդակով, աշխատանքային հարաբերությունները հիմնված են պատահական զբաղվածության, անձնական կամ բարեկամական հարաբերությունների, այլ ոչ թե ֆորմալ երաշխիքներ ապահովող աշխատանքային պայմանագրերի վրա [5]:

• **Մեզոնային զբաղվածությունը** արտահրական և ոչ արտադրական ոլորտներում աշխատուժի ընդգրկումն է, որը պայմանավորված է բնակլիմայական պայմաններով: Այս պարագայում հավելյալ աշխատուժի ներգրավումը ավելացող պահանջարկի արդյունք է, որը հնարավորություն է տալիս տարվա առավել ծանրաբեռնված ժամանակահատվածներում կայուն մակարդակի վրա պահել աշխատանքի արտադրողականությունը [6]:

Զբաղվածության հիմնական հասկացությունների, տեսակների, ձևերի և ընդհանրապես բովանդակության ուսումնասիրության արդյունքում հանգում ենք այն եզրակացության, որ զբաղվածությունը ինքնին բավականին բարդ և բազմաբովանդակ կատեգորիա է, որը պետական կառավարման լիազոր մարմիններից պահանջում է մեծ եռանդ և պատրաստակամություն՝ կարգավորելու ոլորտը՝ այդպիսով նպաստելով բնակչության կենսամակարդակի բարձրացմանը:

Զբաղվածության քանակական գնահատման համար առանձնացվում են որոշակի ցուցանիշներ, որոնց վերլուծությունը առավել լավ պատկերացում է տալիս ոլորտի հիմնախնդիրների մասին: 1999 թվականից սկսած ԱՄԿ-ի կողմից հրապարակվում են «Աշխատաշուկայի գնահատման հիմնական ցուցանիշներ» (Key Indicators of the Labour Market), որոնք ներառում են աշխատաշուկայի գնահատման 17 ցուցանիշներ, որոնցից հարկ է անդրադառնալ հետևյալներին [7, էջ 51].

- **Աշխատուժի մասնակցության աստիճանը** (KILM 1), որը հաշվարկվում է որպես կոնկրետ տարիքի կամ սեռի աշխատունակ բնակչության տեսակարար կշիռ ամբողջ բնակչության թվաքանակում:
- **Զբաղվածության մակարդակը** (KILM 2), որը զբաղվածների և բնակչության թվաքանակի հարաբերակցությունն է:
- **Զբաղվածության տեսակները** (KILM 3), որը հաշվարկվում է զբաղվածների 2 կատեգորիայի համար՝ վարձու աշխատողների և ինքնազբաղվածների: Երկու խմբերի պարագայում էլ ցուցանիշները հաշվարկվում են բոլոր աշխատողների քանակի համեմատությամբ՝ արտահայտված տոկոսներով:
- **Զբաղվածությունը ըստ ոլորտների** (KILM 4). այս ցուցանիշի հաշվարկման ժամանակ դիտարկվում է զբաղվածությունը տնտեսության 3 մեծ ոլորտներում՝ գյուղատնտեսություն, արդյունաբերություն և ծառայությունների ոլորտ, որը հատկապես կարևոր է դրանց դինամիկան և զարգացման հեռանկարները վերլուծելու համար:
- **Զբաղվածությունը ըստ մասնագիտության**

(KILM 5), որը պարունակում է վիճակագրական տվյալներ աշխատողների մասին, որը հնարավորություն է տալիս պարզել, թե որ աշխատողը զբաղվածության միջազգային ստանդարտ դասակարգման (ISCO) որ խմբին է պատկանում:

- **Զբաղվածությունն ոչ լրիվ աշխատաժամանակի պայմաններում** (KILM 6). այս ցուցանիշը արտացոլում է զբաղվածների ամբողջ թվաքանակում այն աշխատողների տեսակարար կշիռը, որոնց շաբաթական աշխատաժամանակը քիչ է լրիվ դրույքի պարագայում սահմանված շաբաթական աշխատաժամանակից (<<-ում 40 ժամ):
- **Զբաղվածությունը տնտեսության ոչ ֆորմալ հատվածում կամ զբաղվածությունը տնտեսության սովերային հատվածում** (KILM 8). KILM 8-ը արտացոլում է զբաղվածությունը սովերային տնտեսությունում, որը հաշվարկվում է այն աշխատողների քանակի համեմատությամբ, ովքեր աշխատում են գյուղատնտեսության ոլորտից դուրս:
- **Ոչ լրիվ զբաղվածությունը՝ հաշվի առած աշխատաժամանակի տևողությունը** (KILM 12). այս ցուցանիշի հաշվարկը հնարավորություն է տալիս պարզել այն զբաղվածների քանակը, որոնց աշխատաժամանակը դիտարկվող ժամանակահատվածում ավելի քիչ է, քան նրանք իրականում ցանկանում են կամ պատրաստ են աշխատել:

<<-ում զբաղվածության ոլորտի քանակական վերլուծության նպատակով անդրադարձ կատարենք մի շարք ցուցանիշների, ինչպես նաև երկրում իրականացվող զբաղվածության քաղաքականությանը և փորձենք համապատասխան վերլուծության արդյունքում պարզել առկա հիմնախնդիրները և առաջարկել լուծման հնարավոր տարբերակներ:

Զբաղվածության ոլորտի հիմնախնդիրները բացահայտելու նպատակով անդրադարձ կատարենք զբաղվածության ցուցանիշներին ըստ զբաղվածների սեռատարիքային առանձնահատկությունների:

Աղյուսակ 1: Զբաղվածության մակարդակն ըստ սեռատարիքային բաշխվածության 2015-2019 թթթ. (%) [5]

	2015	2016	2017	2018	2019
Ընդամենը՝	100	100	100	100	100
<i>այդ թվում՝ ըստ սեռի</i>					
տղամարդ	59.8	58.3	57.9	58.8	59.1
կին	43.8	43.2	43.5	38.1	40.1
<i>այդ թվում՝ ըստ տարիքային խմբերի</i>					
15-24	26.8	22	21.7	23.7	25.2

25-34	53.3	55.4	54.5	54.3	57.6
35-44	63.9	63.4	62.5	60.5	61.4
45-54	66.2	65.5	65	61.3	60.8
55-64	56.8	55.4	55.6	48.8	48.1
65-75	33.6	31.2	33.4	25.4	27.6

Այսպես, դիտարկվող ժամանակահատվածում ամբողջ աշխատանքային ռեսուրսների մեջ զբաղված տղամարդկանց տեսակարար կշիռը գերազանցել է զբաղված կանանց տեսակարար կշիռը միջինում 17.0 տոկոսային կետով:

Աղյուսակից պարզ է դառնում, որ 2015-2019 թթ. զբաղվածության մակարդակի որոշակի աճ է գրանցվել միայն 25-34 տ. մոտ, իսկ մնացած տարիքային խմբերում զբաղվածության մակարդակն ունի նվազման միտում:

Զբաղվածության մակարդակը զբաղվածների տեսակարար կշիռն է աշխատանքային ռեսուրսներում: Հետևաբար, զբաղվածության մակարդակի փոփոխությունը պայմանավորող փոփոխականներն են զբաղվածների թվաքանակը և աշխատանքային ռեսուրսների թվաքանակը: Աղյուսակ 1-ից երևում է, որ 2018 թ. 55-64 և 65-75 տարիքային խմբերում զբաղվածության մակարդակը զգալի անկում է ապրել՝ նվազելով համապատասխանաբար 6.8 և 8.0 տոկոսային կետով: Առաջին տարիքային խմբի պարագայում փոփոխությունը պայմանավորված է աշխատանքային ռեսուրսների թվաքանակի աճով, իսկ երկրորդի պարագայում՝ զբաղվածների թվաքանակի նվազմամբ: Մնացած բոլոր տարիքային խմբերի պարագայում զբաղվածների և աշխատանքային ռեսուրսների թվաքանակը համամասնորեն է փոփոխվել:

Աղյուսակ 1-ի տվյալներից պարզ է դառնում նաև, որ զբաղվածության առավել ցածր մակարդակով են աչքի ընկնում 15-24 և 65-75 տարեկանները: Երիտասարդների շրջանում զբաղվածության ցածր մակարդակի պատճառ կարող են

հանդիսանալ ուսումը, փորձառության և հմտությունների անբավարար մակարդակը, աշխատաշուկայի հետ կապի բացակայությունը, մասնագիտական կողմնորոշման խնդիրը և այլն: Մեծահասակների պարագայում զբաղվածության ցածր մակարդակը առավել ընկալելի է, որի համար կան չափելի պատճառներ՝ առողջական վիճակը, կենսաթոշակային տարիքի (63 տ.) հասնելու հանգամանքը, աշխատատեղերի կրճատումը և այլն: Ընդ որում, վերոնշյալ տարիքային խմբերի պարագայում զբաղվածության ցածր մակարդակը կարող է պայմանավորված լինել նաև ամբողջ բնակչության թվաքանակում, հետևաբար նաև աշխատանքային ռեսուրսներում այդ տարիքային խմբերի ցածր տեսակարար կշիռով:

Աշխատաշուկայի արդյունքները հիմնականում գնահատվում են զբաղվածության, գործազրկության, ինչպես նաև աշխատավարձի և եկամուտների վերաբերյալ տարբեր ցուցանիշների միջոցով: Ընդհանրապես ստացված արդյունքները ցույց են տալիս, որ ինչքան բարձր է երկրում կրթական մակարդակը, այնքան ավելի մեծ է աշխատանք ստանալու, ինչպես նաև ճգնաժամերի պարագայում զբաղվածության կարգավիճակը պահպանելու հավանականությունը: Այդ իսկ պատճառով զբաղվածության ուսումնասիրության տեսանկյունից շատ կարևոր է ուսումնասիրել նաև աշխատանքային ռեսուրսներում և զբաղվածների թվաքանակում կրթական տարբեր խմբերում ընդգրկված անձանց տեսակարար կշիռը:

Աղյուսակ 2: Զբաղվածության մակարդակն ըստ կրթության 2015-2019 թթ. (%)

	2015	2016	2017	2018	2019
Ընդամենը՝	50.9	50.0	50.1	47.7	48.9
Բարձրագույն, հետբուհական	63.3	62.1	60.5	62.0	62.9
Միջին մասնագիտական	50.8	49.7	50.9	46.3	49.4
Նախամասնագիտական (արհեստագործական)	59.8	64.1	52.3		
Միջնակարգ ընդհանուր	46.8	46.3	47.6	45.8	45.8
Հիմնական ընդհանուր	30.2	33.0	28.7	27.0	25.0
Ցարրական, ոչ լրիվ տարրական	25.1	26.6	20.2		

Աղյուսակ 2-ից պարզ է դառնում, որ ամբողջ աշխատանքային ռեսուրսներում զբաղվածության առավել բարձր մակարդակով են աչքի ընկնում բարձրագույն և հետբուհական կրթություն ստացածները, որոնց զբաղվածության

մակարդակը 2015-2019 թթ. միջինում կազմել է 62.1 %: Կրթություն ստացած աշխատանքային ռեսուրսների ընդհանուր թվաքանակի մեջ բոլոր 5 տարիների ընթացքում բարձրագույն և հետբուհական կրթություն ստացած անձանց

տեսակարար կշիռը շատ չնչին փոփոխություններ է կրել՝ հիմնականում պահպանելով իր կայուն մակարդակը: Նույն միտումն է նկատվում նաև միջնակարգ ընդհանուր կրթություն ստացածների մոտ, իսկ մնացած խմբերում նկատվում են և՛ աճի, և՛ նվազման միտումներ:

Չնայած կրթական բարձր մակարդակին, ակնհայտորեն գոյություն ունի տարբերություն կրթությամբ ստացած գիտելիքի/հմտությունների և աշխատաշուկայի պահանջարկի միջև:

ՀՀ-ում կրթության և աշխատաշուկայի միջև խզումը նկատելի է: Սրա պատճառներից մեկը աշխատաշուկայի ներկա և ապագա պահանջարկի վերաբերյալ տեղեկատվության հարաբերական բացակայությունն է թե քիզնեսի, թե կրթական հաստատությունների և թե կառավարության մակարդակով: Ակնհայտ է, որ Հայաստանում կան սահմանափակումներ այնպիսի որակավորումների/հմտությունների զարգացման համար, որոնք կհամապատասխանեն ներկա և ապագա կարիքներին: Այս սահմանափակումների շարքում են աշխատաշուկայի վերաբերյալ տեղեկատվության բացը, որակավորումներ զարգացնելու համար պահանջող երկար ժամանակը, ապագայի մասնագիտությունների նկատմամբ պահանջարկի վերաբերյալ տվյալների հավաքագրման և վերլուծության մեթոդների անկատարությունը,

մասնավոր հատվածի ոչ բավարար ներգրավվածությունը մասնագիտական կրթական ծրագրերի մշակման ու ներդրման գործում» [9, էջ 5]:

Զբաղվածության ուսումնասիրության և ոլորտի հիմնախնդիրների բացահայտման տեսանկյունից շատ կարևոր է զբաղմունքների տեսակների ուսումնասիրությունը, որի արդյունքում պարզ է դառնում, թե ինչպիսին է դինամիկան, ինչպիսին են միտումները, որ զբաղմունքներն են կրճատվում, որ զբաղմունքների առաջարկն է ավելի ճկուն և մի շարք այլ հարցեր: Զբաղվածության ուսումնասիրությունը ըստ զբաղմունքի տեսակների հիմք է հանդիսանում կրթության, միգրացիոն և զբաղվածության քաղաքականության մշակման համար: Զբաղմունքների մասին տեղեկատվությունը հատկապես կարևոր է աշխատուժի որակավորման մակարդակի փոփոխությունը գնահատելու համար: Շատ երկրներում, այդ թվում նաև զարգացող, օգտագործվում են կանխատեսման տարբեր մեթոդներ, որոնց շնորհիվ հնարավոր է դառնում մշակել մասնագիտական հմտությունների ապագա պահանջների բավարարման քաղաքականություն, ինչպես նաև խորհրդատվություն տալ այն անձանց, ուսանողներին, որոնք փնտրում են աշխատանք՝ տեղեկացնելով նրանց զբաղմունքի տեսակների փոփոխությունների հիմնական հեռանկարների մասին:

Աղյուսակ 3. Զբաղվածներն ըստ զբաղմունքի տեսակների 2015-2019 թթ. (1000 մարդ)

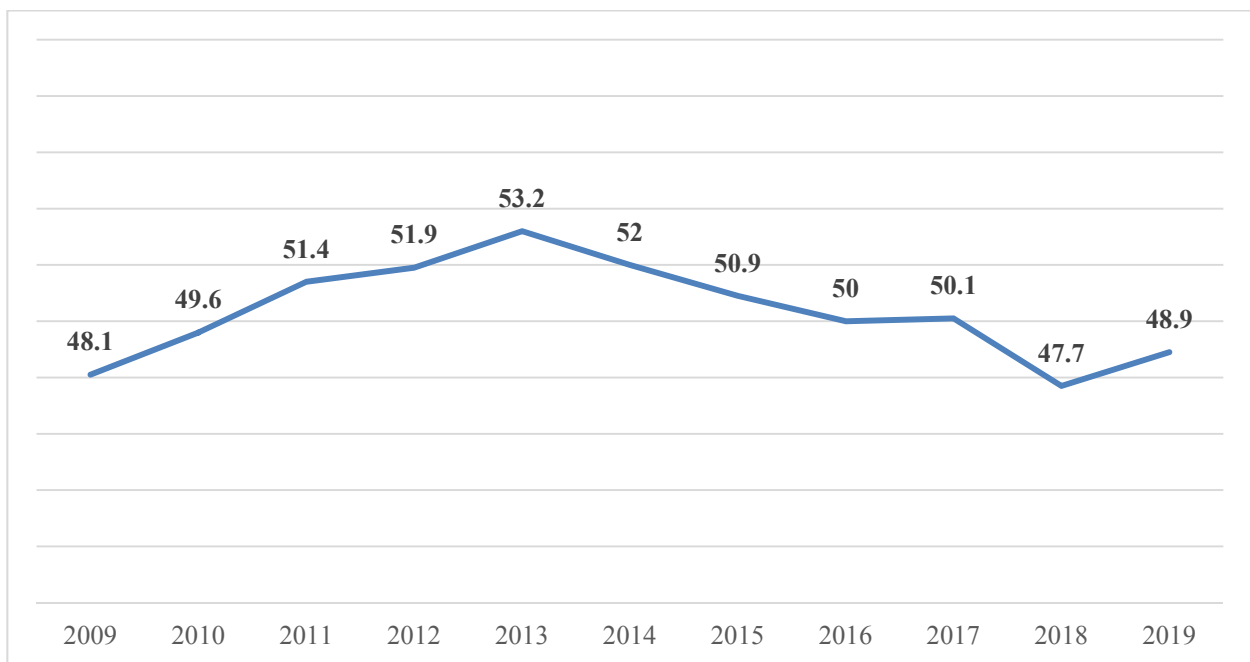
N	Զբաղմունք ¹	Զբաղվածներ				
		2015	2016	2017	2018	2019
	Ընդամենը	1,070.9	1,002.6	1,009.5	1,048.5	1,077.4
1	Ղեկավարներ՝ օրենսդիր, գործադիր, դատական, ՏԻՄ, կազմակերպությունների, քաղաքական և հասարակական միավորումների	72.5	60.4	61.4	29.7	37.3
2	Բարձր որակավորման մասնագետներ	139.5	143.0	146.6	155.7	181.1
3	Միջին որակավորման մասնագետներ	106.4	96.4	89.1	84.0	98.4
4	Գրասենյակների ծառայողներ	33.0	29.6	34.4	38.3	34.0
5	Սպասարկման, բնակարանային կոմունալ տնտեսության, առևտրի ոլորտի աշխատողներ	120.1	133.9	145.5	157.3	180.9
6	Գյուղատնտեսական և ոչ գյուղատնտեսական ոլորտի որակավորված աշխատողներ, օպերատորներ, ապարատավարներ, մեքենավարներ, փականագործներ	365.1	327.9	304.9	257.5	215.1
7	Բանվորներ՝ որակավորված, արդյունաբերական կազմակերպությունների, գեղարվեստական արհեստների, շինարարության, տրանսպորտի, կապի, երկրաբանության և ընդերքի հետախուզման	101.6	92.6	92.6	148.9	131.2
8	Օպերատորներ, ապարատավարներ, մեքենավարներ, փականագործ-հավաքողներ՝ մեքենաների և կայանքների	57.0	49.1	55.2	70.8	75.2
9	Որակավորում չունեցող աշխատողներ	75.8	69.6	79.7	106.3	124.2

¹ Դասակարգման հիմքը՝ Տնտեսական գործունեության տեսակների Հայաստանի դասակարգիչ

2015-2019 թթ. ընթացքում առավել մեծ կրճատում է գրանցվել դեկավար խմբի գծով: Մասնավորապես նրանց թվաքանակը գրեթե կրկնակի կրճատվել է՝ 72.5 հազարից նվազելով մինչև 37.3 հազար: Սա վկայում է կառավարման համակարգի օպտիմալացման մասին, երբ փոփոխության ենթարկվեց կառավարության կառուցվածքը, միավորվեցին մի շարք նախարարություններ, որոշ նախարարություններ (սփյուռքի և գյուղատնտեսության) նույնիսկ կրճատվեցին: Դա բացասաբար ազդեց տնտեսության վրա, և հետևանքներն ակնհայտ են:

Հատկանշական է այն, որ տարիների ընթացքում զբաղվածների թվաքանակում աճում է որակավորում չունեցող անձանց թիվը, որը որակական առումով կարելի է դիտարկել որպես բացասական երևույթ: Սա հակասում է նաև զարգացած երկրներում նկատվող հիմնական միտումներին, որտեղ աշխատանքների ավտոմատացման հետևանքով որակավորում չունեցող աշխատուժի թվաքանակը կրճատվում է դրա պահանջարկի կրճատման արդյունքում:

Աշխատանքի և զբաղվածության ոլորտում անցումը շուկայական հարաբերություններին տնտեսության արմատական վերափոխումների պայմաններում հանգեցրեց աշխատանքային հարաբերություններում սկզբունքային նոր իրավիճակի առաջացման: Փոխակերպման գործընթացները իրենց հետևանքների առումով նույնն են հետխորհրդային բոլոր երկրների համար: Բացասական երևույթները, որոնց բախվեց ՀՀ-ը անցումային շրջանի առաջին տարիներին, օբյեկտիվորեն պայմանավորված էին երկրի քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական հիմքերի քայքայմամբ, ժողովրդավարության և շուկայական տնտեսության պայմաններին համապատասխան նոր կառույցների առաջացմամբ: Սակայն շուկայական տնտեսության կայացման գործընթացները Հայաստանում առավել բարդացան երկրի բարդ տնտեսական և քաղաքական իրավիճակի պայմաններում՝ կապված 1988 թ. երկրաշարժի, պատերազմի և շրջափակման հետ:

Գծապատկեր 2: *Զբաղվածության մակարդակի դինամիկան ՀՀ-ում 2009-2019 թթ. (%)*

(Ըստ ՀՀ ՎԿ 2009-2019 թթ. տարեգրքերի տվյալների:

2018 և 2019 թթ. տվյալները հաշվարկված են նոր մեթոդաբանությամբ)

Նշենք, որ 2019 թ. ՀՀ բնակչության միայն 64 %-ն է եղել աշխատունակ¹, որը վերջին 5 տարիների ամենացածր ցուցանիշն է: Ստորև գծ. 2-ում ներկայացված է զբաղվածության մակարդակի 2009-2019 թթ. դինամիկան, որից պարզ է դառնում, որ վերջին տարիներին ՀՀ-ում

զբաղվածության մակարդակը ունի նվազման միտում: 2019 թ. 2009 թ. համեմատ զբաղվածության ցուցանիշը աճել է ընդամենը 1.6 տոկոսային կետով: 2009-2019 թթ. Զբաղվածության մակարդակի տարեկան փոփոխությունը միջինում կազմել է 0.9 %:

Այստեղ հարկ է նշել, որ աշխատանքի շուկայի վիճակագրության մեթոդաբանության փոփոխության արդյունքում 2018 թ. սկսած զբաղվածության ցուցանիշները նախորդ տարիների հետ համեմատելիս կարող են

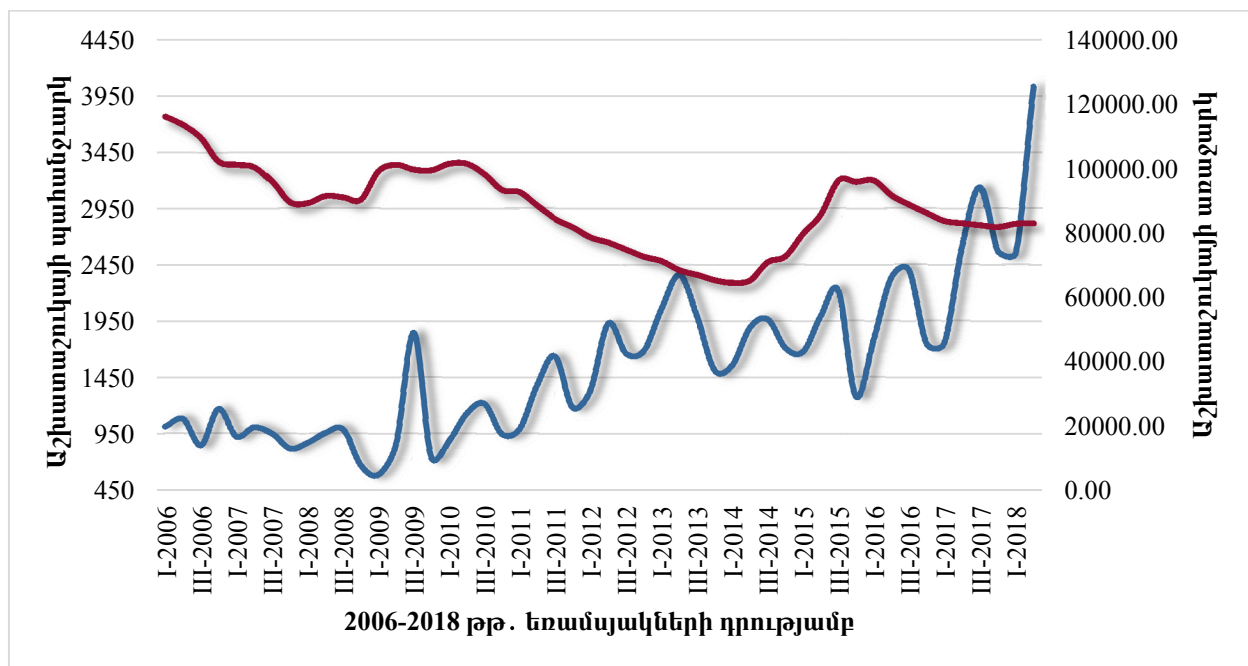
¹ Աշխատաշուկայի հետազոտության ժամանակ հետազոտությամբ ուսումնասիրվող երևույթների մասշտաբների հնարավորինս ընդգրկման նպատակով որպես աշխատունակ տարիք ընդունվում է 15-75 (ներառյալ) տարիքային միջակայքը:

ունենալ որոշակի շեղում, որը սեփական վերջնական սպառման համար ապրանք արտադրողների՝ զբաղվածության թվաքանակից բացառման արդյունք է: Նաև 2018 թ. սկսած զբաղվածների թվաքանակում հաշվառվում են այն անձինք, ովքեր զբաղված են արտասահմանյան ոչ ռեզիդենտ կազմակերպություններում, սակայն համարվում են ՀՀ մշտական քաղաքացի (ռեզիդենտ):

Եթե խոսենք ՀՀ-ում աշխատանքային ռեսուրսների տարածքային բաժնիվածության մասին, ապա կարելի է ասել, որ այստեղ ևս պատկերը ոչ այդքան գոհացնող է: Վիճակագրական տվյալներից պարզ է դառնում, որ ՀՀ-ում աշխատանքային ռեսուրսների բաշխվածությունը անհամաչափ է, քանի որ աշխատանքային ռեսուրսների 30 տոկոսից ավելին կենտրոնացած է ք. Երևանում: Ինչ վերաբերում է մարզերում և ք. Երևանում զբաղվածության մակարդակին, ապա այստեղ պատկերը մի փոքր այլ է: 2019 թ. զբաղվածության ամենաբարձր մակարդակով աչքի է ընկել Արմավիրի մարզը՝ չնայած նրան, որ այստեղ է գտնվում աշխատանքային ռեսուրսների միայն 8.2 %-ը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Սյունիքի և Արագածոտնի մարզերին բաժին է ընկնում աշխատանքային ռեսուրսների չնչին մասը, այնուամենայնիվ

նրանք կարողացել են ապահովել զբաղվածության առավել բարձր մակարդակ, որը խոսում է աշխատանքային ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործման մասին, ինչպես նաև, օրինակ, Սյունիքի մարզում պղնձամոլիբդենային կոմբինատների առկայության արդյունք է:

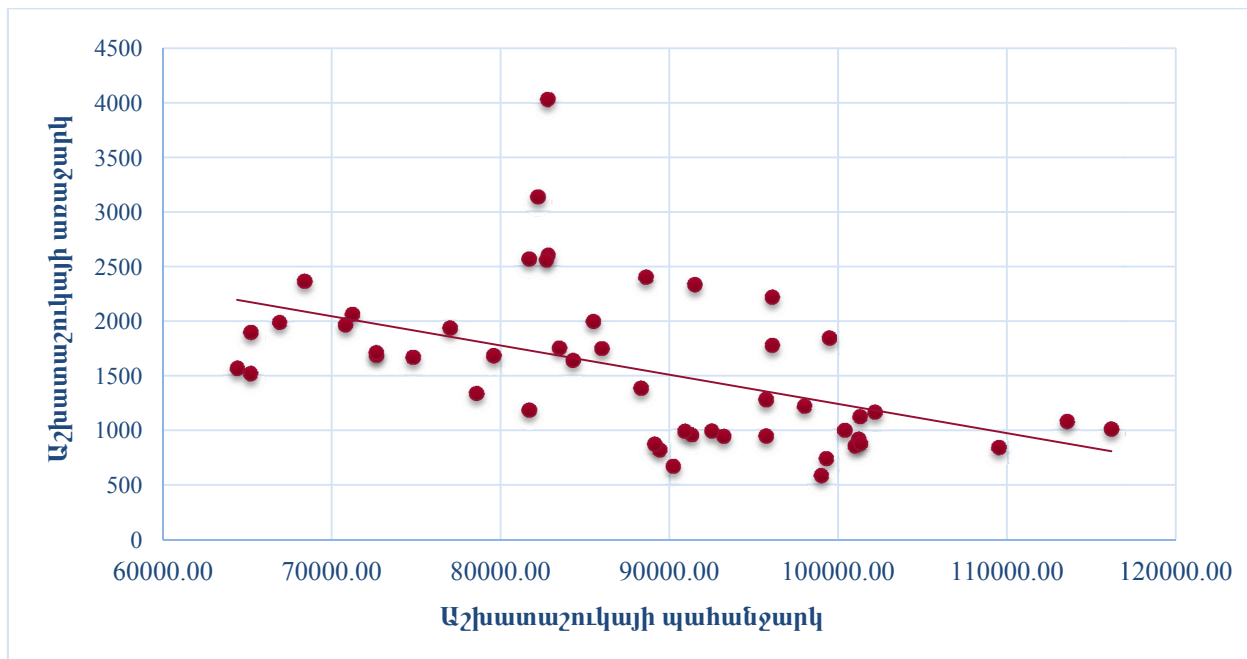
Աշխատաշուկայի վերաբերյալ տեղեկատվության կարևոր աղբյուր է հանդիսանում աշխատուժի առաջարկի և պահանջարկի հարաբերակցությանը: 2018 թվականի օգոստոսի դրությամբ ՀՀ-ում աշխատուժի պաշտոնական առաջարկը (ԶՊԾ տարածքային բաժիններում գրանցված) կազմել է 82 800 մարդ, մինչդեռ նույն աշխատուժի պաշտոնական պահանջարկը (հայտարարված թափուր աշխատատեղերի թիվը) եղել է 4 032: Այս պայմաններում 2018 թվականի օգոստոսին մեկ թափուր աշխատատեղի ծանրաբեռնվածությունը կազմել է 21 (2019 թ. տվյալներով հարաբերակցությունը կազմում է 9)՝ 2017 թվականի նույն ժամանակահատվածի 26-ի փոխարեն: Առաջարկի և պահանջարկի ստորև բերված կորերը վկայում են, որ ՀՀ-ում պահանջարկը, ի տարբերություն առաջարկի, ունի սեզոնային բնույթ, և որ 2018 թվականին այս ցուցանիշը 2017 թվականի համեմատությամբ աճել է կտրուկ՝ 50 %-ի չափով:

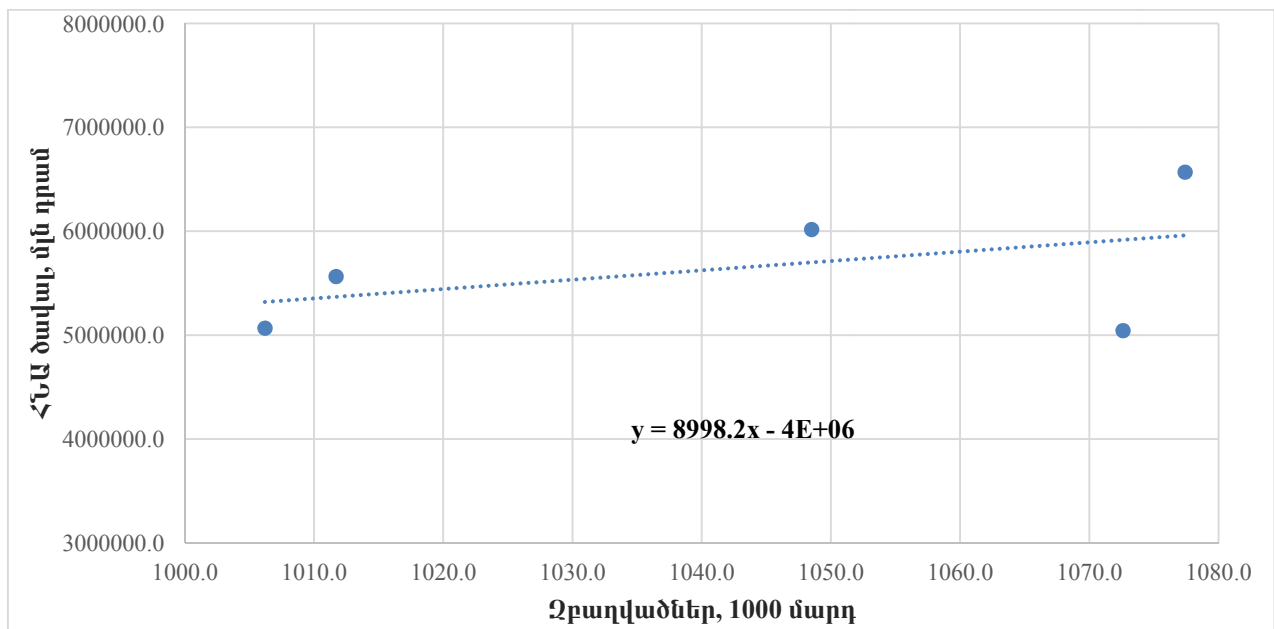
Գծապատկեր 3: ՀՀ աշխատաշուկայի առաջարկի և պահանջարկի կորերը/ըստ ՀՀ ԶՊԾ տվյալների [10]

2006-2018 թվականների աշխատաշուկայի առաջարկի ու պահանջարկի կորելացիան բացասական է: Այս իրավիճակն օրինաչափ է, քանի որ, որպես կանոն, առաջարկի ավելացումը

պետք է ավելի ինտենսիվ կլանի առկա պահանջարկը: Ներքևում գծապատկերի միջոցով տրված է նշված շարքերի կորելացիոն կապը:

Փժապատկեր 4: Աշխատաշուկայի առաջարկի և պահանջարկի կորելացիոն կապը [10]

Փժապատկեր 5: Զբաղվածների թվաքանակի և ՀՆԱ ծավալի կորելացիոն կապը (2015-2019 թթ.)

Հարկ է ընդգծել, որ Հայաստանյան աշխատաշուկան աշխատուժի պահանջարկի դեֆիցիտ ունեցող շուկա է: Դեռևս 2000-ականների սկզբից գոյություն ունի մեծ խզում աշխատուժի առաջարկի և պահանջարկի միջև, ինչը վեջին տասնամյակի ընթացքում թեև փոքր-ինչ կրճատվել է, բայց դեռևս բավական մեծ է: Աշխատանք, հատկապես բարձր վարձատրվող աշխատանք գտնելը Հայաստանում բավական բարդ է, մասնավորապես՝ երիտասարդների համար: Իրավիճակը պատճառաբանող պատասխաններ կան աշխատուժի թե առաջարկի և թե պահանջարկի տեսանկյունից [11, էջեր 50-57].

1) Առկա աշխատատեղերը սահմանափակ են եղած առաջարկը կլանելու համար:

2) Աշխատունակ տարիքի բնակչությունը զգալի մասը տնտեսապես ակտիվ չէ՝ ստիպված կամ կամավոր:

3) Էմիգրացիայի հիմքում ընկած հիմնական պատճառն աշխատանք և եկամուտ գտնելն է:

4) Աշխատաշուկայում պահանջվող հմտությունների դեֆիցիտ կա:

5) Կրթության և աշխատաշուկայի պահանջարկի միջև եղած խզումը վերացնելու ուղղությամբ բավարար ջանքեր չեն գործադրվում:

6) Գործատուները՝ հատկապես փոքր և միջին բիզնեսը ներկայացնող, աշխատողների վերապատրաստման ծախսերը հաճախ համարում են բեռ:

Աշխատաշուկայի վերլուծության և զբաղվածության պետական ծրագրերի պլանավոր-

ման ժամանակ կարևոր է գնահատել մակրոտնտեսական ցուցանիշների, այդ թվում՝ ՀՆԱ-ի ազդեցությունը զբաղվածության ցուցանիշների վրա: Փոխադարձ ազդեցությունները դիտարկվել են կախվածության գծային մոտարկմամբ, որը նաև հնարավորություն է տալիս կատարել որոշակի կարճաժամկետ կանխատեսումներ և հասկանալ ոլորտում առկա խնդիրները: Մակրոտնտեսական և զբաղվածության ցուցանիշների համեմատական վերլուծության շրջանակներում դիտարկվել է ՀՆԱ ծավալի և զբաղվածների թվաքանակի կորելացիոն կապը, որը ներկայացված է գծ. 5-ում:

Գծապատկերից պարզ է դառնում, որ դիտարկվող ժամանակահատվածի ընթացքում զբաղվածների թվաքանակի աճը ուղեկցվել է ՀՆԱ ծավալի աճով: Սա նշանակում է, որ այս 2 ցուցանիշների միջև կորելացիան դրական է: Ինչ վերաբերում է 1 զբաղվածի հաշվով ՀՆԱ-ի չափին, ապա այս ցուցանիշը դիտարկվող 5 տարիների ընթացքում աճել է միջինում 6.7 տոկոսային կետով:

Այազայում ևս ակնկալվում է տնտեսական աճի և զբաղվածության (ոչ գյուղատնտեսական) մակարդակի դրական կորելացիայի պահպանում: Մասնավորապես, ելնելով ճյուղային մակարդակում կատարված կանխատեսումներից, որոնք հաշվի են առնում արտադրողականության մակարդակի փոփոխության ազդեցությունը, սպասվում է զբաղվածության աճ/տնտեսական աճ 0.20 առաձգականության գործակից, այսինքն՝ միջին հաշվով 2014-2025 թթ. մեկ տոկոսային կետ տնտեսական աճը հանգեցնելու է 0.20 տոկոսային կետ զբաղվածության մակարդակի աճի [10]:

Վերջում խոսենք նաև զբաղվածության ոլորտում իրականացվող պետական քաղաքականության մասին և փորձենք կատարել եզրակացություններ:

Հայտնի է, որ շուկան ինքնակարգավորվող համակարգ է: Այն երկրներում, որտեղ գործում են շուկայական տնտեսական հարաբերություններ, տնտեսության կարգավորումը շուկայական մեխանիզմների արդյունք է: Այդպիսի երկրներում շուկայի կարգավորման գործում պետության դերը պայմանավորված է շուկայի թերություններով, այսինքն՝ այնտեղ, որտեղ շուկան չի կարողանում ինքնակարգավորվել, օգնության է գալիս պետությունը: Պետության դերը հատկապես մեծանում է այնպիսի ոլորտներում, որտեղ բնակչությունն առավել զգայուն է դրա յուրաքանչյուր փոփոխության նկատմամբ, որոնցից է բնակչության զբաղվածության ոլորտը:

ՀՀ-ում զբաղվածության ոլորտում պետության վարած քաղաքականությունը մինչև 20-րդ դարի վերջը ուներ պասիվ բնույթ և չէր հանգեցնում էական տեղաշարժերի: Եթե 1995 թ.

աշխատաշուկայի քաղաքականության ամբողջ ծախսերն ուղղվել են պասիվ քաղաքականությանը, ապա 2015 թ. ֆինանսավորումն ուղղվել է ակտիվ ծրագրերի իրագործմանը: Դրան նպաստել է նաև 2014 թ. «Զբաղվածության մասին» ՀՀ օրենքի կիրառումը, որով այլևս չեն նախատեսվում գործազրկության նպաստներ և անցում է կատարվել զբաղվածության նոր մոդելին: Այսինքն՝ այս պարագայում գործազրկության նպաստների համար բյուջեից նախկինում հատկացվող գումարները ուղղվում են ակտիվ ծրագրերի իրականացմանը:

Այսօր Հայաստանում զբաղվածության ոլորտում քաղաքականությունն իրականացվում է աշխատաշուկայի ակտիվ ծրագրերի միջոցով, որոնց իրականացման օրենսդրական հիմքը ՀՀ զբաղվածության ռազմավարությունն է և «Զբաղվածության մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքը: Այսպիսի ծրագրերը իրականացվում են զբաղվածության պետական ծառայության մարմինների կողմից: Այս ծրագրերում հատկապես կարևորվում է աշխատուժի մասնագիտական որակավորման բարձրացումը, բարձր վարձատրվող աշխատատեղերի ստեղծումը, որը կտանի որակյալ աշխատատեղերի ստեղծմանը: Զբաղվածության ռազմավարության մեջ առանձնացվում են այն խոցելի խմբերը, որոնց պետք է ուղղված լինեն հիմնական ջանքերը: Այստեղ հիմնական շահառուներ են համարվում երիտասարդները, որոնք բնութագրվում են զբաղվածության ցածր մակարդակով, ինչպես նաև ամբողջ բնակչության թվաքանակում տեսակարար կշռի նվազմամբ, առաջին անգամ աշխատաշուկա մուտք գործողները, միջինից բարձր տարիքի անձինք և տարեցները, հաշմանդամություն ունեցող անձինք և ոչ մրցակցային գիտելիքներ ու կարողություններ ունեցող անձինք:

Վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ աշխատաշուկայի ակտիվ ծրագրերի ներդրման և իրականացման նպատակով պետական բյուջեից հատկացված միջոցները բացարձակ և հարաբերական առումով խիստ սահմանափակ են (նկատենք, որ ՏՀՀԿ անդամ երկրներում այս նպատակով հատկացված միջոցները կազմում են ՀՆԱ-ի 1.8 %-ը, Հայաստանում աշխատաշուկայի ծրագրերին հատկացված միջոցները հարաբերականորեն ցածր են նաև Արևելյան Եվրոպայի երկրների համար հաշվարկված միջին մակարդակից՝ որտեղ ցուցանիշը կազմում է ՀՆԱ-ի 0.4 %-ը): Օրինակ 2016 թ. ծրագրի համար հատկացված միջոցները կազմել են 2.109,2 մլն դրամ՝ սոցիալական պաշտպանությանը հատկացված միջոցների 0.5 %-ը կամ ՀՆԱ-ի 0.04 %-ը: Չնայած այն հանգամանքին, որ հատկացված միջոցները սահմանափակ են, դրանք ամբողջությամբ չեն

ծախսվում: Օրինակ 2014-2015 թթ. ծրագրերի իրականացման նպատակով ծախսված միջոցները կազմել են այդ նպատակով պետական բյուջեից հատկացված միջոցների 66 %-ը, 2016 թ. ցուցանիշը կարծես թե բարելավվել է՝ ծախսվել է հատկացված միջոցների 93.2 %-ը և, որոշ բացառություններով, սակայն ապահովվել են ծրագրերի թիրախային/նպատակային արդյունքները:

Զբաղվածության ակտիվ ծրագրերի իրականացման նպատակով հատկացված միջոցների թերօգտագործման պատճառները կարող են տարբեր լինել, որոնցից են ծրագրերի սխալ բաշխումը ըստ մարզերի և ք. Երևանի, հասցեականությունը (ենթադրում է աշխատաշուկայում անմրցունակ խմբերի ճիշտ թիրախավորում), գործատուների հետ համագործակցության ցածր մակարդակը:

Ինչպես արդեն նշել ենք, 2014 թ. սկսած ՀՀ-ում «Զբաղվածության մասին» նոր օրենքով բացառվեցին գործազրկության նպաստները: Մեր կարծիքով գործազրկության նպաստները ամբողջովին բացառելը այդքան էլ ճիշտ չէ: Կարելի է ասել, որ գործազրկության նպաստները ավելի շատ նախատեսված են այն մարդկանց համար, ովքեր սոցիալապես անապահով են և համարվում են խոցելի խավ: Այս պարագայում ևս դրանք ամբողջովին չեն լուծում խնդիրը, քանի որ կրում են ժամանակավոր բնույթ: Գործազրկության կրճատման կամ դրա հետևանքները մեղմելու առումով, իհարկե, գործազրկության նպաստները լուծման լավագույն տարբերակը չեն, այդ իսկ պատճառով Կառավարությունը դրան և սոցիալական մյուս ծրագրերին զուգահեռ պետք է խթանի տնտեսության զարգացումը, նոր աշխատատեղեր ստեղծի, վերանայի օրենսդրությունը, ինչպես նաև տարբեր լծակների կիրառման արդյունքում խրախուսի գործատուներին վարձել նոր աշխատողներ:

Ուսումնասիրության արդյունքում հանգել ենք հետևյալ եզրակացություններին.

1. ՀՀ աշխատանքի շուկան բավականաչափ զարգացած չէ, որը զբաղվածության ոլորտում մի շարք խնդիրների առաջացման պատճառ է դառնում:

2. Աշխատաշուկայում առկա է առաջարկի և պահանջարկի խիստ անհամապատասխանություն:

3. Բարձր է գործազրկության մակարդակը հատկապես 15-29 տ. երիտասարդների շրջանում, որոնց մեկ-երրորդից ավելին ոչ աշխատում է և ոչ էլ սովորում:

4. Չնայած կրթական բարձր մակարդակին, ակնհայտորեն գոյություն ունի տարբերություն կրթությամբ ստացած գիտելիքի/հմտությունների և աշխատաշուկայի պահանջարկի միջև:

Շրջանավարտները/ուսանողները չունեն բավարար տեսական և գործնական գիտելիքներ արդյունավետ զբաղվածության անցնելու համար:

5. Զբաղվածության ոլորտում իրականացվող քաղաքականությունը իրականացվում է ոչ արդյունավետ և չի հանգեցնում վերջնական ցանկալի արդյունքի:

Այսպիսի հիմնախնդիրների լուծման նպատակով առաջադրվում ենք իրականացնել հետևյալ քայլերը.

1. Առաջարկում ենք վերանայել զբաղվածության պետական ծրագրերը, դրանք դարձնել առավել թիրախային, զարգացնել ծրագրերը հատկապես մարզերում և հնարավորություն տալ մարզային կենտրոններին տարածքային առանձնահատկություններից ելնելով իրենց թիրախային խմբերին տրամադրել ծառայությունների առանձին խումբ, մեծացնել զբաղվածության ոլորտին պետական աջակցության շրջանակներում բյուջեից հատկացվող միջոցները:

2. Անհրաժեշտ է բարելավել օրենսդրական դաշտը, մասնավորապես վերականգնել գործազրկության նպաստների համակարգը, ինչպես նաև խստացնել գործազուրկի կարգավիճակի տրամադրումը՝ դա պայմանավորելով գործազուրկի վերապատրաստմամբ և հետագա աշխատանքի տեղավորմամբ:

3. Առաջարկում ենք հարկային քաղաքականության միջոցով նպաստել նոր աշխատատեղերի ստեղծմանը և աշխատողների մասնագիտական կարողությունների զարգացմանը: Սա իրենից ենթադրում է որևէ հարկատեսակի գծով (ԱԱՀ, շահութահարկ և այլն) գործատուին գեղյի տրամադրում, որի պարագայում տրված գեղյի դիմաց գործատուն պարտավորվում է ստեղծել նոր աշխատատեղեր, իրականացնել որակավորման բարձրացման ծրագրեր:

4. Հետպատերազմյան ժամանակահատվածում հատկապես ավելի է կարևորվում զբաղվածության պետական մարմինների գործունեությունը հաշմանդամություն ստացած անձանց օգնելու տեսանկյունից: Պետք է մշակել առանձին ծրագրեր, որոնք ուղղված կլինեն հենց պատերազմի ժամանակ հաշմանդամություն ստացած անձանց՝ հնարավորություն տալով նրանց ևս ներգրավվել աշխատաշուկայում: Հատկապես դա վերաբերում է համակարգչային տեխնոլոգիաներին, որոնց շնորհիվ կարելի է կազմակերպել տնտեսապես ոչ ակտիվ բնակչության, այդ թվում հաշմանդամների վերապատրաստումն ու զբաղվածությունը:

5. Աշխատանքի շուկայի ակտիվ քաղաքականությունը մշակելիս առանձնահատուկ ուշադրություն պետք է դարձվի երիտասարդության շրջանում գործազրկության հիմնախնդիր-

ներին: Մասնավորապես, պետք է մանրամասն վերլուծվեն երիտասարդության շրջանում բարձր գործազրկության պատճառները: Նման վերլուծության արդյունքները հիմք կհանդիսանան առավել նպատակաուղղված քաղաքականության միջոցառումների համար:

6. Հետպատերազմյան ժամանակահատվածում հատկապես ավելի է կարևորվում զբաղվածության պետական մարմինների գործունեությունը հաշմանդամություն ստացած անձանց օգնելու տեսանկյունից: Պետք է մշակել առանձին ծրագրեր, որոնք ուղղված կլինեն հենց պատերազմի ժամանակ հաշմանդամություն ստացած անձանց՝ հնարավորություն տալով նրանց ևս ներգրավվել աշխատաշուկայում: Հատկապես դա վերաբերում է համակարգչային տեխնոլոգիաներին, որոնց շնորհիվ կարելի է կազմակերպել տնտեսապես ոչ ակտիվ բնակչության, այդ թվում հաշմանդամների վերապատրաստումն ու զբաղվածությունը:

7. Փոքր տնտեսությունների համար հատկապես արդյունավետ է մասնագիտական կողմնորոշման և մասնագիտական ուսուցման ծրագրերի իրականացումը: Այսպիսի ծրագրեր պետք է իրականացնել մարզերում, քանի որ հատկապես մարզերում բնակվող երիտասարդները առավել խոցելի են երկարաժամկետում գործազուրկ մնալու տեսանկյունից, իսկ այսպիսի ծրագրերի իրականացումը նրանց հնարավորություն կտա ճիշտ կողմնորոշվել մասնագիտության ընտրության հարցում, ինչպես նաև սեփական հմտությունների զարգացման շնորհիվ աշխատաշուկայում դառնալ առավել մրցունակ:

3. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/publication/wcms_501613.pdf
4. Колесник Е. А., “Эффективная Занятость”, 2020
5. <https://www.armstat.am/am/>
6. Susan M. Heathfield, «Seasonal Employment», 2018
7. Key Indicators of the Labour Market (KILM) by ILO, ninth edition, 2016
8. <https://employment.am/>
9. ՀՌԿԿ-Հայաստան, «Այազային միտված մասնագիտական որակավորումների զարգացման պայմանները Հայաստանում», 2014
10. «ՀՀ 2019-2023 թթ. զբաղվածության ռազմավարություն»
11. «ՀՀ աշխատաշուկան. նկատառումներ զբաղվածության հաջորդ ռազմավարության համար», ԱՄԿ, 2018 թվ.:
12. ՀՀ Աշխատանքային օրենսգիրք
13. Ղանթարյան Ռ. Ս., «ՀՀ աշխատանքի շուկան և զբաղվածության պետական կարգավորումը», 2003
14. Սուվարյան Յու. Մ., «Մենեջմենթ», 2016
15. «Հայաստանի Հանրապետության 2014-2025 թթ. հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիր»
16. «Զբաղվածության կարգավորման 2020 թ. պետական ծրագիր»
17. ՀՀ ՎԿ, Աշխատանքի շուկան Հայաստանում-2016-2020
18. Ермолаева С. Г., “Рынок труда”. – Екатеринбург, Издательство Уральского университета, 2015
19. The future of work: Digitalisation in the US labour market”, EU, European Parliament, 2016
20. <https://www.gov.am/am/>
21. <https://www.arlis.am/>
22. <https://tradingeconomics.com/>
23. <https://www.investopedia.com>

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. «Զբաղվածության մասին» ՀՀ օրենք
2. Մելքումյան, Ա. «Աշխատանքի շուկա», 2017

Տժնա/Հանձնվել է 09.10.2021
 Рецензирована/Գրախոսվել է 23.10.2021
 Принята/Ընդունվել է 30.10.2021

Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ազդեցությունը ՀՀ տնտեսական աճի վրա

ՀՏԴ՝ 339.727.22/24

Գևորգյան Արմինե Վ.

ՀՀ ԳԱԱ Մ. Զոհանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի հայցորդ (Երևան, ՀՀ)
mrsarminegevorgyan1987@gmail.com

Հանգուցաբառեր՝ ՕՈՒՆ, ՀՆԱ, ռեգրեսիոն մոդել, փոքրագույն քառակուսիների եղանակ, արտահանում, ներմուծում:

Влияние прямых иностранных инвестиций на экономический рост РА

Геворгян Армине В.

Соискатель Института экономики им. М. Котаняна, НАН РА (Ереван, РА)
mrsarminegevorgyan1987@gmail.com

Аннотация: Привлечение инвестиций — неотъемлемая часть внешнеэкономической политики развитых и развивающихся стран. Тем не менее, недавние события в Армении вызывают у некоторых экспертов серьезные опасения, что в ближайшее время Армения вряд ли сможет проводить эффективную политику привлечения инвестиций.

Тем не менее, Армения — не единственная страна, пострадавшая от войны. Миру известны страны, пострадавшие от войны, которые смогли достичь значительной степени развития после войны.

В статье рассчитывается влияние прямых иностранных инвестиций РА на рост ВВП РА.

Для анализа статьи использован метод эконометрического анализа. В рамках этого расчета проводились корреляционно-регрессионные методы, а также учитывались результаты ряда эконометрических тестов.

Ключевые слова: ПИИ, ВВП, регрессионная модель, метод наименьших квадратов, экспорт, импорт

Impact of foreign direct investment on RA economic growth

Gevorgyan Armine V.

Researcher at the M. Kotanyan institute of economics, NAS RA (Yerewan, RA)
mrsarminegevorgyan1987@gmail.com

Annotation: Attracting investment is an integral part of developed and developing countries' foreign economic policies. Nevertheless, the recent events in Armenia raise serious concerns among some experts that in the near future Armenia will hardly be able to pursue an effective investment attraction policy.

Nevertheless, Armenia is not the only country that has suffered from the war. The world knows many cases when the countries that suffered from the war were able to achieve a certain degree of development after the war.

The article calculates the impact of RA FDI on RA GDP growth.

The method of econometric analysis was used for the analysis of the article. Within this framework, the calculations were performed by correlation and regression methods, as well as the results of a number of econometric tests were taken into account.

Keywords: FDI, GDP, regression model, method of smallest squares, export, import

Ներածություն: Ներդրումների ներգրավումը հանդիսանում է զարգացող և զարգացած երկրների արտաքին տնտեսական քաղաքականության անբաժան մասը: Այդուհանդերձ վերջին շրջանում Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունները մասնագետների մի մասի մոտ խիստ մտահոգություններ են առաջացնում առ այն, որ մոտ ապագայում ՀՀ-ն դժվար թե կարողանա ներդրումների ներգրավման արդյունավետ քաղաքականություն վարել: Կարծում ենք, որ մինչ ներդրումների ներգրավման ռազմավարության մշակումը նախ անհրաժեշտ է գիտակցել, որ համաշխարհային տնտեսական պատմության մեջ Հայաստանը միակ երկիրը չէ, որ տուժել է ծանր պատերազմից: Որպես

պատերազմից տուժած և համեմատաբար արագ վերականգնված երկրներ կարելի է նշել Ճապոնիան և Սինգապուրը, որոնք էլ օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման և այլ տնտեսական բարեփոխումների արդյունքում գրեթե հիսնամյա ժամանակահատվածում կարողացան թռիչքաձև աճ ապահովել տնտեսությունում և հասնել զարգացման ներկայիս մակարդակին:

Մեթոդաբանություն: Հոդվածի վերլուծության համար կիրառվել է էկոնոմետրիկ վերլուծության մեթոդը: Այդ շրջանակներում հաշվարկները կատարվել են կոռելացիոն և ռեգրեսիոն մեթոդներով, ինչպես նաև հաշվի են առնվել մի շարք էկոնոմետրիկ թեստերի արդյունքները:

Վերլուծություն: Ներդրումների ներգրավման արդյունավետ ռազմավարություն մշակելու նպատակով նախ անհրաժեշտ է հասկանալ՝ արդյոք ներդրումները զգալի ազդեցություն են ունենում տվյալ տնտեսության զարգացման վրա: Այդ պատճառով մենք կգնահատենք ՀՀ-ում ՕՈՒՆ ազդեցությունը ՀՆԱ աճի վրա՝ կիրառելով էկոնոմետրիկ մոդելներ:

Մոդելի կառուցման նպատակով կօգտագործենք 2010-2020 թթ. եռամսյակային տվյալները՝ արտահայտված մլն դոլարով. ՀՆԱ՝ շուկայական գներով (մոդելում՝ GDP), ՕՈՒՆ (մոդելում՝ FDI) [5; 6]: Մոդելի համար տվյալները վերցված են ՀՀ ՎԿ Տվյալների բազայից: Դիտարկումների թիվը 44 է: Մոդելի գնահատումը կկատարվի փոքրագույն քառակուսիների եղանակով (ՓԶԵ)՝ օգտագործելով Eviews 4 ծրագրային փաթեթը:

Նախ անհրաժեշտ է ստուգել տվյալ ժամանակային շարքերի ստացիոնարությունը՝ Դիկլի-Ֆուլլերի՝ ընդլայնված Միավոր արմատ թեստի կիրառմամբ: Թեստի արդյունքները ցույց են տալիս, որ ՀՆԱ-ի և ՕՈՒՆ-ի ժամանակային շարքերը ստացիոնար չեն, ուստի չենք կարող դրանք կիրառել ռեգրեսիոն վերլուծության

համար [1, էջ 58-65]: ՓԶԵ-ով վերլուծություն անելու համար անհրաժեշտ է, որ օգտագործվող ժամանակային շարքերը լինեն ստացիոնար: Այդ պատճառով մենք կօգտագործենք ՀՆԱ-ի և ՕՈՒՆ-ի աճի ժամանակային շարքերը՝ համապատասխանաբար նշանակելով դրանք DGDP, DFDI: Ստուգենք ստացված ժամանակային շարքերի ստացիոնարությունը՝ աղյուսակ 1, 2:

Աղյուսակ 1. ՀՆԱ-ի աճի ժամանակային շարքի ստացիոնարությունը

ADF Test Statistic	-16.18	1% Critical Value*	-3.56
		5% Critical Value	-2.92
		10% Critical Value	-2.59

Աղյուսակ 2. ՕՈՒՆ աճի ժամանակային շարքի ստացիոնարությունը

ADF Test Statistic	-8.96	1% Critical Value*	-3.56
		5% Critical Value	-2.92
		10% Critical Value	-2.59

2 փոփոխականների պարագայում ADF Test Statistic < 5% Critical Value, ինչը վկայում է, որ դիտարկվող ժամանակային շարքը ստացիոնար է: Այսպիսով կարող ենք կառուցել մոդելը:

Աղյուսակ 3. ՀՆԱ-ի աճի կախվածությունը ՕՈՒՆ-ի աճից բնութագրող մոդելը

Dependent Variable: DGDP				
Method: Least Squares				
Date: 08/24/21 Time: 23:00				
Sample(adjusted): 2010:1 2020:4				
Included observations: 43 after adjusting endpoints				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	51.89	75.01	0.69	0.49
DFDI	3.62	0.78	4.63	0.00
R-squared	0.29	Mean dependent var		52.88
Adjusted R-squared	0.27	S.D. dependent var		653.08
S.E. of regression	556.25	Akaike info criterion		15.51
Sum squared resid	16399421.34	Schwarz criterion		15.59
Log likelihood	-424.69	F-statistic		21.43
Durbin-Watson stat	2.20	Prob(F-statistic)		0.00

Առաջին ցուցանիշը, որն էական է վերլուծության համար R-squared=0.29, որը նշանակում է, որ ՕՈՒՆ-ի աճը ՀՆԱ-ի աճը բացատրում է 29%-ով: Սա բավական ցածր ցուցանիշ է, ուստի տվյալ տեսքով մոդելը չի կարող բավարար արդյունք ցույց տալ: Այդ պատճառով մենք մոդելում կներմուծենք ևս 2 փոփոխական ՀՀ արտահանման և ներմուծման ժամանակային շարքերը: Դիկլի-Ֆուլլերի ընդլայնված Միավոր արմատ թեստի արդյունքում ստանում ենք, որ արտահանման և ներմուծման ժամանակային շարքերը ևս ստացիոնար չեն, ի տարբերություն դրանց ստացիոնար են արտահանման աճի և ներմուծման աճի ժամանակային շարքերը՝ աղյուսակ 4, 5:

Աղյուսակ 4. Արտահանման աճի ժամանակային շարքի ստացիոնարությունը

ADF Test Statistic	-9.48	1% Critical Value*	-3.56
		5% Critical Value	-2.92
		10% Critical Value	-2.59

Աղյուսակ 5. Ներմուծման աճի ժամանակային շարքի ստացիոնարությունը

ADF Test Statistic	-8.74	1% Critical Value*	-3.56
		5% Critical Value	-2.92
		10% Critical Value	-2.59

Ուստի մոդելում կօգտագործենք այդ ժամանակային շարքերը: Սակայն մինչ ռեգրեսիոն վերլուծություն իրականացնելը անհրա-

ժեշտ է ստուգել ևս մեկ հանգամանք: Երբ ռեգրեսիոն վերլուծության ժամանակ մոդելում առկա են մի քանի անկախ փոփոխական, ապա անհրաժեշտ է ստուգել դրանց միջև բազմակայության առկայության կամ բացակայության հանգամանքը: Եթե անկախ փոփոխականները բարձր աստիճանի կոռելացված են, ապա մոդելում առկա է բազմակայություն, ինչի արդյունքում մոդելի արդյունքները կարող են հավաստի չլինել: Հետևաբար անհրաժեշտ է, որ անկախ փոփոխականների միջև առկա կոռելացիան լինի ցածր՝ <0.5 [1, էջ 696-700]: ՕՈԲՆ-ի աճի, արտահանման աճի և ներմուծման աճի միջև կոռելացիայի առկայությունը ներկայացված է աղյուսակ 6-ում:

Աղյուսակ 6. Անկախ փոփոխականների միջև առկա կոռելացիայի գործակիցները

	DEXPORT	DFDI	DIMPORT
DEXPORT	1	0.45	0.88
DFDI	0.45	1	0.5
DIMPORT	0.88	0.5	1

Ինչպես երևում է աղյուսակից, ներմուծման աճի ժամանակային շարքը բարձր աստիճանի կոռելացված է արտահանման աճի ժամանակային շարքի հետ, ուստի այս երկու փոփոխականները չի կարելի միաժամանակ օգտագործել մոդելում: Այսպիսով, մենք պետք է զննատենք ՀՆԱ-ի աճի կախվածությունը ՕՈԲՆ-ի աճից և արտահանման աճից՝

$DGDP(t) = c_0 + c_1 * DEXPORT(t) + c_2 * DFDI(t) + E(t)$
մոդելի միջոցով՝ աղյուսակ 7: Փոփոխականների նման համախումբը կիրառվում է միջազգային վերլուծություններում [2; 3; 4]:

Աղյուսակ 7. ՀՆԱ-ի աճի կախվածությունը արտահանման աճից և ՕՈԲՆ-ի աճից բնութագրող էկոնոմետրիկ մոդելը

Dependent Variable: DGDP				
Method: Least Squares				
Date: 08/24/21 Time: 23:25				
Sample(adjusted): 2010:2 2020:4				
Included observations: 43 after adjusting endpoints				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	8.37	38.29	0.22	0.03
DFDI	1.56	0.43	3.62	0.00
DEXPORT	7.38	0.59	12.37	0.00
R-squared	0.82	Mean dependent var		52.88
Adjusted R-squared	0.81	S.D. dependent var		653.08
S.E. of regression	282.80	Akaike info criterion		14.18
Sum squared resid	4158888.8	Schwarz criterion		14.29
Log likelihood	-386.96	F-statistic		117.99
Durbin-Watson stat	2.20	Prob(F-statistic)		0

Adjusted R-squared=0.82, այսինքն ՕՈԲՆ-ն աճի փոփոխությունը և արտահանման աճի փոփոխությունը բացատրում են ՀՆԱ-ի աճի փոփոխությունը 82 %-ով: Սա բավական լավ արդյունք է և կարող ենք դիտարկել մոդելը բնութագրող մյուս պարամետրերը ևս: | t-Statistic | > 2 և Prob. < 0.05, սա վկայում է այն մասին, որ մոդելը թույլատրելի է և երկու փոփոխականների ազդեցության գործակիցներն էլ վիճակագրորեն նշանակալի են: Այնուհետև անհրաժեշտ է դիտարկել Դարբին-Վոթսոնի չափանիշի արժեքը: Համաձայն Դարբին-Վոթսոնի աղյուսակի [7], 2 անկախ փոփոխականի և 45 դիտարկման պարագայում $DL=1.245$, $DU=1.424$: Անհրաժեշտ է որպեսզի մոդելում ստացված Durbin-Watson stat-ը պատկանի (DU, 4-DU) միջակայքին: Մեր դեպքում Durbin-Watson stat =2.20-ը, որը պատկանում է (DU, 4-DU) միջակայքին: Սա նշանակում է, որ չենք կարող մերժել H_0 վարկածը [1, էջ 467-472] (H_0 : սխալների միջև

ավտոկոռելացիա չկա): Մնում է ստուգել սխալների միջև հետերոսկեդաստիկության կամ հոմոսկեդաստիկության հանգամանքը՝ Ուայթի հետերոսկեդաստիկության թեստի միջոցով: Եթե թեստի արդյունքում մերժվի հոմոսկեդաստիկության վարկածը, ապա մոդելի արդյունքների վիճակագրորեն նշանակալիությունը կասկածի տակ կդրվի [1, էջ 413-415]:

Աղյուսակ 8. Ուայթի հետերոսկեդաստիկության թեստի արդյունքները

White Heteroskedasticity Test:			
F-statistic	1.28	Probability	0.29
Obs*R-squared	5.12	Probability	0.27

Համաձայն մասնագիտական գրականության [1, էջեր 413-415]՝ H_0 (H_0 : սխալները հոմոսկեդաստիկ են) վարկածը մերժվում է, երբ $Obs * R\text{-squared Probability} < 0.05$: Մեր մոդելում $Obs * R\text{-squared Probability} = 5.12 > 0.05$,

հոմոսկեդաստիկության վարկածը չի մերժվում և հետերոսկեդաստիկության վարկածը չի հաստատվում, ինչը վկայում է, որ մոդելի արդյունքները վիճակագրորեն նշանակալի են:

Այսպիսով կարող ենք ներկայացնել ստացված մոդելի արդյունքում ՀՆԱ-ի անը ՕՈՒՆ անից և արտահանման անից բնորոշող ռեգրեսիոն հավասարումը.

$$DGDP(t)=$$

$$8.37+7.38*DEXPORT(t)+1.56*DFDI(t) \quad (1)$$

Ռեգրեսիոն (1) հավասարումից հետևում է, որ այլ հավասար պայմաններում ՀՀ արտահանման անի 1 միավոր փոփոխությունը նպաստում է ՀՀ ՀՆԱ-ի անի 7.38 միավորով փոփոխության, իսկ ՕՈՒՆ անի 1 միավոր փոփոխությունը նպաստում է ՀՆԱ-ի անի 1.56 միավոր փոփոխության:

Այսպիսով, հետազայում ՀՀ ներդրումների ներգրավման ռազմավարության մշակման հիմքում պետք է ընկած լինեն վերովերյալ հաշվարկները՝ որպեսզի հնարավոր լինի ապահովել ներդրումների ներգրավման արդյունավետություն:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Gujarati “Basic econometrics” Fourth edition, 2004, 1032 p.
2. <http://ijecm.co.uk/wp-content/uploads/2014/12/2127.pdf>, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.459.4667&rep=rep1&type=pdf>,
3. <http://jed.or.kr/full-text/24-2/ekanayake.PDF>,
4. <http://www.diva-portal.se/smash/get/diva2:305398/FULLTEXT01.pdf>
5. <https://www.armstat.am/am/?nid=203> , վճարային հաշվեկշիռ 6
6. <https://www.armstat.am/am/?nid=202> ԱՀՀ 2008, 1993, Եռամսյակային ցուցանիշներ, ՀՆԱ օգտագործումը (հիմնական ծախսային բաղադրիչներով)
7. https://www3.nd.edu/~wevans1/econ30331/Durbin_Watson_tables.pdf

Շժան/Հանձնվել է՝ 13.10.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 27.10.2021

Принята/Ընդունվել է՝ 03.11.2021

ՀՀ ՕՈՒՆ վերլուծությունը

ՀՏԴ՝ 339.727.22/24

Հարությունյան Տիգրան Վ.

տնտեսագիտության դոկտոր, դոցենտ, ԵՊՀ ՏԿՖ (Երևան, ՀՀ)

Գևորգյան Արմինե Վ.

ՀՀ ԳԱԱ Մ.Զոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի հայցորդ (Երևան, ՀՀ)

mrsarminegevorgyan1987@gmail.com

Հանգուցաբառեր՝ ՕՈՒՆ կառուցվածք, գրավիչ ոլորտներ, հիմնական ներդրող երկրներ, համախառն հոսքեր, տեսակարար կշիռ

Анализ ПИИ РА

Арутюнян Тигран В.

д.э.н., доцент, Факультет Экономики и менеджмента, ЕГУ (Ереван, РА)

Геворгян Армине В.

соискатель Института экономики им. М. Котаняна, НАН РА (Ереван, РА)

mrsarminegevorgyan1987@gmail.com

Аннотация: После распада СССР Республика Армения потеряла все внешнеэкономические связи, которые ранее согласовывались на общесоюзном уровне, и была вынуждена установить новые экономические связи для развития страны. На пути к приватизации некоторые предприятия стали собственностью иностранных резидентов, что положило начало притоку прямых иностранных инвестиций в Армению.

Анализ структуры прямых иностранных инвестиций РА показывает, что до сих пор сферы телекоммуникаций, электроэнергетики, газа, добычи полезных ископаемых были в основном привлекательной для иностранных инвестиций. Причем основными странами-инвесторами были Россия, Франция, Словения и Иран.

Ключевые слова: Структура ПИИ, привлекательные отрасли, основные страны-инвесторы, валовые потоки, удельный вес.

Analysis of the FDI of RA

Harutyunyan Tigran V.

Doctor of Economic Sciences, Lecturer at Faculty of Economics and Management, YSU (Yerevan, RA)

Gevorgyan Armine V.

Researcher at the M. Kotanyan institute of economics, NAS RA (Yerevan, RA)

mrsarminegevorgyan1987@gmail.com

Annotation: After the collapse of the USSR, the Republic of Armenia lost all foreign economic relations, which were previously coordinated at the all-Union level, and had to establish new economic relations for the development of the country. On the way to privatization, some enterprises were also owned by foreign residents, which started the inflow of FDI in Armenia.

The analysis of the structure of the FDI of RA shows that up to now the spheres of telecommunication, electricity, gas, mining have been mainly attractive for foreign investments. And the main investor countries have been Russia, France, Slovenia and Iran.

Keywords: FDI structure, attractive sectors, major investing countries, gross flows, specific weight.

Ներածություն: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Հայաստանի Հանրապետությունը կորցրեց բոլոր արտաքին տնտեսական կապերը, որոնք նախկինում համակարգվում էին համամիութենական մակարդակով, և ստիպված էր ստեղծել նոր տնտեսական կապեր երկրի զարգացման նպատակով: Այս ճանապարհը Հայաստանի համար բավականին բարդ էր, քանի որ ներկայիս պետությունը չուներ սովետական պետության ֆինանսական հնարավորությունը որպեսզի կարողանար պահպանել նախկինում գործող պետական ձեռնարկությունների անխափան գործունեությունը: Այդ պատճառով

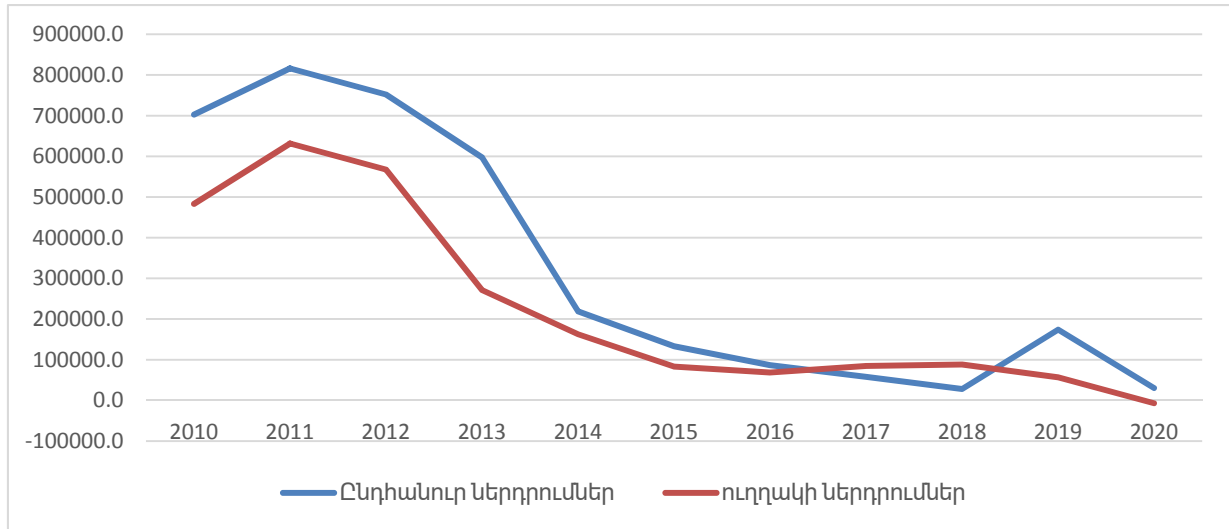
երկրում սկսվեց պետական ձեռնարկությունների համատարած մասնավորեցման գործընթաց: Մասնավորեցման ճանապարհին որոշ ձեռնարկությունների սեփականատերեր դարձան նաև օտարերկրյա ռեզիդենտները, ինչը սկիզբ դրեց ՀՀ-ում ՕՈՒՆ ներհոսքի:

Մեթոդաբանություն: Հոդվածում վերլուծությունը կատարվել է համեմատական վերլուծության և համադրման եղանակներով:

Վերլուծություն: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ՀՀ ներդրումների ներգրավումը անկախացման տարիներից մինչ օրս չի գրանցել որևէ հստակ պարբերականություն. Օտար-

երկրյա ներդրումները ՀՀ-ում կատարվում են կամայական պարբերականությամբ: Բացի այդ ՕՈԲՆ ներհոսքը Հայաստանում ունի հստակ ընդգծված յուրահատկություն՝ օտարերկրյա

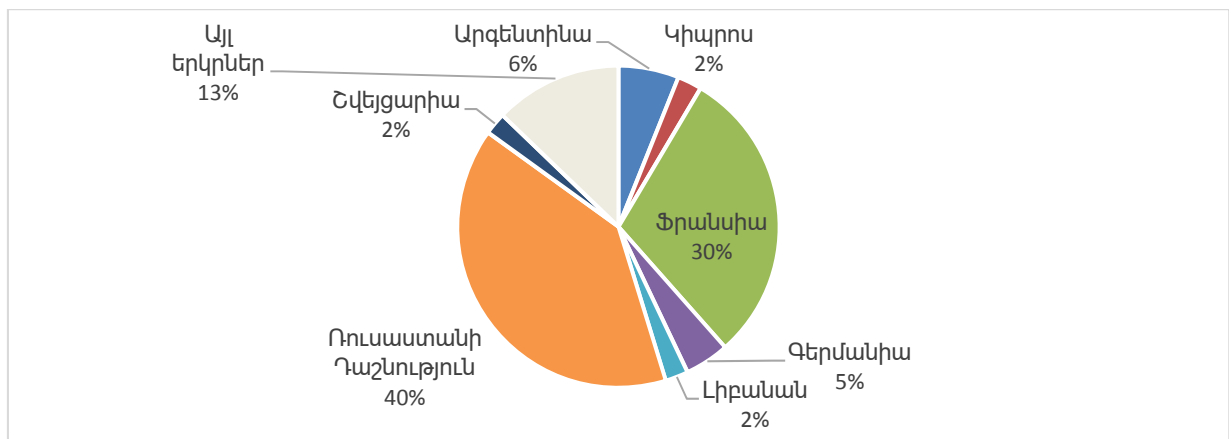
ներդրումները թե՛ ոլորտային առումով և թե՛ ներդրող երկրների կառուցվածքով զգալի կենտրոնացված է: ՀՀ ՕՈԲՆ դինամիկան պատկերված է գծապատկեր 1-ում:

Գծապատկեր 1. ՀՀ ՕՈԲՆ դինամիկան 2010-2020թթ., մլն. դրամ [2]

Ինչպես տեսնում ենք գծապատկերից՝ 2010-2011 թթ. արձանագրվել է ՀՀ-ում օտարերկրյա ներդրումների աճ, որը մասամբ պայմանավորված էր ետնոգնաժամային կայունացմամբ: Այդուհանդերձ բավական մտահոգիչ է 2011 թ.-ից սկսած և օտարերկրյա ընդհանուր ներդրումների պարագայում մինչև 2018 թ., իսկ ՕՈԲՆ-ի պարագայում՝ մինչև 2016 թ. շարունակվող մեծ թափով անկման միտումը: Այս անկման տեմպը կարելի է մասամբ բացատրել մի քանի խոշոր ներդրումային ծրագրերի ավարտով, մասնավորապես՝ «Զվարթնոց» օդանավակայանի նոր տերմինալի կառուցման ծրագրի դադարեցմամբ, և «Օրանժ Արմենիա»-ի հայաստանյան շուկայից դուրս գալու միտմամբ, որի արդյունքում օտարերկրյա ներդրումը փոխարինվեց տեղական կապիտալով:

Երբեմն տնտեսագիտական գրականության մեջ խոշոր ներդրողներ են համարվում այն երկրները, որոնց կողմից կատարված օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները տվյալ երկրի ընդհանուր ՕՈԲՆ կազմում ունեցել է 5%-ից ավելի տեսակարար կշիռ [1, էջ 26] : Նույն սկզբունքով վերլուծելով ՀՀ ՕՈԲՆ ներդրումների կառուցվածքը՝ կարող ենք ասել, որ 2010 թ. ՀՀ ՕՈԲՆ ընդհանուր ծավալում 5% և ավելի տեսակարար կշիռ ունեն Ռուսաստանը, Ֆրանսիան, Գերմանիան և Արգենտինան: Այդուհանդերձ, կարծում ենք, որ ոչ պակաս կան որ է նաև 1%-ից ավել տեսակարար կշիռ ունեցող երկրների կողմից ՕՈԲՆ ներհոսքը: Այդ պատճառով Գծապատկեր 2-ում ներկայացված է 2010 թ. ՀՀ ՕՈԲՆ ընդհանուր ծավալում 1%-ից ավել տեսակարար կշիռ ունեցող երկրների կազմը:

Գծապատկեր 2. 2010 թ. ՀՀ ՕՈԲՆ ընդհանուր ծավալում 1%-ից ավել տեսակարար կշիռ ունեցող երկրները [2]

2019 թ. պատկերը հետևյալն է. ՀՀ ՕՈԲՆ գուտ ներհոսքի ընդհանուր ծավալում 5% և ավելի տեսակարար կշիռ ունեն Արգենտինան՝ 16%, Կիպրոսը՝ 11%, Իտալիան՝ 23%, Ռուսաստանը՝ 22%: Չուտ հոսքերում 1%-ից ավել տեսակարար կշիռ ունեցող երկրները հետևյալներն են՝ Կուբան, Ֆինլանդիան, Նիդերլանդները և Շվեյցարիան [2] : 2019 թ. համար վերլուծությունը չի ներկայացվում գծապատկերի միջոցով, քանի որ ՀՀ ՎԿ կողմից փոփոխվել է ՕՈԲՆ ներկայացման մեթոդաբանությունը. եթե 2010 թ. մեթոդաբանությամբ ՀՀ ՕՈԲՆ տվյալները ներկայացված են տվյալ տարվա ՕՈԲՆ ներհոսքի տեսքով, ապա 2019-2020 թթ. համար տվյալները ներկայացված են ՕՈԲՆ գուտ հոսքի տեսքով, ինչի արդյունքում մի շարք երկրների պարագայում տվյալները բացասական են, ուստի ՀՀ ՎԿ կողմից ներկայացվող այս տվյալներով հնարավոր չէ ստանալ ՕՈԲՆ 100%-ը, որն անհրաժեշտ էր գծապատկերի կազմման համար:

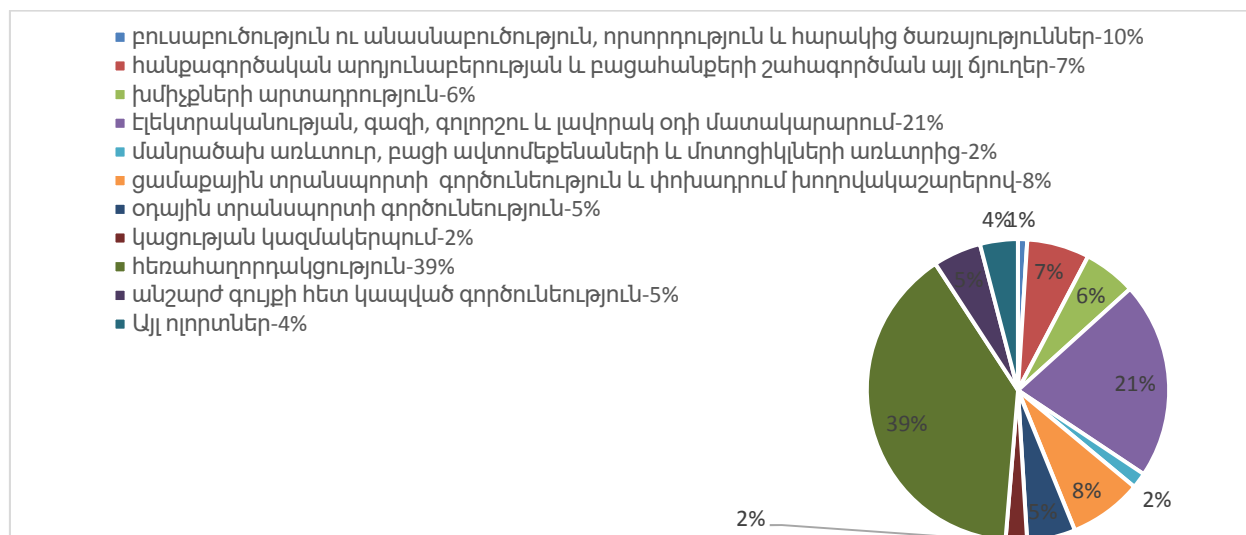
Եթե դիտարկենք 1988 թ. մինչև 2020 թ. դեկտեմբերի վերջն ընկած ժամանակահատվածում միայն գործառնության արդյունքում իրականացված ներդրումների ծավալների հանրագումարը (առանց պարտավորությունների գծով մարումների, գների, փոխարժեքի և այլ փոփոխությունների՝ արտակարգ իրավիճակների, մեխանիկական սխալի և կազմակերպության ուղղակի լուծարման արդյունքում իրականացված փոփոխությունների) ՀՀ ՕՈԲՆ համախառն հոսքը, ապա այս տեսանկյունից ՀՀ ՕՈԲՆ ընդհանուր ծավալում 1% և ավելի

տեսակարար կշիռ ունեցող երկրները ներկայացված են Այլուսակ 1-ում:

Այլուսակ 1. 1988-2020 թթթ. Հայաստանի ՕՈԲՆ համախառն ներհոսքի կառուցվածքը՝ ըստ 1%-ից ավելի տեսակարար կշիռ ունեցող երկրների [3]:

Երկիր	%	Երկիր	%
Ռուսաստան	50.59	Շվեյցարիա	2.06
Ֆրանսիա	10.15	Իտալիա	1.13
Գերմանիա	5.12	Իրան	5
Կիպրոս	2.59	Կայմանի կղզիներ	4
Կանադա	1.38	Սլովենիա	6
Միացյալ Թագավորություն	2.02	Ուկրաինա	4
Լիբանան	2.6	Իսրայել	4
Արգենտինա	3.51	Իսպանիա	3
Լյուքսեմբուրգ	2.83	Սիրիա	3
ԱՄՆ	2.75	Թուրքմենստան	2
Հունաստան	2.64	Ավստրիա	2
Ջերսի	3.03	Թուրքիա	2

Ըստ այդմ ՀՀ ՕՈԲՆ համախառն ներհոսքում Ռուսաստանն ունի 51% տեսակարար կշիռ, Ֆրանսիան՝ 10% և Գերմանիան՝ 5%: Իսկ 1%-ից ավելիի տեսակարար կշիռ ունեն Կիպրոսը, Կանադան, Միացյալ Թագավորությունը, Լիբանանը, Արգենտինան, Լյուքսեմբուրգը, ԱՄՆ-ն, Հունաստանը, Շվեյցարիան, Իտալիան և Ջերսի կղզին, որը թեպետ առանձին պետություն չէ, այդուհանդերձ տեսակարար կշռի մեծության պատճառով ՀՀ ՎԿ-ն այս տվյալը ևս ներկայացնում է:

Գծապատկեր 3. 2010 թ. ՀՀ ՕՈԲՆ ներհոսքի ոլորտային բաշխվածությունը [2]

Ինչ վերաբերում է ներդրումների ոլորտային բաշխվածությանը, ապա 2010 թ. ՀՀ ՕՈԲՆ ներդրումները հիմնականում իրականացվել են հեռահաղորդակցության, էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի

մատակարարման, հանքարդյունաբերության, բուսաբուծության և անասնաբուծության, խմիչքների արտադրության, ցամաքային և օդային տրանսպորտի, անշարժ գույքի ոլորտներում՝ գծապատկեր 3:

2019 թ. տվյալների վերլուծությունը փաստում է այն մասին, որ 1%-ից ավելի ՕՈԲՆ ներհոսք ապահովվել է հետևյալ ոլորտներում՝ բուսաբուծության և անասնաբուծություն՝ 2%, մետաղական հանքաքարի արդյունահանում՝ 3%, սննդամթերքի արտադրություն՝ 2%, էլեկտրականության, գազի, գոյորշու և լավորակ օդի մատակարարում՝ 74%, մեծածախ առևտուր՝

8%, մանրածախ առևտուր՝ 2%, ցամաքային և օդային տրանսպորտ՝ 2-ական տոկոս, կազմության կազմակերպում՝ 5%, անշարժ գույք՝ 16% [2] :

Ինչ վերաբերում է 1988-2020 թթ. համախառն ՕՈԲՆ ներհոսքի բաշխվածությանը՝ ըստ ոլորտներին, ապա այն ներկայացված է Աղյուսակ 2-ում:

Աղյուսակ 2. 1988-2020 թթ. Հայաստանի ՕՈԲՆ համախառն ներհոսքի կառուցվածքը՝ ըստ 1%-ից ավելի տեսակարար կշիռ ունեցող ոլորտների [3]:

Ոլորտ	%
բուսաբուծություն ու անասնաբուծություն, որսորդություն և հարակից ծառայություններ	1.33
մետաղական հանքաքարերի արդյունահանում	1.52
հանքագործական արդյունաբերության և բացահանքերի շահագործման այլ ճյուղեր	5.7
հանքագործական արդյունաբերության հարակից գործունեություն	4.02
Խմիչքների արտադրություն	4.64
հիմնական մետաղների արտադրություն	2.05
էլեկտրականության, գազի, գոյորշու և լավորակ օդի մատակարարում	43.37
մեծածախ առևտուր, բացի ավտոմեքենաների և մոտոցիկլների առևտրից	1.32
ցամաքային տրանսպորտի գործունեություն և փոխադրում խողովակաշարերով	3.51
օդային տրանսպորտի գործունեություն	1.8
կազմության կազմակերպում	2.07
հեռահաղորդակցություն	16.17
անշարժ գույքի հետ կապված գործունեություն	4.64

Այսպիսով, ՀՀ ՕՈԲՆ կառուցվածքի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ մինչ օրս օտարերկրյա ներդրումների համար հիմնականում գրավիչ են եղել հեռահաղորդակցության, էլեկտրականության, գազի, հանքարդյունաբերության ոլորտները: Իսկ հիմնական ներդրող երկրները՝ Ռուսաստանը, Ֆրանսիան, Սլովենիան և Իրանն են:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Սարգսյան Լ. Ն. և ուրիշներ, Հայաստանի ներդրումները մարտահրավերներ և հնարավորություններ / Լ. Սարգսյան և ուրիշներ: -Եր.: ՀՀ ԳԱԱ Մ. Բոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտ, 2020, 320 էջ:
2. ՀՀ ՎԿ էլեկտրոնային բազայի տվյալների՝ <https://www.armstat.am/am/?nid=14> օտարերկրյա ներդրումներ
3. https://www.armstat.am/file/article/sv_02_21a_420.pdf

Շժանա/Հանձնվել է՝ 05.10.2021
 Рецензирована/Գրախոսվել է՝ 19.10.2021
 Принята/Ընդունվել է՝ 26.10.2021

ՀՀ ներդրումային քաղաքականության վերլուծություն

ՀՏԴ 338.2

Թորոսյան Ալիկ Ա.

ՀՊՏՀ ՏԿ և ՄՏՀ ֆակուլտետի մագիստրանտ (Երևան, ՀՀ)
aliktorosyan1999@gmail.com

Հանգուցաբառեր՝ ներդրումներ, օրենսդրություն, ներդրումային քաղաքականություն, հայեցակարգ, աշխարհագրական կառուցվածք, արդյունավետություն

Анализ инвестиционной политики РА

Торосян Алик А.

АГЭУ РЭ и МЭО факультет, магистрант (Ереван, РА)
aliktorosyan1999@gmail.com

Аннотация: В статье исследуется действующая правовая база для привлечения инвестиций в Армении и концепция инвестиционной политики. Затем были изучены показатели, оценивающие эффективность инвестиционной политики, проводимой государством, и их изменение за последние годы. Также была изучена динамика инвестиций, поступающих в Армению, их отраслевая и географическая структура за последнее десятилетие. Затем были сделаны выводы об эффективности проводимой инвестиционной политики.

Ключевые слова: Инвестиции, законодательство, инвестиционная политика, концепция, географическая структура, эффективность

Analysis of RA investment policy

Torosyan Alik A.

ASUE RE and IER Faculty Master Student (Yerevan, RA)
aliktorosyan1999@gmail.com

Abstract. The article examines the current legal framework for investment promotion in Armenia and the concept of investment policy. Then the indicators evaluating the effectiveness of the investment policy implemented by the government and their change in recent years were studied. The dynamics of investments coming to Armenia, their sectoral and geographical structure during the last decade were also studied. Then the conclusions on the effectiveness of the implemented investment policy were made.

Keywords: Investment, legislation, investment policy, concept, geographical structure, efficiency

Ներդրումային քաղաքականությունը խիստ լայն հասկացություն է: Տնտեսագիտական տարբեր ոլորտներում և պրակտիկայում դրա բովանդակությունը ունի իր առանձնահատկությունները: Մակրոմակարդակում ներդրումներն ամբողջական ծախսերի մի մասն են՝ ներառում են արտադրության նոր միջոցների վրա ծախսերը, ներդրումները բնակարանային շինարարությունում և ներդրումները ապրանքային պաշարներում: Այսինքն ներդրումները երկրի համախառն ներքին արդյունքի մի մասն են, որոնք ընթացիկ ժամանակահատվածում չեն սպառվում և տնտեսության մեջ ապահովում են կապիտալի աճ:

Ներդրումների և կապիտալի միջև գոյություն ունի անխզելի կապ: Ներդրումները հանդես են գալիս որպես փոփոխական հոսք, իսկ կապիտալը՝ պաշար: Կապիտալը իրենից ներկայացնում է փողի միջոցների և իրական կապիտալային ապրանքների ձևով խնայողությունների կուտակումներ, որոնք դրանց սեփականատերերի կողմից ներգրավվում են տնտեսության գործընթացներում որպես

ներդրումային ռեսուրս՝ եկամուտ ստանալու նպատակով:

Ըստ կապիտալի ներդրման օբյեկտների՝ ներդրումները դասվում են իրականի և ֆինանսականի: Իրական ներդրումներ են նյութական օբյեկտների վրա կատարված ծախսերը, որոնք օգտագործվում են որոշակի ժամանակահատվածում և շահույթ են ապահովում: Ֆինանսական են համարվում կապիտալի ներդրումը տարբեր ֆինանսական ակտիվներում՝ գլխավորապես արժեթղթերում՝ եկամուտ ստանալու նպատակով [1]:

Ներդրումային քաղաքականությունը ներդրումային գործունեության պետական կարգավորման գործընթաց է, ներդրումների հոսքերի ակտիվացման և խթանմանն ուղղված միջոցառումների ամբողջություն: Ներդրումային քաղաքականությունը վարվում է պետության և տնտեսվարող մյուս սուբյեկտների նկատմամբ: Ամեն մի տնտեսվարող սուբյեկտ մշակում և իրականացնում է իր ներդրումային քաղաքականությունը: Պետության ներդրումային գործունեության կարգավորումը ուղղված է

ընդհանուր տնտեսական, սոցիալական, գիտատեխնիկական ենթակառուցվածքների զարգացմանը: Այն իրականացվում է պետական ներդրումների և մասնավոր ներդրումային գործունեությունը խթանելու միջոցով:

Տարբերվում են ներդրումային գործունեության վրա պետական ներգործության պասիվ և ակտիվ մեթոդներ: Պասիվ մեթոդների օգտագործումը կապված է վերարտադրության պայմանների և սպառման մասին տեղեկատվության ապահովման հետ: Դրանք ներառում են նաև երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման հեռանկարների հիմնավորումը:

Ներդրումային գործունեության մեջ պետության ակտիվ մասնակցության մեթոդներն են.

- Անհատ ձեռներեցների համար բարենպաստ պայմանների ստեղծում

- Պետության ուղղակի մասնակցություն երկրի համար կարևոր և արդյունավետ նախագծերում

- Պետության մասնակցություն ենթակառուցվածքային օբյեկտների ստեղծմանը և վերակառուցմանը

Ներդրումային ոլորտում պետության դերի ուժեղացում, տնտեսական քաղաքականության ճշգրտում, պետական և շուկայական կարգավորման օպտիմալ զուգակցում է պահանջվում հատկապես անցումային տնտեսություն ունեցող երկրներում: Ներդրումային ոլորտում պետության դերի ուժեղացման հնարավորությունները մի կողմից կապված են ֆինանսական հնարավորություններով, մյուս կողմից՝ տնտեսության մեջ պետության դերի ուժեղացմամբ:

Ներդրումային քաղաքականություն իրականացնելիս կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում մասնավոր ներդրողների ներդրումային գործունեության համար բարենպաստ ռեժիմի ստեղծումը: Պետական ներդրումների հետ միասին մասնավոր ներդրողների համար բարենպաստ ներդրումային միջավայրի ստեղծման ընթացքում պետության դերի ուժեղացումը պետք է հենվի հարկային, դրամավարկային, ամորտիզացիոն և այլ ձևերով կապիտալի ներհոսք ապահովող մեթոդների կատարելագործման վրա:

Ներդրումային քաղաքականության ոլորտում պետական մարմինների գործառնությունները և ոլորտը կարգավորող օրենսդրական հիմքերը

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ներդրումային ոլորտում առաջնորդվում է «բաց դռների» քաղաքականության, ներդրումային գործունեության հետ կապված հարաբերությունների ազատականացման, օտարերկրյա ներդրողների նկատմամբ ազգային առավել բարենպաստ ռեժիմների ամրագրման, ներդրումների պատշաճ պաշտպանության և

միջազգային առաջադեմ պրակտիկայում ընդունված այլ սկզբունքներով:

Հայաստանի Հանրապետությունում ներդրումային ոլորտը կարգավորող հիմնական իրավական ակտը 1994 թվականին ընդունված «Օտարերկրյա ներդրումների մասին» ՀՀ օրենքն է [2]:

«Օտարերկրյա ներդրումների մասին» ՀՀ օրենքն սահմանում է Հայաստանի Հանրապետության տարածքում օտարերկրյա ներդրումների իրականացման իրավական, տնտեսական և կազմակերպական հիմքերը ու ուղղված է օտարերկրյա ներդրողների իրավունքների, օրինական շահերի, գույքի պաշտպանության ապահովմանը, օտարերկրյա նյութական և ֆինանսական միջոցների ներգրավման, առաջավոր տեխնոլոգիաների, կառավարման և կազմակերպման փորձի ներդրման ու արդյունավետ օգտագործման նախադրյալների ստեղծմանը:

Հայաստանի Հանրապետության ներդրումային ոլորտը կարգավորվում է նաև «Ներդրումների խրախուսման և փոխադարձ պաշտպանության մասին» միջպետական երկկողմ համաձայնագրերով [3]: Համաձայնագրերը ստորագրվել է 43 երկրների հետ և այն կրում է շարունակական բնույթ: Համաձայնագրերը նախատեսում են երկու կողմերի ներդրողների և վերջիններիս ներդրումների համար լրացուցիչ երաշխիքների և հավելյալ պաշտպանություն միջազգային իրավունքին համապատասխան: Համաձայնագրերով սահմանված են երկու կողմերի միջև ներդրումային գործունեության ընդհանուր սկզբունքները՝ հնարավորություն ընձեռելով հավասարության և փոխշահավետության հիման վրա ստեղծել կայուն, արդարացի, բարենպաստ և թափանցիկ պայմաններ երկու երկրների ներդրողների համար:

ՀՀ ներդրումային քաղաքականությունը իրականացնում է ըստ Հայաստանի Հանրապետության ներդրումային քաղաքականության հայեցակարգի մասին կառավարության 2005 թվականի որոշմամբ: Հայեցակարգը արտահայտում է ներդրումային քաղաքականության ընդհանուր մոտեցումներն ու ռազմավարությունը և իրենից ներկայացնում է խնդիրների, սկզբունքների և նպատակների համակցություն:

Հայաստանի Հանրապետության ներդրումային քաղաքականության հայեցակարգը սահմանում է ներդրումային քաղաքականության հիմնական նպատակը: Այն է տնտեսական ակտիվության բարձրացման, բարենպաստ ներդրումային միջավայրի ձևավորման և ներդրումների ծավալների մեծացման միջոցով տնտեսական կայուն աճի և բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման և շրջակա միջավայրի պահպանության ապահովումը:

Ներդրումային քաղաքականության հիմնական նպատակը պետք է իրագործվի.

- Ներդրումային բարենպաստ միջավայրի ձևավորման

- Ներդրումային ոլորտը կարգավորող իրավա-այսմանագրային դաշտի կայացման

- Վարչարարական խոչընդոտների վերացման

- Ներդրումների ներգրավման

- Ներդրումային ոլորտը կարգավորող պետական կառավարման մարմինների օպտիմալ կառուցվածքի ձևավորման

- Ներդրումները խթանող ենթակառուցների կայացման միջոցով:

Հայաստանի Հանրապետության ներդրումային քաղաքականության հայեցակարգը սահմանում է նաև ներդրումային քաղաքականության հիմնական սկզբունքները: Դրանք են.

- ներդրումները կարգավորող օրենսդրության կայունության ապահովումը,

- օտարերկրյա և տեղական ներդրողների համար տնտեսավարման հավասար, ոչ խտրական պայմանների ապահովումը,

- օտարերկրյա ներդրումներին և ներդրողներին ազգային և առավել բարենպաստության ռեժիմների տրամադրումը,

- ներդրումային ոլորտում տնտեսավարման ազատական սկզբունքների կիրառումը,

- ներդրումների և ներդրողների շահերի պաշտպանության ապահովումը,

- ներդրումները կարգավորող միջազգային իրավական նորմերի և միջազգային ընդունված պրակտիկայի ընդունումը և կիրառումը:

ՀՀ ներդրումային քաղաքականության հետագա բարեփոխումները և զարգացումը սահմանվում է Հայաստանի Հանրապետության 2014-2025 թթ հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագրում [4]: Հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագրում սահմանվում է, որ գործարար և ներդրումային միջավայրի անընդհատ բարելավումը նախատեսվող ժամանակահատվածում կշարունակի լինել զբաղվածության աճին ուղղված պետական շրջանակային քաղաքականության հիմնական գերակայություններից մեկը և ուղղված կլինի գործարարությամբ զբաղվելը և ներդրումներ իրականացնելը դյուրինացնելուն ու անհարկի պետական միջամտությունները էականորեն կրճատելուն, ներդրողների շահերի պաշտպանության մակարդակի հետևողական բարձրացում: Աս նպատակների իրականացման համար ՀՀ-ում ներկայացվում է հիմնական բարեփոխումները, որը պետք է իրականացվեն: Դրանք են.

- Բարելավել մրցակցության իրավական դաշտը և բարձրացնել մրցակցային օրենսդրության կիրարկման արդյունավետությունը

- ՏՄՊՊՀ-ն պետք է անցում կատարի գների տատանումների վրա կատարելուց դեպի մուտքի փաստացի և հնարավոր խոչընդոտների և շուկայի մրցակցային իրավիճակի վրա կենտրոնանալուն

- Ընդլայնել ՀՀ ՏՄՊՊՀ լիազորությունները պետական մարմինների կողմից հնարավոր խոչընդոտ առաջացնող միջամտությունները և կարգավորումները կասեցնելու գործում, որոնք հանգեցնում են կամ կարող են հանգեցնել տնտեսական մրցակցության սահմանափակմանը, կանխմանը, արգելմանը կամ անբարեխիղճ մրցակցության գործողությանը:

- Ուժեղացնել պետական աջակցության օրենսդրությունը և դրա կիրարկումը՝ նվազագույնին հասցնելով պետական աջակցության աղճատող ազդեցությունները մրցակցության վրա

- Ապահովել տվյալների նկատմամբ հասանելիություն և դրանց թափանցիկություն՝ շուկայի մասնակիցների միջև մրցակցային չեզոքություն երաշխավորելու և շուկայական աղճատումներից խուսափելու նպատակով:

- Վերացնել դեպի շուկա մուտքի և մրցակցության համար եղած խոչընդոտները, ինչպես նաև ներառել մրցակցության սկզբունքները կառավարության առավել լայն քաղաքականություններում:

Հայաստանի Հանրապետությունում ներդրումային քաղաքականությունը իրականացնող մարմինը Էկոնոմիկայի նախարարությունն է: Էկոնոմիկայի նախարարությունը ներկայիս կառուցվածքով կազմավորվել է ՀՀ տնտեսական զարգացման և ներդրումների նախարարության և ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության միավորման արդյունքում՝ 2019 թվականի մայիսի 8-ին ԱԺ-ի կողմից ընդունված «Կառավարության կառուցվածքի և գործունեության մասին» օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին ՀՀ օրենքի համաձայն [5]:

ՀՀ-ում ներդրումային քաղաքականության արդյունավետությունը և ներդրումային միջավայրը գնահատող ցուցանիշների վերլուծություն

Ներդրումային քաղաքականության, գործարարության և ներդրումային միջավայրերի գնահատման լավագույն ցուցանիշներից է Համաշխարհային բանկի «Doing Business» տարեկան զեկույցների հենանիշային ցուցանիշները՝ ինչպես այդ զեկույցներում ներառված առանձին ոլորտները, այդպես էլ գործարարության միջավայրի ընդհանուր որակը գնահատելու համար: «Doing Business» զեկույցը կազմված է 10 առանձին ցուցանիշներից: Դրանք

¹ ՀՃԶ – Հեռանկարային զարգացման ծրագիր

են՝ բիզնես սկսելու հնարավորություն, շինարարության հնարավորություն, հոսանք ստանալու հնարավորություն, բիզնեսի գրանցում, վարկ ստանալու հնարավորություն, ներդրողների պաշտպանություն, հարկեր, արտահանման հնարավորություն, պայմանագրերի կատարում և սնանկության ճանաչում: Չեկույցում ներկայացվում է երկրները տվյալ ցուցանիշներով ինչպիսի բարելավումներ են ունեցել տարիների ընթացքում և թե ինչ դիրք են գրավում այդ ցուցանիշների գնահատականներով ուսումնասիրվող երկրների շարքում: «Doing Business» 2016 թվականի զեկույցում նշվում է, որ Հայաստանը իր դիրքերը բարելավել է շինարարության թույլտվության, արտահանման հնարավորության և պայմանագրերի կատարման ցուցանիշներով: Ծինարարության թույլտվություն ստանալը հեշտացել է ի շնորհիվ ցածր ժխակային նախագծերը ճարտարապետական թույլտվություն և տեխնիկական վերահսկողություն ազատելու: Արտահանման հնարավորությունները լավացել են Եվրասիական տնտեսական միության մեջ մտնելու արդյունքում միության երկրների շրջանում թղթաբանության նվազման շնորհիվ, իսկ

պայմանագրերի կատարումը բարելավել է նոր օրենքի շնորհիվ, որով դրական գործերը դատավորներին պատահականորեն ամբողջովին ավտոմատացված համակարգով: 2017 թվականի զեկույցով նշվում է, որ Հայաստանը բարելավել է վարկեր ստանալու ցուցանիշը գրավադրման ժամանակակից գրանցամատյան և անհատական տվյալի պաշտպանության բարելավման շնորհիվ: 2018 թվականին Հայաստանում հեշտացել է էլեկտրականություն ստանալը՝ էլեկտրաէներգիայի միացման ընթացակարգերի նոր ժամկետներ սահմանելու շնորհիվ, և բիզնեսի գրանցումը՝ հողերի կառավարման համակարգում առաջացած վեճերի լուծման մեխանիզմի բարելավման շնորհիվ: 2019 թվականի զեկույցով նշվում է, որ Հայաստանը բարելավել է իր դիրքերը միանգամից հինգ ցուցանիշներով: Դրանք են Բիզնես սկսելու հնարավորությունը, էլեկտրականություն ստանալը, ներդրողները պաշտպանությունը, հարկերը և պայմանագրերի կատարումը: Ստորև ներկայացված է 2010-2019 թվականների վերոնշյալ ցուցանիշներով Հայաստանի դիրքը զեկույցում ներառված երկրների շրջանում:

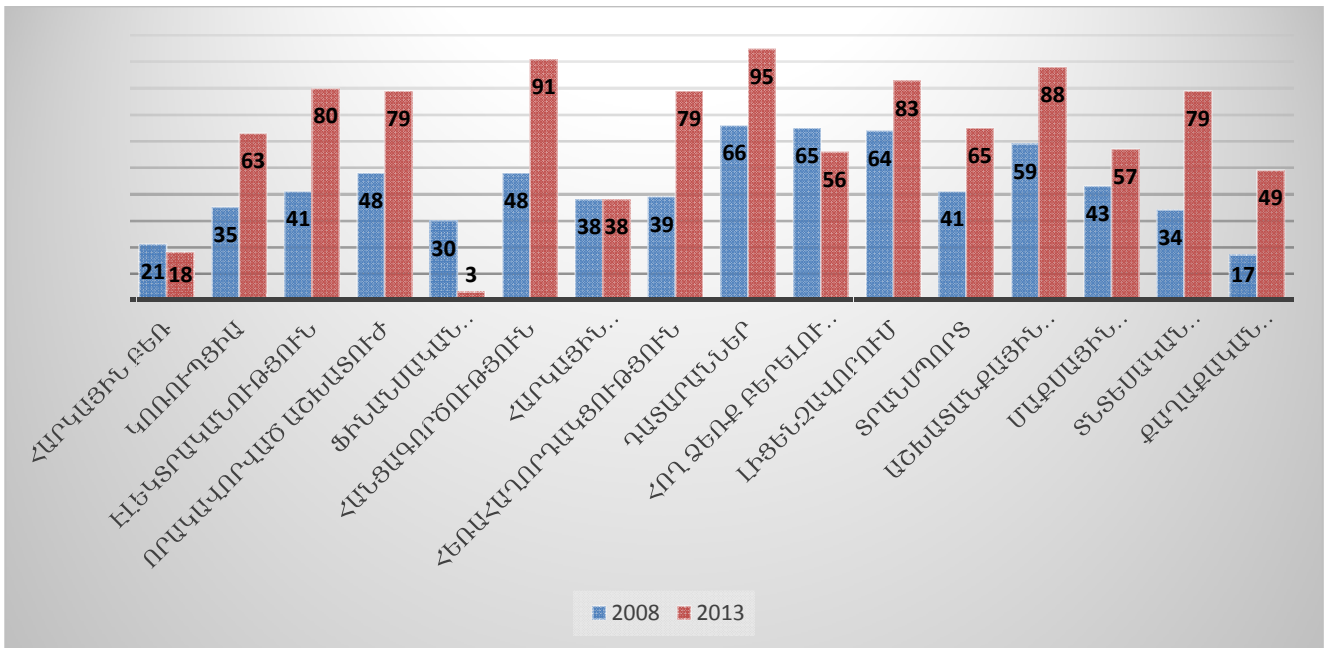
Աղյուսակ 1. «Doing Bussiness» զեկույցի ցուցանիշներով Հայաստանի դիրքը 2010-2019 թվականներին [8]

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Starting a business	21	22	10	11	6	4	5	9	15	8
Dealing with construction permits	72	78	57	46	79	81	62	81	89	98
Getting electricity			150	101	109	131	99	76	66	17
Registering property	5	5	5	4	5	7	14	13	13	14
Getting credit	43	46	40	40	42	36	42	20	42	44
Protecting minority investors	93	93	97	25	22	49	49	53	62	51
Paying taxes	153	159	153	108	103	41	41	88	87	82
Trading across borders	102	82	104	107	117	110	29	48	52	46
Enforcing contracts	62	63	91	91	112	119	28	28	47	24
Resolving insolvency	49	54	62	63	76	69	71	78	97	95
Ranking	43	48	55	32	37	45	35	38	47	41

Աղյուսակի տվյալներից երևում է, որ Հայաստանը լավ դիրքեր է գրանցում բիզնես սկսելու և բիզնեսի գրանցման ցուցանիշներով: Բիզնես սկսելու ցուցանիշով Հայաստանը երկար ժամանակ եղել է ուսումնասիրվող երկրների առաջին տասնյակում: Իսկ բիզնեսի գրանցման ցուցանիշով Հայաստանը լավ դիրքեր է գրավել մինչև 2015 թ., դրանից հետո այդ ցուցանիշով վատացել է երկրի դիրքերը: Հայաստանը վերջին տարիներին բարելավել է իր դիրքերը արտահանման հնարավորություն, պայմանագրերի կատարման, էլեկտրականություն ստանալու հնարավորության ցուցանիշներով: Իսկ մյուս

ցուցանիշներով երկիրը կամ էական փոփոխություններ չի ունեցել, կամ ավելի է վատացրել իր դիրքերը:

Ներդրումային միջավայրը գնահատելու համար կարևոր ցուցանիշ է նաև Համաշխարհային բանկի և Վերակառուցման և զարգացման եվրոպական բանկի կողմից իրականացվող BEEPS զեկույցը: Չեկույցի համար հիմք են հանդիսանում հարցումները, որոնք իրականացվում են հետազոտվող երկրներում գործարարների շրջանում՝ պարզելով այն հիմնախնդիրները, որոնք խանգարում են ձեռնարկատիրությանը զբաղվելու համար:

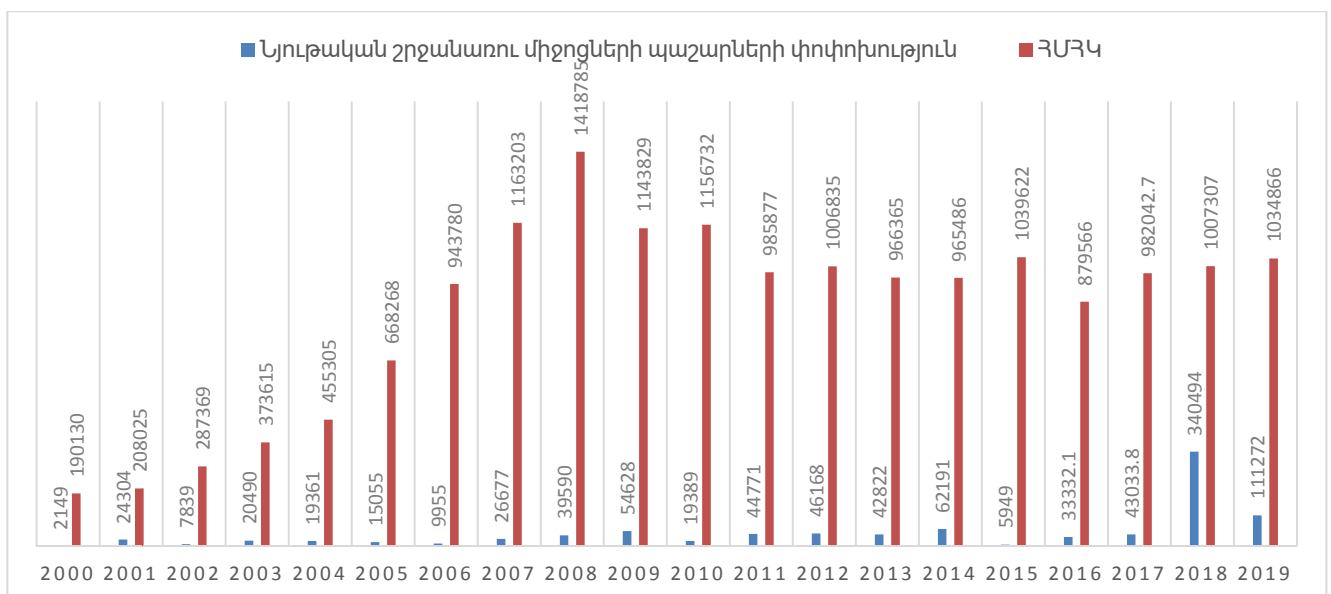

Գծապատկեր 1. BEPS-2008 և BEPS-2013 զեկույցների արդյունքներ (Ձեռնարկատերերի տեսակարար կշիռը, որոնց կարծիքով տվյալ հիմնախնդիրը խնդիր չէ նրանց համար) [9]

Գծապատկերում ներկայացված է 2008 և 2013 թվականների BEPS զեկույցների արդյունքների վերլուծությունը Հայաստանի համար: Գծապատկերից պարզ է դառնում, որ 2008-2013 թվականների ընթացքում ըստ ձեռնարկատերերի միայն հարկային բեռը, ֆինանսական միջոցների հասանելիությունը, հող ձեռք բերելու հնարավորություններն են խնդիրներ ձեռնարկատիրական գործունեության համար: Մնացած բոլոր հիմնախնդիրները բարելավվել են ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում:

Օտարերկրյա ներդրումների կարգավորումների սահմանափակումները գնահատելու համար կարևոր ցուցանիշ է Տնտեսության համա-

գործակցության և զարգացման կազմակերպության (ՏՀՀԿ) կողմից հաշվարկվող օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների կարգավորումների սահմանափակման ինդեքսը: Այն ներառում է 22 ոլորտային ցուցանիշների համադրություն: Այդ ոլորտներն են՝ գյուղատնտեսություն, արդյունաբերություն, էլեկտրականություն, մշակող արդյունաբերություն, տրանսպորտ, շինարարություն, մատակարարում, կապ, անշարժ գույք, ֆինանսական և մասնագիտական ծառայություններ: Հայաստանը այս ցուցանիշում ընդգրկվել է 2018 թվականին՝ ներառվելով ամենաքիչ սահմանափակումներ ունեցող երկրների առաջին տասնյակում [10]:

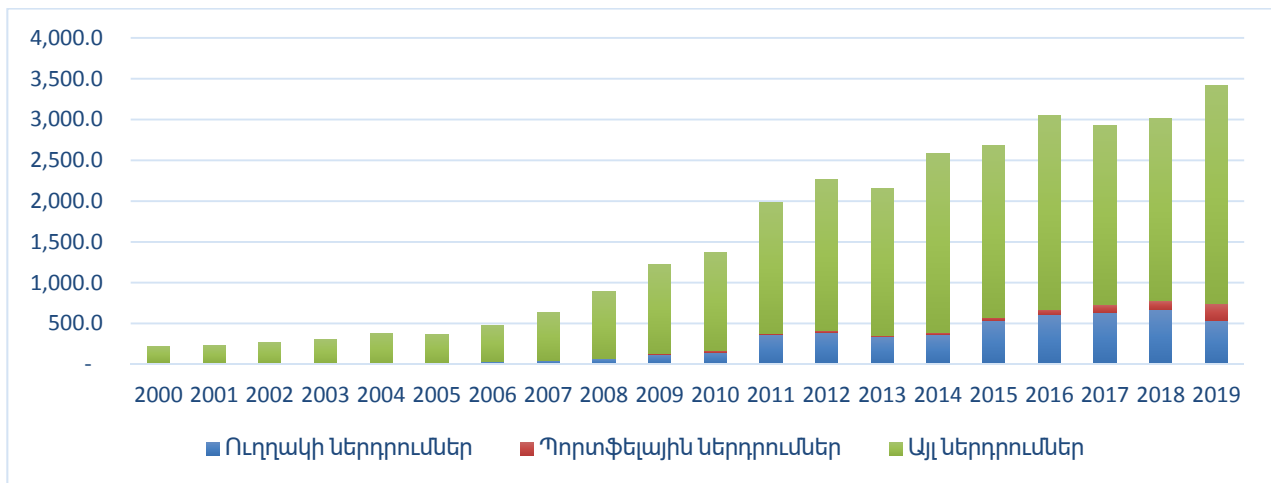
Գծապատկեր 2. Ներդրումների և ամբողջիզացիոն հատկացումների փոփոխությունը 2000-2019 թվականների ընթացքում (մլն դրամ) [11]

ՀՀ-ում կատարված մասնավոր ներդրումների փոփոխությունները

Ներդրումային քաղաքականության գնահատման ամենալավ ցուցանիշը երկրում կատարված ներդրումների վերլուծությունն է: Դա հնարավորություն կտա պարզելու, արդյոք իրականացվող ներդրումային քաղաքականության արդյունքում դրական տեղաշարժ կա ներգրավված ներդրումների քանակության մեջ և թե ինչպես պետք է հետագայում իրականացվի ներդրումային քաղաքականությունը: Գծապատկեր 2-ում ներկայացված է ՀՀ-ում կատարված հիմնական միջոցների համախառն կուտակումը և նյութական շրջանառու միջոցների պաշարների փոփոխությունները 2000-2019 թվականների ընթացքում: Գծապատկերից

երևում է, որ մինչև 2008-2009 թվականների տնտեսական ճգնաժամը ներդրումները և ամորտիզացիոն հատկացումները աճել են, ապա նվազման միտում է ունեցել մինչև 2016 թվականը հետո աճել մինչև 2019 թվականը:

Ներդրումային քաղաքականությունը գնահատելու համար կարևոր է նաև օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների վերլուծությունը: Գծապատկեր 3-ում ներկայացված է ուղղակի, պորտֆելային և այլ ներդրումների փոփոխությունները: Այլ ներդրումների մեջ մտնում են դրամական միջոցները և ավանդները, վարկերը, ապահովագրական, կենսաթոշակային և ստանդարտացված ծրագրերը և առևտրային վարկերը:

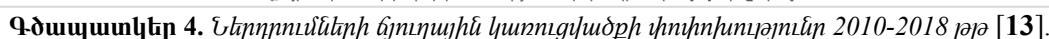

Գծապատկեր 3. ՀՀ-ում կատարված ներդրումների փոփոխություն 2000-2019 թթ. (մլն դոլար) [12]

Գծապատկերից երևում է, որ բոլոր երեք ներդրումների տեսակները 2000-2019 թվականների ընթացքում աճի միտում են ունեցել: Ուղղակի ներդրումները աճել են մոտ 16 անգամ, պորտֆելային ներդրումները՝ 10 անգամ, իսկ այլ ներդրումները՝ 13 անգամ: Դրանց մեջ ամենափոքր տեսակարար կշիռը ունի պորտֆելային ներդրումները: Չնայած նրան, որ պորտֆելային ներդրումները էականորեն աճել են, դրանց տեսակարար կշիռը ընդհանուր ներդրումների մեջ 2000-2019 միջինում տատանվում է 7 տոկոսի սահմաններում: Սա ապացուցում է, որ ֆինանսական շուկան երկրում վատ է զարգացած և վերջին 20 տարվա ընթացքում դրական փոփոխություն չի արձանագրվել: Իսկ ներդրումների մեջ ամենամեծ տեսակարար կշիռը ունի այլ ներդրումներ բաժինը: Ներդրումների այս բաժնի մեջ մեծ տեսակարար կշիռ ունեն ավանդները և վարկերը: Վարկերը և ավանդները միասին 2019 թվականին կազմել են այլ ներդրումների 85 տոկոսը, իսկ ընդհանուր

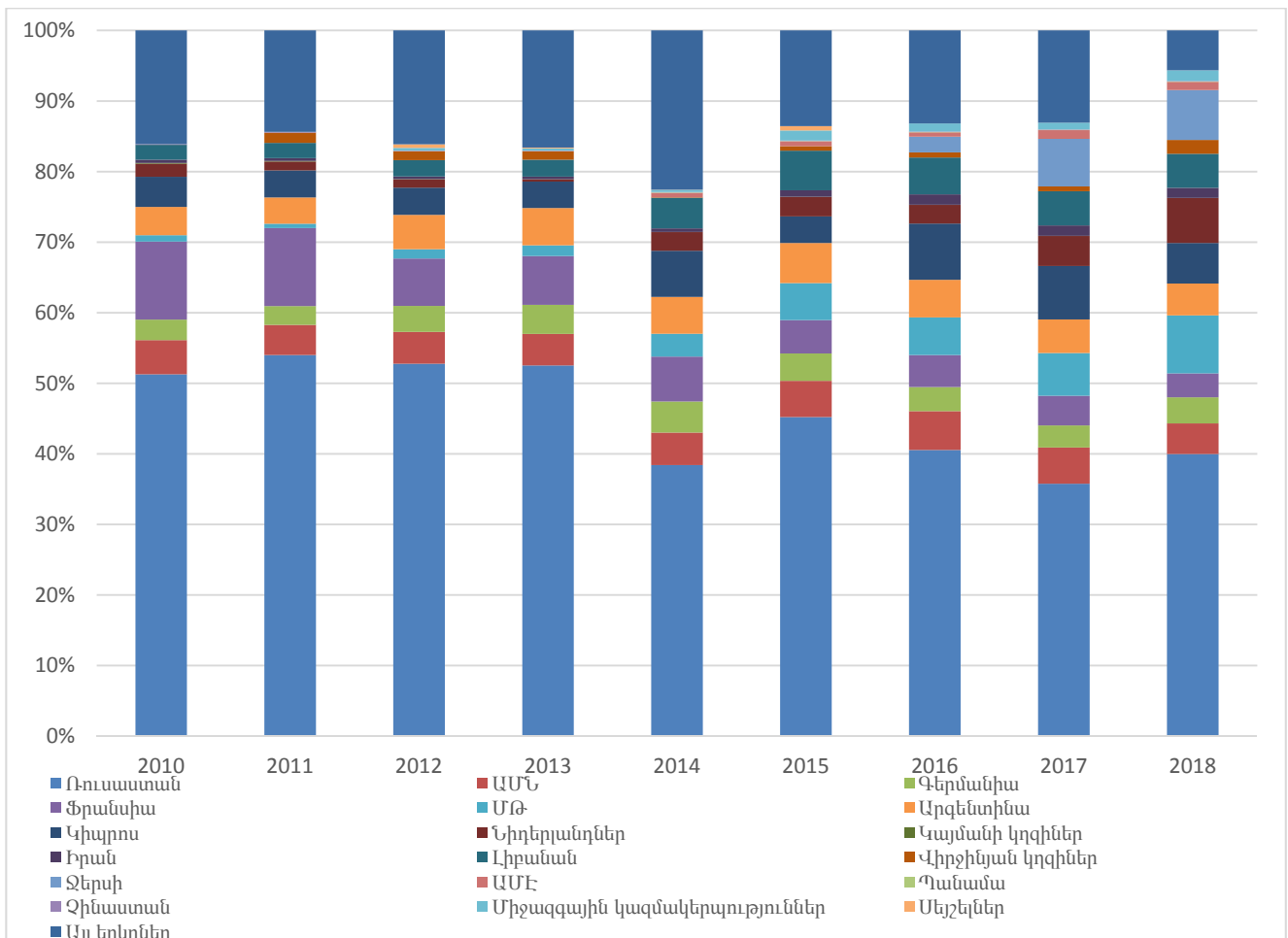
ներդրումների 68 տոկոսը: Այն իր մեջ լուրջ ռիսկայնություն է պարունակում, քանի որ ցանկացած փոփոխություն բանկային համակարգում լուրջ ազդեցություն կունենա ներդրումների մակարդակի վրա:

Ներդրումային քաղաքականության վերլուծության համար էական նշանակություն ունի երկրում կատարվող ներդրումների ճյուղային կառուցվածքը: Քանի որ ներդրումների միջոցով է ստեղծվում ապրանքներ և ծառայություններ ստեղծող և մատուցող ընկերությունները: Ներդրումների ճյուղային կառուցվածքի վերլուծությունը հնարավորություն կտա պարզելու երկրում կատարվող արտադրական գործունեության դիվերսիֆիկացման ապագա պատկերը: Այն նաև հնարավորություն կտա պարզել, արդյոք երկրի տնտեսությունը կախվածություն ունի որևէ ճյուղից և արդյոք կա հնարավորություն ապագայում զարգացնել գիտատեխնիկական ոլորտը:

կանուխյան, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարման ոլորտը: Այս ոլորտում կատարվող ներդրումները համեմատաբար կայուն են, քանի որ այս ոլորտում են գործունեություն ծավալում բնական մոնոպոլիա հանդիսացող ըներությունները, ինչպիսիք են՝ «Հայ էլեկտրական ցանցեր» ՓԲԸ-ն և «Գազպրոմ Արմենիա» ՓԲԸ-ն և այս ընկերությունները իրենց պայմանագրերով պարտավորվում են կապիտալ ներդրումներ կատարել: Գծապատկերից երևում է նաև, որ ընդհանուր ներդրումների մեջ փոքր տեսակարար կշիռ ունի գիտական հետազոտությունների և մշակումների ոլորտում ներդրումները և ժամանակի ընթացքում նվազում են՝ 2018 թվականին հասնելով 0.7 տոկոսի: Այս ոլորտում հաջողություններ արձանագրելու համար անհրաժեշտ են քայլեր, ներդրումներ ծավալող մեծագնելու ուղղությամբ:

182

Գծապատկեր 5. Ներդրումների աշխարհագրական կառուցվածքի վերլուծությունը 2010-2018 թթ. [13]

Գծապատկերից երևում է, որ Հայաստանում կատարված օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները ամենաշատը գալիս են Ռուսաստանից: Չնայած նրան, որ դրա տեսակարար կշիռը նվազել է 2010-2018 թվականների ընթացքում՝ 51 տոկոսից դառնալով 38, Ռուսաստանը դեռևս մնում է Հայաստանում կատարվող ՕՈՒՆ-երի հիմնական դոնորը: Հայաստանում կատարվող ՕՈՒՆ-եր մեջ մեծ տեսակարար կշիռ ունեն նաև Ֆրանսիայից, Գերմանիայից և ԱՄՆ-ից կատարվող ներդրումները: Ֆրանսիայից եկող ՕՈՒՆ-երը վերջին տարիներին նվազել են՝ 2010 թվականին 11 տոկոսից դառնալով 2018 թվականին 3 տոկոս: Գերմանիայից և ԱՄՆ-ից եկող ՕՈՒՆ-երի տեսակարար կշիռը ընդհանուր ներդրումների մեջ վերջին տասնամյակի ընթացքում գրեթե փոփոխության չի ենթարկվել՝ տատանվելով 3-5 տոկոսների շրջանում: Վերջին տարիներին մեծացել է Միացիկա Թագավորությունից և Նիդերլանդներից եկող ՕՈՒՆ-երի տեսակարար կշիռը ընդհանուր ներդրումների մեջ: ՄԹ-ից եկող ՕՈՒՆ-երի տեսակարար կշիռը 2010 թվականին եղել է 0.9 տոկոս, իսկ 2018 թվականին՝ 7.8 տոկոս: Նիդերլանդներից եկող ՕՈՒՆ-երը 2010 թվականին եղել է 1.8 տոկոս,

իսկ 2018 թվականին՝ 6.1 տոկոս: Հայաստանում կատարվող ՕՈՒՆ-երի մեջ մեծ տեսակարար կշիռ ունեն օֆշորային երկրներից եկող ներդրումներ: Այդպիսի երկրներից են Կիպրոսը, Ջերսին, Վիրջինյան կղզիները, Պանաման և Սեյշելները: 2018 թվականին այս երկրներից միասին եկող ներդրումները կազմել են ընդհանուր ՕՈՒՆ-երի 15 տոկոսը: Հայաստանում կատարվող ՕՈՒՆ-երի մեջ մեծ տեսակարար կշիռ ունեն այնպիսի երկրներից եկող ներդրումները, որտեղ մեծ է հայկական սփյուռքը: Այդպիսի երկրներից են Արգենտինան (4-5 տոկոս) և Լիբանանը (2-5 տոկոս): Գրաֆիկից կարել է տեսնել, որ Չինաստանից եկող ներդրումները շատ փոքր տեսակարար կշիռ ունեն ընդհանուր ՕՈՒՆ-երի մեջ:

ՀՀ-ում կատարված պետական ներդրումների փոփոխությունները

Պետության կողմից վարած ներդրումային քաղաքականությունը վերլուծելիս շատ կարևոր է ուսումնասիրել պետական ներդրումների դինամիկան և ուղվածությունը: ՀՀ-ն անկախացումից հետո ընտրել է դառնալ ազատ շուկայական տնտեսություն, որը նշանակում է, որ գոյություն չունի պետական սեփականություն, իսկ մինչև անկախացում եղած պետական

սեփականության բոլոր ձևերը մասնավորեցվել է: Սա նշանակում է, որ պետության հիմնական գործառնությունը ներդրումային քաղաքականության ոլորտում բարենպաստ գործարար և ներդրումային միջավայրի ստեղծումն է:

Այդ առումով էական է վերլուծել պետական բյուջեից առանձին ոլորտներին հատկացված միջոցների դինամիկան: Աղյուսակ 2-ում ներկայացված է 2008-2020 թվականներին պետական բյուջեից տնտեսության առանձին հատվածներին հատկացված միջոցների դինամիկան:

Աղյուսակ 2. Պետական բյուջեից տնտեսության առանձին հատվածներին հատկացված միջոցները 2008-2020 թթ.

[14]

	Պաշտպանություն	Տնտեսական հարաբերություններ	Բնակարանային շինարարություն և կոմունալ ծառայություններ	Առողջապահություն	Հանգիստ, մշակույթ և կրոն	Կրթություն	Սոցիալական պաշտպանություն
2008	121159.6	89445.6	14039.4	49972.5	16021.9	103530.8	212559.1
2009	130211.5	133835.1	21105.9	56168.8	16297.7	107529	243634.1
2010	147555.9	112451.7	42817.9	56130.8	16102.6	97790.1	244168.5
2011	145491	83955.7	43848.5	63312.4	17581.4	106085	256176.3
2012	152766.8	71086.7	14303.5	64498.9	22821.8	102783.5	291731.6
2013	182019	128316.1	21727.7	64355.3	18644.3	103094.7	297379.6
2014	190440.9	83253.8	31296.2	76645.4	21395.7	115806	342469.5
2015	198527.7	109825.7	39214.5	86079.4	30389.7	122280	383703.4
2016	225877.2	131062.3	25642.6	88645.9	26607.2	122411.7	396803.1
2017	294436.9	129520.5	12610.5	83215.4	26004.2	124373.5	408962.9
2018	238483.4	112199.6	11709.1	79574.2	25306.1	121626.5	416625.8
2019	315606.3	111916.3	16247.6	99283.1	33558.3	129336.3	453921.3
2020	387752.9	125425.9	8903.6	148236.8	33625	143796.3	5465757

Աղյուսակի տվյալների պարզ է դառնում, որ գրեթե բոլոր ոլորտներում պետական բյուջեից հատկացված միջոցների ծավալը ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում մեծացել է՝ բացառությամբ բնակարանային շինարարության և կոմունալ ծառայությունների ոլորտի: Սա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ ավելացել է նաև պետական բյուջեի եկամուտները: Հասկանալու համար թե կառավարությունը, որ ոլորտին է ավելի մեծ ուշադրություն դարձնում, պետք ուսումնասիրել առանձին ոլորտներին հատկացված միջոցների տեսակարար կշիռը ընդհանուր բյուջետային ծախսերի մեջ: Ի սկզբանե պարզ է, որ բնակարանային շինարարության և կոմունալ ծառայությունների ոլորտի տեսակարար կշիռը պետք է նվազած լինի, քանի որ բացարձակ ցուցանիշը նույնպես նվազել է: Եթե 2008 թվականին բնակարանային շինարարության և կոմունալ ծառայությունների ոլորտին հատկացվել է պետական բյուջեի 1.7 տոկոսը, ապա 2020 թվականին այդ ցուցանիշը նվազել է մինչև 0.5 տոկոս: Նվազել է նաև տնտեսական հարաբերությունների¹ և կրթու-

թյան ոլորտներին տրամադրված միջոցների տեսակարար կշիռները: Տնտեսական հարաբերությունների ոլորտը 2008 թվականին եղել է 11 տոկոս, իսկ 2020 նվազել՝ 6.6 տոկոս: Կրթության ոլորտը՝ 2020 թվականին 12.8 տոկոս, 2020 թվականին 7.6 տոկոս: Դրանց փոխարեն աճել են պաշտպանության և սոցիալական պաշտպանության վրա կատարված ծախսերի տեսակարար կշիռները: Պաշտպանության ոլորտի վրա կատարված ծախսերի տեսակարար կշիռը 2008 թվականին եղել է 14.9 տոկոս, իսկ 2020 թվականին՝ 20.5 տոկոս: Սոցիալական պաշտպանության ոլորտի տեսակարար կշիռը 2008 թվականին եղել է 26.2 տոկոս, իսկ 2020 թվականին՝ 28.9 տոկոս: Գրեթե անփոփոխ են մանցել առողջապահության և հանգստի, մշակույթի ու կրոնի ոլորտների տեսակարար կշիռները: Առողջապահության ոլորտի տեսակարար կշիռը ընդհանուր բյուջետային ծախսերի մեջ եղել է 6-7 տոկոսների սահմաններում, իսկ հանգստի, մշակույթի և կրոնի տեսակարար կշիռը՝ 1.5-2 տոկոսի սահմաններում:

Պետության ներդրումային քաղաքականությունը ուսումնասիրելու համար կարևոր է նաև ուսումնասիրել պետական բյուջեից հատկացումների տարբեր ծրագրերին: Այդպիսի ծրագրերից են կապիտալ, վարկային, դրամա-

¹ Տնտեսական հարաբերությունների ոլորտը իր մեջ ներառում է գյուղատնտեսության, անտառային տնտեսության, ձկնորսության, էներգետիկայի, հանքարդյունաբերության, տրանսպորտի և կապի, զբոսաշրջության ոլորտներին պետական բյուջեից տրամադրվող միջոցները:

շնորհային, ճանապարհների պահպանության, սուբվենցիոն և դոտացիոն ծրագրեր: Այդուսակ 3-ում ներկայացված է պետական բյուջեից

առանձին ծրագրերին հատկացված միջոցների դինամիկան 2010-2021 թվականների ընթացքում:

Այդուսակ 3. *Պետական բյուջեից առանձին ծրագրերին հատկացված միջոցների փոփոխությունը 2010-2021 թթ.*

[15]

	Կապիտալ ծրագրեր	Վարկային ծրագրեր	Դրամաշնորհային ծրագրեր	Ճանապարհների պահպանության ծրագրեր	Սուբվենցիոն ծրագրեր	Դոտացիոն ծրագրեր
2010	62425058.9	86571863.4	33974935.8	5525535.3	6432771.3	32488062.8
2011	74828874.7	71596823.3	31560948.7	5510389.8	6499465.6	32488062.8
2012	44957368.6	112751776.5	8552355.6	5548961.7	6625724.8	32488062.8
2013	44925913.1	160255575.4	14491054.5	5550315	6706011	36244000
2014	44925913.1	160433674.5	14491054.5	5550315	6706011	36244000
2015	41350717.5	63725221.3	17214301.9	5958754	8527878.8	44069164.8
2016	36808613.8	87512131.3	21369771.4	6256692	8555317	47127541.8
2017	37804855.3	57662747.7	24550730.6	7449527	8357445.9	48068316.7
2018	61273994.7	110244396.1	33808827.5	8658003	8865880.7	48232000
2019	89559296.7	128649477	36376306.4	9882903	9033752.8	51071361.3
2020	115280906.1	165261571.1	33821936.3	10377048.2	19096940.5	55378535
2021	133009116.7	82606664.3	27196811.1	10895900.6	17093001.3	64596984

Այդուսակի տվյալներից երևում է, որ բոլոր ծրագրերը բացի վարկային և դրամաշնորհային ծրագրերից, ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում աճել են: Վարկային և դրամաշնորհային ծրագրերը օտարերկրյա պետությունների և կազմակերպությունների աջակցությամբ իրականացվող ծրագրերն են, այսինքն դրանք արտաքին աշխարհից եկող միջոցներ են և դրանց վրա ազդեցություն երկրի կառավարությունը չունի: Սուբվենցիոն և դոտացիոն ծրագրերը պետական բյուջեից համայնքային բյուջեների տրվող միջոցներն են: Այսպիսի ծրագրերի վրա կատարված միջոցները հատկապես կարևոր են տարածքային համաչափ զարգացման և համայնքներում որակյալ հանրային ծառայությունների մատուցելու համար: Սուբվենցիոն ծրագրերը ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում աճել են գրեթե 2.5 անգամ, իսկ դոտացիոն ծրագրերը՝ 2 անգամ: Ճանապարհների պահպանության ծրագրերի վրա ծախսված միջոցները ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում աճել են մոտավորապես 2 անգամ: Այս փաստը տրամաբանական է, քանի որ ամեն տարի կատարվում են ճանապարհների կառուցման և հինների հիմնանորոգման համար, հետևաբար հետզհետե ավելանում է այդ ճանապարհների պահպանության վրա կատարվող ծախսերը: Տնտեսության համար շատ կարևոր է պետության կողմից կատարվող կապիտալ ծախսերը: Կապիտալ ծրագրերը՝ կառուցման, վերակառուցման, վերականգնման, նախագծահետազոտական և գեոդեզիաքարտե-

զագրական աշխատանքների վրա կատարվող ծախսերն են: Կապիտալ ծրագրերի վրա կատարված ծախսերը 2010-2021 թվականների ընթացքում աճել են գրեթե կրկնակի:

Եզրակացություն

• Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ներդրումային ոլորտում առաջնորդվում է «բաց դռների» քաղաքականության, ներդրումային գործունեության հետ կապված հարաբերությունների ազատականացման, օտարերկրյա ներդրողների նկատմամբ ազգային առավել բարենպաստ ռեժիմների ամրագրման, ներդրումների պատշաճ պաշտպանության և միջազգային առաջադեմ պրակտիկայում ընդունված այլ սկզբունքներով: ՀՀ ներդրումային քաղաքականության հիմնական նպատակն է տնտեսական ակտիվության բարձրացման, բարենպաստ ներդրումային միջավայրի ձևավորման և ներդրումների ծավալների մեծացման միջոցով տնտեսական կայուն աճի և բնակչության կենսամակարդակի բարձրացման և շրջակա միջավայրի պահպանության ապահովումը: ՀՀ-ում ներդրումային քաղաքականություն իրականացնող հիմնական մարմինը Էկոնոմիկայի նախարարությունն է: Էկոնոմիկայի նախարարության հիմնական նպատակներն են տնտեսական քաղաքականության մշակումը, իրականացումը, համակարգումը և արդյունքների գնահատումը:

• «Doin Business» զեկույցի տվյալների վերլուծությունից պարզ դարձավ, որ

Հայաստանը լավ դիրքեր է գրանցում բիզնես սկսելու և բիզնեսի գրանցման ցուցանիշներով: Բիզնես սկսելու ցուցանիշով Հայաստանը երկար ժամանակ եղել է ուսումնասիրվող երկրների առաջին տասնյակում: Իսկ բիզնեսի գրանցման ցուցանիշով Հայաստանը լավ դիրքեր է գրավել մինչև 2015 թվականը, դրանից հետո այդ ցուցանիշով վատացել է երկրի դիրքերը: Հայաստանը վերջին տարիներին բարելավել է իր դիրքերը արտահանման հնարավորություն, պայմանագրերի կատարման, էլեկտրականություն ստանալու հնարավորության ցուցանիշներով: Իսկ մյուս ցուցանիշներով երկիրը կամ էական փոփոխություններ չի ունեցել, կամ ավելի է վատացրել իր դիրքերը:

- 2008 և 2013 թվականների BEEPS զեկույցների արդյունքների վերլուծությունը Հայաստանի համար պարզ է դառնում, որ 2013-2008 թվականների ընթացքում ըստ ձեռնարկատերերի միայն հարկային բեռը, ֆինանսական միջոցների հասանելիությունը, հող ձեռք բերելու հնարավորություններն են խնդիրներ ձեռնարկատիրական գործունեության համար: Մնացած բոլոր հիմնախնդիրները բարելավվել են ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում:

- ՀՀ-ում կատարված հիմնական միջոցների համախառն կուտակումը և նյութական շրջանառու միջոցների պաշարների փոփոխությունները վերլուծելու արդյունքում պարզ դարձավ, որ մինչև 2008-2009 թվականների տնտեսական ճգնաժամը ներդրումները և ամորտիզացիոն հատկացումները աճել են, ապա նվազման միտում է ունեցել մինչև 2016 թվականը հետո աճել մինչև 2019 թվականը: Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների վերլուծությունից պարզ դարձավ, որ ուղղակի ներդրումները աճել են մոտ 16 անգամ, պորտֆելային ներդրումները՝ 10 անգամ, իսկ այլ ներդրումները՝ 13 անգամ: Դրանց մեջ ամենափոքր տեսակարար կշիռը ունի պորտֆելային ներդրումները: Չնայած նրան, որ պորտֆելային ներդրումները էականորեն աճել են, դրանց տեսակարար կշիռը ընդհանուր ներդրումների մեջ 2000-2019 միջինում տատանվում է 7 տոկոսի սահմաններում: Սա ապացուցում է, որ ֆինանսական շուկան երկրում վատ է զարգացած և վերջին 20 տարվա ընթացքում դրական փոփոխություն չի արժանագրվել: Իսկ ներդրումների մեջ ամենամեծ տեսակարար կշիռը ունի այլ ներդրումներ բաժինը: Ներդրումների այս բաժնի մեջ մեծ տեսակարար կշիռ ունեն ավանդները և վարկերը: Վարկերը և ավանդները միասին 2019 թվականին կազմել են այլ ներդրումների 85 տոկոսը, իսկ ընդհանուր ներդրումների 68 տոկոսը: Այն իր մեջ լուրջ ռիսկայնություն է պարունակում, քանի որ ցանկացած փոփոխություն բանկային համա-

կարգում լուրջ ազդեցություն կունենա ներդրումների մակարդակի վրա:

- Հայաստանում կատարված ՕՌԲ-երի կառուցվածքի ուսումնասիրության արդյունքում պարզ դարձավ, որ ներդրումների մեջ մեծ տեսակարար կշիռ ունեն հանքագործությանը, ֆինանսական միջնորդության, հեռահաղորդակցության, էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարման ոլորտները:

- ՕՌԲ-երի աշխարհագրական կառուցվածքի ուսումնասիրությունից պարզ դարձավ, որ Հայաստանում կատարված օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները ամենաշատը գալիս են Ռուսաստանից: Չնայած նրան, որ դրա տեսակարար կշիռը նվազել է 2010-2018 թվականների ընթացքում՝ 51 տոկոսից դառնալով 38, Ռուսաստանը դեռևս մնում է Հայաստանում կատարվող ՕՌԲ-երի հիմնական դոնորը: Հայաստանում կատարվող ՕՌԲ-եր մեջ մեծ տեսակարար կշիռ ունեն նաև Ֆրանսիայից, Գերմանիայից և ԱՄՆ-ից կատարվող ներդրումները: Ֆրանսիայից եկող ՕՌԲ-երը վերջին տարիներին նվազել են՝ 2010 թվականին 11 տոկոսից դառնալով 2018 թվականին 3 տոկոս: Գերմանիայից և ԱՄՆ-ից եկող ՕՌԲ-երի տեսակարար կշիռը ընդհանուր ներդրումների մեջ վերջին տասնամյակի ընթացքում գրեթե փոփոխության չի ենթարկվել՝ տատանվելով 3-5 տոկոսների շրջանում: Վերջին տարիներին մեծացել է Միացիալ Թագավորությունից և Նիդերլանդներից եկող ՕՌԲ-երի տեսակարար կշիռը ընդհանուր ներդրումների մեջ: Հայաստանում կատարվող ՕՌԲ-երի մեջ մեծ տեսակարար կշիռ ունեն օֆշորային երկրներից եկող ներդրումներ: Այդպիսի երկրներից են Կիպրոսը, Ջերսին, Վիրջինյան կղզիները, Պանաման և Սեյշելները: 2018 թվականին այս երկրներից միասին եկող ներդրումները կազմել են ընդհանուր ՕՌԲ-երի 15 տոկոսը: Հայաստանում կատարվող ՕՌԲ-երի մեջ մեծ տեսակարար կշիռ ունեն այնպիսի երկրներից եկող ներդրումները, որտեղ մեծ է հայկական սփյուռքը: Այդպիսի երկրներից են Արգենտինան և Լիբանանը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Պուշյան Հ. Բ.**, Մակրոտնտեսական կարգավորում: - Երևան, 2005, 339 էջ:
2. «Օտարերկրյա ներդրումների մասին» ՀՀ օրենք, 1994թ. Հուլիսի 4 - <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=34872>
3. «Ներդրումների խրախուսման և փոխադարձ պաշտպանության մասին» միջպետական երկկողմ համաձայնագրեր - https://www.mineconomy.am/media/12738/BIT_arm_01.07.2020.pdf

4. «Հայաստանի Հանրապետության 2014-2025 թթ հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիր», ՀՀ կառավարության 442-Ն որոշում, 2014 թ. Մարտի 27 - <https://www.gov.am/files/docs/1322.pdf>
5. «Կառավարության կառուցվածքի և գործունեության մասին» օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին ՀՀ օրենք, 2019 թ. Մայիսի 8 - <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=130615>
6. Հայաստանի Հանրապետության Էկոնոմիկայի նախարարության կանոնադրություն, ՀՀ կառավարության 658-Լ որոշում, 2019թ. Հունիսի 1 - <https://mineconomy.am/media/7979/658v.voroshum.pdf>
7. ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարության գործարար և ներդրումային միջավայրի բարելավման վարչության կանոնադրություն - https://mineconomy.am/media/7988/09.Gorcarar_kanonadrutyun.pdf
8. Doing Business, World Bank, 2010-2019 - <https://www.doingbusiness.org/en/reports/global-reports/doing-business-2019>
9. BEEPS, World Bank and European Bank for Reconstruction and Development, 2008-2013 - <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/21799/957010WP00PUBL0BAAG0final0clean0010.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
10. FDI Regulatory Restrictiveness Index, OECD, 2018 <https://stats.oecd.org/Index.aspx?datasetcode=FDIINDEX>
11. Ազգային հաշիվների համակարգ, ՀՀՎԿ, 2000-2019 թթ.
12. Միջազգային ներդրումային դիրք, Տարեգիրք, ՀՀՎԿ, 2000-2019 թթ.
13. Արտաքին տնտեսական գործունեություն, Տարեգիրք, ՀՀՎԿ, 2010-2019 թթ.
14. Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջեի մասին օրենք, 2008-2020
15. Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջեի մասին օրենք, 2010-2021

Շօժան/Հանձնվել է 20.10.2021

Рецензирована/Գրախոսվել է 03.11.2021

Принята/Ընդունվել է 10.11.2021

Հանրային կառավարման ըմբռնումը. տեսական և գործնական մոտեցումները

ՀՏԴ 338.2

Հարությունյան Հասմիկ Մ.

Տնտեսագիտության թեկնածու, ավագ դասախոս, Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան, Կառավարման ամբիոն (Երևան, ՀՀ)

h.harutyunyan@live.ru

Հանգուցաբառեր՝ հանրային կառավարում, պետական կառավարում, կառավարման մարմին, ժողովրդավարություն, հասարակություն, քաղաքականություն, վարչարարություն:

Понятие публичного управления: теоретические и практические подходы

Арутюнян Асмик М.

к.э.н., старший преподаватель.

Армянский государственный экономический университет, кафедра управления, (Ереван, РА)

h.harutyunyan@live.ru

Аннотация. Уточнение термина “публичное управление” было и остается одним из наиболее актуальной теоретической и практической задачей в науке управления. Научнопрактические взгляды относительно публичного управления расходятся. Некоторые считают публичное управление межнаучной дисциплиной, другие сравнительно молодой наукой, подчеркивая ее значимость в системе знаний. В настоящее время основы публичного управления как самостоятельной науки укрепляются.

И наука, и сфера деятельности публичного управления развивались и состоялись одновременно. Существенно изменились содержание публичного управления и его восприятие в связи со становлением демократии, диверсификацией публичных институтов, с ростом общественных потребностей, углублением разногласий между различными группами общества, доступностью информации, увеличением рисков.

Именно по этой причине, в поисках новой модели публичного управления неизбежно объединение всех компонентов, которые доказали свою значимость в процессе развития публичного управления.

Ключевые слова: публичное управление, государственное управление, орган управления, демократия, общество, политика, администрирование

Conception of Public Governance. Theoretical and Practical Approaches

Harutyunyan Hasmik M.

PhD, Senior Lecturer,

Armenian State University of Economics, Chair of Management (Yerevan, RA)

h.harutyunyan@live.ru

Abstract. Clarification of the term "public governance" has been and still remains one of the most actual theoretical and practical issues in the management science. The academic and practical instances are of different opinions in regard to public governance. Some consider public governance to be an interscientific discipline, while others consider it to be a relatively young science, emphasizing its role in the knowledge system. At present, the foundations of public governance as standalone science are continuously strengthened.

Both the science and the field of activity of the public governance have developed and came into being simultaneously. Presently, the content of public governance and its perception have changed considerably due to establishment of democracy, diversification of public institutions, increase of the public demand, deepening of disagreements between the different groups of society, access to information, increase of risks.

This is the reason that in the search of a new model of public governance, the integration of all the components that have proven their importance during development and formation of the public governance is inevitable.

Keywords: public governance, state administration, management body, democracy, society, politics, administration.

«Հանրային կառավարում» եզրույթի հստակեցումը եղել և մնում է կառավարման գիտության առավել արդիական տեսական և գործնական խնդիրներից մեկը: Հանրային կառավարման վերաբերյալ գիտագործնական շրջանակները տարակարծիք են. ոմանք գտնում են, որ հանրային կառավարումը միջգիտական

դիսցիպլին է, քանի որ իր մեջ ներառում է քաղաքագիտության, տնտեսագիտության, սոցիոլոգիայի, իրավագիտության, մենեջմենթի տարրեր, օգտագործում է դրանց հետազոտական գործիքները, ուստի այն բոլոր գիտությունների ձեռքբերումն է և բաղկացուցիչ մասը: Գիտնականների մյուս մասը, որոնց թիվը գնալով

մեծանում է, չանտեսելով վերը նշված գիտությունների դերը, հանրային կառավարման գիտությունը համարում է համեմատաբար երիտասարդ գիտություն՝ կարևորելով դրա դերը իմացության համակարգում: Վերջիններիս համար գոյություն չունի տեսության և պրակտիկայի հստակ տարանջատում, քանի որ գիտական հետազոտությունների արդյունքները, ինչպիսիք են «Հանրային դաշինքի տեսությունը», «Բյուրոկրատիայի տեսությունը», «Նոր հանրային կառավարումը», «Պետական ցանցային կառավարման հայեցակարգը», «Լավ կառավարումը» կիրառվում են հանրային կառավարման գործընթացում:

Ներկայումս հանրային կառավարման՝ որպես ինքնուրույն գիտության հիմքերը գնալով ամրապնդվում են: Առանձնացվել և հստակեցվել են ուսումնասիրության ոլորտները: Դրանք են պետական և տեղական կառավարման ու ինքնակառավարման մարմինների գործունեությունը, այդ թվում հանրային ծառայությունը, քաղաքացիական հասարակությունը: Հանրային կառավարման գիտության թիրախում են կառավարման մարմինների ռազմավարությունները, բիզնեսի-պետական ու տեղական հատվածների համագործակցության և դրանց արդյունավետության բարձրացման խնդիրները, տարաբնույթ պետական ծրագրերի վերլուծություններն ու քանակական-որակական գնահատումները և այլն: Մոցիալական համահարթեցման, հանրային բարիքի բաշխման, հասարակության պահանջմունքների բավարարման, հանրային շահերի պաշտպանության ու հանրային կյանքի յուրաքանչյուր խնդրի կարգավորման վերաբերյալ արդյունավետ կառավարչական որոշումների ընդունումը հանրային կառավարման գլխավոր նպատակներից է, իսկ գիտության՝ ուսումնասիրության հիմնական առարկան:

Այժմ փորձենք բացահայտել հանրային կառավարման էությունը և դրա կարևորությունը հասարակական հարաբերությունների կարգավորման մեջ:

Ակնհայտ է, որ հանրային կառավարման էությունը հասկանալու համար անհրաժեշտ է այն ուսումնասիրել և՛ որպես գիտություն, և՛ որպես գործունեության ոլորտ: Թեպետ ներկայումս դրանք բավականաչափ հեռու են միմյանցից, սակայն վերջիններիս միջև կապի հաստատումը հնարավորություն կտա վերափոխելու հանրային կառավարման զարգացման միտումները՝ դրանք վերածելով հասարակության գոյության և կենսագործունեության ապահովման միջոցի ու զարգացման հնարավորության:

Հանրային կառավարումը այնպիսի ոլորտ է, որտեղ ամենաշատն է անհրաժեշտ գիտությունը առավելագույնս մոտեցնել իրականությանը [18]:

Իմացության համակարգում գիտության նշանակությունը ավելի արժևորելու համար կարելի է միայն հավելել մեկ այլ հայտնի ամերիկացի տեսաբան Ռ. Դենհարդի «Հանրային կազմակերպության տեսություններ» աշխատությունում ներկայացված հետևյալ միտքը. «Որպեսզի նշանակալից գաղափարներ ծնվեն, մենք ինքներս պատշաճ չափով պետք է գիտակցենք տեսության նշանակությունը մեր ամենօրյա կյանքում» [2, էջ 7]: Նույնիսկ իր աշխատանքի նպատակը տեսաբանը համարել է տեսության և պրակտիկայի, վերլուծության և գործունեության միավորումը:

Հանրային կառավարման՝ որպես գիտության ձևավորման և հանրային կառավարման հիմնադրույթների կիրառման հիմքերը անգլոսաքսոնական են, քանի որ բյուրոկրատիայի գոյությունը խոչընդոտեց եվրոպական պետություններում հասարակական գիտությունների ուսումնասիրությունների արդյունքների հանրացմանը և կիրառմանը: ԱՄՆ-ի՝ որպես պետության ձևավորման հիմքը ոչ թե բյուրոկրատիան էր, այլ ժողովրդավարությունը: Այստեղ պետության կառավարումը հիմնվեց ազատության, ժողովրդավարության, թափանցիկության սկզբունքների վրա՝ նպաստելով հանրային կառավարման և՛ որպես գիտության, և՛ որպես գործունեության ոլորտի զարգացմանը՝ բյուրոկրատիայի ձևավորմանն ու վարչական կառավարմանը զուգընթաց:

Հանրային կառավարման գիտական հիմքերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ի սկզբանե տեսաբանները հանրային կառավարումը դիտարկել են որպես վարչական մարմինների գործունեություն: Եվ քանի որ գիտության ձևավորման և զարգացման անհրաժեշտությունը բխում էր հանրային կառավարման համակարգը բարեփոխելու և հանրային կառավարման մարմինների գործունեությունը ժողովրդավարական սկզբունքներով իրականացնելու պահանջից, ուստի գիտական ուսումնասիրությունների թիրախը դարձան պետական և տեղական վարչակազմերը:

ԱՄՆ-ի 28-րդ նախագահ, պետականազետ, հանրային կառավարման գիտության հիմնադիր Թոմաս Վուդրո Ուիլսոնն առաջինն էր, ով «Վարչարարության ուսումնասիրությունը», «Հանրային կառավարման գիտությունը» աշխատություններով հիմք դրեց հանրային կառավարման գիտության զարգացմանը: Հեղինակը դրանցում հիմնավորել է հանրային կառավարումը գիտական հիմքերի վրա դնելու անհրաժեշտությունը: Ուիլսոնի հետազոտությունների նպատակը հանրային կառավարման

մարմինների, պետական կազմակերպությունների գործունեության արդյունավետության բարձրացման հիմնախնդիրների բացահայտումն էր, դրանց հիմքերի ձևավորումը և զարգացման հնարավորությունների ստեղծումը: Ինչպես ժամանակի շատ տեսաբաններ ու քաղաքական գործիչներ, նա իր աշխատանքներում նույնպես կարևորում էր քաղաքականության և վարչարարության տարանջատումը՝ որպես գործունեության ինքնուրույն և առանձին ոլորտներ: Նա հանրային վարչարարությունը դիտարկում էր որպես մասնագիտական գործունեություն, որն իրականացվում է պետական և տեղական ծառայողների կողմից, իրավական ակտերի ընդունման և իրագործման միջոցով: Ըստ հեղինակի՝ վարչարարությունը ուղղվում է հանրային կառավարման մարմինների քաղաքական ծրագրերի իրագործմանը և ամբողջականացնում հանրային կառավարման գործընթացը: Ուիլսոնը հանրային կառավարումը ներկայացրել է որպես իրավունքի մանրամասն և համակարգային կիրառություն [17, էջեր 197-222]:

Հանրային կառավարման գիտության զարգացման մեջ հասարակության, տնտեսության, ինչպես նաև ռացիոնալ բյուրոկրատիայի վերաբերյալ իր տեսական հայացքներով մեծ ներդրում է ունեցել նաև գերմանացի սոցիոլոգ, տեսաբան, փիլիսոփա Մաքս Վեբերը: Ընդհանրացնելով նրա տեսակետները՝ կարելի է փաստել. Վեբերը համոզված էր, որ ռացիոնալ կառավարումը և յուրաքանչյուր կազմակերպության գործունեության արդյունավետությունը հնարավոր է ապահովել միայն լեգետիմ իշխանության և բյուրոկրատական կառուցվածքների միջոցով, որոնք կիրառելի են հասարակության գործունեության տարբեր ոլորտներում: Վեբերը նույնիսկ պնդում էր, որ մարդկության ապագան և զարգացումը հնարավոր է միայն բյուրոկրատական կարգերի գործարկման միջոցով: Նա կարծում էր, որ կգտնվեն խարիզմատիկ առաջնորդներ, ի դեմս՝ վարչարարների, ովքեր էլ կստեղծեն կառավարման ռացիոնալ համակարգեր՝ նպաստելով հասարակության առաջընթացին և զարգացմանը: Չանտեսելով ընտրովի մարմիններին՝ Վեբերը համոզմունք էր հայտնում, որ իրենց արհեստավարժությամբ վերջիններս զիջելու են նշանակովի պաշտոնյաներին և ժամանակի ընթացքում դուրս են մնալու պետության կառավարմանը մասնակցելու առաքելությունից՝ իրենց տեղը զիջելով բյուրոկրոտ-վարչարարներին [7, էջեր 644-707; 16], կարծես սրանով իսկ բացառելով հասարակության դերն ու մասնակցությունը պետության կառավարմանը:

Ուիլսոն-վեբերյան տեսակետները անվերապահորեն կարելի է համարել արդյունաբերական

հասարակության կառավարման հիմքը, որոնք մինչ օրս էլ անգնահատելի են կառավարման գիտության մեջ, սակայն բյուրոկրատիայի բացարձակեցումը մեծ քննադատության արժանացավ գիտական շրջանակներում, որը հիմնավորվեց առավելապես առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո: Այն պայմանավորված էր կառավարման մարմինների կողմից ժամանակի հասարակության խնդիրները լուծելու սահմանափակ հնարավորությամբ: Հետարդյունաբերական շրջանում կառավարման դիտակետը դարձան մարդը և մարդկային հարաբերությունները: Համակարգակենտրոն կառավարմանը փոխարինեց անհատակենտրոն կառավարումը, աստիճանակարգային կառավարմանը՝ գործընկերային և մասնակցային կառավարումը [4, էջեր 88-98]:

1949 թ. ամերիկացի քաղաքագետ, հանրային կառավարման տեսաբան Դուայթ Ուալդոն առաջինն էր, ով ձևակերպեց «հանրային կառավարում»-ը և այն հակադրեց հանրային վարչարարությանը: Նա պնդում էր, որ հանրային վարչարարությունը իրեն սպառել է, և այս տեսանկյունից հանրային կառավարման խնդիրների լուծումը սկսել է կրել զուտ տեխնիկական բնույթ: Ըստ Ուալդոյի՝ հանրային կառավարումը պետք է ներառի թե՛ վարչարարության արդյունավետության, և թե՛ քաղաքական ժողովրդավարության դրույթները: Վարչարարության և քաղաքականության առանձնացումը հարաբերական է, ու ժամանակին դրանց տարանջատումը իշխանության լիազորությունների ու գործառնությունների առանձնացման նպատակ է հետապնդել: Ըստ Ուալդոյի՝ անկախ այն հանգամանքից քաղաքականությունն ու վարչարարությունը միասնական են՝ թե ոչ, ժողովրդավարության շրջանակներում հանրային գործերի կառավարումը պետք է միշտ հետևի ժողովրդավարական նորմերին և սկզբունքներին, իսկ վարչակազմի նպատակը պետք է լինի հանրությանը ծառայելը [18; 8]:

Հետպատերազմյան տնտեսական ճգնաժամերը և զարգացած տնտեսությամբ երկրներում վարչակազմերի կողմից դրանք լուծելու անկարողությունը մեծացրին հանրության անվստահությունը բյուրոկրատական կառավարման համակարգի նկատմամբ: Հանրային կառավարման գործընթացի արդիականացման և կառավարման կառուցակարգերի կատարելագործման ուղղությամբ գիտական հանրության կողմից գործադրված ջանքերի արդյունքը «Նոր հանրային կառավարման» մոդելի ստեղծումն էր: Այն պետք է ուղղվեր հանրային կառավարման արդյունավետ համակարգի ձևավորմանը:

Նոր հանրային կառավարման հիմնական նպատակը ոչ միայն արդյունավետ կառավարումն է, այլև վարչական մարմինների՝

հանրությանը ծառայելը, որով էլ այն տարբերվում է պետական կառավարումից կամ հանրային վարչարարությունից [6, էջեր 94-95]:

ԱՄՆ-ի քաղաքական գործիչ Դ. Ռոզենբլյումը տվել է հետևյալ բնորոշումը. «Հանրային կառավարումը կառավարչական, իրավական և քաղաքական գործառնությունների կիրառումն է օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանության կենսագործմամբ՝ հասարակությանն ամբողջությամբ կամ դրա առանձին հատվածներին ծառայություն մատուցելու նպատակով» [15, էջ 4]:

Այդպիսի աստիճանաբար տարածվեցին և հասարակության կողմից ընդունվեցին հանրային կառավարման ոլորտում «հետբյուրոկրատական կազմակերպությունից»՝ հոգուտ գործընկերային հորիզոնական հարաբերությունների, կոոպերացիայի, կառավարման դասական աստիճանակարգային կառուցվածքից հրաժարման, «հաստատության տրամաբանությունից»՝ «սպասարկման տրամաբանությանն» անցման գաղափարները [9, էջեր 29-30]:

Ամերիկացի մի խումբ գիտնականներ, հակադրվելով վերերյան տեսությանը, նույնպես նշել են կառավարման նորացման անհրաժեշտությունը: Նրանց կարծիքով հանրային կառավարումը պետք է հիմնվի քաղաքացիների իրավունքների ընդլայնման, հանրային վերահսկողության մեծացման, պետության կողմից հասարակությանը մատուցվող ծառայությունների քանակի մեծացման և որակի բարձրացման տրամաբանություն վրա [10, էջ 230]:

Նոր հանրային կառավարման գիտական դրույթների կիրառումը բացահայտեց բյուրոկրատական համակարգի հակասությունները, հնարավորություն տվեց հասարակությանը որոշակիություն ցուցաբերել, նոր շունչ տվեց հանրային կառավարման համակարգին: «Նոր հանրային կառավարումը» հանրային կառավարման ոլորտ ներմուծեց գործարարության մեջ իրենց հաջողություններն ամրագրած բազմաթիվ սկզբունքներ, մեթոդներ, գործիքներ, որոնք պետք է նպաստեին հանրային նպատակների արդյունավետ իրագործմանը: Հանրային կառավարման ոլորտում հետազոտողների բարեփոխումների թիրախը դարձան պետական, մասնավոր և հասարակական կազմակերպությունների միջև կապերը, կոմունիկացիաները, փոխհարաբերությունները, քանի որ հենց այստեղ էին ընդունվում հիմնական կառավարչական որոշումները:

Այնուամենայնիվ, երկարաժամկետ կտրվածքով, նոր հանրային կառավարման մոդելի ներդրումը և դրա դրույթների կիրառությունը, մասնավորապես անգլոսաքսոնական երկրներում (ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիա, Նոր Զելանդիա, Կանադա), էական ազդեցություն

չունեցան պետությունների ռազմավարական ծրագրերի վրա, չփոխեցին պետական քաղաքականության ընթացքը և չբարեփոխեցին դրանք: Հակառակը, իշխանության ինստիտուցիոնալ միասնության սկզբունքը որոշ դեպքերում խոչընդոտում էր թե՛ հասարակական նախաձեռնություններին, թե՛ պետական և մունիցիպալ մարմինների գործունեությանը՝ պայմանավորված վարչարարության և քաղաքականության անհամապատասխանությամբ:

Պատճառն այն էր, որ հանրային կառավարման մեջ մենեջմենթի դրույթների ներկրումը շոշափում էր միայն վարչական մարմինների արդյունավետ գործունեության կազմակերպական խնդիրները՝ դուրս թողնելով հանրային կառավարման գործընթացում ռազմավարության մշակումն ու դրա ապահովումը, ընդհանուր առմամբ հանրային քաղաքականությունը:

Պետք է նշել, որ նմանատիպ բազմավեկտոր հանրային կառավարումը հանգեցնում է սոցիալական անհամերաշխության, ռեսուրսների ոչ նպատակային օգտագործման, անարդյունավետության, ուստի անհրաժեշտ է դրանում ապահովել քաղաքականության և վարչարարության ամբողջականությունն ու միասնությունը: Քաղաքացիական հասարակության զարգացումը և ժողովրդավարության սկզբունքների կիրառման շրջանակների մեծացման անհրաժեշտությունը մերժեցին քաղաքականության և վարչարարության ինքնուրույն «ինքնահաստատումը»:

Քաղաքականությունը՝ հանրային նպատակների սահմանման, իսկ վարչարարությունը՝ դրա ապահովման միջոց է, և հանրային կառավարման մեջ դրանց միասնությունը անքննարկելի է:

Այսպիսով, հանրային կառավարման վերաբերյալ պատկերացումը ամբողջականանում է ոչ միայն հանրային կառավարման մեջ կառավարման մարմինների գործունեության արդյունավետության բարձրացման և վերջիններիս կողմից հանրությանը ծառայելու գաղափարի ներմուծմամբ, այլ՝ հանրային կառավարման մեջ քաղաքականության դերի գնահատմամբ:

Ինչպես ընդգծել է Դոնալդ Կետլը, հանրային կառավարման վերափոխումների արդյունքում առաջացած խնդիրներին տալ գնահատականներ առանց քաղաքական գործոնները հաշվի առնելու՝ անհնար է [13, էջեր 220-221]:

«Քաղաքականություն-վարչարարություն» երկվության գաղափարը ներկայումս կորցրել է իր արդիականությունը: Հանրային կառավարման գործընթացում «քաղաքականություն-վարչարարություն» միասնության լեգեթիմությունն ու արդյունավետությունն են ամբողջապես բացահայտում հանրային կառավարման բովանդակությունը:

Քաղաքականությունը քաղաքական կազմակերպությունների և մարդկանց խմբերի գործունեությունն է՝ սեփական ու մարդկանց բարեկեցության ապահովման նպատակով հանրային ռեսուրսները տնօրինելու, իշխանության ինստիտուտների միջոցով հասարակության համար պարտադիր որոշումներ ընդունելու և դրանց իրագործումն ապահովելու համար [3, էջ 9]:

Քաղաքականությունը գործընթաց է, որի միջոցով հասարակությունն ընտրում է իրեն կարգավորող կանոնները [1, էջ 121]:

Քաղաքականության մեկնաբանությունների բազմատեսակության մեջ պարտադիր դիտարկվում է մի կարևոր բաղադրիչ՝ այս գործընթացին քաղաքացիների մասնակցությունը տարբեր ինստիտուտների միջոցով:

ՄԱԿ-ի փորձագետների բնորոշմամբ հանրային կառավարումը երկրի գործերի կառավարման նպատակով քաղաքական, տնտեսական և վարչական լիազորությունների իրականացում է, այն նաև կառուցակարգերի, գործընթացների, փոխհարաբերությունների և ինստիտուտների համալիր է, որոնց միջոցով քաղաքացիներն արտահայտում են իրենց պահանջմունքները, իրացնում են իրենց իրավունքներն ու շահերը, կարգավորում են տարաձայնությունները: Հանրային կառավարումը կարող է իրականացվել բոլոր այն մեթոդներով, որոնք հասարակությունն օգտագործում է իր իշխանական լիազորությունների բաշխման, պետական միջոցների կառավարման, ինչպես նաև ծագող խնդիրների կարգավորման համար [14, էջ 9]:

Ըստ առավել տարածված մոտեցման՝ հանրային կառավարումը ներկայացվում է որպես պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման ամբողջություն: Հանրային կառավարման էության նման մեկնաբանությունը անհիմն չէ, սակայն թերի է: Այդ կատեգորիայի բովանդակությունն ավելի լայն ու տարողունակ է, քան «պետական կառավարումը», և որպես երևույթ, հանրային կառավարումը բնորոշ է քաղաքացիական հասարակությանը, որի պայմաններում պետական կառավարումը էվոլյուցիոն զարգացման շնորհիվ վերաճել է հանրային կառավարման [5, էջ 12]:

Պարզ է, որ հանրային կառավարման առաքելության իրագործումն անհնար է առանց պետության և հասարակության երկկողմ, հավասար և անմնացորդ մասնակցության ու փոխադարձ վստահության: Հանրային կառավարումը հասարակության վրա պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների կողմից իրականացվող սոսկ կառավարչական ներգործությունն չէ: Այն ունի երկակի բնույթ: Մի կողմից՝ պետական և

տեղական իշխանության կրողները ընդունում են այնպիսի որոշումներ, որոնք նպաստում են պետության՝ որպես ամբողջական կառույցի գոյությանն ու պահպանմանը, մյուս կողմից՝ հասարակությունը, ելնելով իր պահանջմունքներից, պարտադրում է իշխանության մարմիններին ձևավորել իրավական, տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական այնպիսի կայուն միջավայր, որտեղ առավելագույնս կրավարարվեն հանրային պահանջմունքները և կապաշտպանվեն հանրային շահերը. սա է պետության առաքելության հիմքը:

Այսպիսով, հանրային կառավարման համակարգն ընդգրկում է պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմինները, քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտները և ամբողջ հասարակությունը, որոնք կառավարման տարբեր մակարդակներում և հասարակության կենսագործունեության տարբեր ոլորտներում պատասխանատու են հանրային քաղաքականության մշակման, դրա իրագործման, արդյունքում՝ հասարակական հարաբերությունների կարգավորման համար կամ մասնակցում են դրանց:

Հանրային կառավարման ինստիտուցիոնալ շրջանակներում սահմանվում են հանրային քաղաքականության ուղեմիջոցները և իրականացվում ռազմավարական ծրագրերը: Այն նաև հարաբերությունների համակարգ է, որի միջոցով արդյունավետ կառավարվում են հանրային ռեսուրսները, բաշխվում են հանրային բարիքները, լուծվում են հասարակության առջև ծառացած խնդիրները:

Ընդհանրացնելով՝ պետք է հաստատել, որ **հանրային կառավարումը կառավարման օբյեկտի՝ հասարակության, հասարակական հարաբերությունների, հանրային գործընթացների և դրա մասնակիցների վրա հանրային իշխանության կիրառումն է, որի կրողներն են պետական և տեղական իշխանության մարմինները, նրանց կողմից լիազորված մարմինները, քաղաքացիական հասարակության ինստիտուտները և առանձին քաղաքացիները:** Վերջիններս ժողովրդավարական հասարակարգում հանդես են գալիս որպես հանրային իշխանության առաջնային սուբյեկտներ:

Պետությունների զարգացման ներկա տեմպերը, հանրային կյանքում ժամանակակից տեխնոլոգիաների կիրառման ծավալների մեծացումը չեն կարող չանդրադառնալ հանրային կառավարման որակի վրա: Այս առումով հանրային կառավարման համակարգում **նորաստեղծական ներուժի** ձևավորումը դառնում է դրա հաջող գործարկման գրավականը:

Հանրային կառավարման մարմինների ժամանակակից փոփոխություններին հարմար-

վողականությունը և նոր խնդիրների լուծման արդյունավետությունը ձեռք են բերվում անձնակազմի արհեստավարժության մակարդակի բարձրացման, բարձր արժեքներով օժտված փորձագետների ներգրավման միջոցով [14, էջ 353]:

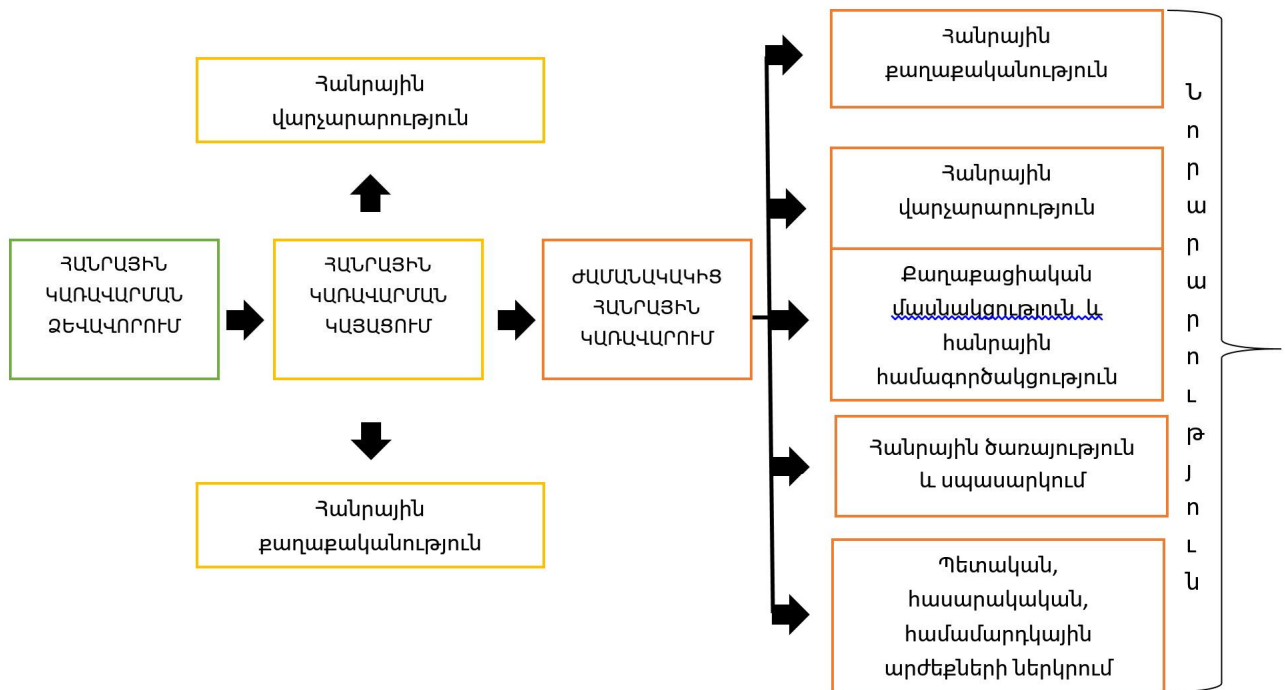
Ամփոփելով վերը նշվածը՝ կարելի է փաստել, որ հանրային կառավարման ժամանակակից համակարգի կայացումը չի կարող չանդրադառնալ կառավարման մարմինների գործունեության և բովանդակության վրա: Հասարակությունների փոխակերպումների պարագայում անհրաժեշտ է հանրային կառավարման ժամանակակից տրամաբանությունը նաև հիմնել զարգացող բյուրոկրատական վարչակազմում հասարակության արժեքային բաղադրիչների ներկառուցման վրա:

Հանրային կառավարման նոր սերնդի բարեփոխումները հիմնված են այն արժեքների վրա, որոնցով հասարակությունը կառավարում է տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական գործընթացները պետության, քաղաքացիական

հասարակության և մասնավոր հատվածի փոխգործակցության ապահովման միջոցով [11, էջ 2]:

Վերջին տարիներին բավականաչափ փոխվել են հանրային կառավարման բովանդակությունն ու դրա ընկալումը՝ կապված հանրային պահանջմունքների մեծացման, հասարակության տարբեր խմբերի միջև անհամաձայնությունների խորացման, հասարակական կառույցների բազմատեսականացման, տեղեկատվության հասանելիության, ռիսկերի մեծացման հետ: Ներկայումս աշխարհում ընթացող հանրային կառավարման լայնածավալ բարեփոխումները պայմանավորված են նաև ժամանակակից մարտահրավերներին դիմակայելու անհրաժեշտությամբ, ուղղված են պետականության հիմքերի ամրապնդմանը:

Սա է պատճառը, որ հանրային կառավարման նոր մոդելի փնտրտուքի մեջ հանրային կառավարման բոլոր բաղադրիչների միավորումը անխուսափելի է. /տե՛ս գծ. 1/:

Գծապատկեր 1. Ժամանակակից հանրային կառավարման մոդելի ձևավորման ընթացքը¹

Ամփոփելով՝ պետք է նշել, որ հանրային կառավարման հետագա զարգացումն ու կատարելագործումը ժողովրդավարական կայացած համակարգ ունեցող պետություններում պետք է միտված լինի անհատի, հասարակության, պետության շահերի հավասարակշռմանը, համամարդկային արժեքների պահպանմանը, նորաստեղծական ներուժի ներգրավմանը:

¹ Գծապատկերը կառուցվել է մեր կողմից: Հանրային կառավարման ձևավորման ընթացքը ընդգրկում է պետությունների ձևավորման, կայացման, զարգացման և պետական կառավարման տեսական հիմնադրույթների ներկայացման ամբողջ ընթացք՝ մինչև բուն հանրային կառավարման համակարգի ձևավորումը: Սրանց վերաբերյալ կան բազմաթիվ հետազոտություններ, ուստի դրանք ներկայացված չեն:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Աճեմօղլու Տ., Ռոբինսոն Ջ. Ա.** Ինչու են ձախողվում պետությունները: – 685 էջ:
2. **Դենհարդ Բ. Ռոբերտ,** Հանրային կազմակերպության տեսություններ: – Եր.: Անտարես, 2006: – 314 էջ:
3. Հանրային քաղաքականության վերլուծություն: Ուսումնական ձեռնարկ / Խմբ.՝ Ա.Շ. Հարությունյան, Յու.Մ. Սուվարյան: – Եր.: «Պետական ծառայություն», 2005, – 319 էջ:
4. **Հարությունյան Հ. Մ.,** Հանրային ծառայության դերը հանրային կառավարման համակարգում, «Բանբեր» Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի, Եր.: «Տնտեսագետ» հրատարակչություն, 2015, 3(39), էջ 88-98:
5. **Սուվարյան Յու., Միրզոյան Վ.,** Հանրային կառավարման տեսություն և պատմություն: – Եր.: «Գիտություն», 2013, – 368 էջ:
6. **Арабаджийски Н.,** Сущность теории публичного управления. <http://www.bagsurb.ru/about/journal/ekonomika-i-upravlenie-nauchno-prakticheskiy-zhurnal-2-2012/ARABADJIISKIY.pdf>
7. **Вебер М.,** Избранные произведения /Пер. с нем., Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова. – М.: Прогресс 1990, 808 с.
8. Классики теории государственного управления: американская школа / под ред. Дж. Шафритца и А. Хайда. – М., Изд-во МГУ, 2003, 800 с.:
9. **Оболонский А. В.,** Государственная служба (комплексный подход), Учебное пособие. 2-е изд. – М.: Дело, 2000, 440 с.:
10. **Осборн Д., Пластрик П.,** Управление без бюрократов: пять стратегий обновления государства /Пер. Э. Загашвили, Л. Лопатникова, общ. ред. и вступ. ст. Л. Лопатникова. – М.: Прогресс, 2001. – 536 с.
11. **Cheema G.S.,** From public administration to governance: the paradigm shift in the link between government and citizens / 6th Global Forum on Reinventing Government Towards Participatory and Transparent Governance (24-27 May 2005, Seoul, Republic of Korea), p.2. <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan020731.pdf>
12. **Christensen T., Laegreid P.,** New Public Management: The transformation of ideas and practice. Aldershot, UK: Ashgate, 2002, – 353 p.
13. **Kettl D.F.** The Politics of the administrative process. – Washington, DC: SAGE publications, 2012. – 612 p.
14. Reconceptualizing Governance, Discussion Paper 2 / The United Nations. - New York: United Nations Development Programme, 1997, 93 p.:
15. **Rosenbloom D.H.,** Public Administration: Understanding Management, Politics and Law in the Public Sector. 4th ed. - New York: McGraw-Hill, 1998, 489p.:
16. **Weber M.,** Politics as a Vocation / գերմ. Politik als Beruf/, 1919:
17. **Wilson W.,** The Study of Administration // Political Science Quarterly, 1887, Vol. 2 (June),
18. **Waldo D.,** The Administrative State: A Study of the Political Theory of American Public Administration, The Ronald Press Company, New York, 1948.

Տժննդ/Հանձնվել է 24.10.2021

Քեզենզիռվոնն/Գրնշխնվել է 08.11.2021

Քրնյնտն/Ընդունվել է 15.11.2021

СОБЫТИЯ

Международная научная конференция в Ростове-на-Дону

28-29 сентября 2021 г. в Ростове-на-Дону прошла IV Международная научная конференция «*Армяне Юга России: история, культура, общее будущее*», организаторами которой были: Южный научный центр Российской академии наук (ЮНЦ РАН), Южный федеральный университет (ЮФУ) и Ростовская региональная общественная организация «Нахичеванская-на-Дону армянская община».

Пленарное заседание было открыто приветственными речами академика РАН, научного руководителя ЮНЦ РАН, сопредседателя организационного комитета конференции Геннадия Матишова, ректора ЮФУ Инны Шевченко и генерального консула Армении в г. Ростове-на-Дону Вардана Асосяна. Работу конференции благословил настоятель церкви Сурб Арутюн Тер Тиран.

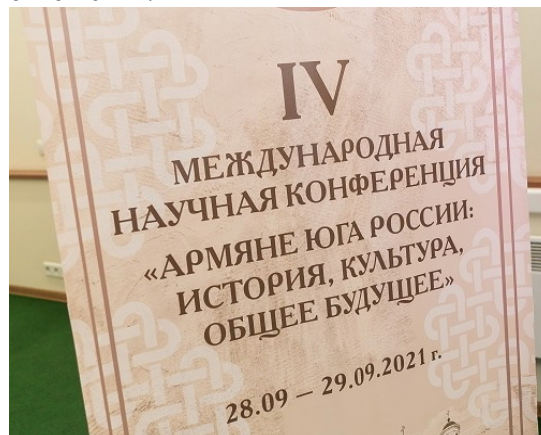
На конференции было представлено пять десятков докладов историков, социологов, искусствоведов, культурологов, археологов, педагогов из восьми субъектов Российской Федерации: Москвы, Санкт-Петербурга, Республики Северная Осетия, Краснодарского и Ставропольского краев, Оренбургской, Ростовской и Самарской областей, а также ученых из Армении, Белоруссии, Великобритании, Молдавии, США и Узбекистана.

В ходе конференции были подняты и освещены следующие группы вопросов:

1. расселение армян в России: история, география и демографическая динамика;
2. геноцид 1915 г., его последствие и роль в современном общественно-политическом процессе;
3. расселение армян и армянской диаспоры на Юге России;
4. исторический опыт хозяйствования армянских переселенцев на Юге России;
5. вклад армянского населения в культуру, науку и образование Юга России;
6. деятельность армянских общественных организаций: опыт, проблемы, перспективы;
7. деятельность Армянской Апостольской церкви и ее роль в жизни армянской диаспоры, сохранение национальной идентичности;
8. Армянская община России и российско-армянские отношения.

Среди докладчиков из Армении, от имени научно-аналитического журнала «Регион и Мир», Гагик Гайкович Погосян (Хахбакян) представил работу на тему «Памятники армянского наследия в Чеченской Республике». Данная работа, является частью одной из глав многотомного атлас-каталога «Армянские памятники архитектуры и топонимики в мире» имеющего целью собрать воедино сведения о памятниках архитектуры и топонимики армянской диаспоры по всему миру, за исключением территорий являющихся для армянского народа автохтонными и диффузионными.

Сообщение составил *Гагик Г. Погосян /Хахбакян/*

Международные научные конференции в Гюмри

С 1-3 октября 2021 г. прошла совместная международная онлайн-конференция Института археологии и этнографии Национальной академии наук Республики Армения и Ширакского центра арменоведческих исследований НАН РА **«Наука начинается с первобытности»**, посвященная **100-летию археолога А. А. Мартиросяна**.

Мартиросян внес огромный вклад в формирование и развитие армянской советской исторической мысли, и международная научная конференция, в которой приняли участие более 60 археологов, этнографов и историков из Армении, Грузии, Германии, Греции и России, стала лучшим выражением признания и глубокого уважения ученого за его неоспоримые заслуги. В течение трех дней на платформе Интернета ZOOM горячо обсуждались: сначала археология, затем этнография, а на третий день - научные отчеты по истории. Особо следует отметить активное участие зарубежных арменоведов (проф. А. Лихтенбергер, Т. Шрайбер, Ф. Хуако, Р. Каврелишвили и др.). С многочисленными докладами приняли участие особенно Институт археологии и этнографии НАН РА и Ширакский центр арменоведческих исследований НАН РА, а также Институты зоологии, геологии, истории, историко-археологический заповедник-музей «Эребуни», Ереванский музей истории, историко-культурные музей-заповедники и Служба охраны исторической среды, Ереванский государственный университет, Сардарapatский национальный музей армянской этнографии, Гаварский государственный университет.

В завершение конференции на пленарном заседании были подведены итоги трехдневной работы и, согласно решению созданного оргкомитетом специальной комиссии, 30 лучших научных докладов были рекомендованы к публикации во 2-м праже 24-го тома 2021г. периодического издания «Научные труды».

С 22-23 октября 2021 г. в историческом центре Гюмри прошла четвертая и последняя в этом году международная конференция Ширакского центра арменоведческих исследований НАН РА под названием **«Северная Армения на перекрестках истории (историко-культурные сочетания)»**. Свои работы представили более 50 археологов, этнографов и историков из Армении, Великобритании и Греции. Особенно настраивающим было и название конференции, и неповторимо красивая Гюмрийская осень.

Доклады в основном были посвящены этнографическим проблемам северных регионов исторической Великой Армении, таких как Тайк и Гугарк, Амшен, а также провинции Вананд и Ширак Айрарата, ряду вопросов старой и новой истории, популяризации новых археологических исследований, сокровищам народной архитектуры и песенного искусства севера нашей страны. Особый интерес вызвали «Хахтик-Амшен - часть армянской колыбели и государственности», «Русские и европейские путешественники в Северной Армении (до 1820 г.)», «Ширакские записи Комитаса», «Духовное присутствие мхитаристов Венеции в общественной жизни Александрополя», «Художественная жизнь Александрополя в начале XX века», «Художественная ткань Ширака в конце XIX в. начале XX в.», «Местные разговоры о знаменитых семьях Гюмри-Александрополя», «Динамика числа национальных меньшинств населения Ширакского марза (конец XX в. начало XXI в.) и др.

Наши и многочисленные отчеты исследователей из примерно двух десятков зарубежных институтов были лучшим доказательством того, что север Армении по-прежнему находится в интересах многих арменоведов. По рекомендации конференции 33 доклада войдут в 3-ий праж 24-го тома периодического издания Центра «Научные труды» 2021 года.

Сообщение составил доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник Ширакского центра арменоведческих исследований НАН РА **Серго А. Айрапетян**

Դարձյալ ՌԱԿ-ի 100-ամյակի մասին

Ռամկավար Ազատական կուսակցության 100-ամյա հոբելյանը, որ հայ ժողովրդի համար կարևորագույն իրադարձություններից մեկն է, պետք է նշվեր մեծ շուքով: Սակայն, տարբեր օրյակտիվ ու իրենց կուսակցական շեֆեր համարողների հնարավոր մի քանի պատճառներով դրա մասին անգամ չխոսվեց: Իսկապես տխուր մի իրողություն է սա և մեծ ցավով պիտի ասեմ, որ խոսում է մի պարզ իրականության մասին՝ ՌԱԿ-ում գործերը ոչ միայն այնքան էլ լավ չեն, այլ ուղղակի ռակով հիվանդ են: Բայց դա հավատավոր կուսակցականներին չի վհատեցնում, ավելին, մենք հավատում ենք ՌԱԿ-ի վաղվա օրվան և մեզ համար 100-ամյա հոբելյանը ոչ միայն մեծ խորհուրդ ունի, այլև շարունակվելու է ողջ տարին:

Թող անհամեստ չհնչի, ինքս էլ եմ այդ հավատավորների շարքում և իմ մասնագիտական հնարավորությունների սահմաններում աշխատում եմ անել ամեն ինչ փուլգման եզրին հասած կուսակցության հոբելյանի մասին Հայրենիքում և Միությունում գոնե լսելի դարձնել հայ հասարակությանը: Այս առումով հողվածներ հրապարակելուց բացի փորձում եմ օգտագործել ցանկացած հնարավորություն ու միջոց: Այդպիսի առիթ եղավ ՀՀ Գիտությունների Ազգային ակադեմիայի Շիրակի մասնաճյուղի կողմից հոկտեմբերի 22-23-ը կազմակերպած միջազգային գիտաժողովը, որտեղ հանդես եկա «Հարյուրամյա Ռամկավար Ազատական Կուսակցությունը (1921-2021թթ.)» գիտական զեկուցումով: Քանի որ ինքնագովության տարիքից վաղուց դուրս եմ եկել, ուստի նշեմ, որ զեկուցումը լսվեց համակ ուշադրությամբ, իսկ վերջում տրվեցին բազմաթիվ հարցեր: Ակնհայտ էր, որ մեր հասարակությունը որքան էլ կլանված է իշխանություն-ընդդիմություն զգվռոտոցով, սակայն չի դադարել հետաքրքրվել ավանդական կուսակցությունների վիճակով և իմ կարծիքով պատահական չէր, որ մի քանի անգամ կրկնվեց նույն՝ իսկ որտեղ են նրանք հայ ժողովրդի համար բախտորոշ այս պահին հարցը: Կարող էի ժամերով պարզաբանել ՌԱԿ-ի մերօրյա բազմաթիվ լինելու պատճառները, սակայն դա նշված հարցի պատասխանը չէր լինի և գերադասեցի շրջանցել այն: Արձանագրեմ նաև, որ ևս մեկ անգամ մաշկիս վրա զգացի գիտամտավորական միջավայրում եզակի ռամկավարը լինելու տխուր ու շատ ցավոտ իրողությունը:

Այս ամենով հանդերձ, սակայն վստահ եմ նաև, որ այնքան էլ հեռու չի այն օրը, երբ փողասիրությունն ու չարչիական մտածողությունը դուրս կմղվի կուսակցությունից և կգան նոր ուժեր, նոր սերունդ և ՌԱԿ-ն իր հայրենանվեր գործունեությամբ ինքնամաքված ու պարզ ճակատով կրկին կներկայանա աշխարհասփյուռ հայ հասարակությանը:

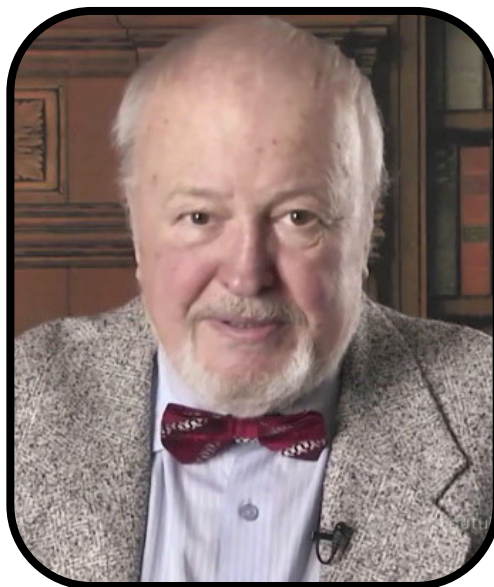
Պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր **Սուրեն Թ. Սարգսյան**

К кончине профессора Владимира Александровича ЗАХАРОВА

К нашему великому сожалению, в этом году наш журнал вынужденно вновь обращается к печальной теме. В течение этого года, мы сообщаем во второй раз о постигшей наш коллектив невосполнимой утрате. 1 ноября сего года на 76 году ушёл из жизни замечательный человек, большой друг армянской нации, постоянный борец за признание независимости Республики Арцах, из-за чего он был «выжит» из МГИМО по «заказу» президента лже-азербайджана Ильхама Алиева, известный учёный-историк, литературовед, выдающийся лермонтовед и кавказовед, который к тому же прекрасно разбирался в вопросах, относящихся к Ирану, профессор **Владимир Александрович Захаров**.

Владимир Александрович родился 17 июля 1946 г. в Армавире. В 1964 г. поступил на историко-филологический факультет Ставропольского государственного педагогического института. Закончил Московский государственный заочный педагогический институт. Работал в отделе по церковной благотворительности и социальному служению Московской Патриархии (1993). Был канцлером в миссии Суверенного Военного Мальтийского Ордена при РФ (1995). Являлся старшим научным сотрудником Института Европы РАН (2001). Кандидатскую диссертацию защитил на тему: «Мальтийский Орден в XI–XX вв. в системе европейских государств» (2003). Был заместителем директора Центра Кавказских исследований Научно-консультативного совета по международным исследованиям МГИМО (У) МИД РФ (2005) и председателем Научного Совета Московского Мемориального Музея Российской Императорской Фамилии (14 мая 2005), директором Общественного Института политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона (г. Москва). Кроме того, был членом Союза писателей Армении, международного союза журналистов, а также лауреатом Всероссийской премии им. М.Ю. Лермонтова (2001). Был главным редактором «Лермонтовского сборника» и «CAUCASICA», членом редколлегий «Кавказский сборник», «Сборник Русского исторического общества», серии «Кавказский роковой круг» и др.

Последние годы своей жизни он связал с г. Карачаевском, изучал историческое наследие, культуру карачаевского народа, активно работая над созданием в этом городе исторического музея.

Особо стоит в его биографии Армения. Владимир Александрович никогда не скрывал своей искренней симпатии к борьбе армянского народа за освобождение Арцаха, за признание и осуждение Геноцида армян в Турции. Его статьи о Карском и Московском грабительских договорах между непризнанным большевистским и кемлистским режимами заключенными за спиной у армянского народа и фактически разделившими между собой суверенную территорию Армении, еще долгое время не потеряют свою научную актуальность. На наш взгляд, достаточно привести соболезнование: *«От имени коллектива Министерства иностранных дел Республики Арцах и от себя лично выражаю свои самые искренние соболезнования родным и близким Владимира Александровича Захарова в связи с его кончиной. На протяжении многих лет Владимир Александрович горячо поддерживал справедливое стремление народа Арцаха к независимости и созданию собственного государства, защищал его естественное и неотъемлемое право жить на земле предков, обоснованно отстаивал эту объективную точку зрения в научных кругах и в информационном поле. Мы помним частые визиты Владимира Александровича в Арцах, его выступления на проводимых в Арцахе научных конференциях, которые всегда находили благодарный отклик у карабахцев и их друзей в самых разных странах и регионах, были очень интересными и востребованными. Выражая в этот скорбный час наши соболезнования, мы заверяем вас, что память о Владимире Александровиче – подлинном русском интеллигенте и бескорыстном друге арцахцев – навсегда останется в наших сердцах. Стойкости вам, душевных сил и терпения»...*

Тяжело осознавать, что Владимира Александровича не будет рядом с нами...

Помним – и скорбим!

Содержание

	<u>ПОЛИТИКА</u>
Бардакчян Ованнес Х. Китай как хрестоматийный пример государства-цивилизации	6
Петросян Нушик Б. Деятельность армянской делегации в Берлине в апреле-мае 1918 г.	12
Сукиасян Нарек А. Совместимость и применимость Неореализма и Конструктивизма в изучении внешней политики Армении	15
	<u>ПРАВО</u>
Гамбарян Артур С., Алексанян Арусяк А. Дискреционное уголовное преследование по делам о политических преступлениях	21
Акобджанян Арман В. Институт государственно-частного партнерства как разновидность обязательных правоотношений с участием государства	31
	<u>ИСТОРИЯ</u>
Айрапетян Армен С. Деятельность местных органов самоуправления в годы первой Республики Армения (на примере Александрополя)	43
Погосян /Хახбакян/ Гагик Г. Памятники армянской архитектуры и топонимики в странах Скандинавии. <i>Швеция, Финляндия, Норвегия</i>	50
Саргсян Сурен Т., Газазян Гоар Н. Периодическое издание армян Египта «Тегекату»	63
Закарян Лилиит С. Деятельность Верховного совета Республики Армения в 1990-1991 гг.	71
Погосян Владимир Р. Афганистан в контексте геополитических процессов. Исторические и современные аспекты	77
	<u>ОБОРОНА И БЕЗОПАСНОСТЬ</u>
Корабельников Александр А., Оганесян Гайк О. Великая победа – влияние на развитие военной стратегии, оперативного искусства и тактики	81
	<u>СОЦИОЛОГИЯ И ФИЛОСОФИЯ</u>
Григорьян Эрнест Р. Социология и Космос	91
Симонян Гамлет С. Общественный договор как способ организации гражданского общества (на примере философских взглядов Джона Локка)	106
	<u>ОБРАЗОВАНИЕ</u>
Саргсян Асмик Г., Григорян Мариана Л. Социально-экономические проблемы образования в рыночной экономике	111
Костанян Эмма Г., Оганнисян Азрафина Р. Метакогнитивность в образовании. Некоторые особенности организации метакогнитивных процессов в начальной школе	117
	<u>ЭКОНОМИКА</u>
Тоникян Мартин Г. Роль оценки качества активов в банковской системе	120
Торосян Торос Ш., Маргарян Элиза О. Европейский Акт о малом бизнесе и тенденции развития МСП в Армении	125
Тарпошян Акоб В. Роль институтов и их влияние на предпринимательство	131
Казарян Армен Ю. Расчет эффективности внедрения инновационных кредитных технологий в банках	139
Бабоян Хачатур Л. Сопоставительный анализ показателей, оценивающих долговой груз в торговых организациях РА	144
Тавадян Эмма А. Анализ влияния стимулирующей функции налогов на макроэкономические показатели стран ЕАЭС	151
	<u>МЕНЕДЖМЕНТ</u>
Багдасарян Геворг Б. Актуальные проблемы повышения уровня занятости населения в РА	157
Геворгян Армине В. Влияние прямых иностранных инвестиций на экономический рост РА	168
Арутюнян Тигран В., Геворгян Армине В. Анализ ПИИ РА	172
Торосян Алик А. Анализ инвестиционной политики РА	176
Арутюнян Асмик М. Понятие публичного управления: теоретические и практические подходы	188
	<u>СОБЫТИЯ</u>
Международные научные конференции в Ростове-на-Дону и в Гюмри	195
К кончине профессора Владимира Александровича ЗАХАРОВА	198

	<u>ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ</u>
Բարդակյան Հովհաննես Խ. Չինաստանը որպես պետություն-քաղաքակրթության ցայտուն օրինակ	6
Պետրոսյան Նուշիկ Բ. Հայկական պատվիրակության գործունեությունը Բեռլինում 1918 թ. ապրիլին-մայիս ամիսներին	12
Սուքիասյան Նարեկ Ա. Նեոռեալիզմի և կանստրուկտիվիզմի համատեղելիությունն և կիրառելիությունը ՀՀ արտաքին քաղաքականության ուսումնասիրության հարցում	15
	<u>ԻՐԱՎՈՒՆՔ</u>
Ղաֆարյան Արթուր Ս., Ալեքսանյան Արուսյակ Հ. Հայեցողական քրեական հետապնդումը քաղաքական հանցագործությունների վերաբերյալ գործերով	21
Հակոբջանյան Արման Վ. Պետություն-մասնավոր գործընկերության ինստիտուտը որպես պետության մասնակցությամբ պարտավորական իրավահարաբերությունների տարատեսակ	31
	<u>ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ</u>
Հայրապետյան Արմեն Ս. Տեղական ինքնակառավարման մարմինների գործունեությունը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներին (Ալեքսանդրապոլի օրինակով)	43
Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գագիկ Հ. Հայկական ճարտարապետական եւ տեղանվանական հուշարձանները Սկանդինավյան երկրներում. Շվեդիա, Ֆինլանդիա, Նորվեգիա	50
Սարգսյան Սուրեն Թ., Գազարյան Գոհար Ն. Եզիպտահայ «Տեղեկատու» պարբերականը	63
Զաքարյան Լիլիթ Ս. Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն Խորհրդի գործունեությունը 1990-1991 թթ.	71
Պողոսյան Վաղդիմիր Ա. Աֆղանստանն աշխարհաքաղաքական գործընթացների համաձիրում. Պատմական եվ ժամանակակից ասպեկտները ...	77
	<u>ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆ</u>
Կորաբեղևիկով Ալեքսանդր Ա., Հովհաննիսյան Հայկ Հ. Մեծ Հայրենական պատերազմի ազդեցությունը ռազմական ռազմավարության, օպերատիվ արվեստի եվ մարտավարության զարգացման վրա	81
	<u>ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ ԵՎ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆ</u>
Գրիգորյան Էռնեստ Ռ. Տիեզերք և սոցիոլոգիա	91
Սիմոնյան Համլետ Ս. Հասարակական դաշինքը որպես քաղաքացիական հասարակության կազմակերպման եղանակ (Ջոն Լոկի փիլիսոփայական հայացքների օրինակով)	106
	<u>ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ</u>
Սարգսյան Համիկ Գ., Գրիգորյան Մարիանա Լ. Կրթության սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրները շուկայական տնտեսության պայմաններում	111
Կոստանյան Էմմա Գ., Հովհաննիսյան Ազրաֆիմա Ռ. Մետաճանաչողությունը կրթության մեջ. Մետաճանաչողական գործընթացների կազմակերպման որոշ առանձնահատկություններ տարրական դպրոցում	117
	<u>ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ</u>
Տոնիկյան Մարտին Գ. Ակտիվների որակի գնահատման դերը բանկային համակարգում	120
Թորոսյան Թորոս Շ., Մարգարյան Էլիզա Հ. Եվրոպայի «Փոքր բիզնեսի ակտը» և ՀՀ -ի ՓՄՁ զարգացման միտումները	125
Թադևոսյան Հակոբ Վ. Ինստիտուտների դերը և դրանց ազդեցությունը ձեռնարկատիրության վրա	131
Ղազարյան Արմեն Յու. Նորարարական վարկային տեխնոլոգիաների ներդրման արդյունավետության հաշվարկը «Այդի Բանկ» ՓԲԸ օրինակով	139
Բաբոյան Խաչատուր Լ. ՀՀ առեվտրային կազմակերպություններում պարտքային բեռը գնահատող ցուցանիշների համեմատական վերլուծությունը	144
Թավադյան Էմմա Ա. ԵԱՏՄ երկրների մակրոտնտեսական ցուցանիշների վրա հարկերի խթանիչ գործառնության ազդեցության վերլուծությունը	151
	<u>ԳԱՌԱՎԱՐՈՒՄ</u>
Բաղդասարյան Գևորգ Բ. Բնակչության զբաղվածության մակարդակի բարձրացման արդի հիմնախնդիրները ՀՀ-ում	157
Գևորգյան Արմինե Վ. Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ազդեցությունը ՀՀ տնտեսական աճի վրա	168
Հարությունյան Տիգրան Վ., Գևորգյան Արմինե Վ. ՀՀ ՕՈՒՆ վերլուծությունը	172
Թորոսյան Ալիկ Ա. ՀՀ ներդրումային քաղաքականության վերլուծություն	176
Հարությունյան Համիկ Մ. Հանրային կառավարման ըմբռնման տեսական և գործնական մոտեցումները	188
	<u>ԻՐԱՎԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ</u>
Միջազգային գիտաժողովներ Դոնի-Ռոստովում և Գյումրիում	195
Պրոֆեսոր Վլադիմիր Ալեքսանդրովիչ ՉԱԽԱՐԱՎԻ մահվան կապակցությամբ	198

Content

	<u>POLICY</u>
Bardakchyan Hovhannes Kh	
China as a paradigmatic example of a state-civilization	6
Petrosyan Nushik B.	
Activities of the Armenian Delegation in Berlin in April-May 1918	12
Sukiasyan Narek A.	
Compatibility and applicability of Neorealism and Constructivism in the study of Armenia's foreign policy	15
	<u>LAW</u>
Ghambaryan Artur S., Aleksanyan Arusyak H.	
Discretionary Criminal Prosecution in Political Crime Cases	21
Hakobjanyan Arman V.	
The Institution of Public-Private Partnership as a Kind of Obligatory Legal Relations With the Participation of the State ...	38
	<u>HISTORY</u>
Hayrapetyan Armen S.	
Activities of Local Self-Government Authorities in the Years of the First Republic of Armenia (by the example of Alexandropol)	43
Poghosyan /Khaghbakyan/ Gagik H.	
The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in Scandinavian countries. Sweden, Finland, Norway	50
Sargsyan Suren T., Gazazyan Gohar N.	
Egyptian-Armenian "Teghekatu" periodical	63
Zakaryan Lilit S.	
Activities of the Supreme Council of the Republic of Armenia in 1990-1991	71
Poghosyan Vladimir A.	
Afghanistan in the Context of Geopolitical Processes. Historical and Modern Aspects	77
	<u>DEFENSE AND SECURITY</u>
Korabelnikov Alexander A., Hovhannisyan Hayq H.	
The Influence of the Great Patriotic War on the Evolution of Military Strategy, Operational Art and Tactics	81
	<u>SOCIOLOGY AND PHILOSOPHY</u>
Grigorian Ernest R.	
Cosmos and Sociology	91
Simonyan Hamlet S.	
Social Contract as a Means of Formation of a Civil Society (Following the Example of John Locke's Philosophical Views)	106
	<u>EDUCATION</u>
Sargsyan Hasmik G., Grigoryan Mariana L.	
Socio-economic problems of education in a market economy	111
Kostanyan Emma G., Hovhannisyan Agraftina R.	
Metacognition In Education. The Features of Organizing Some Metacognitive Processes in Primary School	117
	<u>ECONOMY</u>
Tonikyan Martin G.	
The Role of Asset Quality Assessment in the Banking System	120
Torosyan Toros Sh., Margaryan Eliza H.	
European Small Business Act & SME Development Trends in Armenia	125
Tarposhyan Hakob V.	
The role of institutions and its' impact on entrepreneurship	131
Ghazaryan Armen Ju.	
Calculation of the effectiveness of the introduction of innovative credit technologies in banks	139
Baboyan Khachatur L.	
Comparative Analysis of the Index Assessment of the Debet Loads in the Trading Companies in the RA	144
Tavadyan Emma A.	
Analysis of the Impact of the Tax Incentive Function on the Macroeconomic Indicators in the Eaeu Countries	151
	<u>MANAGEMENT</u>
Baghdasaryan Georg B.	
Actual problems of increasing the level of employment of the population in the Republic of Armenia	157
Gevorgyan Armine V.	
Impact of foreign direct investment on RA economic growth	168
Harutyunyan Tigran V., Gevorgyan Armine V.	
Analysis of the FDI of RA	172
Torosyan Alik A.	
Analysis of RA investment policy	176
Harutyunyan Hasmik M.	
Conception of Public Governance. Theoretical and Practical Approaches	188
	<u>EVENTS</u>
International Scientific Conferences in Rostov-on-Don and in Gyumri	195
To the death of Professor Vladimir Alexandrovich ZAKHAROV	198

Научно-аналитический журнал

РЕГИОН И МИР

2021, том XII, № 6

(Регистрационный номер 211.200.00757)

Учредитель: «Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона» ОО
Регистрационный номер 211.200.00757 от 16.02.2011 г.
Адрес редакции: Ереван, 3-ий пр. Тиграна Меца, д. 9
Website: geopolitika.am; E-mail: blacksea-caspian@mail.ru
Тел: + (374 93) 868-797; + (374 91) 70-50-55

Ответственный за номер: *Г. Погосян /Хахбакян/*
Редактор: *Э. Григорян*
Дизайн и макетировка: *Ш. Погосян*
Ответственный за сайт: *А. Меликсетян*

Подписано к печати 30.11.2021
Бумага офсетная, формат А4
Усл.п.листов 12.625
Шрифты: Times New Roman, MS Gothic
Тираж 200 экз.
Издательство: Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона
Отпечатано в типографии “Time to print”